HAGEN SCHULZE

STAT ŞI NAŢIUNE ÎN ISTORIA EUROPEANĂ

CONSTRUCŢIA EUROPEI

POLIROM

Fundaţia concept

FUND FOR CENTRAL AND EAST EUROPEAN BOOK PROJECTS

Contribuţia traducătorilor:
Hans Neumann (Cap. I)
Anca Lazăr (Cap. II, IV)
Alexandrina Panaite (Cap. III)

This book is part of the international series **The Making of Europe** of which Jacques Le Goff is the General Editor and C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung in Munich – Germany, Blackwell Publishers Oxford – UK, Editorial Critica in Barcelona – Spain, Gius – Laterza & Figli in Rome – Italy, Editions du Seuil in Paris – France are the original Publishers. By arrangement of the Literary Agency Eulama, Rome – Italy.

Hagen Schulze, *Staat und Nation in der europäischen Geschichte*, Verlag C.H. Beck, München

© 1994 Verlag C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung (Oscar Beck), München
Die rumänische Übersetzung ist durch die Vermittlung der Verlagsagentur Eulama zustande gekommen
© 2003 by Editura POLIROM, pentru prezenta traducere

www.polirom.ro

Editura POLIROM
Iaşi, B-dul Carol I nr. 4, P.O. Box 266, 700506
Bucureşti, B-dul I.C. Brătianu nr. 6, et. 7, ap. 33, O.P. 37;
P.O. Box 1-728, 030174

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României:

SCHULZE, HAGEN

Stat şi naţiune în istoria europeană / Hagen Schulze;
traducere coordonată de Hans Neumann; cuvînt înainte de
Jacques Le Goff – Iaşi: Polirom, 2003

Tit. orig. (ger.) Staat und Nation in der europäischen Geschichte

Bibliogr.

Index

352 p.; 20 cm (Construcţia Europei)

ISBN: 973-681-433-5

I. Neumann, Hans (trad.)
II. Le Goff, Jacques (pref.)

94(4)

Printed in ROMANIA

CONSTRUCȚIA EUROPEI

Hagen Schulze

STAT ŞI NAȚIUNE ÎN ISTORIA EUROPEANĂ

Traducere coordonată de Hans Neumann

POLIROM
2003

Hagen Schulze (n. 1943), unul dintre cei mai renumiţi istorici contemporani germani, este directorul Institutului german de Istorie, Londra, şi profesor de istorie europeană la Universitatea Liberă din Berlin. A mai publicat: *Parlamentarismus und Demokratie im Europa des 19. Jahrhunderts* (C.H. Beck Verlag, 1986), *Kleine deutsche Geschichte* (C.H. Beck, 1996), *Der Weg zum Nationalstaat* (Dtv, 1997).

Cuvînt înainte

Europa se construieşte. Iată o mare speranţă, care se va înfăptui numai dacă se va ţine seama de istorie : o Europă fără istorie ar fi orfană şi nenorocită. Pentru că ziua de astăzi se trage din cea de ieri, iar ziua de mîine este rodul trecutului. Un trecut ce nu trebuie să paralizeze prezentul, ci să-l ajute să fie diferit în fidelitate şi nou în progres. Între Atlantic, Asia şi Africa, Europa noastră există cu adevărat de o vreme extrem de îndelungată, desenată de geografie şi modelată de istorie, încă din timpurile cînd grecii i-au dat numele pe care-l poartă. Viitorimea trebuie să se sprijine pe aceste moşteniri care, încă din Antichitate, ba chiar din preistorie, au îmbogăţit Europa treptat, făcînd-o extraordinar de creativă în unitatea şi în diversitatea ei, inclusiv într-un context mondial mai amplu.

Seria „Construcţia Europei" apare din iniţiativa a cinci edituri de limbi şi naţionalităţi diferite (Beck din München, Basil Blackwell de la Oxford, Crítica din Barcelona, Laterza de la Roma şi Bari şi Seuil din Paris) şi urmăreşte să arunce lumină asupra construirii Europei şi a punctelor de forţă din cursul acesteia ce nu trebuie uitate, fără a disimula dificultăţile moştenite din trecut. În tendinţa lui către unitate, continentul a trăit discordii, conflicte, divizări şi contradicţii interne. Această serie nu le va ascunde ; angajarea în mişcarea europeană trebuie realizată în deplina cunoaştere a trecutului şi, de asemenea, în perspectiva viitorului. De aici titlul „activ" al seriei. De fapt, nu ni se pare că a sosit timpul pentru a scrie o istorie sintetică a Europei. Lucrările pe care le propunem aparţin celor mai buni istorici din zilele noastre, inclusiv neeuropeni, fie că sînt sau nu deja afirmaţi. Ei vor aborda problemele esenţiale ale istoriei Europei în diferite domenii – economic, politic, social, religios, cultural – sprijinindu-se pe îndelungata tradiţie istoriografică ce se întinde de la Herodot pînă la noile concepţii elaborate în Europa în cursul secolului XX, şi mai cu seamă în ultimele decenii, concepţii care au reînnoit în profunzime ştiinţa istoriei. Mulţumită dorinţei lor de claritate, aceste eseuri sînt accesibile inclusiv publicului larg.

Ambiția noastră este de a aduce elemente de răspuns la marile întrebări ce stau în fața celor care construiesc și care vor construi Europa și, de asemenea, în fața tuturor celor ce se interesează de Europa: „Cine sîntem ? De unde venim ? Încotro ne îndreptăm ? ".

Jacques Le Goff
coordonator

Cuvîntul autorului

În anii care au urmat prăbuşirii Uniunii Sovietice şi a socialismului real, un nou optimism s-a răspîndit în lumea occidentală, mai ales în cea anglo-saxonă. După cum se poate citi, de pildă, în cartea de larg ecou a lui Francis Fukuyama despre „sfîrşitul istoriei", apărută în anul 1992, o dată cu prefacerile fundamentale din peisajul politic european trăim într-o utopie din care au dispărut toate celelalte utopii. Liberalismul politic împreună cu doctrina economiei de piaţă au triumfat pe toată suprafaţa globului pămîntesc spulberînd visurile socialiste şi comuniste, după ce fascismul eşuase deja cu o generaţie mai înainte. O nouă ordine mondială a democraţiei liberale, pentru care nu mai există adversari redutabili, va aduce omenirii pacea, stabilitatea şi toleranţa. Concomitent se va diminua interesul pentru controversele politice. Dar cum istoria se întemeiază pe înfruntarea doctrinelor antagoniste, reiese că ea se apropie de sfîrşit[1].

Acest nou optimism nu este împărtăşit de toată lumea. Mai cu seamă în Europa a revenit un fenomen sîcîitor ce pare să se opună tuturor eforturilor de edificare a unei societăţi mondiale mai mult sau mai puţin unitare, întemeiate pe principiile raţionale ale valorilor liberale şi democratice. Se poate ca Fukuyama să aibă dreptate atunci cînd prevesteşte dispariţia definitivă a ideologiilor totalitare văzute ca principalele obstacole în calea edificării noii ordini mondiale, dar el ignoră în mod evident – printre altele – persistenta doctrină a naţionalismului. În Balcani, în Transilvania, în fosta Cehoslovacie şi pe teritoriul fostului imperiu sovietic, iar în anumite privinţe chiar şi în Europa Occidentală, declinul comunismului a fost însoţit de resurgenţa emoţiilor naţionale pe care toată lumea le considerase de multă vreme *passé*. Totodată, entuziasmul pentru unificarea politică a Europei pare să pălească; statele naţionale şi interesele lor particulare ocupă din nou scena politică a continentului. Europa pare să se apropie de situaţia în care se găsea înaintea primului război mondial. Gîndul ne poartă la castelul Frumoasei din Pădurea Adormită după sărutul prinţului: toată populaţia castelului se trezeşte

1. Francis Fukuyama, *The End of History*, New York, 1992.

după un somn de optzeci de ani şi-şi reia activitatea exact din momentul în care adormise, pînă la bucătarul care apucă să-i tragă în cele din urmă ajutorului palma mult amînată.

Nu e lipsit de sens să examinăm mai îndeaproape elementul supărător al naţionalismului şi al manifestărilor lui statale. De ce sînt organizaţi europenii în state? Cum şi de ce s-a dezvoltat conceptul european de naţiune? De ce se bucură de atît succes? Cum se manifestă conştiinţa naţională? Cum au ajuns să se asocieze statul şi naţiunea pentru ca împreună să modeleze într-o unitate precară înfăţişarea Europei, iar de aici, mai departe, pe cea a restului lumii? Sînt naţiunile şi statele naţionale un rău inevitabil, menit să întunece viitorul şi să năruie speranţele legate de o Europă unită în mijlocul ordinii mondiale liberale?

Ştiinţele istorice, asistate de sociologie, politologie, antropologie şi sociopsihologie, au produs o serie substanţială de studii avînd drept temă naţiunea şi naţionalismul; bibliografia de la sfîrşitul volumului nu conţine decît o selecţie restrînsă. La o privire mai atentă se dovedeşte însă că eforturile cercetătorilor s-au concentrat în principal pe două aspecte diametral opuse: de o parte, se găsesc disertaţiile foarte aplicate, mergînd pînă în cele mai mici detalii, ce tratează fenomene distincte, în special apariţia naţiunilor individuale; de cealaltă parte, se află o serie de abordări teoretice foarte abstracte şi generalizatoare. Prin comparaţie cu abundenţa de studii istorice consacrate statului înainte de primul război mondial şi în perioada interbelică, istoriografia recentă s-a ocupat mult mai puţin de această temă, cu o excepţie notabilă: fenomenul apariţiei statului modern în Evul Mediu şi în zorii epocii moderne a stîrnit interesul cercetării, conducînd la noi rezultate. În general, se poate spune că dezbaterea ştiinţifică asupra naturii şi funcţiei statului a devenit mai cu seamă apanajul politologiei, care preferă abordările sistemice în locul celor istorice.

În paginile de faţă voi încerca să schiţez o imagine provizorie a istoriei statului şi naţiunii în Europa începînd cu perioada Evului Mediu. Această carte nu îşi propune să fie un manual în care fiecare subiect este tratat temeinic şi amănunţit, şi nici o prezentare enciclopedică – pentru asta ar fi nevoie de o serie în mai multe volume, cu condiţia ca stadiul cercetării să fi ajuns la un nivel corespunzător, ceea ce nu este cazul încă. În schimb, îşi propune să ofere într-o primă abordare o privire istorică de ansamblu, să clarifice relaţiile conexe, să evidenţieze continuităţile şi faliile din istoria Europei. Un demers temerar, avînd în vedere lacunele considerabile ale cercetării; în plus, istoriei europene îi

lipsesc încă datele axiomatice, presupoziţiile şi noţiunile caracteristice unei epoci care structurează lucrările uzuale consacrate istoriei naţionale. Astfel, anumite consideraţii s-ar putea să-i apară cititorului mai puţin importante decît autorului, în vreme ce, pe de altă parte, lui îi vor lipsi temele şi tezele cu care este familiarizat din alte lucrări. Văzută ca întreg, şi nu ca sumă a componentelor sale, Europa este încă un continent ce aşteaptă să fie descoperit.

Forma expunerii ţine cont de faptul că ea se adresează unor cititori fără cunoştinţe de specialitate. Voi încerca prin urmare să evit pe cît posibil consideraţiile abstracte şi teoretice, dar aceasta nu presupune, desigur, că prezentarea mea nu pleacă de la premise teoretice. Consider că noţiunile de stat şi naţiune sînt concepte culturale care au apărut în cursul istoriei europene, transformîndu-se permanent. Voi începe cu perioada anilor 1000 d.Chr. fiindcă în această epocă tradiţiile statale antice dispăruseră în mare parte ori supravieţuiau ici şi colo fragmentar, în timp ce despre naţiuni în sensul propriu al cuvîntului nici nu putea fi vorba. Deoarece conceptele de stat şi naţiune suferă transformări în cursul istoriei, nu mi se pare suficientă definiţia clasică a doctrinei dreptului statal potrivit căreia statul se caracterizează prin puterea de stat, teritoriul statal şi populaţie, la fel cum mi se pare nesatisfăcătoare presupunerea frecvent întîlnită conform căreia naţiunea se traduce prin poporul suveran sau printr-o unitate lingvistico-culturală. Perspectiva mea asupra statului se datorează în principal tipologiei istorice propuse de Otto Hintze; subscriu la clasificarea lui, care deosebeşte patru tipuri de stat:

1) statul suveran autoritar din cadrul sistemului statal european,
2) statul comercial relativ compact cu o formă de organizare socio-economică de tip burghezo-capitalist,
3) statul liberal de drept şi constituţional care are la bază principiul libertăţii individuale şi
4) statul naţional care înglobează şi amplifică toate aceste tendinţe[2].

Nu este nevoie să subliniem că ne referim la o succesiune ideală care nu a existat niciodată în formă pură în realitatea istorică; e vorba mai curînd despre categorii ce servesc la ordonarea şi interpretarea surselor empirice.

2. Otto Hintze, „Wesen und Wandlung des modernen Staats" (1931), în *idem*, *Staat und Verfassung. Gesammelte Abhandlungen zur allgemeinen Verfassungsgeschichte*, ed. Gerhard Oestreich, Göttingen, ediţia a III-a, 1970, pp. 470-496.

Aceeaşi situaţie e valabilă şi pentru noţiunile cu ajutorul cărora structurez istoria „naţiunii". În urma dialogurilor fructuoase cu Karl-Ferdinand Werner, fac distincţie între mai vechea *naţiune a stărilor sau a nobililor* şi *naţiunea poporului*, de dată mai recentă, apărută pe la sfîrşitul secolului al XVIII-lea. Pentru a adăuga grilei o dimensiune suplimentară, se adaugă distincţia dintre *naţiunea culturală* şi *naţiunea statului*. Şi acestea trebuie înţelese ca noţiuni ideale ; formulate abstract, nu semnifică altceva decît axele unui sistem de coordonate prin intermediul cărora naţiunea reală este localizată, descrisă şi comparată cu altele în cadrul sistemului.

Unii cititori se vor simţi poate deranjaţi de faptul că Europei de Est i se consacră prea puţin spaţiu în cadrul volumului de faţă. Mi se pare plauzibilă ipoteza că de la împărţirea continentului în Imperiul roman de apus şi Imperiul roman de răsărit în anul 330 d.Chr. ar fi apărut două sfere de civilizaţie europeană care, vreme de peste două mii de ani şi pînă în prezent, au evoluat în paralel influenţîndu-se reciproc, dar fără să se contopească în mod real. Istoria pe care mi-am propus s-o relatez s-a petrecut neîndoielnic în sfera civilizaţiei Europei Occidentale – o civilizaţie caracterizată, spre deosebire de Estul bizantin şi ruso-ortodox, de separarea timpurie a puterilor laice şi ecleziastice, precum şi de secularizarea spiritului, reprezentată emblematic de noţiuni ca Renaştere şi Iluminism, iar ulterior de suveranitatea populară şi democraţie. Volumul de faţă se ocupă de istoria „occidentalizării Apusului" (Peter Burke), astfel că m-am concentrat cu precădere asupra Franţei, Angliei, Germaniei, Italiei şi Spaniei, fără să lipsească totuşi comparaţiile ocazionale cu Europa de Nord şi cea de Est. O abordare mai detaliată a Scandinaviei sau a regiunilor din răsăritul Europei Centrale precum Polonia sau Ungaria ar fi întregit fără îndoială imaginea, însă totodată ar fi depăşit spaţiul restrîns acordat volumului.

În fine, trebuie să subliniez că noţiunea de „timp axial" al istoriei universale şi semnificaţia lui pentru istoria culturii şi politicii europene se bazează pe categorii elaborate *de Committee on Comparative Politics* din cadrul *American Social Research Council* în vederea descrierii modernizării sistemelor politice[3] ; faptul că în anumite circumstanţe „modernizarea" implică şi nuanţe normative discutabile e un cu totul alt aspect.

---

3. *Cf.* G.A. Almond, J.S. Coleman (eds.), *The Politics of Developing Areas*, Princeton, 1960 ; L.W. Pye, S. Verba (eds.) : *Political Culture and Political Development*, Princeton, 1965 ; Wolfgang Zapf (ed.), *Theorien des sozialen Wandels*, Köln, Berlin, 1971.

Capitolul I

Statele

1. Statul modern îşi face apariţia

Imperiul roman apusese. Dar chiar şi acum, la o mie de ani după naşterea lui Christos, suprafaţa continentului încă mai era străbătută de reţeaua drumurilor drepte şi pietruite care ţinuse laolaltă Imperiul roman vreme de peste o jumătate de mileniu. De-a lungul unor porţiuni însemnate natura îşi reintrase în drepturi, podurile construite cu pricepere se năruiseră, vadurile cele mai apropiate se aflau la cale de cîteva zile, iar cine urma totuşi calea vechilor drumuri – căci altele nu existau – trebuia să se aştepte la aventuri periculoase, la atacurile hoţilor şi la întîlnirea cu cete de soldaţi veniţi de aiurea. Lăsate în paragină, terenurile defrişate ale Europei Occidentale au revenit la starea iniţială ; marile oraşe ale Antichităţii tîrzii au căzut pradă ruinei, apeductele – şi o dată cu ele aprovizionarea cu apă a oraşelor – s-au năruit, iar numărul populaţiei se diminuase atît de mult încît nici nu mai putea fi vorba de o viaţă urbană. Iarba şi buruienile au năpădit oraşele, casele abandonate s-au prăbuşit cu timpul una cîte una, în forum păşteau vitele, iar în amfiteatru creşteau lanuri de cereale din care se înălţau pe alocuri pilaştri şi grupuri statuare.

În anul 1000 d.Chr. Imperiul roman era de mult apus, dar el întruchipa totodată un prezent viu. Nu trăiau locuitorii Germaniei şi Italiei chiar şi acum în *Imperium romanum*? Nu era augustul împărat roman încoronat de papă ca suveran al imperiului, protectorul Bisericii, urmaşul lui Cezar şi al lui Constantin? Şi nu

era el sprijinit de Biserică, a cărei ierarhie îşi avea rădăcinile în aparatul birocratic de stat al Antichităţii romane şi al cărei conducător, episcopul Romei, deţinea ca urmaş al primului dintre apostoli o demnitate unică în Biserica creştină universală? La fel ca în urmă cu o mie de ani, latina deţinea întîietatea ca mijloc firesc de exprimare al politicii, religiei şi filozofiei, formînd un arc de boltă deasupra celorlalte limbi şi dialecte vulgare, iar în mănăstiri călugării încă se mai aplecau asupra scrierilor lui Boetius şi Cicero.

Astfel, oamenii din perioada timpurie şi de apogeu a Evului Mediu trăiau totodată în imperiul roman şi într-o lume arhaică foarte diferită. Triburile germanice din perioada migraţiilor s-au oploşit în spaţiile abandonate ale vechiului imperiu în ruină şi au adaptat la formele simple ale culturii lor civilizaţia mixtă, infinit de complexă şi rafinată a Romei şi Asiei Mici din Antichitatea tîrzie. Locul imperiului care cuprinsese toată Mediterana şi stăpînise Europa Occidentală a fost luat de confederaţiile tribale ale învingătorilor, franci, baiuvari, longobarzi şi vizigoţi, angli şi saxoni. Europa s-ar fi descompus într-o varietate haotică de triburi primitive dacă n-ar fi existat forţa unificatoare a Bisericii şi amintirea persistentă a Romei.

Atît Biserica, cît şi ideea Imperiului Roman s-au dovedit atît de durabile, încît la mai bine de trei sute de ani după abdicarea lui Romulus Augustulus, în anul 476 d.Chr., şi sfîrşitul Imperiului Roman de Apus, un nou împărat şi-a făcut apariţia la Roma: Carol, regele francilor, supranumit „cel Mare", ajuns după victoria asupra longobarzilor şi saxonilor cel mai puternic stăpînitor din vestul Europei, a fost încoronat ca împărat în ziua de Crăciun a anului 800 de papa Leon al III-lea în biserica Sf. Petru. Din acel moment sigiliul lui Carol a purtat inscripţia: *Renovatio Imperii Romani*, reînnoirea Imperiului Roman.

Faptul că reînnoirea unităţii imperiului stă la baza varietăţii pestriţe a statelor Europei poate fi văzut ca una dintre marile ironii ale istoriei. Imperiul roman pe care Carol cel Mare a dorit să-l reînnoiască nu a avut viaţă lungă. Desigur, din acel moment,

vreme de o mie de ani a existat aproape fără întrerupere un împărat roman; ultimul dintre ei, Francisc al II-lea de Habsburg, a renunţat abia în anul 1806 la titlul şi coroana imperială, un gest prea puţin luat în seamă de opinia publică. Dar cu toate că în Vest, în Galia şi Italia, mai funcţionau încă rămăşiţele administraţiei romane, iar aşezările germanice, la est de Rin, parohiile, mănăstirile, jurisdicţiile ecumenice, proprietăţile funciare laice şi ecleziastice asigurau o anumită structură administrativă, ele nu au fost suficiente pentru edificarea unui imperiu închegat şi stabil. O scrisoare trimisă de împărat de la Aachen la Roma avea nevoie de două luni pentru a ajunge la destinaţie, iar răspunsul dura tot atîta timp: cum putea fi menţinută unitatea imperiului în aceste condiţii? Chiar şi fără diferendele succesorale dintre urmaşii lui Carol imperiul era sortit să se destrame; pripa cu care Carol cel Mare a cocoţat coroana romană peste rînduielile gentilice avea să excludă posibilitatea existenţei pe viitor a unui adevărat mare imperiu în Europa. Tocmai din cauza încercării de a duce o existenţă în forme imperiale potrivnică mijloacelor şi posibilităţilor economice, de transport şi juridice ale Evului Mediu timpuriu, forţele particulare au dobîndit propriile lor forme durabile. „Ceea ce pentru lumea romană erau lucruri bine statornicite devin pentru cea germanică reperul" – remarcă cu acuitate Hegel – „iar constituirea acestei lumi este în esenţă o reacţie şi combaterea lucrurilor statornicite şi a nemijlocitului, nu o dispoziţie naturală. Ceea ce rezultă iniţial este un drept formal, violenţă personală, izolare, care ajung să se statornicească"[1].

Longevitatea viitoarei diversităţi statale a Occidentului se explică însă şi prin faptul că Roma a rămas, graţie înnoirii carolingiene, o noţiune bine ancorată în minţile europenilor; toate statele de mai tîrziu ale Europei s-au proiectat după modelul grandioasei cupole a statului universal roman. Acest lucru e valabil atît pentru imperiul franc din est, al cărui cîrmuitor a preluat coroana imperială şi din care avea să rezulte ulterior Germania, cît şi pentru Franţa francilor din vest, pentru Anglia anglo-saxonă şi normandă sau pentru regatele creştine din Peninsula Iberică şi

nordul Europei: mitul imperiului roman a rămas pentru toate un etalon obligatoriu. Din acest motiv juriştii puteau conferi în mod legal monarhilor lor atributele imperiale ale Antichităţii şi Evului Mediu. Europa nu s-a destrămat, aşa cum s-a destrămat Imperiul carolingian prin tratatul de la Verdun din anul 843, ea şi-a conservat unitatea internă graţie chiar diversităţii ei statale. „Geniul lui Napoleon", susţine istoricul spaniol Diez del Corral, „a eşuat cu o mie de ani în urmă în persoana lui Carol cel Mare. Deşi atît Napoleon, cît şi alţii de seama lui au invocat figura şi autoritatea vechiului împărat proclamîndu-se succesorii acestuia, imperiul întemeiat de Carol cel Mare nu era în realitate un imperiu unitar"[2] – era varietatea pestriţă a universului statelor europene în care avea să persiste mereu conştiinţa apartenenţei interioare.

În Europa Evului Mediu nu se poate de fapt vorbi de state în accepţia actuală, adică de construcţii politice ce cuprind toţi indivizii unui teritoriu extins. Abia de puţină vreme ştim că statele reprezintă apariţii relativ recente în istoria europeană. Imaginea Evului Mediu aşa cum se contura ea în minţile europenilor instruiţi din veacul al XIX-lea nu se deosebea decît nesemnificativ de imaginea configuraţiei statale în ajunul Revoluţiei Franceze: se presupunea existenţa unor state feudale relativ stabile în fruntea cărora se găseau regi care-şi exercitau puterea asupra poporului împărţit în stări: în vîrful ierarhiei se afla aristocraţia, după care urmau burghezii, iar în cele din urmă ţăranii. Imaginea statică şi tihnită era întărită de privirea în atlasul istoric în care teritoriile corespunzătoare ale constelaţiei statale a Europei medievale apăreau, ca şi în prezent, ca suprafeţe colorate uniform. Impresia creată era că toţi oamenii ce trăiau pe teritoriul unei suprafeţe de aceeaşi culoare erau organizaţi uniform din punct de vedere politic, asemenea cetăţenilor statelor moderne. Statele erau percepute ca un principiu de organizare imemorial, etern-uman– „creaţii originale ale spiritului uman", după cum le numea Leopold von Ranke, „am putea spune, idei ale lui Dumnezeu"[3].

Cercetarea modernă a abandonat această concepţie. Ştim astăzi că structurile comunităţilor medievale erau cu mult mai complexe

şi mai labile. În primul rînd, e un fapt cert că pînă în perioada de apogeu a Evului Mediu nu se poate vorbi de o guvernare monarhică asupra teritoriului şi a populaţiei, prin urmare nici de state. Un suveran medieval avea relaţii politice directe cu relativ puţini indivizi. Puterea sa se întemeia pe proprietăţile funciare deţinute de el şi rudele sale şi pe faptul că alţi latifundiari îl recunoşteau ca fiind cel mai puternic dintre ei, arătîndu-se dispuşi să i se subordoneze. De aici decurgeau raporturi personale fixate contractual : prin legămîntul de vasalitate suzeranul îi promitea vasalului protecţie, în vreme ce vasalul îi jura supunere. Cu timpul s-a încetăţenit obiceiul ca prin legămîntul de vasalitate suzeranul să confere vasalului drepturi de suveranitate, aşadar pămînturi sau chiar demnităţi. Vasalul putea la rîndul său să fie suzeran cedînd mai departe ca sub-feudă atribuţiile de suveranitate conferite lui : un sistem foarte ramificat de obligaţii juridice, complex şi dificil de descîlcit deoarece un vasal putea primi feude din partea mai multor suzerani, o circumstanţă care avea drept consecinţă relativizarea foarte pregnantă a obligaţiei de loialitate a vasalului în anumite cazuri. Regii înşişi puteau fi vasali ; regele englez Ioan fără de Ţară (1199-1216) a fost de pildă vasal al coroanei franceze pînă în anul 1202, cînd şi-a pierdut majoritatea feudelor sale franceze din cauza neîndeplinirii îndatoririlor de vasalitate, iar papii subliniau insistent că toţi regii Europei şi-ar fi primit puterea ca feudă din partea Sfîntului Petru. În cea mai mare parte a Europei, orice formă de guvernare se întemeia pe sistemul feudal : Europa medievală nu cunoştea state definite pe baze teritoriale, ci legături de dependenţă bazate pe legămîntul personal de vasalitate. Statele, aşa cum le cunoaştem noi, sînt construcţii de lungă durată, suprapersonale şi legate de instituţii ; legăturile de dependenţă medievale erau în schimb limitate în timp, luau sfîrşit o dată cu moartea suzeranului sau a vasalului şi trebuiau de fiecare dată să fie restabilite din nou.

Statul european modern s-a dezvoltat din legăturile de dependenţă medievale. Întrucît sistemul feudal s-a cristalizat în principal în Imperiul carolingian, statalitatea europeană a evoluat mai

ales în teritoriile care au preluat succesiunea imperiului lui Carol cel Mare sau care au fost cucerite de pe aceste teritorii: în Franţa, Germania, Spania, Anglia, Italia şi statele normande din Normandia şi Sicilia. Descrierea procesului de tranziţie de la legătura de dependenţă feudală la statul teritorial cu o guvernare mai mult sau mai puţin centralizată şi birocratică se dovedeşte însă o întreprindere deloc uşoară. A fost un proces care s-a derulat timp de veacuri într-o succesiune confuză de nenumăraţi paşi mărunţi. Din miile de izvoare adunate în arhive referitoare la politica fiscală, organizarea militară, justiţie ş.a.m.d. nu rezultă o imagine unitară; ele nu ne lămuresc pe deplin cum s-au constituit şi au evoluat numeroase domenii şi atribuţii administrative, cum s-au transferat ele de la Biserică şi oraş asupra statului sau de la vasal asupra principelui.

Feuda şi-a pierdut în orice caz caracterul personal şi a devenit un obiect, o posesiune pe care suzeranii au încercat să o recupereze de-a lungul perioadei de apogeu a Evului Mediu pentru a o adăuga patrimoniului propriu şi a-şi restabili puterea seniorială. Pe de altă parte, vasalii încercau să-şi preschimbe fieful într-un domeniu permanent şi ereditar. Astfel au luat naştere două tipuri de domenii ca bază a puterii politice: monarhului îi aparţineau domeniile coroanei, care cuprindeau o porţiune însemnată a teritoriului; în afară de ele mai existau fiefurile asupra cărora suveranul îşi păstra dominaţia, dar care au devenit un bun ereditar al vasalilor. Din relaţia feudală s-a dezvoltat statul alcătuit din stări: seniorul şi vasalii îşi împărţeau puterea asupra pământului. În vreme ce regele sau marii seniori căutau să-şi extindă puterea, ceilalţi factori de putere s-au raliat în spatele principiului acţiunii comune. Aristocraţia laică şi cea ecleziastică, oraşele prospere, iar în unele ţări chiar ţăranii liberi se opuneau principelui organizaţi în stări care-şi susţineau drepturile în dietă şi căutau să intervină în deciziile autoritare ale acestuia.

O dată cu „obiectivarea" fiefului, natura puterii s-a schimbat şi sub un alt aspect: principele nu mai domnea asupra indivizilor, ci asupra pământului care includea atît patrimoniul propriu, cît şi

pe cel al vasalilor. Aceasta s-a datorat nu numai semnificaţiei diferite a feudei, dar şi mutaţiei demografice care s-a petrecut pe tot parcursul perioadei de apogeu a Evului Mediu în întreaga Europă: explozia demografică a dus la cultivarea pădurilor, mlaştinilor, smîrcurilor şi ţinuturilor pustii; păşunile şi suprafeţele agricole extinse hrăneau mai mulţi oameni, furnizînd de asemenea mai multă hrană oraşelor nou apărute, în plină dezvoltare. Începînd cu secolul al XI-lea oamenii au ieşit din izolarea satelor, mănăstirilor, cetăţilor şi iarmaroacelor, schimbul de bunuri a luat amploare, după cum au crescut şi viteza şi frecvenţa ştirilor. Extinderea autorităţii în suprafeţele nou create şi organizate avea să schimbe în mod necesar însăşi natura guvernării.

Dar pentru a se ajunge la această prefacere a mai fost nevoie şi de alte schimbări. Relaţia feudală, după cum am spus deja, era iniţial limitată temporal; ea se stingea prin moartea seniorului sau a vasalului. Statul în ascensiune dorea în schimb să fiinţeze veşnic, să întemeieze o putere durabilă şi să nu depindă de indivizi izolaţi în pretenţia sa de suveranitate. Ideea nu era una cu totul nouă. Regele nu era doar individul care încorona piramida feudală, cum ar veni, primul între egali; nu, el era aureolat în plus de sacralitate, fiind aşadar cu totul diferit şi suprauman: în funcţia sa convergeau trăsăturile monarhiei sacerdotale biblice cu ideea germanică precreştină a „binecuvîntării" unui neam care se materializa în persoana ducelui. La încoronare regele era uns cu ulei sfinţit, demnităţii sale fiindu-i conferit caracterul monarhiei sacerdotale din Vechiul Testament: el era trimisul lui Dumnezeu însărcinat să vegheze la respectarea dreptului indivizilor şi al obştii, la păstrarea păcii în exterior şi în interior, era apărătorul Bisericii. Regelui îi erau atribuite capacităţi magice, supranaturale, fiind considerat o „persoană amestecată" (*mixta persona*), „umană prin naştere şi divină prin graţie". Regele întruchipa un principiu divin, un principiu etern care se răsfrîngea asupra stăpînirii sale pămînteşti. Persoana cîrmuitorului şi demnitatea sa se disociau una de cealaltă: „Regele a murit! Trăiască regele!" se spunea în ritualul funebru al monarhilor francezi. Regele era

muritor asemenea celorlalţi oameni, dar monarhia supravieţuia, ca şi statul. Din acest motiv cancelarul de la curtea regilor Franţei nu îmbrăca veşminte de doliu la ceremonia funerară. Demnitatea, funcţia cîrmuitorului, precum şi statul întruchipat de rege erau nemuritoare.

Nemuritor era şi dreptul pe care regele promitea solemn la urcarea pe tron să-l apere şi să-l aplice. Ce era în fapt acest drept, a constituit multă vreme un semn de întrebare. Pe vremea migraţiilor popoarelor şi a carolingienilor legea specifică a unor triburi distincte fusese consemnată după modelul dreptului roman: *lex salica* a francilor, *leges langobardum*, *lex visigothorum*, în special liste de infracţiuni însoţite de sancţiunile corespunzătoare. Dar începînd cu secolul al X-lea vechile însemnări au fost date uitării la nord de Alpi, iar locul legislaţiei regale a fost luat de dreptul cutumei: de fiecare dată cînd trebuia dat un verdict se încerca identificarea cazurilor similare anterioare; ocazional, cînd decizia juridică era deosebit de importantă, ea era consemnată scriptic într-o formă solemnă pentru a fi transmisă generaţiilor ulterioare. Astfel se explică abundenţa falsurilor de înscrisuri medievale cu care trebuiau susţinute revendicări juridice – de la donaţia constantiniană ce-i conferea prezumtiv papei dreptul de numire a împăratului la sutele de scrisori şi decrete papale provenite de la o grupă de falsificatori clericali, activi în secolul al IX-lea (falsuri pesudoistorice), care şi-au pus amprenta chiar asupra dreptului ecleziastic în vigoare, pînă la cele aproximativ 270 de hrisoave atribuite lui Carol cel Mare, din care doar trei cincimi sînt autentice.

Vechiul drept roman nu a fost însă complet dat uitării. El a continuat să se dezvolte acolo unde se găseau reziduurile active ale administraţiei Romei antice: în cadrul Bisericii. Ierarhia ecleziastică, singurul organism administrativ care supravieţuise într-o oarecare măsură din Antichitatea tîrzie şi pînă în Evul Mediu, se baza pe birocraţia imperială a Antichităţii romane. Înăuntrul Bisericii tradiţia consemnării legilor nu a fost niciodată întreruptă cu totul, iar de la jumătatea secolului al XII-lea în Italia a luat fiinţă o culegere de norme juridice ecleziastice care

a devenit rapid codul ecleziastic general acceptat: *corpus iuris canonici*, dreptul canonic al Bisericii catolice.

Dar vechiul drept roman continua să exercite o mare forţă de atracţie şi asupra laicilor. *Corpus iuris*, culegerea de drept roman aparţinînd Antichităţii tîrzii, rămăsese în vigoare în anumite oraşe din Italia; ea a constituit punctul de plecare pentru demersurile întreprinse în perioada de apogeu a Evului Mediu de a stabili principii de drept generale, un cadru sistematizat strict raţional, o logică indubitabilă care să se opună confuziei generate de dreptul cutumiar şi privilegiilor stărilor şi Bisericii. Îndeosebi oraşele erau interesate să-şi înarmeze administraţiile cu norme juridice solide, pentru a păstra ordinea internă, şi să combată abuzurile seniorilor feudali. S-a ajuns astfel la redescoperirea *Codului lui Iustinian* (*Codex Iustinianus*), o compilaţie de legi imperiale din Antichitatea tîrzie, şi a *Digestelor*, culegerea de comentarii juridice aferente. Fiii burgheziei urbane au luat cu asalt universităţile din Bologna şi Paris pentru a studia dreptul roman. Nu întîmplător organizarea administrativă raţională, întemeiată pe principiile dreptului roman din Italia septentrională, a făcut în secolul al XIII-lea progrese mai rapide decît în restul Europei agrar-feudale.

Juriştii instruiţi în dreptul roman, legiştii, şi-au făcut apariţia şi la curţile princiare. Ei aveau de oferit un instrumentar care permitea principelui să-şi argumenteze şi totodată să-şi impună pretenţia de putere. Pînă atunci monarhul luase deciziile în consiliul potentaţilor, în *curia regis*, iar cînd dorea să promulge legi, trebuia să se încredinţeze mai întîi că ele erau acceptate de înalta nobilime. În schimb, juriştii au invocat acum principiul de drept roman *Princeps legibus solutis* – principele nu este legat de legi întrucît el însuşi le face. Legile principilor, declarau comentatorii dreptului roman, au un statut special în virtutea principiului: cine exercită puterea publică e de presupus că nu o face în scopul promovării injustiţiei. Astfel, juriştii instruiţi în dreptul roman din Evul Mediu tîrziu le-au oferit regilor şi principilor o ipostază complet nouă a demnităţii suveranului: puterea de a instaura

dreptul lumesc şi de a stabili regulile după care urma să fie guvernat statul îi revenea exclusiv suveranului.

Principiul conform căruia doar suveranul avea dreptul de a stabili şi exercita legea se lovea însă cap în cap cu realitatea societăţii medievale. În realitate domnea o anarhie generalizată ; era un fapt firesc, adesea chiar inevitabil, ca cineva să încerce să-şi facă singur dreptate, chiar cu forţa. Cu excepţia clericilor, cărora le era interzis portul armelor, renunţarea la uzul forţei era considerată dezonorantă. Oricine putea în orice moment să declanşeze un conflict armat – sau război, în uzanţa lingvistică medievală –, împotriva oricui. Războaie duceau mai ales cei care deţineau puterea şi armele necesare – nobili, principi sau chiar oraşe –, dar asta nu înseamnă că populaţia paşnică era scutită de suferinţele războiului. Război însemna expediţii de răzbunare şi pradă – ţăranii de pe domeniile adversarului erau jefuiţi, vitele le erau luate cu japca, iar recoltele incendiate. Antidotul s-a găsit încă din perioada de apogeu a Evului Mediu în încercarea de a încheia aşa-numite păci locale, adică de a institui zone pacificate, limitate sub aspect spaţio-temporal – încercări încununate de succese insignifiante. De pildă, împăratul Frederic Barbarossa a încercat în anul 1152 să interzică pe tot teritoriul imperiului acţiunile voluntare de forţă, cu excepţia situaţiilor de legitimă apărare. Frederic Barbarossa trecea drept un suveran puternic, dar a eşuat în încercarea sa de a institui pacea publică din cauza aristocraţiei, care nu avea de gînd să se lase deposedată de dreptul ei de a iniţia acţiuni militare. Păci locale au fost proclamate mereu pe parcursul Evului Mediu. În unele părţi ale Europei, în Anglia şi în oraşele italiene, iar începînd cu secolul al XIII-lea şi în Franţa, dreptul de a purta război a fost îngrădit într-o măsură mai mare sau mai mică ; dar în lipsa unui stat puternic, capabil să impună pacea, aceste tentative au eşuat de fiecare dată, ducînd în cel mai bun caz la reglementări mai stricte : clădirile aparţinînd Bisericii beneficiau de protecţie, la fel ţăranii de pe cîmp sau negustorii aflaţi în călătorie de afaceri, precum şi anumite perioade cum ar fi postul Crăciunului. Abia în anul 1495 împăratul

Maximilian I a reuşit să proclame o „ordine publică perpetuă", care ulterior avea să se instaureze într-adevăr încetul cu încetul în imperiu.

Totuşi, eforturile suveranilor de pacificare a ţărilor lor au evidenţiat cel puţin posibilitatea unei legislaţii statale; problema principală o reprezenta implementarea. Iată motivul pentru care Sicilia împăratului Frederic al II-lea de Hohenstaufen (1194-1250) constituia o imagine atît de stranie în ochii contemporanilor şi ai generaţiilor ulterioare: acolo exista o împărăţie administrată de un aparat birocratic eficient, de o elită de formaţie juridică, dependentă exclusiv de suveran, împărţită pe competenţe şi structurată pe niveluri ierarhice. Funcţionarii primeau o remuneraţie regulată şi erau mutaţi frecvent; superiorii şi subordonaţii se controlau reciproc, iar activitatea lor era înregistrată riguros. Demnitarii superiori nu trebuiau să fie originari din provincia în care îşi exercitau funcţia; chiar mariajul cu femeile locale le era interzis, ca nu cumva să le afecteze obiectivitatea şi imparţialitatea în exercitarea funcţiei.

Birocraţia nu doar administra, ea şi percepea finanţele statului, un sistem bine pus la punct de impozite pe proprietate, pe venit şi pe profit, de dări şi alte redevenţe pentru administraţia imperială, armată, construcţia de drumuri şi întreţinerea curţii imperiale. Dar statul nu se finanţa doar din impozite şi taxe, el se implica direct în viaţa economică: producea cereale, vin şi bumbac pentru export ori instituia monopoluri pentru materii prime ca sarea şi fierul, dar şi pentru bunuri de lux: baloturile de mătase şi stofele de preţ purtau pecetea suveranului.

Statul lui Frederic al II-lea a încercat să fie atotprezent. Medicii, chirurgii, farmaciştii sau avocaţii nu-şi puteau profesa meseria fără aprobarea statului, iar onorariile lor erau stabilite de administraţie. Producţia şi distribuţia de medicamente erau supravegheate de aparatul birocratic, preţurile pentru ele fiind prestabilite. Fiecare meşteşug era reglementat juridic pînă în cele mai mici amănunte, iar viaţa cotidiană a supuşilor se supunea aceloraşi reguli mergînd pînă la prevederile referitoare la menţinerea purităţii apei şi aerului. Statul se amesteca pînă şi în viaţa privată

a supuşilor ; căsătoria cu străinii era interzisă, iar cavalerii şi baronii aveau nevoie de aprobarea monarhului pentru încheierea căsătoriei.

Puterea statului era absolută. Legitima apărare, justiţia personală şi acţiunile vindicative erau strict interzise, combaterea infracţiunilor le revenea exclusiv monarhului şi funcţionarilor regali, care se auto-sesizau la orice încălcare a legii ; judecătorul responsabil înainta reclamaţia şi urma ordinea procesuală : vechiul principiu „nici un judecător fără reclamant" fusese abolit. Respectarea legii era raţionalizată cu stricteţe sub apect ierarhic : curţii supreme de judecată i se subordonau tribunalele regale ale provinciilor, care la rîndul lor îi controlau pe judecătorii şi funcţionarii de poliţie locali. Tribunalele deliberau şi stabileau verdictul în contumacie ; desfăşurarea procesului era precis reglementată, probe iraţionale cum ar fi proba divină nu erau admise, iar dacă verificarea procesului verbal scotea la iveală vicii procedurale, procesul era reluat de la început cu un alt judecător.

Putem vorbi aşadar de un stat administrativ şi de drept absolutist, chiar unul cu inconfundabile elemente utopice ; într-adevăr, dominicanul calabrez Tommaso Campanella avea în vedere acest sistem statal atunci cînd a scris *Cetatea soarelui*, utopia unui stat despotic degenerînd în comunism, a unei maşini de instituire silnică a binelui public. Campanella a trăit la cumpăna secolelor al XVI-lea şi al XVII-lea : peste trei sute de ani se păstrase amintirea statului regelui şi împăratului Frederic al II-lea de Hohenstaufen în memoria poporului din sudul Italiei.

Utopia acelui proiect statal rezida parţial în faptul că individul voluntar şi autoritar, de o genialitate brutală, care era Frederic al II-lea – „primul om modern pe tron", îl numeşte Jacob Burckhardt[4] – a găsit la urcarea sa pe tron în anul 1198 administraţia în stare de funcţionare a predecesorilor săi normanzi, care era însă atît de nouă, încît el a putut plănui un nou stat fără să ţină seama de tradiţie şi „vechile datini". „Constituţiile de la Melfi" din anul 1231, o constituţie de stat cu influenţe normande, romane, bizantine şi arabe, nu au reprezentat nimic altceva decît încercarea grandioasă de a schiţa pe machetă un stat organizat pe principii

complet raţionale, imaginat prin puterea unei singure voinţe: statul ca operă de artă. Frederic a murit 19 ani mai tîrziu, prea devreme ca proiectul să poată fi realizat în întregime; el nu funcţionase de altfel nici pe departe atît de impecabil cum au dorit s-o creadă istoricii admirativi – preponderent germani – din prima jumătate a secolului XX. Nimeni nu poate spune cum ar fi evoluat statul lui Frederic al II-lea – apusul puterii staufice a adus cu sine şi sfîrşitul experimentului sicilian.

Statul lui Frederic al II-lea, „minunea şi înnoitorul lumii", după cum l-au supranumit contemporanii copleşiţi pe acest monarh care spărgea tiparele timpului său, a constituit un unicat în epocă, chiar dacă unele dintre trăsăturile lui revin în oraşele italiene sau în Anglia şi Flandra. După publicarea „constituţiilor de la Melfi", papa Grigore al IX-lea i-a scris oripilat lui Frederic: „A ajuns la urechile noastre că din proprie voinţă sau rătăcit de sfatul rău al unor oameni stricaţi intenţionezi să dai noi legi din care reiese că trebuie să te numim un prigonitor al Bisericii şi distrugător al libertăţii..."[5]. Ceea ce i-a frapat şi i-a îngrozit pe oamenii secolului al XIII-lea nu a fost atît configuraţia aparte a statului monarhic sicilian, cît apariţia în sine a unui stat. Statul sicilian era prea nou şi în prea mare măsură opera de artă a unui suveran singular şi atipic, chiar dacă anumite rămăşiţe ale administraţiei siciliene s-au păstrat în organizarea administrativă a oraşelor italiene.

Primul stat modern constituit pe lungă durată în Europa a fost Franţa. Domeniul coroanei aparţinînd suveranilor francezi, situat în Île-de-France, a rămas pînă în secolul al XII-lea insignifiant prin comparaţie cu marile ducate ale monarhiei. Dar amplasamentul în inima Franţei avea avantajele lui; regele îşi avea reşedinţa în Paris, nu trebuia să se deplaseze prin ţară pentru a-şi asigura puterea ca alţi cîrmuitori europeni. Micul regat putea astfel să fie cîrmuit dintr-un loc fix care nu era doar reşedinţă, ci şi sediul celei mai importante universităţi din Europa. În plus, sfera nemijlocită de putere a coroanei s-a extins o dată cu începutul secolului al XII-lea; monarhii francezi au întreprins o acţiune sistematică de recuperare a fiefurilor coroanei, iar moartea unui

mare număr de baroni în timpul cruciadelor din 1190/1191 şi 1202/1204 a facilitat recuperarea de domenii însemnate. Pe această cale domeniul coroanei s-a consolidat şi s-a extins semnificativ. Pe vremea regelui Filip al II-lea August (1180-1220), seniorul regiunii Ile-de-France devenise un rege în toată puterea cuvîntului, a cărui supremaţie în Franţa era deja clar vizibilă, deşi mai trebuia întărită. Teritoriul statului trebuia administrat; dările trebuiau colectate şi remise coroanei, legea trebuia să fie aplicată şi implementată pretutindeni după principii identice. Statul în devenire avea nevoie de administraţie.

Este de notorietate faptul că Biserica a jucat rolul de naş în evoluţia seculară a aparatului funcţionăresc considerat a fi semnul distinctiv al statalităţii moderne. Biserica însăşi era o organizaţie birocratică, născută din administraţia statală a Romei antice, iar *officium*, serviciul dezinteresat în slujba cauzei, îl caracteriza pe slujitorul Bisericii în aceeaşi măsură ca non-ereditatea demnităţii sale, graţie celibatului. Clericul a avansat în ierarhie; pentru îndeplinirea conştiincioasă a datoriei Biserica garanta subzistenţa. Existau jurisdicţii şi atribuţii, iar o dată cu ele şi competenţe clar delimitate, raţionale; îndeplinirea deficitară a datoriei era verificată, iar abaterile erau sancţionate disciplinar: administraţia modernă exista deja în trăsăturile ei fundamentale, statele mirene nu trebuiau decît s-o imite.

În Franţa, *curia regis*, consiliul coroanei regale, îşi modificase radical caracterul încă din secolul al XII-lea; cercul de mari latifundiari care-l consiliau pe rege în cazul deciziilor importante se transformase într-un organ de guvernare şi justiţie, constituit din mici nobili, clerici şi burghezi, toţi cunoscători ai dreptului roman, numiţi şi plătiţi de rege. A luat astfel fiinţă o administraţie centrală, independentă de potentaţii ţării. Funcţionarii regali mînuiau profesionist legea şi finanţele statului, depindeau doar de rege, puteau fi oricînd destituiţi şi nu emiteau pretenţii ereditare asupra demnităţilor pe care le deţineau temporar. Numirea în anul 1310 de către regele Filip al IV-lea cel Frumos (1268-1314) a unui burghez ca Guillaume de Nogaret în funcţia de păstrător al

marelui sigiliu, aşadar în cea mai înaltă demnitate administrativă, era un semnal: nu naşterea şi averea, ci capacitatea şi supunerea absolută faţă de coroană aveau să deschidă de acum înainte calea către cele mai înalte funcţii ale statului.

Condiţii similare erau aplicabile şi eşaloanelor inferioare ale administraţiei statului. Administraţia locală căzuse pînă atunci în sarcina seniorilor locali, care trebuiau să asigure pacea pînă la cel mai de jos nivel. Dar cu cît mai mult ajunseseră vasalii să-şi considere feuda ca domeniu ereditar, cu atît mai puţin erau ei dispuşi să accepte autoritatea seniorilor. Monarhii francezi încredinţaseră deja de mai multă vreme administraţia posesiunilor coroanei aşa-numiţilor *prévôts*: regele Ludovic al VII-lea (1137-1180) a început să numească *prévôts* şi în restul teritoriilor regatului. Lor li s-a adăugat noua funcţie de *bailli*: cel mai înalt funcţionar şi reprezentant al regelui într-un district, superiorul mai multor *prévôts*, judecător, administrator şi perceptor într-o singură persoană. Cînd, în anul 1190, regele Filip al II-lea August a început pregătirile de cruciadă, el putea deja să fie sigur că lăsa în urma sa funcţionari de încredere care aveau să menţină ordinea în toată ţara, chiar în eventualitatea că regele nu va supravieţui cruciadei. Aparatul era suficient de loial pentru a-i asigura succesiunea moştenitorului tronului. În testamentul său politic el s-a adresat mai cu seamă propriilor *baillis*, invocînd nu persoana sa, ci „funcţia monarhului" (*officium regis*): „obiectul funcţiei regelui este să se îngrijească pe toate căile de bunăstarea supuşilor şi să pună binele public mai presus de interesul privat"[6].

Cel mai tîrziu pînă la începutul secolului al XIV-lea, în Franţa se puseseră bazele statului centralizat modern, aşa cum ne apare el mai tîrziu într-o formă aproape finită în Franţa lui Ludovic al XIV-lea. În mod corespunzător s-a modificat şi caracterul legilor a căror formulă de încheiere fusese pînă atunci: „în prezenţa şi cu asentimentul prelaţilor şi baronilor". O dată cu începutul secolului al XIV-lea, în locul ei se poate citi: „*Le roi a ordonné et établi par déliberation de son conseil*", regele a poruncit şi a hotărît în consiliul de coroană.

Nu trebuie însă să ne închipuim statele, prezente pe scena europeană începînd cu sfîrşitul Evului Mediu, ca pe nişte structuri centraliste, administrate anonim, în fruntea cărora se afla un rege ce concentra în mîinile sale toate pîrghiile puterii pentru a le folosi după bunul lui plac. Chiar şi monarhia franceză, atît de avansată statal în multe privinţe, nu-şi exercita puterea decît indirect în numeroase domenii ale statului. Pe teritoriile marilor seniori, ale Bisericii şi oraşelor administraţia regală se lovea de numeroase constrîngeri. Situaţia juridică a rămas complicată deoarece marii seniori, baronii şi conţii îşi păstraseră dreptul autonomiei legislative pe teritoriile lor, iar pe deasupra legea regatului se scinda în zona dreptului germanic în partea de nord şi zona dreptului roman în partea de sud a ţării. De bună seamă, regele dispunea în *parlement* din Paris de un instrument cu jurisdicţie extinsă, căruia trebuia să i se supună pînă şi aristocraţia, dar nici măcar Ludovic cel Sfînt (1205-1270), un rege cu o mare carismă spirituală şi autoritate, nu a reuşit să interzică în regat războaiele private şi dreptul de acţiuni armate. Pînă la Revoluţia franceză monarhia franceză avea să rămînă pentru întreaga Europă etalonul concentrării puterii statale ; ea se rezuma însă la o putere intermediară, adesea doar indirectă, a cărei sarcină era în primul rînd să medieze în calitate de arbitru şi judecător între regiunile în mare măsură autonome ale ţării, între diferitele grupuri sociale şi binele public al statului, aplanînd divergenţele.

Altceva nici nu era posibil ; evoluţia statelor europene nu s-a derulat cîtuşi de puţin în direcţia concentrării şi monopolizării puterii, ci, dimpotrivă, în cea a împărţirii şi controlului puterii : doctrina separaţiei puterilor, formulată de Montesquieu în secolul al XVIII-lea în favoarea absolutismului statal, descria într-adevăr, chiar dacă într-o formă sistematizată şi schematizată, realitatea statală edificată pretutindeni în Europa Occidentală şi Centrală începînd cu Evul Mediu – firește, de o mare varietate în ce priveşte raporturile dintre depozitarii puterii statale. Acest pluralism al puterii interne era din ce în ce mai ameninţat de intenţia suveranului de acaparare a întregii puteri pe măsură ce instrumentele

de guvernare şi mijloacele de comunicare progresau, dar el se reconfigura de fiecare dată din nou: mai ales acest aspect diferenţiază statul european de statul asiatic sau african obişnuit.

Faptul că statul european modern nu a permis de la bun început concentrarea puterii într-o singură mînă are mai multe cauze. Una dintre ele se regăseşte în separaţia dintre Biserică şi stat rezultată în urma certei pentru învestitură. Marile formaţiuni statale de la periferia Europei, Bizanţul, iar ulterior, ca succesoare a acestuia, Rusia lui Ivan cel Groaznic îşi datorau o bună parte din caracterul despotic al puterii faptului că autoritatea laică se suprapunea cu cea ecleziastică. În cazul lor, statul şi Biserica se contopeau; în Imperiul bizantin împăratul era sacru, ca locţiitor al lui Dumnezeu, asemenea lui Petru, se situa în fruntea Bisericii imperiale deasupra patriarhilor şi putea mobiliza în orice moment forţele religioase pentru sarcinile statului.

Cel puţin pînă la decăderea dinastiei de Staufen împăraţii Sfîntului Imperiu Roman emiseseră aceeaşi pretenţie – în definitiv, la fel ca împăraţii Bizanţului, ei îşi revendicau demnitatea imperială tot de la împăraţii romani ai Antichităţii care fuseseră veneraţi ca divinităţi, iar de la creştinarea Romei îşi arogaseră titulatura şi funcţia de *pontifex maximus*, sacerdot suprem şi apărător al credinţei. Papalitatea a reuşit însă în cursul secolelor al XII-lea şi al XIII-lea să-şi impună supremaţia asupra Bisericii catolice şi să restrîngă rolul împăraţilor şi al regilor la sfera îndatoririlor lumeşti – pentru a se vedea la scurtă vreme umilită de coroana franceză şi de cea engleză, care nu au mai acceptat un drept papal de veto în chestiunile laice.

Desigur, principii mireni rămîneau în continuare suverani prin „graţia lui Dumnezeu"; ei erau încoronaţi şi unşi, monarhii francezi fiind consideraţi chiar taumaturgi. Dar separaţia dintre puterea spirituală şi cea lumească a avut drept consecinţă pe termen lung secularizarea puterii statale în zona corespunzătoare razei de acţiune a Bisericii Catolice, aşadar în Europa Centrală şi de Vest. Pînă atunci ordinea se întemeiase pe revelaţia divină căreia i se subordona orice autoritate. Faţă de ordinea întemeiată

pe adevărul divin nu exista abatere ; o sferă autonomă a politicului, a binelui public era pur şi simplu inimaginabilă. De-a lungul perioadei de apogeu a Evului Mediu, după îndelungatele lupte purtate între papă şi împărat din care ambele tabere nu au avut decît de pierdut, viziunea respectivă s-a modificat. Nu definise Aristotel, redescoperit în veacul al XIII-lea ca izvor de înţelepciune în ce priveşte filozofia statului, statul ca instituţie cu propria ei lege? Nu definise filozoful grec omul „politic" drept fiinţă naturală ce nu are nevoie de justificare teologică? Călugărul franciscan William Ockham susţinea în anul 1330 : „Puterea lumească este mai veche decît cea spirituală şi, prin urmare, e independentă de papă. Acestuia nu-i revine dreptul să confirme alegerea principelui ; nu-i revine nici prin dreptul statal, căci nici un stat nu i-ar recunoaşte acest drept ; nu-i revine nici prin dreptul ecleziastic, căci valabilitatea dreptului ecleziastic se întinde în stat atît cît o îngăduie principele ; nici prin dreptul pămîntului, căci acesta nu este luat în seamă atunci cînd aduce atingere binelui public"[7]. La vremea respectivă o asemenea afirmaţie constituia încă o erezie, dar William şi-a putut enunţa ideile, sub protecţia împăratului Ludovic Bavarezul, la adăpost de excomunicarea papală. Regăsim aici originea separării treptate dintre Biserică şi stat, precum şi a cristalizării a două principii de libertate ce se vor dovedi fundamentale pentru istoria ulterioară a statelor europene : libertatea credinţei faţă de autoritatea coercitivă a statului, pe de o parte, libertatea politicii faţă de tutela ecleziastică, pe de altă parte.

În afară de separaţia dintre Biserică şi stat, mai există o cauză care a împiedicat concentrarea puterii de stat într-o singură mînă : este vorba despre dualismul statal, dubla putere a principilor şi stărilor, născută din sistemul feudal. Evident, în acest punct formaţiile statale europene se deosebesc izbitor de alte forme statale, după cum se dovedise deja în anul 956 cu prilejul vizitei întreprinse de solii împăratului Otto cel Mare la curtea califului din Cordoba. Prezentarea stăpînului lor drept cel mai puternic cîrmuitor de pe faţa pămîntului, făcută de trimişii împăratului

roman în termeni mai puţin diplomatici, nu l-a impresionat deloc pe calif. Cîrmuitorii creştini, a răspuns el, sînt pesemne slabi şi neajutoraţi ; căci pînă şi împăratul îngăduie ca principii şi nobilii săi să domnească potrivit propriei lor legi. În speranţa deşartă că îi vor sluji cu credinţă, împăratul şi-a împărţit ţara cu ei ; să nu se mire, dacă de aici i se vor trage doar trufie şi nesupunere[8].

Cusururile găsite cîrmuirii lui Otto cel Mare de bine informatul nostru calif (sau poate de criticii locali ai puterii imperiale care au consemnat dialogul) se regăseau într-adevăr, într-o mai mică sau mai mare măsură, în toate statele creştine ale Europei. Pretutindeni puterea era împărţită între principi şi nobilime, iar situaţia s-a perpetuat şi de-a lungul Evului Mediu tîrziu, cînd monarhii şi-au consolidat şi extins sfera de putere pe care o supravegheau prin intermediul unui corp de funcţionari organizat pe trepte ierarhice şi au recurs la dreptul jurisdicţiei supreme, creînd astfel premisele statalităţii moderne. Dar stăpînirea directă asupra pămîntului şi oamenilor se lovea peste tot de puterea marilor seniori, deţinători de domenii întinse, şi de propriile lor competenţe juridice şi administrative. Nicăieri în Europa Occidentală şi Centrală principii n-au reuşit să depăşească această barieră a puterii rezultată în urma sistemului feudal şi care s-a transformat în forma de organizare cooperatistă, mai mult sau mai puţin stabilă, a stărilor : era vorba de asocierea tuturor factorilor de putere de pe un teritoriu cu excepţia suveranului, prin urmare a seniorilor laici şi ecleziastici, precum şi a oraşelor, care se opuneau solidar suveranului în dietă.

Dieta a fost predecesorul parlamentului actual, deşi iniţial reprezenta ceva cu totul diferit. Ea a provenit din *curia regis*, cercul potentaţilor cu funcţie consultativă din jurul monarhului. Este adevărat că legătura acestor vasali cu regele, seniorul lor suzeran, se diminuase direct proporţional cu gradul în care feuda evoluase de la un raport de loialitate, fundamentat religios, la titluri de proprietate – îndeobşte de natură teritorială –, dar tocmai din acest motiv suveranul avea nevoie cu atît mai stringent de sprijinul seniorilor feudali : o dată cu creşterea costurilor pentru

administraţie şi armată, veniturile coroanei provenite de pe domeniile personale ale regelui deveniseră insuficiente. Trebuiau percepute impozite, iar seniorii care alcătuiau grupul celor mai importanţi contribuabili trebuiau să-şi dea consimţămîntul. În acest scop regele convoca stările la adunare în dietă ; revendicarea *„no taxation without representation"* a fost, ce-i drept, formulată abia în ajunul Revoluţiei americane, dar ea rezuma principiul fundamental pe care se baza autoritatea dublă a universului statal european încă de la sfîrşitul Evului Mediu.

Exemplul clasic pentru constituirea unei balanţe de putere între coroană şi stări a fost Anglia. În decursul secolului al XII-lea şi mai ales sub domnia regelui Henric al II-lea (1133-1189), coroana engleză îşi consolidase puterea de o manieră chiar mai pronunţată decît în cazul Franţei. Autoritatea regală se întindea pînă acolo încît nici o cetate nu putea fi construită fără permisiunea regelui. Comitatele erau administrate de funcţionarii regali, aşa-numiţii *sheriffs*, iar fiindcă regele îşi stabilea adesea reşedinţa pe posesiunile lui continentale din Acvitania, se formase o administraţie centrală care nu se mai deplasa încontinuu împreună cu acesta şi curtea, ci îşi avea sediul în oraşele Westminster şi Winchester, întruchipînd şi îndeplinind permanent voinţa regelui. Justiţia regală a limitat tot mai mult jurisdicţia feudală, iar cancelarul trezoreriei regale inventa mereu noi surse de venit pentru a alimenta finanţele statului, traduse în fapt prin spolierea pe diferite căi a vasalilor regelui, a baronilor şi cavalerilor ; ei trebuiau să plătească impozite pe teren, iar, în plus, o sumă substanţială dacă după decesul deţinătorului unei feude fiul acestuia dorea să-i fie reconfirmate drepturile asupra fiefului, şi mai ales taxa de scutire, prin care vasalul putea sau chiar trebuia să se achite de obligaţiile sale de a presta servicii militare.

La începutul secolului al XIII-lea monarhia engleză părea să-şi fi consolidat puterea mai mult decît celelalte coroane de pe continent ; s-a dovedit însă că pe termen lung nici regele englez nu putea domni împotriva voinţei aristocraţiei. Baronii s-au simţit exploataţi de către monarhie în avantajul intereselor regale de pe

continent; cînd regele Ioan (1167-1216) a plănuit în anul 1213 o acţiune militară de amploare împotriva Franţei, baronii au refuzat să-şi îndeplinească obligaţiile militare. Ioan a declanşat totuşi atacul prin bătălia de la Poitou, dar a suferit o înfrîngere severă la Bouvines, în anul 1214, şi a comis, în această circumstanţă defavorabilă, greşeala fatală de a pretinde vasalilor care nu-l urmaseră în luptă o mare taxă de scutire. A fost picătura care a umplut paharul nemulţumirilor acumulate faţă de politica puterii regale; în faţa opoziţiei compacte a marilor seniori, a clerului şi a oraşului Londra, Ioan a trebuit să cedeze, iar la data de 15 iunie 1215, pe cîmpia de la Runnymede, lîngă Windsor, a recunoscut stărilor din regatul englez o serie de garanţii: restaurarea drepturilor tradiţionale ale vasalilor direcţi ai coroanei, renunţarea la măsurile arbitrare, îmbunătăţiri legislative pentru toţi supuşii liberi, libertatea Bisericii. Actul a primit din anul 1217 numele de *Magna Charta Libertatum* – mare datorită formatului, nu semnificaţiei. Un astfel de tratat între monarhie şi stări nu a constituit cîtuşi de puţin un lucru neobişnuit în Europa Evului Mediu de mai tîrziu; în el nu era altminteri deloc vorba de un atac la adresa monarhiei sau de garanţii de libertate în accepţia liberală modernă, ci de refacerea „legilor bune de odinioară".

În fapt, revoluţionar era un singur articol, care prevedea formarea unui consiliu alcătuit din 25 de baroni cu misiunea de a supraveghea respectarea tratatului de către rege. Stările engleze şi-au creat astfel propriul lor organ politic, care, deşi nu a supravieţuit multă vreme în această formă, avea să se instaleze trainic, sub domnia regelui Eduard I (1239-1307), în ipostaza Parlamentului. Pînă atunci se obişnuia să se convoace aproape anual o mare dietă la curte, o adunare a înaltei nobilimi, care de pe la 1250 s-a numit *parlamentum*. După *Magna Charta,* acest Parlament trebuia să aprobe impunerile baronilor de către coroană; aflat într-o perpetuă criză financiară, regele Eduard I a consimţit totuşi să-i accepte în Parlament şi pe reprezentanţii micii nobilimi rurale şi ai oraşelor, aşa-zişi *Commons*. Începînd cu anul 1279 regele a recunoscut dreptul Parlamentului de a se pronunţa asupra tuturor

cererilor financiare care depăşeau veniturile legitime ale coroanei ; pe de altă parte, reclamaţiile şi petiţiile îndreptate împotriva coroanei au început să joace un rol în Parlament : astfel s-a constituit treptat sistemul autorităţii duble, reprezentat de puterea stărilor şi puterea monarhică, ce şi-a pus amprenta pînă în secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea nu doar asupra istoriei constituţionale britanice, ci şi asupra întregului univers statal european, şi din care s-a dezvoltat parlamentarismul constituţional modern.

Dubla autoritate avea în fiecare ţară o înfăţişare diferită. În Franţa coroana avea nevoie de asemenea de acordul stărilor atunci cînd circumstanţe financiare excepţionale reclamau venituri suplimentare. Dar spre deosebire de Anglia, monarhii francezi reuşeau îndeobşte să evite convocarea „stărilor generale", ce implica o diminuare semnificativă a libertăţii de acţiune a suveranului. În schimb, regele încerca să organizeze adunări ale stărilor limitate regional, în Toulouse pentru Languedoc şi în Paris sau Poitiers pentru Langue d'oeil – adunările fiind cu atît mai uşor de manipulat cu cît erau mai mici. Întrucît stărilor generale din Franţa nu le-a fost conferită niciodată o bază legală concretă, lor le-a lipsit continuitatea necesară pentru a evolua în direcţia unei instituţii politice stabile după modelul Parlamentului englez ; erau complet dependente de voinţa suveranului, care le convoca doar în circumstanţe excepţionale.

Situaţia era diferită şi în Sfîntul Imperiu roman ; împăraţii şi regii de aici nu au reuşit să acopere teritoriul imperiului cu o reţea administrativă similară celor care începuseră să se formeze în Franţa şi Anglia. Explicaţia rezidă în faptul că tentativa de consolidare a puterii imperiale întreprinsă de dinastia de Staufen dăduse greş. Simpla întindere a imperiului contravenea unei exercitări unitare a puterii ; în plus, moartea timpurie a împăratului Henric al VI-lea în anul 1198 şi concentrarea fiului său Frederic al II-lea asupra Italiei au slăbit puterea imperială. Îndelungatul conflict cu papalitatea, irosirea forţelor prin repetate expediţii în Italia, multitudinea de forţe adverse şi dezvoltarea culturală mai lentă în comparaţie cu restul Europei Occidentale au contribuit

cu toate la perpetuarea caracterului arhaic al imperiului. În vreme ce vecinii din vest dispuneau de un teritoriu relativ clar definit, dar şi de centre care erau totodată oraş de reşedinţă, capitală, citadele economice şi culturale, graniţele imperiului au rămas neclare, iar o capitală stabilă comparabilă cu Londra sau Paris n-a existat niciodată în imperiu pînă la sfîrşitul lui din anul 1806. În locul unei autorităţi centrale a imperiului se evidenţiau guvernările teritoriale: guvernările provinciale ale familiilor din înalta nobilime, oraşele imperiale, iar în Italia guvernările autonome ale oraşelor care s-au îndepărtat tot mai mult de imperiu.

Astfel, s-au conturat simultan două planuri politice. De o parte, se găsea imperiul însuşi, al cărui conducător, împăratul, exercita o putere mai curînd simbolică decît una reală, în vreme ce stările imperiului şi-au consolidat de timpuriu poziţia în raport cu împăratul: principii ecleziastici şi mireni, printre care principii electori au deţinut o poziţie specială începînd cu secolul al XIII-lea ca unici alegători ai monarhului, apoi oraşele, conţii şi cavalerii supuşi numai împăratului. Ele se reuneau în dietele curţii imperiale – din secolul al XII-lea s-a impus principiul conform căruia împăratul trebuia să obţină acordul stărilor în toate chestiunile importante ale imperiului. Din dietele curţii s-a născut dieta imperială, care s-a dezvoltat pînă în secolul al XV-lea într-o instituţie solidă şi bine reglementată ce deţinea o pondere însemnată în politica imperiului. Se poate pune întrebarea cum de a reuşit să supravieţuiască nedivizată în mijlocul Europei pînă la începutul secolului al XIX-lea această construcţie labilă, al cărei conducător depindea permanent de alegerea şi de sprijinul principilor electori şi stărilor. Răspunsul este complicat. Cauzele merg de la edificarea unei comunităţi a statelor europene, care avea nevoie de centrul slab şi fărîmiţat al Europei ca spaţiu de echilibrare a intereselor şi ca teatru de război, pînă la puterea conciliatoare, concentrată pe cadrul legal, proprie tocmai unui monarh slab. Un alt motiv pentru surprinzător de lunga supravieţuire a imperiului se regăseşte însă în principiul durabil al alegerii monarhului; înalta aristocraţie avea în vedere pe termen lung conlucrarea liber

consimţită şi monarhia. Fiecare alegere a suveranului însemna un nou vot pentru imperiu, astfel încît electorii înşişi se erijau în garanţii unităţii şi supravieţuirii lui.

De cealaltă parte exista planul statelor teritoriale din care se compunea imperiul şi cărora le-au revenit tot mai multă putere şi autonomie: o sumedenie aproape zoologică de principate electoare, ducate, principate, episcopate, comitate, oraşe imperiale şi abaţii. Şi aici domnea principiul puterii duble: puterii principelui i se opunea adunarea delegaţilor stărilor, Landtagul, care reprezenta unitatea teritoriului avînd în vedere permanentele schimbări ce surveneau pe harta Europei, împărţirile şi unirile de ţări ca urmare a războaielor sau a hazardelor dinastice. Landtagurile constituiau totodată un factor stabilizator în situaţii speciale, de pildă, în timpul minoratului unui principe: nu doar principii Europei, ci şi puterile stărilor, parlamentele, stările şi Landtagurile au contribuit la edificarea şi consolidarea statelor moderne.

2. Creştinismul şi raţiunea de stat

Edificarea statului modern în deplinătatea puterii şi suveranităţii sale a presupus mai mult decît infiltrarea treptată a teritoriului cu funcţionari şi magistraţi regali şi fixarea limitelor dreptului seniorial şi al stărilor sociale. Formele guvernării din Evul Mediu tîrziu, aşa cum s-au conturat ele în Europa creştină, erau puţin eficiente, depindeau în mare măsură de persoana şi personalitatea cîrmuitorului, de puterea casei sale şi de relaţiile cu celelalte puteri, de stări şi de Biserică, după cum teritoriul era considerat în general ca proprietate privată a principelui. Cu cît Evul Mediu se apropia de sfîrşit, cu atît mai puţin se achitau cîrmuitorii Europei de misiunea lor principală, anume de a garanta oricui protecţia legală şi efectivă faţă de duşmanii dinăuntrul şi din afara graniţelor. În cursul secolelor al XIV-lea şi al XV-lea evoluţia continentului a luat o turnură decisivă către catastrofă.

Valul nenorocirilor a început să se înalţe în anul 1309, o dată cu exilul papilor la Avignon, atingînd cu timpul cote tot mai înalte:

în anul 1339 a început Războiul de o sută de ani între Franţa şi Anglia, însoţit de foamete şi molime care au culminat cu epidemia de ciumă din 1348/1349, au urmat Jacqueria, răscoala ţăranilor francezi din anul 1358, apoi schisma dintre anii 1378 şi 1417, revoltele din Anglia şi Franţa în 1381/1382, victoria confederaţiei helvetice asupra armatei habsburgice de la Sempach în anul 1386, şapte ani mai tîrziu s-a produs nimicirea armatei ungare a regelui Sigismund de către turci la Nicopole – şi aşa mai departe, pînă la căderea Constantinopolului în anul 1453 : un şir nesfîrşit de nenorociri şi veşti nefaste care au zguduit de fiecare dată creştinătatea.

La apusul Evului Mediu Europa era suprapopulată. Din întunecatul veac al IX-lea, cînd pe întinderile continentului vieţuiau dispersate aproximativ 30 de milioane de oameni, numărul populaţiei a sporit cu repeziciune, cifrîndu-se la valoarea nemaiîntîlnită pînă atunci de 80 de milioane la începutul secolului al XIV-lea. Metodele tradiţionale de agricultură nu mai erau suficiente pentru a satisface nevoile de hrană ale populaţiei ; oamenii sufereau de malnutriţie, fiind mai predispuşi la epidemiile care bîntuiau periodic Europa ca nişte spectre întunecate. În cursul veacului al XIV-lea aproximativ o treime din totalul populaţiei a căzut victimă ciumei, cumplita „moarte neagră", fără ca alimentaţia să se îmbunătăţească deoarece mari suprafeţe roditoare au căzut la foarte scurt timp în paragină. Oamenii trăiau într-un cerc aparent fără ieşire, format din foamete şi epidemii.

Lipsurile generale au generat cele mai profunde frămîntări sociale cunoscute de istoria Europei de pînă atunci. Răzmeriţele din oraşe, răscoalele ţărăneşti din mediul rural, bandele de nobili declasaţi care trăiau de pe urma expediţiilor de pradă şi jafurile soldaţilor rămaşi fără slujbă făceau parte din viaţa cotidiană. „Poporul", scrie Johan Huizinga, „nu-şi poate vedea propria soartă şi evenimentele vremii altfel decît ca pe o perpetuă succesiune de proastă cîrmuire şi de exploatare, de război şi jaf, de scumpete, lipsuri şi molime. Formele cronice pe care războiul obişnuia să le ia, permanenta stare de alarmă la oraşe şi sate pricinuită de tot felul de derbedei, veşnica ameninţare a unei justiţii aspre şi dubioase şi, pe deasupra, apăsătoarea stare de spirit

produsă de frica de iad, de diavol şi de vrăjitoare ţineau treaz un sentiment de nesiguranţă generală..."[9*].

Aspră şi nesigură nu era doar viaţa celor de rînd; nici existenţa potentaţilor nu era lipsită de riscuri. Să ne gîndim doar la luna septembrie a anului 1399, cînd regele englez Richard al II-lea, înfrînt şi luat prizonier de vărul său Lancaster, a trebuit să renunţe la coroană, în timp ce principii electori germani se reuneau în paralel în oraşul Mainz pentru a-l detrona pe regele Venceslas. Regele celei de-a treia mari puteri europene, Carol al VI-lea al Franţei, căzuse victimă nebuniei, iar ţara lui avea să fie la scurtă vreme sfîşiată de rivalitatea sălbatică dintre casa de Orléans şi casa de Burgundia; Ludovic de Orléans, fratele regelui, a fost asasinat în anul 1407, iar doisprezece ani mai tîrziu cel care a ordonat crima, Ioan fără Frică, ducele de Burgundia, avea să cadă la rîndul lui răpus mişeleşte pe podul de la Montereau. Iar aceste episoade nu reprezentau nici pe departe cazuri izolate: ordinea laică se afla în plin proces de disoluţie, la fel şi cea ecleziastică; anul 1409 a văzut trei papi, următorul a văzut trei regi germani, fiecare numindu-i pe ceilalţi doi impostori şi uzurpatori.

Ordinea laică s-a destrămat în cele din urmă: aceasta a fost experienţa capitală a veacului şi o dată cu ea s-a năruit concepţia cosmologică a Evului Mediu. Toma din Aquino (1225-1274) mai definise încă, sprijinindu-se pe Aristotel şi Augustin, cîrmuirea lumească drept parte a cîrmuirii eterne a divinităţii. Dumnezeu, susţine Toma, a fixat formele convieţuirii umane astfel încît orice schimbare adusă cîrmuirii şi societăţii este inimaginabilă, reprezentînd un păcat împotriva poruncii divine. Două sute de ani după marele gînditor din Aquino care desăvîrşise sinteza teologiei şi filozofiei medievale, bazele acestei concepţii s-au năruit. În ce mai consta de fapt ordinea divină? Gîndirea însăşi se tulburase; conceptele aristotelice ale scolasticii medievale au fost năpădite de îndoielile nominaliste. Universaliile, conceptele generale nu

* Am preluat traducerea citatului din ediţia românească: Johan Huizinga, *Amurgul Evului Mediu*, trad. de H.R. Radian, Humanitas, Bucureşti, [3]2002, pp. 34-35 (n.tr.).

sînt decît o simplă aparenţă, afirmă filozofi ca William Ockham şi Jean Buridan. Reale sînt doar fenomenele, pe cînd Dumnezeu şi ordinea Lui sînt incognoscibile, inaccesibile cunoaşterii logico-conceptuale. Nu dovedeşte experienţa cotidiană că lumea nu se supune unui plan divin recognoscibil ca atare, ci capricioasei zeiţe Fortuna, a cărei unealtă este roata norocului şi a cărei caracteristică este efemeritatea perpetuă şi imprevizibilă? Niccolò Machiavelli (1469-1527), odinioară cancelar al „Magistraturii celor zece" din Florenţa, întemniţat pe nedrept sub acuzaţia de participare la conspiraţie, iar ulterior eliberat din închisoare, o cunoştea prea bine pe doamna Fortuna din proprie experienţă: „Şi eu asemăn soarta cu una din aceste ape distrugătoare, care, atunci cînd se înfurie, inundă cîmpiile, distrug copacii şi casele, iau pămîntul dintr-o parte şi îl duc în altă parte şi fiecare fuge dinaintea lor; fiecare cedează în faţa violenţei lor fără a putea să li se împotrivească undeva"[10*].

Dar asta nu înseamnă că oamenii sînt fără apărare în faţa bunului-plac al Fortunei; în perioadele de acalmie ei pot să se pregătească, să ridice zăgazuri şi stăvilare în faţa stihiilor. „La fel se întîmplă cu soarta; ea îşi arată puterea acolo unde nu există o forţă pregătită şi dinainte orînduită care să i se împotrivească şi de aceea ea îşi îndreaptă atacul într-acolo unde ştie că nu s-au înălţat nici diguri, nici zăgazuri care s-o stăpînească. Iar dacă veţi privi Italia, care este astăzi locul schimbărilor de acest fel, şi totodată aceea care le-a dat naştere, veţi vedea că ea este ca o cîmpie fără stăvilare şi fără nici un fel de apărare. Dar dacă ar fi fost apărată cu energia şi virtutea necesară, aşa cum sînt Germania, Spania şi Franţa, atunci sau revărsarea apelor n-ar fi provocat acele mari schimbări care s-au întîmplat, sau însăşi revărsarea nu s-ar fi produs."[11]

Prezenţa lui Dumnezeu în lume a devenit nebuloasă, oamenii au fost abandonaţi ursitei oarbe, în plus experienţa arată că ei nu se

---

* Traducerea citatului de mai sus şi a următoarelor este preluată din Niccolò Machiavelli, *Principele*, trad. de Nina Façon, Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1960. Paginile corespunzătoare ediţiei româneşti sînt indicate în secţiunea de note de la sfîrşitul volumului (n.tr.).

preocupă de mîntuirea sufletului, ci „că sînt cu toţii răi, ascultînd mereu de pornirile lor ticăloase de îndată ce au prilejul"[12]. Pavăza necesară pentru a îmblînzi toate aceste monstruozităţi ale Fortunei era statul – *il stato*, un concept care, aplicat la o formă de organizare a puterii politice, se întîlneşte în premieră la Machiavelli, dar care nu avea să depăşească pentru încă multă vreme sfera limbii italiene. Pînă atunci terminologia fusese neclară, pe potriva obiectului desemnat: se vorbea de „stăpînire" (*dominium*) sau „cîrmuire" (*regimen*), de „regat" (*regnum*) sau de „principat" (*principatus*), de „ţinut" (*terra*, *territorium*), care însemna atît legături de dependenţă, cît şi un teritoriu unitar sub aspect juridic. De la Aristotel şi Cicero se transmisese termenul *res publica*, care nu semnifica însă republică, ci orice fel de comunitate, indiferent de modul în care era constituită. Cînd Machiavelli şi contemporanii săi italieni, de la Villani pînă la Guicciardini, se referă însă la *stato*, ei au în vedere o concepţie asupra autorităţii cum nu mai fusese imaginată pînă atunci: în esenţă, este vorba de condiţia exercitării concentrate a puterii publice într-un teritoriu, indiferent de către cine sau în numele cui – fără suportul transcendenţei, avîndu-şi raţiunea în ea însăşi.

De la sfîrşitul dominaţiei Stauferilor la jumătatea secolului al XIII-lea, Italia trecuse printr-o succesiune interminabilă de războaie între oraşele-state; în preajma anului 1500 reuşiseră să supravieţuiască mai ales cele *cinque principati* Florenţa, Milano, Veneţia, Roma şi Neapole, în special datorită puterii lor financiare care le permitea să întreţină trupe redutabile de mercenari. În plus, Italia devenise marioneta puterilor străine – împăratul, Franţa şi Aragonul mînuiau facţiunile italiene ca pe nişte piese de şah în partida dusă pentru dominaţia Europei. Nu doar puterea devenise nesigură, ci şi constituţia: Machiavelli a văzut Florenţa trecînd succesiv prin ipostaze diferite ca republică, monarhie şi tiranie – îndeplinirea conştiincioasă a datoriei într-o demnitate înaltă se putea transforma peste noapte în înaltă trădare şi surghiun, dacă nu în ceva şi mai grav.

Stato conceput şi descris de Machiavelli se înălţa înaintea ochiului lăuntric al observatorului dacă puterea lumească era

despuiată de orice mască şi iluzie, fiind redusă la esenţa ei: se revela astfel că chintesenţa statului era puterea, în speţă capacitatea de a subjuga toanele Fortunei prin *virtù*, prin energie politică în scopul de *mantenere lo stato*: de a prezerva statul cu orice preţ şi cu orice mijloace. Conservarea statului şi a puterii sale în interior, ca şi în exterior, nu necesita nici o justificare; scopul scuză mijloacele: „Principele să-şi propună, deci, să învingă în luptă şi să-şi păstreze statul, iar mijloacele lui vor fi oricînd socotite onorabile şi fiecare le va lăuda. Pentru că oamenii obişnuiţi sînt atraşi numai de ceea ce pare şi de succesul unui lucru; iar lumea nu este făcută decît din oameni de aceştia..."[13]. Pînă atunci existenţa şi activitatea mundană fuseseră percepute ca parte integrantă din planul mîntuirii divine; acum teologia şi politica se disociau, ba chiar Machiavelli insista răspicat că patria trebuie iubită mai mult decît sufletul. Compatriotul său Francesco Guicciardini (1483-1540) recunoştea că ideea medievală de subordonare a politicii în faţa teologiei era irealistă şi „că nu se poate trăi întru totul pe placul lui Dumnezeu fără să te izolezi complet de lume, iar pe de altă parte e greu să trăieşti în armonie cu lumea fără să păcătuieşti împotriva Domnului"[14].

Ascensiunea şi decăderea statelor se călăuzesc după alte legi decît cele ale religiei sau moralei; Machiavelli a ilustrat-o dînd exemplul lui Cesare Borgia, care a făcut uz fără scrupule de a sa *virtù*, energia, pentru a înjgheba un principat cu ajutorul forţei şi al înşelătoriei şi care a fost părăsit de *fortuna* atunci cînd s-a încrezut în promisiunile papei Iuliu al II-lea, succesorul tatălui său, o eroare ce i-a cauzat prăbuşirea. Statul posedă propriile lui reguli, o raţiune a sa care dictează comportamentul oamenilor politici dacă vor ca acţiunile lor să se bucure de succes. Machiavelli nu era singurul care gîndea astfel; Philipp von Leiden, un prelat în slujba contelui de Olanda, susţinuse încă din secolul al XIV-lea că principele e liber să nu-şi respecte promisiunile dacă aşa o cere *publica utilitas*, binele public, iar doctorul în teologie Jean Petit l-a apărat în martie 1408 cu o pledoarie plină de sofisme pe stăpînul său, ducele de Burgundia, de învinuirea de asasinat comis

împotriva lui Ludovic d'Orléans : legămintele şi înţelegerile între cavaleri nu trebuie respectate dacă se îndreaptă împotriva principelui sau a binelui public. Să spunem în paranteză că noţiunea de raţiune de stat a apărut în premieră la Guicciardini, care considera îndreptăţită uciderea prizonierilor din Pisa ; o faptă de bună seamă necreştinească, dar în acord cu *ragione e uso degli stati*, cu raţiunea şi obiceiul statelor[15].

Cum trebuie însă constituit statul ca să vină cît mai bine în ajutorul raţiunii de stat era o problemă care suscita puncte de vedere diferite ; în ciuda admiraţiei pentru tiranii energici, capabili să îngenuncheze *fortuna*, Machiavelli era un adept al formei de stat republicane : „căci dorinţele poporului sînt mai cinstite decît ale celor mari, întrucît aceştia din urmă vor să asuprească, iar celălalt vrea să nu fie asuprit"[16]. De-a lungul secolului al XVI-lea republicile-oraşe italiene au căzut însă victimă una după alta hegemoniei familiilor nobiliare, care au transformat oraşele-stat în principate ; pînă şi Veneţia, comparată adesea de contemporani cu Roma republicană, eliminase încă din anul 1462 menţiunea la „comuna veneţienilor" din jurămîntul dogilor, fiind cîrmuită de un grup restrîns de familii aristocratice. Deja Filippo de'Nerli, un contemporan al lui Machiavelli, creiona o descriere a Florenţei republicane din care transpărea imaginea unui haos dominat de luptele între facţiuni şi interesele egoiste de grup, încununat de triumful samavolniciei ; el vedea în autoritatea absolută a familiei Medici singura cale de a consolida temeinic statul şi de a rezolva problemele politice.

Italia secolelor al XV-lea şi al XVI-lea se asemăna, tocmai din cauza labilităţii politice, cu un laborator în care era testată fiabilitatea diferitelor forme de stat ; nu întîmplător cei mai importanţi teoreticieni ai statului din epocă erau italieni. Italia constituia în această perioadă centrul bogăţiei şi culturii europene, posibil chiar din pricina fărîmiţării teritoriale care implica numeroase centre culturale, oferind într-un spaţiu concentrat posibilităţi diverse de manifestare pentru muzică, pictură, literatură şi arhitectură, similar Greciei antice sau Germaniei fărîmiţate din secolul

al XVIII-lea. Dar statul puternic, credincios doar raţiunii sale şi, din acest motiv, stabil nu putea fi găsit în Italia acelor vremuri; el s-a născut treptat şi în alte zone ale Europei, rămînînd pentru încă multă vreme doar o utopie: nu întîmplător *Principele* lui Machiavelli şi *Utopia* diplomatului şi demnitarului englez Thomas Morus (1478-1535) au apărut aproape în acelaşi timp. *Utopia* lui Morus este, ca şi scrierea lui Machiavelli, un răspuns la mizeria şi nenorocirile prezentului – ea nu propune instrucţiuni de conduită pentru guvernanţi, ci modelul unui stat ideal: un tip de stat coerent, conceput cu o precizie matematică, în care se manifestă raţiunea umană şi care adăposteşte o societate ce a renunţat la toate discriminările exterioare dintre oameni, ducîndu-şi existenţa după un cuprinzător proiect de factură comunistă. Fiorul de care este cuprins cititorul din ziua de azi la lectura acestei viziuni totalitare nu rimează cu intenţiile autorului, viitorul lord-cancelar al Angliei: în zorii unei noi epoci el a întreprins plin de optimism descrierea unui stat întemeiat exclusiv pe raţiunea cetăţenilor săi, o oglindă pentru cîrmuitorii vremurilor sale, a căror sete de putere lupească o consemna Machiavelli. Idealistul Morus a fost ulterior sanctificat de Biserica Catolică; realistul Machiavelli supravieţuieşte în conştiinţa populară a englezilor ca „Old Nick", un apelativ pentru diavol.

În Europa concurau încă numeroase circumstanţe de natură să împiedice apariţia statelor cu o guvernare centralizată. Problema principală o constituiau căile lente de transport şi de comunicaţie. O scrisoare expediată din Veneţia avea nevoie de 12 zile ca să ajungă la Paris, 20 de zile pînă la Nürnberg şi 27 de zile pînă la Londra. Căruţele cu mărfuri parcurgeau în cel mai bun caz 30 de kilometri pe zi, călătorii călare puteau ajunge pînă la 40 de kilometri pe zi, iar mesagerii rapizi chiar pînă la 100 de kilometri – toate estimări aproximative[17]. Traversarea regiunilor montane încetinea enorm viteza de deplasare, atacurile banditeşti sporeau riscurile, iar războaiele sau epidemiile impuneau mari ocoluri, fără să mai ţinem cont că în anotimpurile ploioase sau iarna călătoria era aproape imposibilă. Cu cît suprafaţa unei ţări era

mai mare, cu atît mai greoi se derula fluxul de informaţii între suveran şi administraţia provincială, cu atît mai mult dura procesul de luare şi transpunere în practică a deciziilor. Varietatea lingvistică şi dialectală afecta coeziunea internă la fel ca obiceiurile şi tradiţiile regionale diferite. În plus, existau o multitudine de instanţe intermediare care împiedicau impunerea autorităţii princiare: Biserica încerca să-şi păstreze independenţa faţă de puterile statului, iar slujitorii ei erau măcinaţi de conflicte de loialitate oscilînd între papă şi principe. Oraşele fortificate reprezentau o problemă deosebită; ele îşi apărau drepturile cu gelozie şi aveau suficiente resurse pentru a întreţine trupe proprii. Accesul la bogăţia oraşelor era decisiv pentru stăpînirea ţării; cine nu putea percepe impozitele directe sau indirecte din oraşe era văduvit de cea mai importantă sursă a puterii financiare statale. În sfîrşit, mai existau şi stările, reprezentate prin corporaţii al căror consimţămînt era necesar suveranului pentru stabilirea politicii fiscale; unele erau puternice, precum Parlamentul englez sau *Cortes*-urile din Aragon, altele, ca stările generale din Franţa sau dieta imperială din Germania, erau relativ slabe.

Pe de altă parte totuşi, evoluţiile centralizatoare s-au accentuat, mai ales datorită diminuării puterii aristocraţiei. O dată cu degradarea unor întinse suprafeţe agricole, cauzată de regresia demografică acută din secolul al XIV-lea, numeroşi seniori feudali şi-au pierdut baza autonomiei lor economice, în vreme ce iobăgia a dispărut în aproape toată Europa Occidentală. O dată cu revirimentul economic şi demografic al Europei de la sfîrşitul secolului al XV-lea, principalele deschideri în agricultură s-au datorat investiţiei de capital; numeroşi orăşeni înstăriţi au achiziţionat proprietăţi funciare pe care s-au apucat să le cultive aşteptîndu-se la o sporire semnificativă a capitalului datorită preţurilor mereu în creştere ale cerealelor. În plus, mai trebuie notată înflorirea generală a meşteşugurilor şi comerţului; ea se datorează la rîndul ei în principal întreprinzătorilor din mediul urban de care se serveau principii împotriva nobilimii slăbite din punct de vedere politic şi economic.

Un alt factor care nu trebuie scăpat din vedere se regăseşte în transformările revoluţionare pe plan militar şi în tehnica militară.

Războiul medieval se întemeiase pe instituţia feudală, pe obligaţiile ce-i reveneau vasalului de a presta serviciul militar ce dăduseră atîtea bătăi de cap suveranilor Europei. Încă din veacul al XII-lea, regele englez Henric al II-lea încercase să se elibereze din această dependenţă angajînd soldaţi plătiţi. La scurtă vreme i-a urmat exemplul şi regele Franţei. Aşa-numiţii „brabanţi" proveneau în general din rîndurile oamenilor simpli şi luptau pentru bani, nu pentru onoare. Doar principii cei mai puternici şi mai bogaţi îşi puteau permite să aibă în serviciul lor asemenea trupe. Ele şi-au dovedit de altfel şi eficienţa militară ; în marile bătălii din Războiul de o sută de ani de la Crécy (1346), Poitiers (1356) şi Agincourt (1415), trupele pedestre, înarmate cu arcuri lungi ale englezilor au avut cîştig de cauză în faţa armatelor de cavaleri ale francezilor. O dată cu intrarea în uz a armelor de foc indispensabilitatea militară a aristocraţiei a apus irevocabil. Tunurile ce au început să fie folosite de la jumătatea secolului al XIII-lea puteau spulbera zidurile oricărei cetăţi, iar gloanţele armelor de foc de dimensiuni mici, ce şi-au făcut apariţia pe cîmpurile de luptă ale Europei pe la începutul secolului al XIV-lea, străpungeau orice armură. Locul armatelor de cavaleri, greu manevrabile, a fost preluat de o infanterie ale cărei arme ucideau de la distanţă, dispusă în formaţii aproape impenetrabile în faţa cavaleriei inamice, disciplinate şi uşor manevrabile – bineînţeles, cu condiţia ca plata să fi fost pe măsura aşteptărilor.

Pentru a putea suporta costurile militare – aşa-numitele *bandes d'ordonnance*, înfiinţate de coroana franceză în anul 1415, au constituit primele trupe regulate din Europa, dacă omitem gărzile personale ale principelui, existente încă din veacul al VIII-lea –, trebuia sporită eficienţa administraţiei financiare regale. Veniturile de pe proprietăţile personale ale suveranului, domeniile coroanei, au dobîndit o pondere secundară. Veniturile statului se bazau pe regalii, adică pe monopolurile de stat precum dreptul de a bate monedă, minerit, extracţia şi comerţul cu sare, vămile – pe anumite porţiuni ale Rinului vămile erau amplasate la mai puţin de 10 kilometri depărtare una de alta. Dar toate celelalte surse de venit ale

statului au fost eclipsate de impozitele percepute iniţial doar în situaţii de urgenţă şi cu prilejuri speciale, iar din secolul al XVI-lea în mod regulat. Şi în această privinţă Franţa a fost cea care a dat tonul; ea a perceput încă din secolul al XIV-lea impozite indirecte sub forma impozitelor pe mărfuri şi transport, aşa-numitele *Aides* şi *Traites*, apoi impozitul pe sare (*Gabelle*), precum şi impozitul direct (*Taille*), calculat în nord în funcţie de numărul populaţiei, iar în sud în funcţie de proprietatea funciară. Pentru colectarea veniturilor erau necesare o complicată birocraţie financiară şi o administraţie organizată raţional. Astfel, în secolul al XV-lea, după terminarea Războiului de o sută de ani şi alungarea englezilor, Franţa a instituit patru circumscripţii financiare pentru Languedoc, Langue d'oil, Normandia şi Paris. Funcţionarea administraţiei financiare, inima administraţiei de stat, era garantată de un corp de funcţionari specializaţi, controlaţi în provincie de curţi financiare, *Cours des Aides*. De acum încolo regele Franţei putea să renunţe la aportul stărilor, iar veniturile sporite i-au asigurat o mai mare libertate de acţiune politică.

Pînă şi Biserica a trebuit să se plece tot mai mult în faţa puterii de stat. Dacă în anul 1302 papa Bonifaciu al VIII-lea îşi reafirmase pretenţiile de hegemonie universală printr-un act de „grandioasă sfidare a datelor reale" (Ilja Mieck), în anul 1309 succesorul său avea să cedeze deja presiunii exercitate de Franţa şi să apuce calea „captivităţii babiloniene" din Avignon, în umbra coroanei franceze. Papalitatea nu şi-a mai revenit niciodată de pe urma acestei pierderi de putere şi de prestigiu. Principii ostili Franţei, mai cu seamă Anglia, au întreprins demersuri pentru a obstrucţiona colectarea veniturilor ecleziastice la Avignon şi a-şi asuma importante prerogative papale. La jumătatea secolului al XV-lea coroana engleză deţinea aproape în totalitate controlul asupra proprietăţilor ecleziastice, a repartiţiei de sinecuri şi a veniturilor clerului. Franţa a întreprins la rîndul ei paşi în direcţia reducerii considerabile a puterii papale, după ce Scaunul Apostolic s-a reîntors la Roma în anul 1377. Un sinod al episcopilor francezi a adoptat în anul 1438 *Sancţiunea Pragmatică* de la Bourges,

deschizînd astfel calea dezvoltării bisericii galice, consfinţită în anul 1516 prin concordatul de la Bologna. Din acel moment – şi pînă în 1789 – clerul francez a dispus de dreptul larg de autoguvernare şi autocompletare sub patronajul puterii regale, care putea atribui după voie toate arhiepiscopiile, episcopiile şi abaţiile. Candidaţii la înaltele funcţii ecleziastice depindeau aşadar întru totul de bunăvoinţa suveranului.

Provocarea reprezentată de războiul aproape permanent, disensiunile interne şi lupta pentru putere dintre coroană, aristocraţie şi stări au condus la dezvoltarea statului modern: dovada o avem în cazul extrem atît din punct de vedere geografic, cît şi politic al Spaniei, unde s-a petrecut ceea ce Machiavelli visa pentru Italia: unificarea şi concentrarea puterii interne a unui mare imperiu datorită voinţei principelui şi capacităţii fără scrupule de a se impune a autorităţii monarhice. Anterior ultimei treimi a veacului al XV-lea, aproape că nu existau bazele formării unei construcţii statale unitare pe suprafaţa Peninsulei Iberice. În sudul andaluz exista regatul maur al Granadei, iar în vest, solidul regat al Portugaliei. Pe lîngă ele mai existau Leon, Asturia, Catalonia, Aragon şi Navarra, în care domneau puternice tradiţii juridice ale stărilor exprimate în *Cortes*, adunările stărilor castiliene şi aragoneze. Cu excepţia Aragonului, căruia îi revenea un important rol în balanţa puterii din bazinul mediteranean, unde emitea pretenţii teritoriale în Sicilia şi sudul Italiei, autorităţile centrale erau slab reprezentate. *Reconquista*, recucerirea după secole a teritoriilor ocupate de mauri, constituia în mare măsură afacerea unor grupuri private de interese: granzi, comunităţi de colonişti, corporaţii urbane. Un cronicar contemporan consemna referitor la Castilia: „În această ţară domneau rînduieli atît de stricate şi respingătoare încît fiecare om îşi ducea traiul după bunul lui plac şi nu exista nimeni în stare să-l mustre sau să-l pedepsească... Nu se respecta nici o lege, aşezările erau distruse, posesiunile coroanei prădate, iar veniturile regelui scăzuseră la o valoare atît de mică, încît mi-e şi ruşine s-o numesc..."[18].

Situaţia s-a schimbat în anul 1469 prin perfectarea căsătoriei între Ferdinand (1452-1516) şi Isabella (1451-1504), succesorii la tronurile regatelor Aragonului şi Castiliei, legate din anul 1479 prin uniune personală. Cei doi *Reyes católicos* – titulatură onorifică ce le fusese conferită de către papă – erau mai cu seamă interesaţi de încheierea Reconquistei, o ultimă cruciadă împotriva maurilor din Andaluzia. Trebuie că erau foarte conştienţi că spiritul foarte viu de cruciadă al spaniolilor, un amestec de fervoare religioasă, sete de aventură şi rapacitate prădalnică, avea să inducă celor două regate dorita coeziune internă. Omogenitatea viitoarei Spanii a avut totuşi de suferit din cauza faptului că cele două regate au fuzionat sub aspect juridic abia în anul 1516, întrucît Castilia cu Leon, Andaluzia şi Granada era de trei ori mai mare ca Aragonul cu provinciile învecinate Catalonia şi Valencia, iar superioritatea Castiliei s-a făcut simţită sub raport economic şi politic, aceasta cu atît mai mult cu cît regele Ferdinand îşi avea reşedinţa în Castilia, fiind prezent în propriile-i ţinuturi doar prin intermediul viceregilor. Castilia a fost în fapt cea care s-a preschimbat tot mai mult în statul unitar spaniol. Nu doar Reconquista a servit integrării, ci şi prevalenţa tot mai accentuată a limbii castiliene; în anul descoperirii Americii, umanistul Antonio de Nebrija şi-a dedicat reginei Isabella gramatica sa a limbii castiliene subliniind răspicat că „limba a fost în orice vremuri un instrument al puterii"[19]. Administraţia castiliană a evoluat la rîndul ei rapid în favoarea prerogativelor monarhice; coroana reclama depline puteri legislative, în vreme ce *Cortes*-urile castiliene aveau doar căderea să ratifice revocarea legilor existente. Sistemul de impozitare s-a transformat într-un monopol al coroanei, care, în plus, a încetat la scurtă vreme să-i mai convoace în *Cortes* pe membrii aristocraţiei şi ai clerului, preferîndu-i doar pe reprezentanţii oraşelor, al căror sprijin s-a dovedit deosebit de eficient în combaterea marii nobilimi suverane. Tot oraşele au fost cele care au pus la îndemîna maiestăţilor catolice instrumentul hotărîtor al politicii interne: aşa-numitele *Hermandades*, confrerii urbane care vegheau la siguranţa publică şi la interesele

obşteşti, au fost reunite de Isabella în *Sfînta Confrerie* (*Santa Hermandad*), căreia în Castilia, iar din anul 1488 şi în Aragon, îi reveneau pronunţarea şi ducerea la îndeplinire a tuturor sentinţelor judecătoreşti, primindu-şi însă legile direct din partea coroanei. Nobilimii i-a fost refuzată mai cu seamă funcţia de judecător în Sfînta Confrerie, în vreme ce jurisdicţia feudală a aristocraţiei a fost redusă drastic. Sfînta Confrerie a reuşit în scurtă vreme să impună cu o severitate barbară domnia legii în numele coroanei, devenind o pîrghie importantă a puterii regale.

Măsura decisivă pentru unificarea internă a regatelor spaniole a reprezentat-o totuşi continuarea Reconquistei cu alte mijloace. După căderea Granadei în anul 1491, regii catolici s-au folosit de fervoarea cruciată pentru a impune unitatea religioasă a Spaniei. În anul 1492 a fost promulgat un edict care i-a pus pe evrei în faţa opţiunii de a alege botezul sau de a părăsi ţara în răstimp de cîteva luni. Un deceniu mai tîrziu o opţiune similară le-a fost prezentată şi supuşilor musulmani. Pînă şi Richelieu, ale cărui persecuţii îndreptate împotriva hughenoţilor urmăreau obiective asemănătoare, a numit mai tîrziu edictul împotriva maurilor spanioli unul dintre cele mai barbare documente din istoria omenirii. Din cei aproximativ un milion de musulmani au părăsit ţara mai mult de 300.000, iar din 200.000 de evrei au ales calea exilului aproape 150.000. Oraşele spaniole nu şi-au mai revenit niciodată pe deplin în urma acestei hemoragii economice, dar obiectivul urmărit a fost atins : uniformizarea confesională a Spaniei şi disciplinarea populaţiei în numele credinţei, precum şi în numele Spaniei. Biserica a funcţionat în această privinţă ca simplu instrument al statului ; asemenea coroanei franceze, regii Spaniei au reuşit la rîndul lor să dobîndească dreptul exclusiv de a-i desemna pe ocupanţii tuturor demnităţilor ecleziastice importante şi chiar să revendice o parte din zeciuială pentru vistieria statului. În nici un caz nu trebuie uitată existenţa Inchiziţiei, tribunalul ecleziastic suprem al Spaniei, însărcinat în principal cu lupta pentru unitatea şi puritatea credinţei catolice. Spre deosebire de Inchiziţia Sfîntului Scaun, Inchiziţia spaniolă s-a aflat de la bun

început sub controlul nemijlocit al coroanei, fiind subordonată propriului ei consiliu regal, un impresionant instrument de putere în slujba egalizării interne şi a omogenizării imperiului spaniol. Unitatea dintre credinţă şi stat ca instrument al legăturii indisolubile dintre supuşi şi suveran: acesta avea să se dovedească în secolele următoare instrumentul decisiv de consolidare internă a statelor moderne ale Europei.

În mod analog, Reforma şi Contrareforma nu reprezintă doar transformări seculare ale credinţei, Bisericii şi societăţii, ci elemente decisive în cadrul procesului de edificare a statelor europene. Însuşi modelul spaniol a evidenţiat-o clar: integrarea Bisericii în stat a fost acompaniată de o reformă a instituţiei ecleziastice, de o disciplinare şi o epurare severă a ordinelor monahale şi a clerului larg: unica reformă ecleziastică, înfăptuită chiar în sînul Bisericii papale, înaintea Reformei propriu-zise. Un alt caz se regăseşte cu jumătate de secol în urmă: tentativa regelui Georg von Podiebrad (1420-1471) de a obţine independenţa coroanei din Boemia faţă de împărat şi papă prin încheierea unei alianţe cu husiţii moderaţi. A eşuat din cauza opoziţiei puternicei nobilimi a Boemiei, care se temea de o alianţă între populaţia urbană husită şi coroană şi care, beneficiind de sprijin imperial şi papal, i s-a împotrivit lui Georg cu o rezistenţă de neînvins.

Cu totul altul este cazul Angliei; aici nu întîlnim rezistenţa stărilor faţă de eforturile coroanei de încorporare a Bisericii în stat, dat fiind că de la Războiul de o sută de ani conştiinţa comună a statului împărtăşită de monarh, Parlament, aristocraţie, cler şi oraşe se acutizase, iar înalta aristocraţie ieşise slăbită din războaiele civile ale veacului al XV-lea. Regele Henric al VIII-lea a acţionat în paralel cu regele Francisc I al Franţei, folosindu-se de despărţirea de prima soţie, Caterina de Aragon, pentru a smulge papei jurisdicţia asupra tuturor chestiunilor de resort intern. În constituirea Bisericii galice regele Francisc I nu mersese totuşi pînă la capăt, recunoscînd papei formal calitatea de pontif al Bisericii. Henric al VIII-lea a făcut pasul decisiv. În anul 1534, Parlamentul a adoptat *Actul de supremaţie* prin care

se stipula că regele *„justly and rightfully is and ought to be Supreme Head of the Church of England"*. De acum înainte nu mai exista papa, ci doar episcopul Romei; regele conducea Biserica episcopală engleză desprinsă de Roma şi prelua prerogativele papei în ce priveşte dreptul ecleziastic, precum şi competenţele lui liturgice şi dogmatice. Abstracţie făcînd de acest lucru, faptul că în plan imediat nu au existat schimbări vizibile în organizarea ecleziastică şi în liturghie a uşurat considerabil geneza Bisericii de stat Anglicane, dublată şi de speranţa de a avea un singur stăpîn cu pretenţii financiare în loc de doi.

S-a dovedit că şi în mijlocul Europei, în Sfîntul Imperiu roman, lupta pentru puterea statului era sinonimă cu lupta pentru controlul Bisericii. Altfel decît în situaţia statelor din Europa Occidentală, aici s-au constituit simultan două structuri politice aflate în concurenţă una cu cealaltă. Pe de o parte, existau împăratul şi imperiul, ultimul reprezentat de stări în dieta imperială; pe de altă parte, exista multitudinea teritoriilor şi oraşelor vasale imperiului, aflate deja cu mult înaintea acestuia pe calea către statalitate, chiar dacă în maniere foarte diferite. Pe lîngă teritoriile mici şi foarte mici a căror suprafaţă putea fi adesea cuprinsă cu privirea de pe streaşina castelului, existau mari teritorii princiare cu o extinsă administraţie centrală şi propria dietă, precum ducatele Bavaria, Württemberg, Lorena, Luxemburg sau Savoia, principatele electoare Saxonia şi Brandenburg, Palatinatul, comitatul Hessa, principatele ecleziastice Köln, Mainz şi Trier, pentru a numi doar cîteva dintre teritoriile mai însemnate. Desigur, strădaniile reformatoare ale împăratului Maximilian I demonstraseră că imperiul nu se redusese încă nici pe departe la condiţia unui organism pur metafizic; înfiinţarea în anul 1495 a Camerei Imperiale de Justiţie, însoţită de proclamarea „păcii veşnice" pe toată suprafaţa imperiului şi împărţirea imperiului în zece circumscripţii nu au constituit decît începutul. Introducerea unei „conduceri imperiale" centrale ca reprezentanţă plenipotenţiară a stărilor şi perceperea de impozite trebuiau să constituie următorul pas pe calea edificării unei puteri imperiale suverane

şi apte de a-şi impune voinţa. O dată cu moartea împăratului în anul 1519, planurile de reformă a imperiului s-au împotmolit. Ele au fost reluate de succesorul său, Carol al V-lea, care a încercat să stabilizeze şi să modernizeze *monarchia universalis*, văzută acum ca imperiu universal care mai trebuia să cuprindă, pe lîngă Germania, Boemia, Burgundia şi Milano, şi Spania şi nou descoperitele posesiuni spaniole de cealaltă parte a Oceanului Atlantic. Carol al V-lea era conştient de faptul că imperiul de sub conducerea împăratului putea fi transformat într-un stat doar dacă restrîngea puterea papei şi instituia o Biserică imperială după modelul Franţei şi al Spaniei. El a eşuat însă, pe de o parte, datorită radicalităţii reformei lui Martin Luther, iar pe de altă parte, din cauza rezistenţei opuse de principii imperiului, care se temeau de o puternică autoritate centrală imperială şi care concepeau „conducerea imperială" doar ca pe o comisie a dietei imperiale, în speţă ca instrument al intereselor stărilor. La întrunirea dietei imperiale în Worms în anul 1521, zarurile nu fuseseră încă aruncate ; călugărul răzvrătit din Wittenberg care-l renegase pe papă, dorind să reînnoiască adevărata biserică a lui Christos din comunitatea credincioşilor, şi pentru care unica autoritate religioasă era Scriptura Domnului, *sola scriptura*, fusese invitat înaintea dietei. Era pentru prima dată cînd o instanţă laică îşi permitea să se pronunţe asupra unei chestiuni de dogmă ecleziastică. Curentul de opinie din dietă era vădit îndreptat împotriva papalităţii şi a neregulilor din sînul Bisericii, iar consilierii imperiali înclinau să se folosească de Luther pentru a exercita presiuni asupra papei. Luther a refuzat însă să facă declaraţii diplomatice, iar refuzul său de a-şi retracta fie şi numai parţial doctrina l-a exasperat pe împărat. Luther ar fi împărtăşit soarta reformatorului Jan Hus din Boemia dacă nu s-ar fi bucurat de protecţia cîtorva principi. Cu siguranţă că un rol, poate chiar cel mai important, l-au jucat şi motivaţiile religioase. „Nouă zecimi din Germania dau glas strigătului de luptă al lui Luther", comunica Romei legatul papal, „iar zecimea rămasă strigă în cel mai bun caz «moarte curţii romane»...". Reforma lui Luther s-a dovedit

mai ales aptă de a respinge pretenţiile hegemonice ale împăratului faţă de stări şi de a consolida puterea principilor locali.

În dieta de la Speyer din anul 1526 s-a ajuns la o formulă de compromis care permitea principilor luterani şi magistraţilor oraşelor să reglementeze autonom organizarea Bisericii din teritoriul propriu. Autorităţile evanghelice şi-au asumat fără ezitări misiunea „episcopilor de urgenţă" aflaţi în fruntea structurilor ecleziastice din ţinuturile lor. Luther avusese iniţial în vedere acest lucru doar ca pe o soluţie tranzitorie, dar principii nu intenţionau să renunţe la controlul abia dobîndit asupra Bisericii cîtă vreme majoritatea proprietăţilor ecleziastice fuseseră secularizate şi parţial vîndute, dar în principal alipite domeniilor principelui local. Principii protestanţi din fruntea Bisericii au luat la cunoştinţă cu uşurare de doctrina lui Luther, care, invocîndu-l pe apostolul Pavel – „Nu există stăpînire în afară de cea a lui Dumnezeu; dar acolo unde există, există prin voinţa Domnului"[20] –, atribuise puterii laice misiunea de a apăra comunitatea creştinilor împotriva răului. Astfel, principele protestant era, asemenea suveranului englez, *summus episcopus* şi capul unei organizaţii ecleziastice riguros structurate ierarhic, sfera confesională fiind în consecinţă complet încorporată în aparatul birocratic de stat.

Nici Biserica din teritoriile rămase catolice nu a fost scutită de încercările principilor de a o aservi statului. Astfel, ducii bavarezi s-au aliat cu Universitatea din Ingolstadt pentru a impune un drept de control al autorităţilor asupra doctrinei bisericeşti, menit să contracareze puterea episcopilor – cazul menţionat înscriindu-se deja în spiritul Contrareformei, dat fiind că existau mult prea mulţi prelaţi ale căror năravuri contraveneau noii rigori morale a catolicismului sau care se apropiaseră îngrijorător de mult de doctrina lui Luther. În orice caz, Reforma şi Contrareforma s-au pus în serviciul statelor şi al principilor. Din motive politice, teritoriile care se constituiau anevoios din nenumărate posesiuni fărîmiţate aveau nevoie de un liant spiritual. Dată fiind importanţa religiei, prezentă în toate domeniile existenţei, acest liant spiritual

se regăsea doar în unitatea credinţei religioase. Astfel, pacea confesională de la Augsburg din anul 1555, prin care stărilor luterane le-a fost definitiv conferită egalitatea în drepturi cu cele catolice, a proclamat pentru toţi principii *ius reformandi*: aceasta însemna că populaţia fiecărui ţinut trebuia să îmbrăţişeze confesiunea principelui domnitor; celor care nu erau dispuşi să o facă le rămînea *ius emigrandi*, dreptul de a se strămuta într-un teritoriu cu aceeaşi confesiune ca cea proprie. Omogenizarea internă a ţărilor germane şi a oraşelor imperiale a făcut un mare pas înainte, o condiţie decisivă pentru suveranitatea sporită, ca şi pentru autonomia internă şi externă; pe de altă parte însă, Sfîntul Imperiu roman a fost grav subminat, deoarece fărîmiţarea teritorială a fost accentuată de scindarea confesională. În vreme ce în perioada ulterioară imperiul avea să-şi piardă din ce în ce mai mult consistenţa statală, împăraţii habsburgici s-au retras tot mai mult pe domeniile lor ereditare din Austria; desprinderea lentă a Austriei din istoria germană a început deja cu Reforma.

Pe la jumătatea secolului al XVI-lea părea că ideea autonomă a statului, aşa cum o enunţase Machiavelli, sucombase sub presiunea conflictului religios. Pe de o parte, puterea şi forţa integratoare a statelor au sporit atunci cînd suveranii lor au ajuns să-şi impună confesiunea pînă în cele mai neînsemnate aşezări. Pe de altă parte, a ieşit în evidenţă încărcătura explozivă a convingerilor religioase de îndată ce intrau în concurenţă cu o altă confesiune. Încă nu dispăruse convingerea că în lume trebuie să domnească adevărul şi că din adevăr face parte şi unitatea împărăţiei lui Dumnezeu pe pămînt. Conflictul religios care a bîntuit Europa ca urmare a Reformei şi Contrareformei era capabil să aducă statele într-o stare de anarhie sîngeroasă sau chiar să le destrame.

Nodul propriu-zis al discordiei nu-l reprezenta doctrina lui Luther, ci mai radicalul calvinism, ai cărui adepţi respingeau supunerea faţă de autorităţi recomandată de Luther, susţinînd impunerea cu orice preţ a propriului lor adevăr religios. Conform doctrinei lui Calvin (1509-1564), dacă suveranul îşi persecută supuşii pe motive religioase, datoria individuală a fiecăruia dintre

ei este să răspundă printr-o rezistenţă activă, or asta însemna război civil. Războiul a izbucnit în Franţa în anul 1562, după ce unul dintre conducătorii partidei catolice, Francisc de Guise, i-a masacrat la Vassy pe calviniştii adunaţi la rugăciune. Calviniştii, numiţi în Franţa hughenoţi, au pus mîna pe arme în toată ţara, iar din acel moment şi pînă în 1598 războaiele sîngeroase s-au succedat unul după altul în întreaga ţară, fervoarea religioasă stîrnită dînd naştere la orori înfiorătoare comise de ambele părţi. Pierderea de autoritate a coroanei a fost semnificativă; după Noaptea Sf. Bartolomeu din 23 august 1572, cînd au fost masacraţi aproape toţi hughenoţii din Paris şi alţi zece mii în restul Franţei, hughenoţii au constituit Uniunea lui Calvin, un stat în stat cu propria lui armată, cu propriul lui aparat administrativ de justiţie şi finanţe.

Chiar dacă Franţa a fost salvată de la catastrofa destrămării datorită trecerii la catolicism a conducătorului hughenoţilor, Henric de Navarra, şi încoronării lui ca rege al Franţei, războiul civil din Franţa n-a reprezentat totuşi decît o parte a unei îndelungate băi de sînge în care ameninţau să se înece majoritatea statelor Europei. În cele şapte provincii din nordul Olandei aflate sub stăpînire spaniolă aristocraţia reformată s-a răzvrătit împotriva politicii contrareformatoare a Madridului; din 1567 ţara a fost răvăşită de un război ce avea atît semnalmentele unui război de eliberare, cît şi pe cele ale unui război civil, prelungindu-se cu mult peste sfîrşitul secolului şi încheindu-se de fapt abia cu recunoaşterea independenţei olandeze prin pacea westfalică din 1648.

După pacea confesională de la Augsburg din 1555 şi pînă în anul 1618, în Germania a domnit, dimpotrivă, cea mai lungă perioadă de pace din istoria ei. Ea s-a sfîrşit deoarece în acest interval se constituiseră, sub conducerea unor principi ambiţioşi, alianţe confesionale care abia aşteptau ocazia de a-şi arăta colţii. Prilejul s-a ivit atunci cînd s-a produs descărcarea tensiunii latente dintre stările preponderent protestante ale Boemiei şi administraţia catolică, contrareformatoare a Habsburgilor. La data de 23 mai 1618 stările Boemiei s-au răsculat, i-au aruncat pe fereastra

castelului din Praga pe cîţiva dintre funcţionarii imperiali, au constituit un guvern provizoriu al Boemiei, i-au alungat pe iezuiţi şi au pus pe picioare o armată. Aliat cu statele Ligii catolice sub conducerea Bavariei, împăratul Ferdinand al II-lea a intervenit, în vreme ce statele Uniunii protestante s-au raliat de partea fraţilor întru credinţă din Boemia. A început astfel Războiul de treizeci de ani, în care s-au angajat treptat aproape toate puterile europene şi care s-a încheiat în 1648 prin pacea de la Münster şi Osnabrück. La data respectivă în Anglia încă mai făcea ravagii războiul civil început în anul 1642, în fapt o răscoală a micii nobilimi, *gentry*, şi a Parlamentului împotriva pretenţiilor financiare ale coroanei aliate cu marea burghezie comercială. Curentele confesionale s-au suprapus şi aici peste înfruntarea politică, întrucît Parlamentul simpatiza cu prezbiterianismul scoţian, în timp ce Carol era sprijinit de Biserica episcopală engleză; în schimb, din armata Parlamentului mai făceau parte atît puritanii, cît şi alte secte, chiar mai radicale. De altfel, aici s-a petrecut un fapt nemaiauzit: regele înfrînt a fost condamnat la moarte ca tiran şi duşman al poporului de către Camera Comunelor şi executat în public.

Toate aceste războaie erau legate între ele, fiind părţi ale aceluiaşi război civil şi confesional european. În fundal se desfăşura lupta istorică dintre Franţa şi Habsburgi pentru supremaţia europeană, în care Franţa s-a situat pe plan extern cel mai adesea de partea taberei protestante, în pofida propriilor tulburări interne. Pe un alt plan, conflictul s-a purtat în majoritatea statelor Europei pe marginea contracarării autorităţii suveranului de către forţele stărilor, care au găsit în protestantism instrumentul de legitimare a poziţiei lor deteriorate din cadrul statului. Nu în ultimul rînd, miza acestui război civil şi confesional european a constituit-o unitatea creştină a Europei şi, prin aceasta, preeminenţa concepţiilor universale, suprastatale în politică.

3. Leviatan

Prin pacea de la Münster şi Osnabrück din anul 1648, epoca de mare nesiguranţă se apropia de sfîrşit. Din baia de sînge a războaielor religioase se născuse un nou continent: sosise vremea statelor absolutiste, lupta de putere dintre suverani şi stări fusese tranşată, confesiunea şi statul constituiau o unitate indisolubilă, astfel încît pînă şi în ultimul cătun oricine ştia care erau legea, dreptul, ordinea şi dreapta credinţă. Unul dintre învinşi, Paul de Gondi, cardinal de Retz, care luase în repetate rînduri cu arma în mînă partea stărilor şi a marilor familii nobiliare împotriva coroanei franceze, nota cu amărăciune către sfîrşitul vieţii: „Franţa are regi de mai bine de douăsprezece veacuri, dar niciodată puterea lor nu a fost atît de absolută ca astăzi. Autoritatea lor nu a fost niciodată orînduită prin legi scrise, ca aceea a regilor Angliei sau Aragonului. Ea a fost recunoscută doar prin drepturile cutumiare existente, fiind oarecum încredinţată spre păstrare mai întîi stărilor generale, iar apoi parlamentelor..."[21]. Acum, în anul 1665 şi sub domnia tînărului rege Ludovic al XIV-lea, stările generale nu mai fuseseră convocate de jumătate de secol, parlamentele decăzuseră la condiţia de simple curţi de judecată, iar toată puterea din stat se concentra în persoana suveranului – „poate cea mai revoltătoare şi mai primejdioasă tiranie care a subjugat vreodată un stat", opina cardinalul de Retz[22]. Ludovic al XIV-lea nu a afirmat niciodată: *L'état c'est moi*, statul sînt eu, dar ar fi putut foarte bine să o facă, iar o dată cu el majoritatea principilor suverani din Europa.

Nu vom reuşi să înţelegem pe deplin această aserţiune atribuită lui Ludovic dacă plecăm de la accepţia curentă a vocabularului actual, care vede în „stat" chintesenţa suveranităţii extinse şi a independenţei. Pe timpul lui Ludovic al XIV-lea cuvîntul *l'état* la forma de singular reprezenta o expresie inedită şi surprinzătoare. De obicei se folosea la plural: *les états* erau stările, aşadar colectivitatea suveranului (la rîndul lui una dintre stări) şi a celorlalte

stări, aristocraţia, clerul şi burghezia. În limba germană filonul etimologic comun nu mai e atît de evident ca în limba franceză; să ne aducem însă aminte de denumirea arhaică a „statelor generale" pentru adunarea colectivă a stărilor provinciale olandeze, care s-a păstrat pînă în ziua de azi ca denumire a parlamentului olandez.

Noua idee a puterii unice monarhice în cadrul statului luase naştere în cursul acerbelor şi cumplitelor războaie civile care sfîşiaseră Franţa în ultima treime a secolului al XVI-lea şi care răbufniseră periodic pînă la instaurarea autocraţiei lui Ludovic al XIV-lea. Nu dovedise omorul în numele credinţei că lupta pentru ordinea justă nu reuşea decît să o distrugă? În faţa disoluţiei moravurilor, moralei şi a normelor politice, a isteriei religioase de masă manifestată de toate părţile, s-a ridicat o mică elită formată din jurişti, magistraţi, membri ai Parlamentului şi literaţi de formaţie umanistă, care a dat glas următoarei convingeri: orice cîrmuire în stare să pună capăt războiului civil e preferabilă războiului. Acel grup din care făceau parte cancelarul Michel de l'Hôpital, precum şi scriitorul şi consilierul parlamentar Michel de Montaigne s-a intitulat *les politiques* – aşadar oameni interesaţi de acţiunea politică pertinentă al cărei obiectiv să nu fie determinat de confesiune, ci de instaurarea păcii, o pace pentru care merita să fie plătit aproape orice preţ. Asta presupunea că verdictul asupra disputelor religioase trebuia eliminat din contextul de abordare a problemei. Dilemele religioase erau de competenţa Bisericii, nu puteau fi soluţionate pe cale militară şi nu trebuiau să definească statul. *Les politiques* erau adepţii unei monarhii puternice întrucît numai ea putea impune pacea, văzînd totodată în suveran originea firească a tuturor legilor. Suma acestor idei a fost formulată de juristul şi filozoful Jean Bodin, care în lucrarea *Les six Livres de la République* argumentează sistematic o comunitate neutră confesional şi legitimată intern: *„République est un droit gouvernement de plusieurs mesnages et de ce qui leurs est commun, avec puissance souveraine"*, statul (termen prin care trebuie tradusă noţiunea de republică în sensul epocii) este cîrmuirea

cu putere suverană şi în spiritul legii a mai multor menaje şi a ceea ce le este lor comun[23]. Atributul esenţial, dacă nu unic, al statului este prin urmare suveranitatea lui. Prin „suveranitate se înţelege puterea absolută şi nelimitată temporal ce-i revine statului"[24], ea desemnează instanţa supremă a deciziei politice, iar întrucît această putere este, prin definiţie, absolută, ea nu poate fi exercitată decît de o singură persoană, de suveran ca unic legiuitor. După cum Dumnezeu a dat legi universului, suveranul trebuie să dea legi statului. Toate atribuţiile politice suplimentare, aşadar celelalte drepturi, ca şi drepturile tribunalelor, magistraţilor şi supuşilor derivă din monopolul legislativ al suveranului. Problema justificării religioase a actelor de guvernare nici nu intră în discuţie – suveranul este, ca legiuitor, neutru sub aspect confesional. Asta nu înseamnă că suveranul poate să cîrmuiască după bunul său plac: suveranitatea urmăreşte cîrmuirea dreaptă, care se vădeşte în respectarea legii divine şi a firii, dar şi a principiilor monarhice uzuale, *leges imperii* – prin această limitare internă îndreptată de Bodin împotriva abuzului de putere el se diferenţiază de Machiavelli.

În ce priveşte teoria lui Bodin asupra suveranităţii unice şi indivizibile, ea se preta de minune să postuleze şi să legitimeze înfrîngerea aristocraţiei feudale şi a stărilor în războaiele civile europene ale secolului al XVII-lea, precum şi concentrarea puterii în mîinile regilor şi principilor. Teoria suveranităţii a lui Bodin avea însă un punct slab: ce anume îl îndreptăţea pe monarh la exercitarea unei puteri similare celei divine, aceea de a da legi oamenilor? Argumentarea lui Bodin se fundamenta pe istorie: poziţia suveranului se întemeiază pe vechiul drept al regatului. Într-o epocă entuziasmată de logică argumentul părea prea puţin convingător; se pretindea dovada unui drept prin care se legitimau apariţia şi existenţa puterii suverane. O asemenea explicaţie exista deja, dar ea era de obicei invocată de adversarii puterii monarhice absolute: era vorba de doctrina contractului de guvernare încheiat între popor – îndeobşte reprezentat prin stări – şi suveran, în care mai apărea de regulă şi o a treia forţă, în persoana

Bisericii ca garant al contractului. Printre scrierile teoretice mai vechi referitoare la stat, teoria contractului a fost susţinută mai ales de aşa-numitele monarhomahii, ce încercau să demonstreze că împotriva suveranilor tiranici care au încălcat contractul se justifica dreptul de rezistenţă activă. Ideea contractului de suveranitate încheiat între domnitor şi popor constituia aşadar un argument important în arsenalul oponenţilor absolutismului ; filozoful englez Thomas Hobbes (1588-1679) a demonstrat însă că această armă putea fi transformată într-un pilon al absolutismului.

Punctul de plecare al concepţiei lui Hobbes l-a constituit tot războiul civil : el îşi imagina condiţia naturală a omului într-un mod similar. La origine toţi oamenii au fost liberi şi egali, supuşi instinctelor şi motivaţiilor lor egoiste care-i făceau să se războiască fără cruţare între ei : „omul este lup pentru om". Teama de o moarte violentă şi năzuinţa spre o viaţă liniştită i-au făcut să-şi dorească pacea. În acest scop, susţine Hobbes, au încheiat un contract între ei prin care au renunţat la dreptul lor natural de a se ucide reciproc. Dreptul respectiv l-au cedat statului, care concentrează în sine întreaga putere a partenerilor contractuali. Statul este monstrul biblic Leviatan, supraomul artificial care deţine în exclusivitate puterea lupească a condiţiei originare, beneficiind de monopolul de a se pronunţa asupra păcii şi războiului, a prietenilor şi duşmanilor, a vieţii şi morţii.

Confruntat cu întrebarea ce formă statală preferă, Hobbes a optat pentru monarhie întrucît doar în persoana monarhului se poate realiza suveranitatea indivizibilă a statului ; o formă mixtă de guvernare, în care puterea ar fi împărţită între monarh şi Parlament, a fost respinsă de el fără umbră de echivoc. Doar atunci cînd statul, monarhul şi suveranitatea se vor contopi pe deplin într-un tot unitar va fi atins obiectivul contractului : asigurarea păcii şi protecţia tuturor supuşilor împotriva semenilor lor.

A devenit Leviatanul lui Hobbes o realitate în persoana statului absolutist ? Era monarhul absolut acel suveran descris de Bodin ? Cine-şi punea această întrebare îşi îndrepta automat privirile asupra Franţei. Cu o sută de ani înainte şi le-ar fi îndreptat asupra

Spaniei, iar cu încă o sută de ani asupra oraşelor-state şi a principatelor italiene; dar începînd cu mijlocul veacului al XVII-lea, cel mai tîrziu de la sfîrşitul Războiului de treizeci de ani, Franţa se bucura de o hegemonie incontestabilă în Europa atît sub aspect politic, cît şi cultural. Ea număra aproximativ 20 de milioane de locuitori, o cifră aproape dublă faţă de cea a populaţiei Sfîntului Imperiu roman, de trei ori mai mare decît Anglia şi Scoţia luate împreună şi de patru ori mai mare decît a Spaniei. Spania fusese învinsă şi încheiase o alianţă prin căsătorie cu coroana franceză. Franţa era puterea garantă a păcii westfalice şi a constituţiei interne a Sfîntului Imperiu roman; ameninţarea habsburgică, coşmarul Franţei de mai bine de două sute de ani, dispăruse. Cel puţin din a doua jumătate a secolului al XVII-lea Franţa conducea politica Europei, iar Ludovic al XIV-lea, rege din anul 1643 şi, o dată ajuns la vîrsta majoratului în anul 1661, independent de consilieri şi regenţi, conducea politica Franţei. „Regele", scrie Paul Hazard, „e obsedat de acţiune şi de strălucire; el avea să fie lumina, ba chiar soarele; creează un sistem solar al cărui centru îl constituie Versailles şi în ai cărui sateliţi vrea să transforme popoarele europene..."[25]. Parisul revendica poziţia deţinută de Roma în lumea antică, fiind într-adevăr centrul aristocraţiei spiritului şi al celei de sînge a Europei; cărţile, limba, moravurile şi tot tipicul vieţii ei cotidiene sînt franceze.

În fruntea statului se afla regele; el era judecătorul, suzeranul şi comandantul suprem, unicul conducător al politicii externe, al finanţelor, administraţiei şi în mare măsură şi al Bisericii. Era legea itinerantă, *rex lex*. Legile organice ale monarhiei franceze, elaborate de jurişti încă din perioada de sfîrşit a Evului Mediu după modelul tradiţiei dreptului roman, alcătuiau una dintre sursele prin care se legitima absolutismul regal; cealaltă era Biblia pe care se sprijinea Jacques-Bénigne Bossuet, capelanul curţii lui Ludovic al XIV-lea şi viitor episcop de Meaux: în *Politica după cuvintele Sfintei Scripturi* el observă că stăpînirea lui Dumnezeu se exercită prin intermediul suveranului. Asta înseamnă că persoana regelui este sacră, dar nu mai puţin că regii trebuie să facă uz cu

reţinere de puterea lor ca bun încredinţat de Dumnezeu, căci El le va cere socoteală. O asemenea reţinere depinde însă exclusiv de persoana principelui; supuşii pot cel mult să se roage la Dumnezeu să schimbe cugetul suveranului, în nici un caz să-i pretindă direct acestuia să-şi reconsidere poziţia: puterea suveranului era absolută.

Curtea forma cadrul în care se manifesta gloria regală, un templu pentru cultul suveranului cu o liturghie ce se supunea unor reguli stricte şi complicate şi în care fiecare dintre cei aproximativ zece mii de participanţi trebuia să-şi îndeplinească cu devoţiune misiunea extrem de precisă ce-i fusese încredinţată. Era locul în care membrii casei regale intrau în contact cu credincioşii şi slujitorii dinastiei, adesea locuind chiar împreună. Cel căruia i se acorda accesul la Curte devenea un membru al suitei casei regale; o onoare mai mare nici nu putea fi imaginată. Pe această cale s-a reuşit în bună măsură domesticirea nobilimii feudale franceze în favoarea statului; cele mai alese familii ale regatului şi-au părăsit castelele pentru a-şi duce viaţa la Versailles sub privirile suveranului de care atîrna binecuvîntarea lor. Cea mai mare nenorocire care-l putea lovi pe un curtean era surghiunul pe domeniile sale din provincie.

Consiliul de stat (*Conseil d'état du Roi*), instanţa deliberativă şi decizională regală, era strict separat de Curte. Prinţii de sînge şi înalta nobilime, membri tradiţionali ai Consiliului de stat în virtutea dreptului ereditar, au fost înlăturaţi din această poziţie; ei puteau fi cel mult numiţi de rege, caz în care îşi datorau poziţia exclusiv încrederii arătate de suveran. Locul lor a fost preluat de experţii în administraţie, aşa-numita aristocraţie a condeiului (*noblesse de la plume*), în mare parte de origine burgheză, care-şi datorau titlul funcţiei, cu alte cuvinte regelui, şi al căror titlu nobiliar nu era transmisibil pe cale ereditară. Consiliul de stat cuprindea mai multe secţiuni care se ocupau de diferitele domenii ale activităţii statale: comerţ, finanţe, justiţie; toate hotărîrile adoptate erau promulgate ca şi cum ar fi fost vorba de decizii personale ale monarhului. Îndeplinirea hotărîrilor revenea autorităţilor

centrale: secretariatelor de stat pentru afaceri externe, pentru casa regală, pentru război şi marină; cancelariei (*chancellerie*), ca organ suprem de justiţie; oficiului general de control financiar, care nu răspundea doar de veniturile statului, ci şi de protecţia economiei, de construcţia de drumuri, canale şi porturi, precum şi de ordinea publică în general.

Sub aceste autorităţi centrale, care reprezentau deja o formă incipientă de ministere de resort, se întindea reţeaua naţională a administraţiei regale. Teritoriul era împărţit în aproximativ o sută de circumscripţii, numite *baillages* în nord şi *sénéchaussées* în sud. Actul de justiţie nu mai era exercitat de regulă de judecătorii nobiliari, aşa-numiţii *baillis* şi *sénéchaux*, ci de locţiitorii lor, proveniţi adesea din rîndurile burgheziei, *lieutenants généraux*, răspunzători în circumscripţia lor nu numai de înfăptuirea actului de justiţie, ci şi de administraţia generală. Nivelul imediat superior îl constituiau instanţele de apel, *cours présidiales*, iar deasupra lor se aflau curţile supreme de justiţie (*cours souverains*) şi parlamentele, care-şi pierduseră importanţa politico-socială şi serveau doar ca instanţe supreme pentru procesele de drept civil şi penal. În toate regiunile Franţei existau treisprezece *parlements*, dintre care doar cel din Paris deţinea un statut oarecum privilegiat, deoarece din el făceau parte prinţii de sînge, precum şi alţi membri ai înaltei aristocraţii, avînd în plus dreptul şi obligaţia să-l consilieze pe suveran la emiterea de noi legi sau eventual să-l mustre (*remontrances*). Conform tradiţiei, vetoul Parlamentului din Paris nu putea fi invalidat decît de apariţia în persoană a suveranului, dar Ludovic al XIV-lea a pus capăt acestei practici. În mod semnificativ, începînd cu anul 1665 parlamentele nu mai aveau voie să se intituleze „curţi suverane", ci doar „curţi înalte" (*conseils supérieurs*); suveran era exclusiv monarhul.

Instrumentul propriu-zis de putere al absolutismului francez erau totuşi intendenţii, care aveau atribuţii mai extinse decît prefecţii contemporani, succesorii lor într-o anumită măsură. Modelul lor l-au constituit *missi dominici* ai lui Carol cel Mare,

trimişi temporar în cele mai îndepărtate regiuni ale imperiului cu misiunea de a reglementa chestiuni juridice sau fiscale. Ludovic al XIV-lea a mers şi mai departe. El a acoperit tot teritoriul Franţei cu o reţea de 35 de districte prezidate fiecare de un intendent ca reprezentant al autorităţii centrale. Ca intendenţi de justiţie, aceştia aveau datoria să vegheze la respectarea legalităţii, să-i aducă în faţa justiţiei pe delincvenţi şi să prezideze organele de justiţie. Ca intendenţi de poliţie, controlau poliţia drumurilor (*marechaussée*), asigurau liniştea şi ordinea publică, supravegheau împreună cu guvernatorii armata, verificau gospodărirea şi conduita financiară a oraşelor şi satelor. Iar, în sfîrşit, ca intendenţi de finanţe, supravegheau cea mai mare parte a dispoziţiilor de impozitare şi colectare a impozitelor. Noutatea, am putea spune chiar dimensiunea revoluţionară a administraţiei intendenţilor rezida nu doar în jurisdicţia extinsă la scara întregului teritoriu prin care intendenţii şi adjuncţii lor, *subdélégués*, reprezentau la un nivel intermediar statul în integralitatea funcţiilor sale, ci şi în independenţa lor faţă de decizii colective şi faţă de dreptul de veto al stărilor: pur instrument de guvernare, prototip al unui organism birocratic centrat pe eficienţă.

La unitatea statului servea şi armata regulată, care în timpul domniei lui Ludovic al XIV-lea număra aproximativ 100.000 de oameni. Armata semnifica structura ce asigura desfăşurarea puterii princiare; regimentele armatei regulate întruchipau nu doar gloria şi strălucirea principelui, ci mai cu seamă suveranitatea sa personală în interiorul graniţelor, dar mai ales în afara lor: armata regulată se traducea prin *ultima ratio regis*, resortul decisiv al puterii regale în situaţii excepţionale. Ea se compunea din soldaţi angajaţi cu plată; acestora li se adăugau miliţiile regionale, care în anul 1688 au fost înglobate într-o miliţie regală. Pe lîngă atribuţiile militare, armatei îi reveneau şi sarcini poliţieneşti, precum şi misiunea de a înăbuşi revoltele; armata a fost aceea care a impulsionat recatolicizarea regatului după revocarea edictului de la Nantes în anul 1685, prin încartiruiri şicanatoare în regiunile hughenote, aşa-numitele dragonade. În provincii comanda

militară revenea guvernatorilor, membri ai înaltei nobilimi care în trecut făcuseră dovada unei loialităţi cît se poate de nesigure faţă de coroană ; revoltele şi nesupunerile ultimelor decenii beneficiaseră întotdeauna de sprijinul guvernatorilor provinciali şi al trupelor din subordinea acestora. Ludovic al XIV-lea a luat măsura de a limita la o durată de trei ani perioada de ocupare a funcţiei respective, rezervată prioritar ofiţerilor din garda sa personală : „Nu m-am abătut niciodată de la această regulă", notează monarhul în memoriile sale, „şi am putut constata că ea avea un îndoit efect pozitiv. Pe de o parte, subordonaţii guvernatorului nu mai erau atît de dependenţi, atît de ataşaţi de el ca înainte vreme ; pe de altă parte, guvernatorii îşi puteau păstra posturile doar atîta vreme cît se bucurau de bunăvoinţa mea, fiind nevoiţi astfel să se arate cu mult mai servili decît în trecut"[26]. În provincii comanda militară efectivă a ajuns să fie exercitată tot mai mult de *lieutenants généraux*, în vreme ce oficiul guvernatorului a fost redus la condiţia de funcţie pur onorifică. Armata a rămas pînă la Revoluţia franceză un instrument de încredere aflat la dispoziţia coroanei.

Statul se străduia să fie atotprezent. El a penetrat pînă şi mediul cel mai burghez posibil, al economiei. Forma economiei statale dusă la apogeu în glorioasa epocă a lui Ludovic al XIV-lea de către ministrul de finanţe Jean Baptiste Colbert, fiul unui mic negustor de postavuri din Reims, a fost numită mercantilism şi se întemeia pe convingerea că grandoarea şi strălucirea suveranului depindeau de prosperitatea economică a statului, care trebuia, în consecinţă, să intervină în sfera economicului reglementînd-o pînă în cele mai mici amănunte. Teoria pe care se fundamenta o atare abordare poate fi rezumată după cum urmează : cantitatea masei monetare aflate în circulaţie în Europa este relativ constantă. O ţară se poate aşadar îmbogăţi doar în măsura în care reuşeşte să acumuleze resurse financiare în dauna altor ţări, iar metoda prin care se realizează acest lucru este maximizarea exportului şi reducerea la minimum a importurilor. Rolul statului este de a promova şi exploata industriile cu ajutorul cărora sînt prelucrate

şi înnobilate materiile prime pentru a exporta ulterior produsele la preţuri cît mai ridicate. Pentru ca statul să profite de pe urma cîştigurilor industriale, este necesar ca el însuşi să-şi asume postura de producător, să instituie monopoluri şi să întemeieze propriile-i manufacturi, de asemenea, să pună pe picioare un sistem eficient de impozitare pentru a taxa profitul privat. Rezultatele acestei politici au fost remarcabile; calitatea instrucţiei meşteşugăreşti şi artistice din Franţa era mult superioară în comparaţie cu celelalte state europene; industria franceză de textile, porţelanuri şi parfumuri a asigurat statului venituri uriaşe, îmbunătăţirea condiţiilor de transport pentru sprijinirea comerţului intern, construcţia de canale şi şosele nu-şi aveau egal în Europa.

Astfel se prezenta modelul unui stat de succes aşa cum se înfăţişa el tuturor europenilor pe la 1700. Totuşi, modelul francez nu era nici pe departe fără cusur; diferenţa dintre viziunile statale ale unui Bodin sau Hobbes şi Franţa lui Ludovic al XIV-lea era considerabilă. Lumea secolului al XVII-lea şi a începutului de secol al XVIII-lea era încă o lume a duratei, statică şi condusă de tradiţii. Civilizaţia Europei se întemeia pe o continuitate adînc înrădăcinată. Transmiterea unei ştiri, rapiditatea unei călătorii, transportul de mărfuri: toate se desfăşurau cu aproximativ aceeaşi viteză ca în Antichitatea romană. Concepţiile spaţio-temporale în cadrul cărora se conturau experienţele umane nu se schimbaseră din vremuri imemoriale. Oricît de mult se modificau de la o epocă la alta stilurile şi mentalităţile, ele se întemeiau în esenţă pe nişte tipare care se cristalizaseră încă din vremea Antichităţii şi care reveneau permanent cu noi şi noi variaţiuni. Dacă un roman instruit al epocii lui August s-ar fi trezit şaptesprezece veacuri mai tîrziu în Paris, s-ar fi pomenit într-o societate în care şi-ar fi găsit locul fără prea mari dificultăţi. Revoluţia absolutismului s-a lovit de imobilismul inerţiei, de dificultăţile transmiterii ordinelor, de tradiţiile autonomiei anterioare, de obiceiurile şi privilegiile adînc înrădăcinate, iar acestea i-au dat lovitura de graţie.

În primul rînd, regii francezi nu au reuşit pînă în anul 1789 să-şi impună uniform autoritatea pe întreg teritoriul Franţei. În jurul vechilor domenii ale coroanei cu centrul la Paris şi Versailles se grupau provinciile de la periferie, adesea încorporate mai tîrziu în structura statului francez, şi care posedau propriile tradiţii juridice şi de guvernare. Un număr dintre ele – Bretania, Burgundia, Languedoc, Flandra valonă, Artois, Cambrésis, precum şi unele regiuni din Pirinei – îşi organizau propriile diete în care erau reprezentate aristocraţia, clerul şi oraşele. Dietele trebuiau să aprobe pentru provinciile lor cererile de impozite ale coroanei; ele stabileau, de asemenea, propriile impozite şi aveau responsabilităţi în domeniul vieţii economice, al menţinerii ordinii publice, construcţiei de drumuri şi multe altele. În provincii existau guvernări ale stărilor care îngrădeau considerabil puterea intendenţilor. În plus, în toate aceste provincii mai exista un organ autonom de justiţie care culmina cu curţile superioare de justiţie ale provinciilor şi care consolida autonomia regiunii în faţa centralismului autorităţii statale.

Din aceste motive guvernul nu a fost în stare să-şi consolideze suveranitatea în două domenii decisive ale exercitării puterii statale: justiţie şi finanţe. Deşi în domeniul juridic s-au realizat importante opere legislative în domeniul dreptului procesual şi al organizării judecătoreşti, coroana nu a reuşit totuşi să şteargă marea linie de demarcaţie care separa zona dreptului roman din sud de cea a dreptului cutumiar din nord; două mari culturi juridice au continuat să coexiste în paralel, independente una de cealaltă, pînă la sfîrşitul perioadei reprezentate de *Ancien Régime*. „Fiecare mică provincie se încăpăţînează să se călăuzească după propriul ei drept cutumiar, stabilit şi consemnat în secolul al XVI-lea, completat ulterior de comentarii; dreptul instituit de coroană este doar un drept printre multe altele; trebuie să fie înregistrat la curţile superioare de justiţie, iar acestea se pricep de minune să tărăgăneze procesele şi să găsească tot soiul de subterfugii întrucît nu-l pot respinge făţiş; de altfel, legislaţia regală se extinde rareori la scara întregului regat; nici măcar în

ce priveşte revocarea edictului de la Nantes nu se poate afirma acest lucru..."[27] Cît despre impozite, dezvoltarea impresionantă a administraţiei financiare regale nu poate ascunde faptul că nu exista un sistem unitar de impozitare. Provincii diferite erau impozitate diferit; o armată de privilegiaţi cărora le revenea o povară fiscală sensibil mai redusă decît cea suportată de majoritatea populaţiei stîrnea resentimente în rîndul poporului. În plus, veniturile din impozitele directe erau colectate de perceptori. Aceştia şi-au atras ura populaţiei dat fiind că aveau mînă liberă în exercitarea datoriei şi combăteau contrabanda şi evaziunea fiscală prin nenumărate controale brutale. Colbert încercase să uniformizeze sistemul ineficient şi injust de impozitare, intenţionînd să-l reformeze din temelii, dar tentativa lui a eşuat; i s-au opus mult prea multe interese influente, mult prea multe obiceiuri, privilegii şi forme transformate în rutină. Eşecul lui avea să se dovedească fatidic pentru viitorul monarhiei.

În concluzie, absolutismul francez se deosebea semnificativ de modelul său teoretic – abia Revoluţia franceză avea să transpună în realitate conceptul statului absolutist, introducînd prin violenţă armată şi teroare de masă statul unitar revoluţionar. Dar exemplul francez a exercitat o influenţă covîrşitoare în Europa secolelor al XVII-lea şi al XVIII-lea. În această perioadă aproape toate statele continentului s-au transformat în regimuri absolutiste; totuşi, asemănările exterioare, tendinţa generală către înscenarea teatrală în cadrul curţii a puterii princiare, numeroasele imitaţii ale curţii de la Versailles, hegemonia europeană a gustului şi limbii franceze nu pot să ascundă diferenţele profunde existente între statele europene în ciuda curentului de raportare la modelul lui Ludovic al XIV-lea. Fiecare ţară îşi formase constituţia în lumina propriilor ei configuraţii istorice, iar modelul absolutist a fost adaptat unor situaţii în cel mai înalt grad individuale, conturate de-a lungul veacurilor. Nu se poate aşadar vorbi de statul propriu-zis al absolutismului decît sub aspect strict teoretic; în realitate au existat tot atîtea abordări diferite ale modelului statului absolutist pe cîte state.

Faptul îşi găseşte exemplificarea în cazul acelei probleme fundamentale proprii statului din zorii epocii moderne a cărei soluţie s-a dorit a fi absolutismul în concepţia lui originară: în cazul raportului dintre stări şi coroană. În Franţa, domesticirea aristocraţiei şi îngrădirea autorităţii parlamentelor atinsese un nivel foarte avansat; totuşi, într-un număr de provincii de la periferia Franţei puterea şi privilegiile stărilor se păstrau neştirbite, iar pe domeniile senioriale jurisdicţia revenea în continuare aristocraţiei, care reprezenta ca şi înainte autoritatea în viaţa cotidiană a lumii rurale. În plus, nobilimea se bucura de importante înlesniri fiscale, beneficiind la fel ca în trecut de accesul exclusiv la numeroase demnităţi atractive.

Cu totul altfel se prezenta situaţia în Württemberg, vecinul Franţei şi membru între anii 1658 şi 1668 al primei Uniuni renane, o alianţă pro-franceză şi anti-habsburgică a statelor din vestul Germaniei. Modelul absolutist se făcea simţit şi aici; noua reformă fiscală din 1713, modernizarea administraţiei şi măsurile de stimulare a economiei o dovedeau cu prisosinţă, la fel ca favoritismul economic comun absolutismului din statele miniaturale, apetenţa pentru palate princiare şi minuscula armată regulată. Totuşi, Württemberg a păstrat dubla guvernare a principelui şi a stărilor; începînd cu tratatul de la Tübingen din anul 1514, puterea ducelui era contrabalansată de dietă, un parlament al stărilor alcătuit doar din orăşeni – în decursul secolului al XVIII-lea în componenţa dietei au început să intre şi ţăranii. Dieta avea drept consultativ şi de control în toate problemele de stat importante, incluzînd adoptarea impozitelor, a chestiunilor de ordin militar şi de politică externă. Nobilimea se considera însă subordonată imperiului, şi nu principatului, astfel că ea nu era reprezentată în dietă, deşi ocupa cele mai importante funcţii de stat. Ducele Eberhard Ludwig (1676-1733) a încercat în anul 1715 să minimalizeze rolul dietei înlocuind organul de guvernare curent, aşa-numitul consiliu aulic subordonat dietei, printr-o instanţă complet tributară ducelui, fapt ce a avut drept urmare conflicte majore. Cînd succesorul său a mai pretins ulterior

supuşilor întreţinerea unei armate regulate cu un efectiv cifrat la 3% din populaţie şi a încercat să ajusteze datoriile statului fără consultarea stărilor, ţara s-a aflat în pragul răscoalei. Ducele se simţea prea slab pentru a dizolva definitiv dieta – cu atît mai mult cu cît tratatul de la Tübingen din 1514, pe care se întemeia aceasta, constituia încă dreptul statal în vigoare. Astfel, dieta din 1737 pînă în 1739 s-a soldat cu reiterarea drepturilor stărilor, situaţie rămasă neschimbată pînă în epoca napoleoniană: un triumf al stărilor care a conferit constituţiei württemburgheze o reputaţie europeană.

Procesul a avut o evoluţie contrară în Danemarca, abia scăpată de dezastru în războiul împotriva Suediei din anul 1660 şi care acum trebuia să găsească o cale de ieşire din înfrîngere şi să-şi refacă finanţele zdruncinate. Impozitele suplimentare necesare trebuiau aprobate de către stări, astfel că în septembrie 1660 a fost convocată dieta daneză.

Danemarca era o monarhie electivă, coroana depinzînd aşadar considerabil de stări, între care aristocraţia ocupa o poziţie de frunte; consiliul de stat, organul de guvernare al stărilor ce se bucura de drepturi egale cu cele ale coroanei, se găsea practic în mîna aristocraţiei. Dieta din 1660 a decurs însă de o manieră aparte. În vreme ce stările clerului şi ale burghezimii se străduiau să elaboreze proiecte pentru o reformă fiscală, nobilimea a refuzat să-şi aducă orice contribuţie la soluţionarea marasmului financiar şi a ameninţat cu părăsirea lucrărilor dietei. Miliţia civică a locuitorilor Copenhagăi a reacţionat şi a închis porţile oraşului, iar membrii consiliului de stat aparţinînd aristocraţiei au fost nevoiţi să rămînă la lucrările dietei. Aceştia împreună cu tot consiliul de stat au cedat în cele din urmă în faţa presiunii exercitate de celelalte stări şi de populaţia întărîtată. Ceea ce a urmat a constituit o capitulare unică a puterii stărilor din istoria Europei: întrucît criza nu a putut fi rezolvată de comun acord de către stările întrunite, la 10 ianuarie 1661, prin *Actul de succesiune* semnat de toţi membrii săi, consiliul de stat a cedat coroanei puterea de stat absolută; astfel, absolutismul a fost consacrat

formal în Danemarca printr-un tratat de stat, iar stările s-au retras într-un mod solemn, consfinţit juridic.

O cu totul altă faţă avea absolutismul în Prusia. Imaginea uzuală, asociată îndeobşte Prusiei, a statului structurat ierarhic, având un monarh puternic în vîrful piramidei, nu corespunde adevărului. În realitate, principele elector de Brandenburg care se autoîncoronase rege în anul 1701 departe de graniţele imperiului, în Königsberg, şi clama de atunci, spre amuzamentul şi indignarea Curţii de la Viena, titulatura de „rege al Prusiei", era un monarh slab. În comparaţie cu celelalte capete încoronate ale Europei Occidentale puterea margrafilor şi a principilor electori de Brandenburg era de dată foarte recentă. Ei reuşiseră să-şi impună abia în secolul al XVI-lea pretenţiile teritoriale şi hegemonice, pe căi adesea violente. Neutralizarea completă a îndărătnicei aristocraţii latifundiare s-a dovedit însă imposibilă, iar pericolul unei noi fărîmiţări a unităţii teritoriale a rămas o ameninţare permanentă. O circumstanţă agravantă o constituia faptul că posesiunile coroanei prusace erau foarte dispersate şi lipsite de orice liant natural intern; în marca Brandenburg oamenii trăiau, se rugau şi vorbeau altfel decît în Prusia răsăriteană, în Cleve pe Rinul Inferior sau chiar în Neuchâtel, în Elveţia.

Aşa s-a ajuns, sub domnia Marelui Principe elector Frederic Wilhelm, sub cea a primului rege al Prusiei Frederic I şi sub cea a aşa-numitului rege-soldat Frederic Wilhelm I, deci cam în ultima treime a secolului al XVII-lea şi prima treime a secolului al XVIII-lea, la un fel de compromis între suveran şi iuncheri. Suveranitatea se diviza pe orizontală între coroană şi stările aristocratice. La Berlin îşi avea sediul administraţia centrală regală pentru toate statele prusace – pînă în anul 1806 noţiunea de unic stat prusac era neuzuală, provinciile cu legislaţiile lor extrem de diferite şi propriile lor stări independente fiind considerate state de sine stătătoare a căror apartenenţă comună îşi găsea expresia în persoana monarhului. Administraţia centrală, numită începînd cu anul 1723 Directorat General, se compunea din patru administraţii provinciale cărora le erau atribuite domenii

precum armata, monetăria, frontierele şi finanţele. În provincii aplicarea hotărîrilor administraţiei regale cădea în sarcina Camerelor de Război şi ale Domeniilor.

Pînă aici puterea regală se desfăşura în toată splendoarea ei, dar numai pînă aici. Nivelul administrativ imediat inferior, cel al raioanelor, aparţinea stărilor. Ele alegeau în funcţia de conducător al administraţiei raionale un subprefect din rîndurile lor – regele neavînd altă alternativă la desemnarea subprefectului decît să confirme propunerea stărilor. Iar în interiorul raionului, între graniţele proprietăţii sale latifundiarul nobil erau un stăpîn cvasi-autocrat. O dată cu dreptul de posesie asupra latifundiului, suveranii prusaci transmiseseră nobilimii şi suveranitatea asupra ţăranilor rezidenţi pe moşie, sub aspect economic, juridic şi politic. Proprietarul moşiei dispunea pe domeniul său de competenţe poliţieneşti şi jurisdicţionale în primă instanţă; lui îi revenea ca patron sarcina de supraveghere a şcolii şi bisericii. Aşa cum moşierul îi datora supunere suveranului, tot aşa trebuia să se supună ţăranul moşierului. Puterea regală înceta la graniţele moşiei. De aici a rezultat semnificaţia politică a puterii aproape nelimitate a moşierului aristocratic în sfera locuinţei private, a gospodăriei ţărăneşti, a satului, bisericii şi şcolii: toată politica statului care privea regiunile de şes de la estul Elbei era îndeobşte mediatizată de către autoritatea moşierului.

Regele dispunea totuşi de un instrument prin care nobilimea prusacă putea fi aservită statului. Frederic Wilhelm I n-a izbutit să-şi ducă integral la îndeplinire planurile anunţate într-o faimoasă scrisoare din 13 ianuarie 1717, adresată stărilor din Prusia Meridională care se plînseseră de noile impozite afirmînd că ele vor duce ţara la ruină. Frederic Wilhelm I a replicat în foarte prusacul său idiom alcătuit dintr-un amestec de cuvinte nemţeşti, latineşti, franţuzeşti şi poloneze: *„Tout le pays sera ruiné ? Nihil Kredo, aber das Kredo, daß die Junkers ihre Autoritaet Nie pos volam wird ruinirt werden. Ich stabilire die Souveraineté wie einen Rocher von Bronce"*[28].

Rebela nobilime prusacă a fost astfel strunită ca în nici o altă ţară din Europa: ea era aproape la fel de subjugată ca ţărănimea

de pe moşii, întrucît proprietăţile nobiliare practic nu puteau fi vîndute, iar consideraţiile de castă făceau imposibilă orice altă ocupaţie decît agricultura. Mai mult, edicte draconice interziceau iuncherilor să părăsească ţara, să studieze în străinătate sau chiar să intre în slujba străinilor. Un tînăr nobil trebuia să răspundă convocării cvasi-obligatorii în corpul regal al cadeţilor din Berlin, aşa încît toate drumurile duceau către singura ocupaţie onorabilă îngăduită de regele Prusiei aristocraţiei ca alternativă la agricultură: serviciul militar în corpul ofiţerilor; după spusele regelui Frederic Wilhelm I, nobilii nu trebuiau „să cunoască alt stăpîn decît pe Dumnezeu şi regele Prusiei"[29]. Nu serviciul la curte ca în Franţa şi în majoritatea celorlalte state absolutiste era ceea ce lega nobilimea prusacă de suveran, ci serviciul militar. Să porţi „haina regelui" era considerată a fi onoarea supremă, iar haina regelui era uniforma.

Pe cît de uniformă pare la prima vedere imaginea statelor europene în epoca absolutismului, pe atît de policromă şi diversă se dovedeşte la o examinare mai atentă. Mai mult decît atît, absolutismul nu caracteriza toate statele Europei; la periferia continentului existau state care deviau sensibil de la modelul european uzual. De pildă, Polonia; aici, direcţia a fost stabilită încă din secolul al XV-lea, cînd regii din dinastia Jagellon au încercat să îngrădească puterea marii nobilimi favorizînd mica nobilime, aşa-numita *szlachta*. Au subapreciat însă năravurile comune ale nobililor. Monarhia a devenit din ce în ce mai dependentă de aristocraţie, care şi-a putut extinde preeminenţa juridică şi socială într-o asemenea măsură, încît nici o lege regală nu mai putea fi promulgată fără acordul dietei nobililor. În Parlamentul ţării nu erau reprezentate – cu excepţia oraşului Cracovia – decît marea şi mica nobilime. Printre drepturile constituţionale ale aristocraţiei se numărau alegerea regelui, dreptul de împotrivire faţă de încălcările regale ale constituţiei, care se solda îndeobşte cu frecvente rebeliuni ale nobililor, precum şi libertatea religiei: o adevărată domnie a aristocraţiei sub paravan monarhic. Statul polonez a fost jertfit definitiv intereselor aristocraţiei în anul 1652, cînd trimisul dietei nobililor a împiedicat prin vetoul său

închiderea normală a întrunirii Parlamentului. Aşa-numitul *liberum veto*, blocarea adoptării hotărîrilor Parlamentului prin obiecţia exprimată de unul dintre participanţi, s-a transformat în drept cutumiar şi a deschis calea anarhiei. Într-adevăr, pe la 1700 Polonia nu mai reprezenta decît un conglomerat foarte precar alcătuit din aproximativ 60.000 de proprietăţi nobiliare ai căror deţinători se ghidau, din punctul de vedere al politicii externe, după Rusia, Prusia sau Austria; cu mult înainte de împărţirea ţării în 1772, 1793 şi în cele din urmă în 1795, Polonia devenise cîmpul politic de manevră al statelor vecine, o fascinantă dovadă *ex negativo* a binefacerilor absolutismului.

Cazul Republicii Olandei Unite – în secolul al XVII-lea o mare putere colonială – a demonstrat că se putea şi altfel, chiar dacă acolo nu exista un suveran care să reunească în persoana sa toate atribuţiile puterii statale. Purtătorul suveranităţii se regăsea în persoana stărilor provinciilor autonome, din care se recruta Adunarea Generală a stărilor generale (*Staten generaal*) în Haga. Guvernatorul ereditar din casa de Orania, înzestrat de stările olandeze cu puteri aproape dictatoriale în situaţia de urgenţă dictată de războiul cu Franţa din 1672, nu a schimbat totuşi constituţia; în perioada postbelică a urmat confruntarea celor două tabere, cea a stărilor, care punea mai presus de orice libertăţile provinciilor şi ale stărilor generale, şi cea a casei de Orania, care milita pentru sporirea puterii absolutiste a guvernatorului, fără ca starea de permanentă incertitudine asupra sorţii constituţiei să ia sfîrşit. „Astfel, în prima jumătate a secolului al XVIII-lea Republica s-a transformat într-un mic stat comercial, aristocratic şi arhaic, stăpînit de o oligarhie alcătuită din orăşeni bogaţi, nobili şi mari fermieri formînd o castă..."[30] Polonia şi Olanda nu constituie singurele excepţii europene – era şi Veneţia, prin a cărei constituţie arhaică se consfinţea oligarhia cîtorva familii nobiliare, şi mai era şi Anglia, marea excepţie, care depăşise faza absolutismului o dată cu domnia dinastiei Stuart şi consacrase suveranitatea Parlamentului prin *Glorious Revolution* din anul 1688.

Toate acestea nu sînt însă decît excepţii care contribuie la policromia imaginii generale fără să-i altereze caracterul de fond. În linii mari, se poate spune că din relaţiile feudale ale Evului Mediu şi Renaşterii în Europa s-a cristalizat statul esenţialmente laic, eliberat de sub tutela Bisericii şi totodată un stat suveran autoritar. În războaiele civile şi religioase ale secolelor al XVI-lea şi al XVII-lea s-a decis chestiunea puterii în stat şi a suveranităţii; monarhul şi statul se confundau, cel puţin sub aspect teoretic; suveranul dispunea de acum înainte, pentru a folosi o celebră definiţie a statului datorată lui Max Weber, de „monopolul violenţei fizice legitime"[31]. Cu alte cuvinte, statul absolutismului a pus capăt războiului civil arogîndu-şi privilegiul exclusiv de a dispune de vieţile oamenilor. Singur statul avea legitimitatea de a pretinde propriilor supuşi să-şi dea viaţa şi să ucidă în caz de conflict armat sau să-i execute pe indivizii aflaţi în afara statului, cu corespondent în licenţa de a decide sub forma unei sentinţe asupra vieţii sau morţii individului. De aici decurg toate celelalte caracteristici ale statului absolutist: auto-prezentarea suveranului care-şi celebrează atît puterea, asemenea celei divine, de a decide asupra vieţii şi a morţii, cît şi mărinimia; dreptul de întreţinere confesională al principelui; subjugarea grupurilor de putere concurente, în special a clerului şi a stărilor (cel mai adesea aristocratice); dezvoltarea unui aparat birocratic, structurat ierarhic şi supus unor reguli formale, care-şi executa îndatoririle cu detaşare lipsită de patimă, înfăţişîndu-i-se supusului ca instituţie, şi nu ca persoană; înfiinţarea unei armate regulate. Cam aşa se înfăţişa modelul ideal al statului absolutist, care în realitatea sa concretă nu reprezenta totuşi decît o transpunere parţială a modelului conceptual. De fapt, în epoca absolutismului sfera ferită de ingerinţa statului era considerabil mai cuprinzătoare decît în statul modern.

Statul secolelor al XVII-lea şi al XVIII-lea se definea în ultimă instanţă prin monopolul violenţei atît în interior, cît şi în exterior. Războiul era *ultima ratio regis*, după cum stătea scris pe tunurile prusace, instrumentul ultim, dar legitim al politicii externe

regale. Pragul acestei *ultima ratio* era totuşi scăzut; printre motivele principale ale unui conflict armat se numărau impunerea revendicărilor teritoriale reclamate de un stat la adresa teritoriului unui stat vecin, dar şi slăbiciunea unui stat de natură să încurajeze statele învecinate la anexarea de noi teritorii sau pur şi simplu setea de glorie a unui principe. Comunitatea statelor europene se afla într-o mare măsură în starea căreia absolutismul reuşise să-i pună capăt în interiorul statelor: starea războiului permanent, o altă faţetă a diversităţii şi varietăţii ei îndelungate. Anterior anului 1815, în Europa nu a existat deceniu în care să nu aibă loc măcar un conflict armat; în secolul al XVII-lea Europa a cunoscut patru ani de pace, iar în secolul al XVIII-lea, şaisprezece. Această tendinţă belicoasă este asociată de unii istorici „revoluţiei militare" petrecute între anii 1560 şi 1660 – succesul şi adoptarea definitivă a armelor de foc pe cîmpul de luptă, sporirea efectivelor armate în proporţie înzecită, noi concepte tactice şi strategice precum amplificarea dramatică a efectelor războiului asupra societăţii[32]. Schimbarea dimensiunii războiului a dictat cu necesitate sporirea autorităţii statului. Armatele de masă nu puteau fi mobilizate decît de către stat, iar trupele de partizani şi armatele personale ce caracterizaseră imaginea războiului din veacurile anterioare au dispărut. Problemele ivite în legătură cu finanţarea, aprovizionarea şi administrarea unor armate mari reclamau un aparat administrativ şi fiscal raţional şi eficient. Noile tactici şi necesitatea de a manevra cu precizie mari mase de trupe presupuneau un înalt grad de disciplină, iar întrucît segmente tot mai numeroase ale populaţiei intrau în contact cu organismul militar, disciplina cazonă s-a transmis asupra unor domenii largi ale societăţii – cazul Prusiei este considerat exemplar. Totul a condus la concentrarea internă a puterii statului absolutist, iar dat fiind că nici un stat al Europei nu se putea sustrage stării conflictuale permanente, absolutismul s-a extins la scara întregului continent – ceea ce explică într-o oarecare măsură de ce statul insular al Marii Britanii nu a căzut în mrejele absolutismului.

Pe de altă parte, se pune totuşi întrebarea de ce conjunctura conflictualităţii europene perpetue nu a dat naştere unui Leviatan european sub forma unei puteri hegemonice care să pună capăt războaielor de pe continent, întemeind un mare imperiu absolutist precum o nouă Romă sau un al doilea Imperiu carolingian? Fiindcă era prea tîrziu pentru aşa ceva. Imperiile durabile se nasc de obicei atunci cînd se produce o uniune de confederaţii gentilice care n-au întreprins încă pasul de constituire a unui stat. Cazul e valabil atît pentru Roma, cît şi pentru Rusia, pentru Imperiul Marilor Moguli al secolelor XVI-XVII sau pentru Japonia, China, Imperiul otoman şi cel al abassizilor. În schimb, în Europa, Imperiul carolingian, constituit în condiţii similare, s-a destrămat rapid, ca urmare a scindării succesorale, precum şi a problemelor legate de administrare şi transport, transmiţînd însă statelor succesoare baza legitimităţii sale: ideea stăpînirii universale romane, a imperiului, a unei *monarchia universalis* se regăseşte atît în Spania, Franţa, Anglia, cît şi la Sfîntul Imperiu roman de naţiune germană.

Pretenţiilor hegemonice ale acestor state li se opunea însă comunitatea statelor europene, „metamorfoza secularizată a comunităţii ecleziastice şi confesionale medievale"[33]. Dincolo de toate conflictele de putere, statele Europei constituiau – fapt unic în istoria universală – o comunitate culturală ce luase fiinţă prin legăturile de rudenie ale suveranilor şi înaltei aristocraţii, prin limbile comune de circulaţie reprezentate de latină şi franceză, printr-un climat de civilizaţie comun, iluminismul, şi prin rădăcinile comune în Antichitate şi creştinism. Tocmai raţiunea de stat, interesul propriu legitim al suveranului, reclama o recunoaştere reciprocă a egalităţii în drepturi din partea principilor statelor europene – cu respectarea riguroasă a unei ierarhii ceremoniale în al cărei vîrf trona împăratul roman. Războaiele respectau anumite reguli, prezentîndu-se sub forma unui conflict armat descris drept „război de cabinet": tocmai datorită faptului că principele suveran deţinea dreptul de a purta război, războaiele de distrugere erau considerate complet lipsite de justificare. *Ius publicum europeum*, dreptul internaţional european, nu era doar

produsul raţionalităţii moderne, el lăsa să se întrevadă şi influenţa concepţiilor medievale despre dreptul divin şi dreptul natural, ale căror origini puteau fi urmărite în trecut în toată filozofia Bisericii, pînă la anticul Stoa. Pornind de la o mînă de convenţii şi tratate oscilante s-au închegat treptat norme de drept obligatorii care depăşeau politica clipei, fiind valabile chiar şi în timp de război, referitoare la statutul special al diplomaţilor, formele de declarare a războiului şi de încheiere a păcii, legitimitatea războaielor, inviolabilitatea suveranităţii statale, menţinerea păcii.

Această comunitate de state labilă, reglementată prin instrumente juridice, totuşi stabilă ca întreg, a fost încoronată de ideea echilibrului european: suveranitatea şi supravieţuirea statelor se întemeiau pe contracararea reciprocă a marilor puteri. Contemporanii aveau în primul rînd în vedere Austria şi Franţa, care încercau amîndouă de veacuri să-şi extindă puterea asupra întregului continent, eşuînd de fiecare dată în faţa copleşitoarei forţe a coaliţiilor celorlalte puteri europene. Sistemul echilibrului european se dovedea la o examinare mai atentă o construcţie extrem de complexă, cu subsisteme şi componente a căror funcţie era incertă. Exista de pildă un echilibru confesional suprapus celui al marilor puteri, existau sisteme de echilibru regionale cum ar fi echilibrul nordic, ce acoperea spaţiul Mării Baltice dintre Suedia, Rusia şi Polonia, sau cel mediteranean, care contrabalansa influenţele Spaniei, Franţei, Turciei şi, mai recent, ale Angliei.

Un asemenea sistem de echilibru era şi Sfîntul Imperiu roman, mozaicul din centrul hărţii Europei: fie între statele protestante şi cele catolice, fie între împărat şi stări sau între Austria şi alianţele statelor mijlocii ca Saxonia şi Bavaria, sprijinite de obicei de puteri străine, Franţa sau Suedia. Perspectiva ca sărmana Prusie, „nisiparniţa Sfîntului Imperiu roman", să se impună ca rivalul german al monarhiei habsburgice, devenind o mare putere europeană, ţinea încă de domeniul viitorului. Întrebarea dacă şi în ce măsură Rusia făcea parte din acest sistem constituia la început de secol al XVIII-lea o chestiune la fel de controversată ca şi rolul Imperiului otoman. Chiar şi în capetele celor mai luminaţi

oameni politici ai epocii mai era încă prezentă *res publica christiana* veacurilor anterioare, comunitatea creştinătăţii latine, care-i excludea în egală măsură atît pe turcii musulmani, cît şi pe ruşii ortodocşi.

Acest splendid şi raţional mecanism de echilibru era întreţinut de politicieni şi diplomaţi care vorbeau aceeaşi limbă – franceza –, care împărtăşeau ca membri ai unei aristocraţii înrudite pretutindeni în Europa aceleaşi modele de gîndire şi comportament, dispunînd, prin dreptul internaţional european, *ius publicum europeum*, de o colecţie de norme permanent aplicabilă pentru compensarea daunelor atunci cînd se întîmpla ca mecanismul să clacheze.

Exista şi un maşinist care se îngrijea din afară ca mecanismul echilibrului european să fie permanent alimentat cu combustibil sub formă de fonduri şi care nu ezita să intervină atunci cînd balanţa internă a Europei părea să fie în pericol: acest maşinist era Anglia. Anglia nu se vedea pe sine ca o componentă a sistemului de echilibru european; se putea chiar vorbi de o simplă himeră a echilibrului, cum nu se sfia să o facă ministrul austriac de finanţe Johann Heinrich Gottlob von Justi, inventată doar pentru a promova interesele comerciale ale Angliei. Era însă evident că prezenţa militară a Angliei pe continent se manifesta de obicei doar atunci cînd porturile de la estuarele Rinului, Schelde şi Maas, erau în pericol de a fi cucerite de o mare putere, dat fiind că prin aceste porturi se derula comerţul cu lînă englezească pe care se bazase multă vreme bunăstarea insulei britanice. Pentru interesele comerciale britanice Europa nu reprezenta însă decît un loc printre multe altele, şi nici măcar cel mai important. Orizontul politic şi economic al Angliei era mult mai larg; în vreme ce puterile continentale încercau să-şi găsească locul în strîmta Europă măsurîndu-şi puterea după cea a vecinilor, viziunea puterii maritime Anglia acoperea deja globul: în formularea sintetică a scriitorului, vizionarului şi negustorului englez Daniel Defoe, „să stăpîneşti marea înseamnă să stăpîneşti toate puterile şi tot comerţul din Europa, Africa şi America"[34]. Puterea comercială şi maritimă a Angliei se întindea din delta fluviului Gange pînă în Jamaica Indiilor de Vest. Etalonul politicii şi comerţului

britanic nu era fixat de mica Europă, ci de spaţiul dintre cele două Indii, *the two Indies*. Astfel, începînd cu pacea de la Utrecht din anul 1713, Anglia a fost cea care a încercat să detroneze Franţa din poziţia de primă putere europeană şi, prin aceasta, şi modelul statal reprezentat de Franţa.

4. Statul constituţional de drept

Pacea de la Utrecht, care a pus capăt în anul 1713 îndelungatului război de succesiune spaniol, în articolul 6 al acordului anglo-francez, conţinea, în premieră pentru un tratat de drept internaţional, noţiunea de *balance of power* (echilibrul puterii), care a fost astfel ridicată la rangul de principiu fundamental, recunoscut juridic, al politicii europene. Un rol decisiv în elaborarea formei tratatului l-a jucat ministrul de externe britanic Henry St. John, viconte de Bolingbroke. Doi ani mai tîrziu, favoritul reginei Anna a căzut în dizgraţie ; noua majoritate liberală din Camera Comunelor l-a acuzat de încheierea unui tratat de pace prea lax, favorabil Franţei, iar Bolingbroke s-a refugiat la Paris pentru a scăpa de încarcerarea în Turnul Londrei sau de alte consecinţe mai grave. Din acel moment el se va dedica intrigilor politice şi filozofiei, şi cu toate că nu a mai deţinut vreo demnitate, a rămas pînă la moartea sa, în anul 1751, cea mai strălucitoare minte a partidului conservator.

Opiniile politice ale lui Bolingbroke, publicate în anul 1749 în lucrarea *The Idea of a Patriot King*, convergeau în a susţine că monarhia se întemeia pe dreptul comun ; aceasta rezultă din legea naturală generală a raţiunii, precum şi din legea particulară căreia fiecare stat i s-a supus în mod voluntar. Cel ce exercită puterea în stat este vrednic de ea doar atîta vreme cît se bucură de respectul, încrederea şi simpatia celor guvernaţi ; puterea „rămîne un dar voluntar al libertăţii, care-şi găseşte în ea propria-i siguranţă". Pe viitor nu vor putea exista decît monarhi „patrioţi", devotaţi binelui ţării şi care acceptă legea impusă de patrie.

Faptul că ateul Bolingbroke nu vorbeşte de Dumnezeu, ci de lege îşi găseşte explicaţia în atmosfera veacului său convins de primatul dreptului natural; de altfel, el nu avea în vedere adevăruri eterne, ci starea monarhiei britanice, pe care o vedea depreciată sub guvernarea liberală la condiţia unei corupte afaceri de partid; Parlamentul decăzuse la starea de unealtă obedientă a miniştrilor maiestăţii sale. Constituţia Angliei avea aşadar nevoie de elemente compensatoare care să limiteze abuzul de putere al unei instituţii, iar Bolingbroke se gîndea în primul rînd la aristocraţia rurală. În prezentarea făcută instituţiilor compensatoare, diplomatul Bolingbroke comemorează triumful suprem al carierei sale politice, pacea de la Utrecht; ce era mai firesc decît să transfere principiul *balance of power* asupra vieţii constituţionale britanice? Înapoi la principiile aşa-numitei *Glorious Revolution* din 1688-1689, la independenţa Parlamentului faţă de executiv, la descentralizarea puterii şi impunerea redusă a micii nobilimi de ţară, a cărei libertate constituia balanţa dintre miniştrii regelui şi masa plebee.

Era un program de partid destinat uzului în politica curentă; dar cercul strălucitor din jurul lui Bolingbroke, o figură la fel de pregnantă în saloanele pariziene ca şi în cluburile londoneze, şi-a exercitat fascinaţia şi asupra nepoliticienilor, printre care se numărau Voltaire şi Montesquieu, ambii profund impresionaţi de ideile sale. În special Charles-Louis de Secondat, baron de La Brède et de Montesquieu (1689-1755), şi-a însuşit lecţia lui Bolingbroke; celebra carte a doua a operei sale principale *De l'esprit des lois* (*Spiritul legilor*), apărută în anul 1748, se ocupă de „legi, care alcătuiesc libertatea politică în raport cu constituţia", capitolul bazîndu-se în întregime pe imaginea părtinitoare asupra constituţiei britanice pe care Montesquieu şi-o formase pe durata sejurului în Anglia între anii 1729 şi 1732, în contact cu Bolingbroke şi prietenii acestuia. Doctrina lui Montesquieu despre divizarea puterilor era un ideal niciodată atins în Anglia, dar care avea să aibă consecinţe în afara graniţelor ei.

Montesquieu credea, asemenea lui Bolingbroke, în legi şi în puterea lor ordonatoare, conciliatoare, eliberatoare. Nu se datora marşul triumfal al strălucitelor noi ştiinţe, al astronomiei, cosmologiei, fizicii faptului că raţiunea umană reuşise să reducă procesele naturii la legi aflate la baza tuturor fenomenelor? Nu era omul la rîndul lui o fiinţă naturală călăuzită de legi? Aici Montesquieu este destul de vag; „lege" semnifica pentru el atît legea firii, căreia omul ca fiinţă naturală i se supune cu necesitate, cît şi legea care reglementează o anumită comunitate umană. Trebuie doar ca raţiunii înnăscute a omului să i se lase frîu liber şi se va vedea care sînt legile pe potriva firii umane! Totuşi, Montesquieu nu credea că o singură lege era adecvată pentru toate ţările; el era mai curînd de părere că, în funcţie de specificul fizic al unei ţări, de climă, stilul de viaţă, modul de producţie, pe scurt, de caracterul ei particular, fiecare stat reclamă o legislaţie proprie, adecvată lui. Raţională şi deci pe potriva firii este comunitatea care reglementează prin legi năzuinţa anarhică a omului către libertate individuală: „Libertatea politică nu înseamnă să faci ceea ce vrei. Într-un stat, prin urmare într-o comunitate în care există legi, libertate poate doar să însemne să poţi face ceea ce este permis să vrei şi să nu fii silit să faci ceea ce este permis să nu vrei". Libertatea individuală ia aşadar sfîrşit în faţa libertăţii celorlalţi; misiunea statului este să asigure legile necesare pentru a echilibra între ele libertăţile tuturor: „Libertatea este dreptul să poţi face tot ce permit legile. Dacă un cetăţean ar putea face ceea ce legile interzic, nu ar mai avea parte de libertate deoarece şi ceilalţi ar avea la rîndul lor această putere..."[35].

Doar două tipuri de guvernare păreau însă capabile să producă această acţiune benefică a legilor: *gouvernements modérés* ale republicilor şi monarhiile. Republicile, în care puterea suverană era deţinută de popor ca întreg, erau însă posibile doar la scară mică, ce se caracterizează prin relaţii simple, ca de pildă în anumite depresiuni alpine sau în Antichitate; statului actual i se potrivea monarhia. Totuşi, monarhia era permanent ameninţată de pericolul degenerării în despotism, într-un stat monstruos, în care

arbitrarul monarhului se substituia legilor exercitînd o putere tiranică. Pentru a preveni un asemenea abuz de putere, puterea trebuia împărţită mai multor instituţii, strict separate între ele: executivul, reprezentat de suveran, guvern şi administraţie; legislativul, format din reprezentanţii poporului, cărora li se adăuga reprezentarea suplimentară a nobilimii şi care avea menirea să asigure ca organism independent echilibrul faţă de puterea monarhică; în fine, puterea judecătorească, concepută sub forma unor tribunale independente cu juraţi. Cele trei puteri trebuiau să se contrabalanseze şi să se contracareze reciproc, la fel cum suveranul, aristocraţia şi poporul trebuiau să formeze un echilibru în plan social: iată condiţia necesară unei legislaţii moderate, raţionale, capabile să garanteze libertatea.

Modelul monarhiei liberale, legată de legi şi de puteri mediatoare, imaginat de Montesquieu, nu se regăsea în Franţa. Sistemul de guvernare francez, admirat odinioară de toată Europa, nu se mai bucura la jumătatea secolului al XVIII-lea de un ecou favorabil; Montesquieu era doar unul dintre numeroşii critici virulenţi care deplîngeau decăderea monarhiei, nesfiindu-se să o compare fără înconjur cu despotismul oriental: principele era văzut ca primul ostatic al curţii sale, adîncit în desfrîu şi lipsit de interes pentru treburile statului; nobilimea, văduvită de menirea ei originară de a garanta libertatea tuturor stărilor şi atrofiată la condiţia unei existenţe serbede de sicofant al curţii; viziri, denumire prin care se subînţelegeau miniştrii şi consilierii iresponsabili, văzuţi ca unelte ale puterii despotice a suveranului; în fine, superstiţia religioasă care luase locul legii. Aşa se înfăţişează imaginea monarhiei franceze zugrăvite de Montesquieu şi de numeroşi alţi literaţi şi gazetari francezi ai epocii şi care, reluată în sute de variaţiuni, multiplicată la Geneva sau Amsterdam, a fost pusă în circulaţie în toată Europa: Franţa regilor Ludovic al XV-lea şi Ludovic al XVI-lea fusese abandonată şi denunţată de către intelectualii ei cu mult înainte de izbucnirea Revoluţiei.

Cazul Angliei se situează la polul diametral opus: aici năzuinţele epocii păreau să fi devenit realitate. Nu se realizaseră oare în

această ţară separaţia puterilor executive, legislative şi judecătoreşti ? Spirite luminate din întreaga Europă întreprindeau pelerinaje pe binecuvîntata insulă, relatînd la întoarcere despre meritele constituţiei engleze : „În afara unor serii de prerogative şi privilegii de tot soiul" – nota în anul 1785 Johann Wilhelm von Archenholtz, unul dintre cei mai influenţi publicişti ai secolului al XVIII-lea, originar din Danzig – „obţinute de englezi în parte prin *Magna Charta*, în parte cucerite cu ocazia diferitelor revoluţii sau conjuncturi favorabile, drepturile principale ale acestui popor pot fi grupate în cinci capitole : 1) libertatea presei ; 2) actul de *Habeas Corpus* ; 3) tribunalele publice ; 4) procesele cu juraţi şi 5) reprezentarea în Parlament"[36].

Libertăţile consfinţite juridic şi justiţia independentă – iată ce-i fascina mai cu seamă pe vizitatorii din străinătate. Actul de *Habeas Corpus* din 1679, care elimina arestările abuzive, contribuise semnificativ la garantarea legalităţii, iar sistemul de justiţie, în special instituirea tribunalelor cu juraţi, asigura tuturor cetăţenilor o protecţie eficientă în faţa legii. O dată cu adoptarea *Bill of Rights* din 1689, Parlamentul de la Westminster s-a constituit el însuşi într-o instanţă a suveranităţii, în vreme ce regalitatea şi-a pierdut dreptul divin ; de acum încolo ea era acordată de către Parlament ca o demnitate normală de stat – chiar dacă una prevăzută cu drepturi speciale. De bună seamă, vorbim despre un parlament care prezintă prea puţine similitudini cu reprezentările populare ale secolelor al XIX-lea şi XX. El mai era încă o adunare a stărilor, dominată de o pătură conducătoare relativ largă provenită din rîndurile înaltei aristocraţii, ale aristocraţiei rurale şi ale burgheziei înstărite. Nu regele, ci Parlamentul şi tribunalele decideau asupra prerogativelor regale şi a binelui public ; monarhului îi reveneau în continuare numirea miniştrilor, atribuirea demnităţilor şi politica la nivel înalt. În lucrarea sa *Two Treatises of Government*, din 1690, John Locke descrie noua situaţie, care se întemeia pe *trust*, custodia exercitată în comun de coroană şi Parlament în beneficiul poporului : asta se înţelegea prin *the king in parliament*, denumirea perifrastică a suveranului

britanic în terminologia dreptului public. Regele era legat prin jurămînt de religia şi legile fundamentale ale regatului, de confirmarea vechilor drepturi şi libertăţi, *„ancient rights and liberties"*, şi a trebuit să renunţe la vechea prerogativă regală ce-i permitea să suspende legea: legea era mai presus de monarhie.

O dată cu marşul triumfal al iluminismului, ideile politice ale epocii s-au impus şi la celelalte curţi europene. Monarhii s-au înconjurat de consilieri ce împărtăşeau concepţiile iluminismului, dîndu-şi de asemenea odraslele pe mîna unor profesori care le-au insuflat noile idealuri. Chiar nu aveau ideile privind domnia dreptului natural nimic în comun cu domnia absolutistă? Nu se străduia oare şi suveranul absolut să unifice legislaţia din statul său, să impună aceleaşi legi pentru toţi, să elimine privilegiile aristocraţiei, să împiedice ingerinţele Bisericii, să atragă burghezia în slujba statului, să centralizeze administraţia, să sporească prin măsuri economice binele poporului, pe scurt, să supună statul unor principii raţionale?

Să luăm cazul Prusiei. Prinţul moştenitor Frederic, care avea să acceadă la tron în anul 1740 sub numele de Frederic al II-lea, era favoritul filozofilor; corespondenţa sa cu Voltaire, în care principele era salutat de cel mai popular filozof al vremii ca un nou Solomon, circula în lumea savanţilor, făcînd impresie pînă şi asupra antimonarhistului Rousseau. Ce-i drept, o dată cu venirea la putere în 1740, Frederic a dat uitării toată filozofia – invadarea Sileziei de către trupele prusace în acelaşi an a constituit o lovitură teribilă dată sentimentului legalităţii din epocă. În ochii opiniei publice progresiste ce subscria la ideile iluminismului, Frederic a rămas însă *le roi philosophe*, regele-filozof, nu doar pentru că purta corespondenţă cu filozofii oferindu-le un loc în academia sa atunci cînd erau prigoniţi de alţi suverani, ci pentru că îşi exercita domnia conform maximelor de guvernare ale iluminismului.

Concepţia despre stat a lui Frederic era tributară lui Montesquieu şi Christian Wolff; ultimul afirmase în scrierea *Idei raţionale asupra vieţii sociale* din 1721 că atît guvernanţii, cît şi cei guvernaţi sînt datori „să respecte contractul instituit

între ei"; principele luminat este astfel legat de legile care servesc la promovarea binelui public. La fel considera şi Frederic: „Marele adevăr care spune că trebuie să-i tratăm pe ceilalţi aşa cum noi înşine dorim să fim trataţi de către ei va sta la baza legilor şi a contractului social... Cu toate acestea, pentru că legile n-au putut nici să reziste, nici să fie aplicate fără o permanentă supraveghere, au fost create autorităţile, pe care poporul le-a ales şi cărora li s-a supus. Să luăm bine aminte: păstrarea legilor a fost singurul motiv care i-a împins pe oameni să-şi stabilească autorităţi; căci asta înseamnă adevărata origine a puterii suveranului. Deţinătorul ei era primul slujitor al statului..."[37].

Aici rezidă fractura esenţială dintre absolutismul lui Ludovic al XIV-lea şi absolutismul epocii luminilor, care a început să se impună în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, neocolind nici măcar tronul ţarinei ruse: legitimitatea suveranului nu se datora lui Dumnezeu, ci legii născute din raţiune şi din contractul social, iar suveranul nu mai era sinonim cu statul, ci primul slujitor al acestuia, găsindu-şi justificare doar atunci cînd îşi îndeplinea sarcinile corespunzător, adică spre binele poporului. Statul şi suveranul s-au separat; statul şi-a pierdut aura strălucitoare asociată slavei monarhului, a devenit abstract, compus din legi şi instituţii, perceptibil doar în activitatea funcţionarilor săi: statul s-a transformat în statul administrativ de drept.

Printre trăsăturile caracteristice ale statului, în special ale statului prusac din secolul al XVIII-lea, se numără faptul că o dată cu accentuarea centralizării şi legalizării puterii de stat birocraţia a dobîndit propria ei importanţă, care a crescut continuu. Ea a rezultat din intensificarea activităţilor administrative în teritoriile aflate la mare distanţă geografică unele de altele ale monarhiei, dar şi din calificarea profesională sporită a funcţionarilor şi din spiritul de corp tot mai pronunţat al acestora. Mai ales în proaspăt alipitele provincii Silezia, Prusia Occidentală şi Frizia, controlul real al administraţiei centrale de la Berlin se dovedea aproape imposibil, chiar dacă „primul slujitor al statului" se deplasa neîncetat prin ţară, convocîndu-i pe primari şi

magistraţi la fereastra trăsurii sale şi întrebîndu-i pe ţărani despre soarta recoltelor, a vitelor şi a ocnelor de sare. Importanţa crescîndă a administraţiei prusace a condus la un etatism funcţional, la „domnia formalismului impersonal", după cum a descris Max Weber tipul ideal al guvernării birocratice, inspirat de modelul statului birocratic prusac: „fără ură şi fără părtinire, condus de imperativul îndeplinirii stricte a datoriei; fără să ţină seama de persoană, la fel de formal faţă de oricine"[38].

Adesea se vădea că existenţa paralelă a legalităţii raţionale, abstracte şi a persoanei monarhului absolut crea contradicţii interne, ca în cazul morarului Arnold: morarul Christian Arnold luase în arendă o moară lîngă Pommerzig, pe moşia contelui Schmettau. Eficienţa ei a fost afectată de crescătoriile de crapi amplasate în amonte de către pretorul von Gersdorff. În aceste condiţii, Arnold a refuzat să mai achite arenda, iar moara i-a fost luată în anul 1778. Plîngerea sa, înaintată autorităţilor de la Küstrin, iar apoi Camerei de justiţie din Berlin, a fost respinsă. În cele din urmă s-a adresat suveranului, care, încredinţat că magistraţii au dat părtinitor cîştig de cauză colegilor de castă nobiliară, a hotărît să dea un exemplu. I-a chemat în faţa sa pe magistraţii Camerei de justiţie, i-a chestionat fără să ţină seama de obiecţiile lor şi a pus să fie arestaţi. Ministrul de justiţie von Zedlitz a refuzat însă să anuleze sentinţa Camerei de justiţie, iar Frederic n-a cutezat să-l demită pe ministrul refractar.

Din acest caz transpare întreaga contradicţie internă a absolutismului luminat: dacă regele era o parte a ordinii de drept, el nu avea căderea să intervină în actul de justiţie; dar dacă principiul „aceeaşi lege pentru toţi" fusese încălcat de magistraţi? În orice caz, Frederic luase decizia să revină la vechea ipostază a monarhului absolutist şi să asigure dreptatea printr-un act despotic – comiţînd de altfel o nedreptate. Magistraţii Camerei de justiţie aveau să fie reabilitaţi după moartea lui Frederic. Dar cazul morarului Arnold, care a fost dezbătut în toată Europa, a constituit un prilej popular de a declanşa o acţiune de codificare legislativă cu intenţia de a unifica şi înlocui hăţişul legilor şi

cutumelor arhaice, regionale şi locale şi de a fixa principiile statului monarhic de drept. Consilierul superior de justiţie Carl Gottlieb Svarez, desemnat să coordoneze întocmirea codului legislativ, a plecat, la fel ca regescul său stăpîn, de la premisa contractului social încheiat de monarh cu supuşii săi, ajungînd în final la concluzia că cetăţeanul statului este la rîndul lui îndreptăţit să adreseze solicitări suveranului. Legislaţia generală trebuie „să stabilească principii solide, sigure şi durabile cu privire la dreptate şi nedreptate, principii care, mai ales într-un stat ce nu dispune de o constituţie proprie, s-o înlocuiască într-o oarecare măsură şi să conţină de asemenea reguli chiar şi pentru legiuitor, pe care... să nu aibă voie să le încalce"[39]. *Dreptul civil general pentru statele Prusiei*, instituit în anul 1794, îşi pierduse mult din avîntul iluminist iniţial pe parcursul elaborării sale; sub impresia Revoluţiei franceze au dispărut prevederea ce incrimina actele despotice ale suveranului, ca şi referirea la „drepturile şi libertăţile naturale ale cetăţenilor". Partea rămasă se constituia în simbolul statului lui Frederic: în 19.000 de paragrafe erau reglementate raporturile statului cu cetăţenii. Pe de o parte, era confirmată răspicat organizarea pe stări a societăţii; ţărănimea, burghezia şi nobilimea au fost tratate separat, nobilimea bucurîndu-se de o abordare preferenţială, în punctele referitoare la „apărarea statului", precum şi la „sprijinirea demnităţii externe şi a constituţiei interne a acestuia". Pe de altă parte, se stipula separaţia dintre suveran şi stat, acum şi din punct de vedere legal; statul este perceput ca „uniune civică" ce a transferat suveranului puterea de stat. Suveranul este însă legat de lege, o dată ce aceasta a fost instituită; el reprezintă funcţionarul suprem al statului, nici mai mult, nici mai puţin. Aşa l-a văzut şi Friedrich Schiller în piesa *Intrigă şi iubire*, unde la remarca făcută de Lady Milford: „Această spadă v-a fost dată de prinţ", maiorul Ferdinand von Walther îi răspunde: „Mi-a dat-o statul prin mîna prinţului". Dar menirea statului prin prisma *Dreptului civil general* a fost rezumată de Svarez astfel: „Păstrarea şi întărirea liniştii şi siguranţei publice, facilitarea şi favorizarea mijloacelor prin care

fiecărui individ să i se ofere ocazia de a-şi făuri fericirea personală fără a-i afecta şi prejudicia pe ceilalţi..."[40].

Ideea că statul exista pentru a promova „fericirea personală" a individului era o concepţie comună în epocă; profesorul britanic de drept public Jeremy Bentham (1748-1823) susţinea chiar că obiectivul statului era de a realiza maxima fericire posibilă pentru cel mai mare număr posibil, motiv pentru care se arătau necesare constituţiile şi acţiunile de codificare legislativă menite să-i ofere cetăţeanului *pleasure*. „Lumea întreagă s-a umplut de planuri de codificare" (H. Hattenhauer), de la Florenţa pînă la Sankt Petersburg. Aproape nici unul dintre ele nu a fost pus în practică în cele din urmă, dar orientarea era peste tot aceeaşi: statul absolutist era pe cale să se transforme în statul social şi de caritate iluminist: totul pentru popor, nimic prin intermediul lui. Profesorul Georg Friedrich Lamprecht de la Universitatea din Halle sublinia în lucrarea *Versuch eines vollständigen Systems der Staatslehre*, apărută în 1784: „Primul principiu al oricărei activităţi de guvernare este promovarea fericirii cetăţenilor", pentru a elabora în continuare modelul unui atotprezent stat poliţienesc, apt la nevoie să-i impună cetăţeanului cu forţa binele şi fericirea; pur şi simplu fiecare mişcare a supuşilor trebuia să intre sub supravegherea poliţiei, de la îngrădirea consumului de ceai, cafea şi ciocolată, deoarece îngreunează digestia, pînă la interzicerea vopsirii ouălor de Paşte întrucît dăunează sănătăţii.

Noutăţile pe care filozofii bine intenţionaţi, cetăţenii filantropi şi suveranii luminaţi au încercat să le impună poporului spre binele lui s-au lovit de suspiciune şi rezistenţă. Obişnuinţa şi datinile străvechi guvernau societatea, era înrădăcinată o teamă profundă de abaterea de la uzanţe ce datau din vremuri imemoriale. Cel care împingea prea departe procesul de înnoire era condamnat să eşueze radical. Exemplul l-a constituit Iosif al II-lea: în cei zece ani, din 1780 pînă în 1790, în care a domnit singur după moartea mamei sale Maria Tereza, el a încercat să impună pe teritoriile coroanei austriece ideile iluministe referitoare la libertatea şi egalitatea tuturor oamenilor. A fost desfiinţată iobăgia, a

fost abolită robota, munca neplătită a ţăranilor în folosul moşierului. O patentă de toleranţă anunţa libertatea cultului. A fost instituit un sistem modern de drept ce prevedea separaţia clară între justiţie şi administraţie şi desfiinţarea instanţelor speciale de justiţie pentru nobili. Privilegiile fiscale ale aristocraţiei şi ale clerului au fost eliminate. Se remarcă primele încercări în direcţia unei legislaţii sociale, controlul muncii minorilor în fabrici; administraţia a fost eficientizată, centralizată şi unificată pentru a impune reformele. Era o uriaşă operă revoluţionară, care a eşuat însă chiar din timpul vieţii lui Iosif din cauza rezistenţei ţăranilor, aristocraţiei şi a stărilor austriece, belgiene, lombarde şi maghiare. De-a curmezişul raţionalităţii radicale a voinţei monarhice s-au pus vechile legi, libertăţile şi datinile tradiţionale ale stărilor care s-au dovedit mai puternice, astfel că fratele şi succesorul lui Iosif, împăratul Leopold al II-lea, a fost nevoit să revoce majoritatea reformelor lui Iosif.

La fel s-a întîmplat şi în anul 1774 în America, cînd guvernul britanic a anulat în interesul organizării uniforme a ţării carta de la Massachusetts din anul 1691, încercînd să slăbească poziţia oraşelor şi să o întărească pe cea a guvernatorului. Tocmai această violare a vechii legi a generat rezistenţa coloniştilor, precum şi opoziţia partidului Whig în Camera Comunelor – un preludiu la revoluţia americană din 1776. Situaţia avea să se repete în Franţa anului 1788: influentul ministru Loménie de Brienne a încercat să marginalizeze Parlamentul din Paris. Acest organism avea drept de veto asupra tuturor decretelor regale, iar întrucît era compus din membrii aşa-numitei *noblesse de robe*, nobilimea de serviciu, care a pătruns abia în 1715 în rîndurile aristocraţiei propriu-zise, împiedica sistematic toate încercările de reformă ale coroanei de natură să ameninţe privilegiile nobilimii. De această dată era vorba de un decret menit să îmbunătăţească condiţia ţăranilor, să desfiinţeze tortura, să garanteze libertatea cultului pentru protestanţi şi să liberalizeze comerţul cu cereale. Aşadar, un program de reforme relativ însemnat, care s-a ciocnit însă de opoziţia înverşunată a Parlamentului din Paris, la adăpostul lozincii libertăţii

şi naţiunii, ce trebuiau să fie apărate de pornirile legiferante şi novatoare ale monarhiei. Juriştii şi funcţionarii de stat au intrat în grevă, bande de tineri au devalizat capitala, ducînd lupte de stradă cu poliţia, soldate cu pierderi de vieţi omeneşti ; în Béarn, Dauphiné şi Bretagne s-au iscat răscoale. Regele a fost nevoit să cedeze ; de acum înainte era clar că reformele erau posibile doar prin convocarea adunării stărilor generale, care nu mai fuseseră reunite din anul 1614.

Remarcabil la toate aceste evenimente nu este faptul că privilegiaţii se agaţă de privilegiile lor. Mai curînd frapează că au cîştig de cauză, dat fiind că reuşesc să încheie o alianţă cu cei neprivilegiaţi, iar asta în numele vechilor legi tradiţionale. Iar acolo unde vechiul stat dispare în uraganul revoluţiei, ca în 1776 în America sau în 1789 în Franţa, coordonatele rămîn mereu aceleaşi : pînă la sfîrşitul secolului al XVIII-lea revoluţia nu a însemnat cîtuşi de puţin eliminarea vechiului şi propagarea noului, ci restaurarea bunelor rînduieli din trecut preschimbate de tirania luminată a coroanei în neorînduială.

Înapoi la natură : aceasta era deviza care ducea spre viitor din perspectiva sfîrşitului de veac al XVIII-lea. Profetul acestei idei era fiul Genevei, Jean-Jacques Rousseau (1712-1778), care avusese inspiraţia genială de a întoarce pur şi simplu pe dos teoria de multă vreme consacrată a contractului de guvernare : Hobbes afirmase că în starea primordială omul era lup pentru om ; de aici provine consensul general ce a dus la crearea statului contemporan care asigură pacea şi apără dreptul fiecăruia. În realitate, explică Rousseau, se întîmplă exact invers : odinioară oamenii trăiau ca păstori nomazi, în familii numeroase, nu deţineau proprietăţi private, fiind din acest motiv fericiţi şi virtuoşi – o epocă de aur. În schimb, astăzi societatea este condusă de bogăţie şi egoism : „Aici rezidă sursa primejdioasă a violenţei, trădării, înşelăciunii şi a celorlalte orori, care fac necesară o situaţie în care fiecare om ce pretinde să contribuie la fericirea, bunăstarea şi prestigiul celorlalţi să năzuiască numai către ale sale, punîndu-le mai presus de ale altora"[41]. Contractul de guvernare pe

care se întemeiază statele din prezent este o escrocherie a celor avuţi, care i-ar fi convins cu false argumente pe săraci să fondeze statul. Statul de azi se întemeiază pe baze injuste, principiile sale de drept sînt invalide şi este necesar să fie constituit un nou stat, o *association* autentică, aşadar o comunitate, un corp politic în care fiecare individ să-şi cedeze voluntar drepturile comunităţii.

Cînd fiecare renunţă plin de virtute la interesele sale personale egoiste în favoarea întregului, se naşte într-un mod mistic aşa-numita *volonté générale*, voinţa comună care urmăreşte binele şi menţinerea comunităţii şi căreia toţi *citoyens*, cetăţenii virtuoşi ai statului, i se supun cu bucurie. Aşa se constituie adevărata suveranitate în stat, suveranitatea poporului. În cazul ideal acest stat este o republică democratică în care toate deciziile sînt luate de totalitatea cetăţenilor. Rousseau era însă conştient că acest lucru putea să funcţioneze doar în comunităţi mici caracterizate prin relaţii simple. Din motive practice, statele mai mari trebuiau conduse de delegaţi ai poporului, adică de o aristocraţie republicană, iar statele foarte mari nu puteau evita situaţia de a accepta un monarh legitimat democratic. De bună seamă, nici măcar cel mai virtuos stat nu avea posibilitatea să revină la starea primordială de aur a unui popor pastoral autosuficient, de factură comunistă; important era însă să fie blocată orice evoluţie în direcţia diviziunii muncii şi a acumulării unilaterale de profit. Maşinile care înlocuiau sau scurtau munca omului trebuiau în consecinţă interzise; statul sănătos al lui Rousseau se alcătuia din mici fermieri şi meşteşugari, autarhici şi autosuficienţi.

Modelul de stat conceput de Rousseau era prin natura sa revoluţionar; nu întîmplător Declaraţia de Independenţă a Revoluţiei americane din 1776 reiterează aproape literal tezele lui Rousseau pentru a declara invaliditatea contractului social încheiat între coroana britanică şi coloniştii englezi din America: „Noi privim ca incontestabile şi evidente în ele însele următoarele adevăruri: că toţi oamenii sînt creaţi egali, că ei au fost înzestraţi de Creator cu anumite drepturi inalienabile, că printre acestea se numără viaţa, libertatea şi căutarea fericirii; că guvernele sînt

instituite printre oameni pentru a asigura aceste drepturi, trăgîndu-şi puterea din consimţămîntul celor guvernaţi; că atunci cînd orice formă de guvernare devine distructivă faţă de aceste drepturi, poporul are dreptul să schimbe sau să renunţe la acest guvern şi să instituie unul nou, care să se întemeieze pe asemenea principii şi să-şi organizeze puterea după cum consideră de cuviinţă, în aşa fel încît să-i asigure siguranţa şi fericirea..."[42]. Inocenţa naturală şi superioritatea morală a sălbăticiei transatlantice păreau făcute pentru a oferi cadrul noului stat după concepţiile lui Rousseau; cele 13 colonii din Lumea Nouă care s-au ridicat împotriva coroanei britanice au fost văzute ca model pentru Europa, ca

> „A lumii mai bună jumătate,
> Unde-i la ea acasă dulcea egalitate, iar soiul nobilimii,
> Ciuma Europei, nu pîngăreşte virtutea simplităţii",

după cum le aclama entuziast un anonim în *Gazeta lunară berlineză*. Lumea Veche trebuia să urmeze exemplul Lumii Noi, devenind ea însăşi o lume nouă. Iar cînd acest lucru s-a întîmplat o dată cu sosirea în iulie 1789 a veştii de la Paris că Starea a Treia a Stărilor Generale s-a proclamat unica reprezentare legitimă a poporului francez, urmînd să propună o constituţie întemeiată pe suveranitatea populară şi drepturile omului, părea hotărît că Lumea Veche era *ancien régime*, caducă şi muribundă.

Nu era chiar aşa. Într-adevăr, Rousseau furnizase concepţiile fără de care statul revoluţionar popular nu s-ar fi putut legitima; dar încercarea de a fundamenta noul stat pe baza unui contract social al virtuoşilor, un paradis al micilor meşteşugari, s-a sfîrşit într-o baie de sînge: dictatura comitetului de binefacere sub conducerea lui Robespierre din perioada 1793-1794, marea teroare împotriva numeroşilor oameni cărora le lipsea virtutea republicană, a eşuat din pricina filantropiei inumane a unei mîini de iacobini înflăcăraţi de ideologie. Celelalte efecte ale influenţei lui Rousseau pot fi rezumate din perspectiva istoriei ideilor: o dată cu el au apărut revendicarea suveranităţii populare şi a

drepturilor omului, dar şi chipul de Ianus al domniei poporului, democraţia, dar şi oprimarea în numele poporului şi al *volonté générale*: „Individul trebuie constrîns să-şi armonizeze voinţa cu raţiunea statului, iar poporul trebuie învăţat ceea ce vrea"[43].

A durat multă vreme pînă cînd şocul Revoluţiei franceze s-a stins suficient de mult pentru ca observatorii acestui eveniment să-i poată aprecia dimensiunile europene mai ample. A ieşit astfel la iveală că, în ciuda noutăţii aduse de anul 1789, realitatea statelor nu se schimbase fundamental, fie şi numai într-o singură privinţă: Revoluţia şi dictatura napoleoniană au produs acel stat la care absolutismul năzuise, dar nu apucase să-l înfăptuiască. Primul care a semnalat paradoxul a fost Alexis de Tocqueville (1805-1859) în cartea sa *L'Ancien Régime et la Révolution*, apărută în anul 1856: nu altul decît vechiul stat absolutist se apucase să îngrădească puterea aristocraţiei, să limiteze competenţa parlamentelor şi a curţilor de justiţie, să intervină în legile tradiţionale ale provinciilor şi să acopere teritoriul cu reţeaua tot mai densă a administraţiei centrale. Monarhia absolutistă, afirmă Tocqueville, făcuse mai bine de trei sferturi din treaba revoluţiei; tocmai din acest motiv s-a accentuat în Franţa starea de spirit revoluţionară, deoarece rămăşiţele încă prezente ale prerogativelor stărilor şi privilegiilor feudale, pe care monarhia nu a fost în stare să le elimine întru totul, nu mai aveau legitimitate, reprezentînd o permanentă cauză de nemulţumire. Revoluţia în sine nu a însemnat decît o accelerare a procesului; funcţionarii şi magistraţii burghezi, care ocupaseră încă din vremea monarhiei posturi importante în administraţie, preiau acum şi preeminenţa pe plan public a foştilor superiori ierarhici aristocratici, iar după ce finalizează adesea prin mijloace sîngeroase procesul de centralizare a administraţiei franceze, după ce dau lovitura de graţie libertăţilor consfinţite ale provinciilor şi unifică atît unităţile de măsură şi greutate, cît şi raporturile juridice, Europa secolului al XIX-lea are ocazia să-l cunoască pe moştenitorul direct şi legitim al statului absolutist: statul centralizat modern, care, la fel

ca despotul luminat al *ancien régime*, şi-a fixat drept obiectiv fericirea cetăţenilor guvernaţi.

Modelul acestui stat este imperiul lui Napoleon: miniştrii de resort se află în fruntea administraţiei, la nivelul imediat inferior se găsesc prefecţii şi subprefecţii departamentelor, succesorii intendenţilor şi foştilor *subdélégués* ai monarhiei. Miniştrii, prefecţii şi subprefecţii fac cunoscute ordinele şi indicaţiile conducerii statului pînă în cele mai neînsemnate aşezări, transmiţînd în sens invers administraţiei centrale informaţiile din teritoriu: un sistem de supra- şi subordonare constituit după principii raţionale, o piramidă perfect geometrică a puterii, concepută întru totul în spiritul raţional-matematic al iluminismului. În toate instituţiile statului domneşte principiul expertizei, punîndu-se astfel bazele profesionalizării administraţiei. Aparatul birocratic se compune din funcţionari de carieră care nu au posibilitatea nici să-şi cumpere, nici să-şi moştenească funcţia, fiind avansaţi în funcţie de competenţa şi fidelitatea lor politică. Primarii sînt desemnaţi de guvern din rîndurile vechilor notabilităţi urbane. Deşi sînt formal reprezentanţii guvernului, ei nu sînt în realitate decît funcţionari de rang inferior ai prefecturii de resort. Ce-i drept, există organe reprezentative în Départements, districte şi oraşe, dar ele nu au decît o funcţie consultativă. Principiul de sorginte militară al ordinului şi supunerii domneşte şi în administraţie, de la primarii satelor pînă în vîrful statului, unde tronează împăratul: statul ca o maşină perfectă.

La fel ca odinioară modelul lui Ludovic al XIV-lea, şi acest model a trezit fascinaţia întregii Europe. Nici nu-i de mirare, avînd în vedere hegemonia deţinută pînă în anul 1812 de Franţa revoluţionară şi mai ales de Franţa imperială pe tot continentul. Acolo unde au fost instalate guverne-satelit tributare Franţei – adică în regatele italiene, Olanda, Confederaţia Helvetică, Regatul Westfaliei şi Marele Ducat Berg –, administraţia şi sistemul juridic au fost impuse direct de Franţa. Aliaţii Franţei, în special Confederaţia statelor renane, au preluat diferit modelul instituţiilor şi normele de drept franceze, adaptîndu-le adesea la

propriile tradiţii. Istoria se repetă: reformele de inspiraţie franceză precum unificarea legislativă, independenţa justiţiei şi centralizarea administrativă s-au bucurat de succes mai ales acolo unde absolutismul pregătise deja terenul. Dar şi statele care nu făceau parte din Confederaţia Renană, însă se confruntau permanent cu ameninţarea napoleoniană şi-au reformat structurile preponderent după modelul francez: Austria şi Prusia.

Pentru guvernanţii şi demnitarii de rang înalt ai acestor state cel mai important era să compenseze înfrîngerile de la Austerlitz şi Jena, să refacă şi să extindă puterea statelor lor. Franţa a servit ca model în măsura în care a dat un dublu impuls reformelor: o primă consideraţie viza imperativul că o înfrîngere ca aceea din 1805 sau 1806 nu avea voie să se repete, iar a doua, prezentă cel puţin în anumite capete, cocheta cu ideea reeditării pe sol autohton a fulgurantului model napoleonian. Mai ales în Prusia, care s-a dovedit mai motivată şi mai flexibilă în ce priveşte reforma decît corpul greoi al monarhiei danubiene, noul stat a fost conceput cu o nemaiauzită concentrare a autorităţii. Tot pătura funcţionarilor şi magistraţilor a fost cea care a realizat reformele în Prusia, considerîndu-se reprezentanta legitimă a statului în totalitatea lui. Cu un elan de-a dreptul revoluţionar ea a purces să făurească noul stat prin decrete; după cum spune ministrul Altenstein, reformatorul nu trebuie să vadă realitatea internă a statului „aşa cum este, ci cum ar putea să fie, şi s-o transforme astfel încît să corespundă scopurilor sale care coincid cu scopul suprem al întregului, pentru a... Trebuie să apară o nouă creaţie"[44]. Birocraţia prusacă în postura demiurgului, ca „instrument ales de guvernul universal pentru educarea seminţiei umane"[45], după cum declara cancelarul de stat Hardenberg la sfîrşitul erei reformatoare – o asemenea concepţie avea ceva din acea încredere în legea raţiunii care-i animase pe un Robespierre şi un Napoleon.

Dar recrearea statului prusac, încununată de un oarecare succes în ciuda opoziţiei şi în cele din urmă a resemnării prilejuite de reorganizarea guvernului, administraţiei şi armatei, nu era în esenţă altceva decît un triumf al tradiţiei absolutiste prusace.

Centralizarea şi raţionalizarea puterii statului, anihilarea autorităţii stărilor în favoarea conducerii monarhice, extinderea monopolului puterii statului în toate domeniile regionale, sociale şi culturale şi nu în ultimul rînd o administraţie ferită de influenţa stărilor, aservită doar statului şi suveranului – germenii acestor evoluţii fuseseră semănaţi cu mult timp în urmă în istoria brandenburgico-prusacă. Lor li se adaugă un inconfundabil specific patriarhal: Prusia nu s-a descotorosit niciodată pe deplin de atmosfera unui supradimensionat conac boieresc din estul Elbei. Regele era întru ţîtva conaşul suprem, iar preocuparea paternă pentru binele supuşilor făcea parte din îndatoririle creştine şi obşteşti ale guvernării.

Lumea statelor europene, ieşită în anul 1814 din abisul Revoluţiei şi al unui război mondial ce durase 22 de ani, se înfăţişa aşadar diferit de la stat la stat în ce priveşte structura internă, dar în trăsăturile principale era în mare măsură tributară modelului francez. În parte, faptul că, la fel ca odinioară în secolul al XVIII-lea, ambele state de la periferia Europei, Anglia şi Rusia, se detaşează clar de restul statelor continentului se datorează cu siguranţă hegemoniei napoleoniene, dar şi ariei de răspîndire din trecut a absolutismului; Rusia, deoarece tradiţia ei autocratică se dovedise mult mai puternică decît ispita modernizării *à la française*, iar Anglia, deoarece suveranitatea Parlamentului şi poziţia privilegiată a aristocraţiei rurale supravieţuiseră nevătămate războaielor napoleoniene.

Totuşi, un aspect esenţial se modificase o dată cu etatizarea cuprinzătoare a sferei publice europene: de la Revoluţia franceză violenţa revoluţionară putea fi considerată drept legitimă; dictonul lui Rousseau „omul s-a născut liber, dar este peste tot în lanţuri"[46] era de acum prezent în minţile oamenilor. Iar făgăduinţele fericirii pămînteşti, promise de toate taberele angajate în lupta pentru moştenirea Revoluţiei, ideologizarea tot mai accentuată a politicii, îndepărtarea de pragmatism şi compromis au creat premisele favorabile vărsării de sînge, glorificării violenţei şi terorii. Spre deosebire de perioada anterioară Revoluţiei, mase de oameni erau acum gata să urce pe baricade pentru obiective politice şi

sociale. Afirmaţia nu e valabilă doar pentru patria Revoluţiei, ci pentru întreaga Europă Centrală şi Occidentală ; pînă şi în Prusia, care părea, privită din afară, un monument de disciplină şi organizare, se formaseră periculoase tensiuni şi fracturi sociale. Nu se putea introduce serviciul militar obligatoriu, îmbunătăţi educaţia, manipula instrumentul opiniei publice pînă la flagelarea emoţiilor populare pe perioada războaielor de eliberare din anii 1813-1815, iar apoi să se spere că poporul se va supune pe mai departe cu docilitate înţeleptelor măsuri de educare ale unei elite de funcţionari luminaţi. Tensiunilor sociale tot mai accentuate din perioada premergătoare revoluţiei din 1848 li s-au adăugat nemulţumirile cauzate de promisiunile constituţionale încălcate şi de autorităţile care, şocate de tonul radical al vocilor publice din opoziţie şi îngrozite de perspectiva repetării evenimentelor din Franţa anului 1789, au strîns şurubul cenzurii şi au înţeles să răspundă revendicării de a însoţi libertatea economică cu drepturi politice prin represiuni poliţieneşti.

Statul şi societatea s-au depărtat tot mai mult, urmînd căi separate, iar oamenilor politici ai Europei li s-a prezentat nota de plată în cursul revoluţiilor din anii 1830 şi 1848. Termenii-cheie ai diplomaţiei europene : renaştere, regenerare, restauraţie, refacere erau cu toţii la fel de anemici ca „Sfînta Alianţă" încheiată de puterile Europei la dorinţa ţarului rus. Alexandru I era încredinţat cu o sinceritate exaltată că pe această cale putea fi întărită solidaritatea principilor şi a popoarelor lor ; ministrul de externe britanic Castlereagh a numit în schimb recursul la graţia divină al principelui un amestec de mistică sublimă şi aiureală. Statul puternic avea nevoie de o justificare puternică, dacă nu dorea să dispară în revoluţie şi război civil, avea nevoie de o nouă fundamentare a comunităţii, de o nouă legitimare a guvernării, de o idee cu ecou la mase care să stea deasupra intereselor şi ideologiilor şi care să unească popoarele cu statele lor. Faptul că Europa nu s-a destrămat din nou, ca după perioada Reformei, sfîşiată de războaie civile şi religioase, s-a datorat acestei idei cu funcţie de liant comunitar : ideea de naţiune.

Capitolul II

Naţiunile

1. „Naţiunea" nu este naţiune

Înconjurat de pădure, asaltat de turişti, înalt de aproape treizeci de metri, monumentul lui Hermann de la Detmold ne înfăţişează căpetenia cheruscă în poză de învingător, iar spada sa poartă în litere de aur inscripţia: „Unitatea Germaniei forţa mea, forţa mea puterea Germaniei". În 1875, la inaugurarea monumentului, împăratul Wilhelm I l-a numit Hermann Germanul, iar la sărbătorirea centenarului, în 1975, cînd istoricul Thomas Nipperdey a făcut cîteva remarce sceptice cu privire la naţionalizarea căpeteniei cherusce şi a cavalerului roman Arminius, acestea au declanşat enorma indignare a localnicilor foarte ataşaţi de patrie. Îndoielile istoricilor le sînt indiferente celor un milion şi jumătate de turişti care vin anual în pelerinaj la acest monument; legătura dintre colosul de bronz şi propriul lor trecut este atestată de mulţimea de plăci comemorative cu conţinut patriotic, iar cei bătrîni îşi amintesc oricum de cîntecul lui Viktor von Scheffel *Cînd romanii s-au făcut obraznici*, care se încheie cu următoarele versuri:

„Şi spre cinstirea istoriei
Iată monumentul gloriei,
Cum de departe vesteşte
Germania-n putere creşte:
«Să-ndrăznească ei să vină»".

„Ei" fuseseră odinioară romanii din vremea guvernatorului P. Quinctilius Varus, ale cărui legiuni au fost distruse în anul

9 d.Chr. de triburile germanice conduse de Arminius; mai tîrziu, „ei" au fost francezii, împotriva cărora şi-a ridicat sabia Hermann cel de neînfrînt. Firul istoric se prelungeşte astfel pînă în prezent: autorul unei reprezentări noi, surprinzător de populare a figurii lui Arminius vorbeşte despre „primul erou al istoriei germanice şi germane" şi tot el face legătura între începutul istoriei germane şi viitorul acestei naţiuni: trebuie să ne gîndim la Hermann dacă vrem să depăşim divizarea Germaniei, căci oare lupta sa nu a slujit şi ea realizării unităţii germane?[1] De la Hermann Cheruscul pînă la Helmut Kohl: două mii de ani de naţiune germană?

Lucrurile nu sînt cu mult diferite în Franţa: ceea ce a reprezentat Hermann Cheruscul pentru istoria Germaniei este Vercingetorix pentru cea franceză, la fel cum mai toate naţiunile europene îşi au eroii lor semimitici care au luptat odinioară pentru eliberarea de sub dominaţia romană: Viriathus, erou al naţionalismului spaniol, Civilis, conducătorul revoltei batavilor, pictată de Rembrandt pentru primăria din Amsterdam, Boadicea, care a luptat împotriva legiunilor lui Nero şi ni se înfăţişează în carul ei de luptă în faţa Parlamentului londonez. Monumentul lui Vercingetorix depăşeşte în înălţime rămăşiţele fortificaţiilor din vechea Alesia, acel loc pe care Cezar l-a asediat şi l-a cucerit în cele din urmă, în anul 52 î.Chr.; iar pe soclul monumentului apare inscripţia inspirată din *Comentariile* lui Cezar: *„La Gaule unie, formant une seule nation, animée d'un même esprit, peut défier l'univers"* – Galia unită, o singură naţiune, însufleţită de un spirit comun, poate să ţină piept întregului univers. Şi atunci ne întrebăm, oare istoria naţiunii franceze începe abia în secolul al XIX-lea? Nu foarte departe de acest loc, la Mont Beuvray, lîngă Autun, se află o piatră comemorativă din anul 1985, care ne aduce la cunoştinţă că acest loc a fost proclamat de către François Mitterand, preşedintele Republicii, loc comemorativ al naţiunii, căci aici s-au unit odinioară căpeteniile triburilor galice sub conducerea lui Vercingetorix[2]. Este Franţa o naţiune de la Vercingetorix încoace?

După războiul franco-german din 1870-1871, afectat de împărţirea Alsaciei între Germania şi Franţa, istoricul religiilor francez Ernest Renan (1823-1892) s-a întrebat ce este de fapt o naţiune. În conferinţa sa de la Sorbona din 11 martie 1882, intitulată *„Qu'est-ce qu'une nation ?"*, a abordat obiectiv şi metodic, unul după altul, toate răspunsurile obişnuite, pentru a le infirma: naţiunea nu este echivalentă cu rasa, deoarece în mod evident toate naţiunile moderne sînt constituite dintr-un amestec etnic: Franţa este celtică, iberică, germanică, Germania – germanică, celtică şi slavă, Italia – în general indescifrabilă etnic. O politică ce încearcă să argumenteze rasial unitatea unei naţiuni se bazează pe o himeră şi ar distruge civilizaţia europeană. O naţiune nu este identică nici cu limba – altfel cum s-ar putea explica separarea Statelor Unite ale Americii de Marea Britanie, a Spaniei de America de Sud sau, pe de altă parte, unitatea Elveţiei? Nici religia nu poate constitui fundamentul unei naţiuni moderne, după cum o demonstrează graniţele diferite ale statelor şi confesiunilor. O comunitate de interese? „O uniune vamală nu este o patrie." Iar geografia? Nu există teorie mai arbitrară şi mai periculoasă decît să construieşti o naţiune între „graniţe naturale"; trecutul ne arată că spaţiile vitale ale naţiunilor au fluctuat întotdeauna.

De aici, Renan deduce că o naţiune nu poate fi descrisă sau justificată îndeajuns prin circumstanţe de ordin material. Concluzia lui: „O naţiune este un suflet, un principiu spiritual. Acest suflet, acest principiu spiritual se manifestă sub două aspecte, care sînt de fapt unul singur. Unul aparţine trecutului, celălalt prezentului. Unul este proprietatea comună asupra unei bogate moşteniri de amintiri, celălalt este acordul prezent, dorinţa de a conviețui [...]. O naţiune este prin urmare o mare comunitate solidară, purtată de spiritul de sacrificiu deja dovedit, dar şi de sacrificiile care vor mai fi aduse. Ea presupune existenţa unui trecut, şi totuşi se concentrează, în prezent, într-un fapt palpabil: acel acord, acea dorinţă declarată de a continua conviețuirea"[3].

Definiţia lui Ernest Renan şi-a păstrat validitatea pînă astăzi : naţiunile sînt entităţi spirituale, comunităţi care există atîta vreme cît există şi în minţile şi inimile oamenilor şi care se sting cînd nu mai sînt gîndite şi dorite ; naţiunea se întemeiază pe conştiinţa naţională. Ea îşi recunoaşte identitatea în istoria, gloria şi sacrificiile comune – fapt la care trebuie să adăugăm că o istorie comună este de regulă doar într-o anumită măsură reală, fiind mai degrabă o istorie imaginată, construită.

Ceea ce numeşte Renan „comunitate solidară" a devenit obiect de studiu al sociologiei grupurilor. De la sociologul american William G. Sumner (1840-1910) încoace se vorbeşte despre diferenţierea grupului propriu (*in-group*) de grupul străin (*out-group*) ca trăsătură structurală fundamentală a oricărui grup. Coeziunea grupului propriu este susţinută de un sentiment al apartenenţei – este ceea ce înţelege Renan prin „principiu spiritual" –, grupul străin sînt Ceilalţi, iar tendinţa este de a-i considera pe toţi cei din propriul grup egali şi pe membrii celorlalte grupuri inferiori. În cadrul grupului propriu domnesc pacea şi ordinea, în timp ce relaţiile cu celelalte grupuri sînt tensionate şi chiar conflictuale. Propriul grup îi oferă individului apartenenţă, siguranţă şi sentimentul că acţiunile sale în şi pentru acest grup dau sens propriei existenţe. Rostul grupului nu este creat doar prin normele şi tipurile de comportament care atestă apartenenţa membrilor lui, ci şi prin identificarea cu simboluri : blazoane, steaguri, embleme. Continuitatea unui grup este esenţială pentru ca normele şi simbolurile lui să se dezvolte şi ca el să se perceapă ca trainic şi legitim dincolo de existenţa fiecărui membru al său – de aici tendinţa de a trasa istoria grupului pînă la întemeierea sa şi de a o simplifica sau, după caz, de a o inventa în scopul definirii sale. Nimeni nu aparţine însă unui singur grup ; de la grupul de doi, adică prietenie sau căsnicie, la familie, stirpe, comunitate, asociaţie şi pînă la grupurile ample, precum naţiunea sau Biserica, există foarte multe grupuri cărora un individ le poate aparţine în acelaşi timp. Fiecare dintre acestea solicită loialitate, promit protecţie în moduri şi situaţii diferite, dar pot provoca şi conflicte

de loialitate dacă într-o situaţie dată apartenenţa la diverse grupuri necesită moduri diferite de comportament[4].

Dintre toate aceste grupuri, forţa integratoare a naţiunii s-a dovedit, politic vorbind, extrem de puternică. Lucrurile nu au stat dintotdeauna astfel ; ca toate formele de comunitate culturală şi politică, naţiunea este un fenomen al civilizaţiei europene, care a luat fiinţă istoric, a parcurs transformări şi s-a dezvoltat, şi, ca orice evoluţie istorică, va dispărea cu vremea sau îşi va pierde semnificaţia politică şi culturală, cedînd locul unei alte forme de colectivitate umană. Conceptul de „naţiune" a apărut de foarte mult timp, cu mult înaintea celui de „stat", însă aşa cum este el perceput astăzi, cuprinzînd întreaga populaţie şi nemaiputînd fi definit fără noţiunea de stat, este încă foarte tînăr.

Natio este un concept vechi, transmis din Antichitatea romană, care însemna iniţial naştere sau origine şi era folosit pentru a demarca un grup. Cicero, de exemplu, denumea prin acest termen o parte a poporului, aristocraţii, în timp ce pentru Pliniu *natio* era o şcoală de filosofi. Surprinzător de des întîlnim *natio* ca termen opus lui *civitas*, denumind populaţia necivilizată, care nu dispune de instituţii comune, cam în acelaşi sens în care englezii de azi utilizează termenul *natives*, francezii *natifs*, germanii *Eingeborenen*. Păgînii din Vulgata, barbarii lui Isidor din Sevilla, hoardele necredincioase de mahomedani ale lui Bernard de Clairvaux erau *nationes* ; la fel au fost descrise şi marile triburi germanice ale Evului Mediu timpuriu, francii, longobarzii sau burgunzii, pentru că, deşi aveau o origine cunoscută, nu dispuneau de structura internă politică şi socială ce caracterizează un popor civilizat. Pe lîngă alte denumiri asemănătoare, ca *gens* sau *populus*, această utilizare a cuvîntului a condus în Evul Mediu tîrziu la sensul de *nationes*, care se referea la marile popoare europene, cuprinzînd la rîndul lor mai multe *gentes* sau *nationes*.

Graniţele unei *natio* au fost şi au rămas încă multă vreme neclare ; totuşi, sensul cuvîntului s-a fixat în spiritul etimologiei sale latine, denumind acea comunitate căreia membrii îi aparţin prin dreptul descendenţei. Nobilii unui regat puteau să aibă

origini, datini, legi diferite şi să vorbească limbi diferite: de exemplu, un nobil din *natio* saxonă, francă, alemană sau baiuvară putea veni în regatul franc oriental, ce avea să devină mai tîrziu Germania, şi să ceară să trăiască după tradiţia acelei *natio* de care aparţinea. Acest tip de comunitate, în care apartenenţa era stabilită pe baza lui *natio*, adică a descendenţei, era numită de obicei *patria*, în cadrul acestei comunităţi de descendenţă, deci de drept, manifestîndu-se o legătură personală, interioară. „Originea şi patria", rezumă istoricul Karl Ferdinand Werner, „la fel ca motivul antic al morţii pentru ţara strămoşilor, vor rămîne legate de-a lungul secolelor de «naţiune», care accentua nu de mult în cel mai înalt grad solidaritatea de grup şi delimitarea de Ceilalţi"[5].

Şi denumirile de azi ale naţiunilor s-au format în timp. Mai ales germanilor le-a trebuit mult timp pînă să realizeze că sînt germani. Aceasta din cauză că nu a existat un singur trib „german"; de la dezmembrarea Imperiului carolingian în decursul secolului al IX-lea s-au format mai multe ducate care nu aveau nimic de-a face cu triburile din perioada migraţiei popoarelor, ci luaseră fiinţă din districtele administrative ale imperiului lui Carol cel Mare: zonele populate de turingieni, bavarezi, alemani, şi mai tîrziu zona locuită de saxoni erau „ducatus", subordonate unui „dux": nu unei căpetenii de trib, ci unui înalt funcţionar franc, al cărui titlu îşi are originea în perioada reformei lui Constantin cel Mare. Această nobilime francă s-a fărîmiţat în secolul al IX-lea în familii şi fracţiuni: unitatea politică a teritoriului de la est de Rin, zonă cunoscută din vremea romanilor ca *Germania*, nu a fost realizată de triburi „germane", ci de o aristocraţie francă. Această parte a aristocraţiei a acceptat în regatul franc oriental, începînd cu anul 833, domnia lui Ludovic, fiul împăratului, Ludovic devenind *rex Germaniae*, rege al regiunilor situate la est de Rin, şi nu „Ludovic Germanul", aşa cum l-au intitulat unii istorici de orientare naţionalistă din secolul al XIX-lea.

Pînă în secolul al XI-lea acest regat înfiinţat la est de Rin s-a perceput ca regat franc, considerînd ca tradiţie a sa moştenirea francă a Carolingienilor şi Merovingienilor urmărită pînă la surse –

Roma şi chiar Troia –, moştenire cu nimic diferită de cea a regatului franc occidental. Regii regatului franc oriental au evitat orice determinare etnică a titlului regal, numindu-se simplu *rex*, şi nu *rex Francorum* şi nicidecum *rex Teutonicorum*, care ar însemna rege german – această formă apare în documentele istorice ale secolului al X-lea o singură dată, complet izolat. După ce în anul 919 coroana regală a fost preluată de Henric I din dinastia saxonă, saxonii au rămas mai bine de un secol în prim-plan în locul francilor. Pentru Widukind von Corvey, Imperiul ottonic era alcătuit din *regnum saxonum*, regalitatea saxonă din nord, şi *regnum latinorum*, cea latină din sud, nefiind nici o clipă vorba de Germania. Cu atît mai mult cu cît casa regală a Ottonilor, o dată cu ungerea ca împărat a lui Otto I de către Papa Ioan al XII-lea în anul 962, a continuat tradiţia iniţiată de Carol cel Mare, proprie Imperiului roman, obţinînd cea mai înaltă legitimare pe care Evul Mediu o putea oferi în chestiunile laice. Un imperiu îşi are locul prestabilit în istoria lumii, care este totodată o istorie a mîntuirii, aşa afirma Augustin, iar cel roman a fost ultima mare monarhie universală. Aceste consideraţii depăşeau cu mult titlul regal franc, de aceea imperiul a fost privit drept unul de tradiţie romană, şi nu unul german.

Cuvîntul „german" [în original: *„deutsch"*, n.tr.] provine de la *thiutisk*, un termen care s-a răspîndit în secolele al VIII-lea şi al IX-lea din Bavaria în Europa Centrală şi care însemna „limba poporului": aceasta nefiind o limbă unitară, ci o multitudine de dialecte germanice care se deosebeau de latina cultă folosită de Biserică, dar şi de limbile slave şi romanice europene. Traducerea latină a cuvîntului *teutonicus* ne conduce pe o cale greşită, căci nu a existat nici o legătură cu acei teutoni germanici care au fost înfrînţi şi decimaţi în anul 102 î.Chr. la Aquae Sextiae de către trupele romane sub conducerea lui Marius, eveniment în urma căruia au dispărut de pe scena istoriei. Însă spaima provocată de aceste prime atacuri germanice în Italia de Nord a persistat şi italienilor le-a fost la îndemînă să-i numească teutoni pe cei care veneau din *Germania* şi afirmau că demnitatea imperială romană

trecuse acum la unul de-ai lor, denumire în care se întrevede un anumit grad de condescendenţă provocat de aspectul grosolan şi barbar al germanilor. Astfel, sensurile lui *thiutisk* şi *teutonicus* s-au contopit şi au căpătat chiar tentă politică atunci cînd, în 1076, în toiul luptei pentru învestitură, Papa Grigore al VII-lea l-a numit pe regele romano-german Henric al IV-lea *„rex teutonicorum"*, ceea ce însemna că pretendentul la titlul imperial era coborît de la rangul de presupus mîntuitor în istoria omenirii la nivelul unui rege creştin obişnuit.

Totuşi imperiul s-a numit în continuare roman, din anul 1157 Sfîntul Imperiu roman, însă în acelaşi timp a intrat în circulaţie şi *thiutisk/teutonicus*, pentru că şi uniunea feudală în vîrful căreia se afla împăratul roman în calitatea sa de rege franc (al regatului franc oriental), aflîndu-se în afara conglomeratului de seminţii, avea nevoie de un nume, şi denumirea de „franci" se încetăţenise deja la vecinii din vest, iar ei doreau să se distingă de aceştia, precum şi de italieni şi de curia romană. În cursul secolelor al XI-lea şi al XII-lea termenii *regnum* şi *teutonicum* au cunoscut o asociere treptată. Dar naţiunea germană fusese şi a rămas o chestiune nelămurită, din moment ce după prăbuşirea dinastiei Stauferilor vreme de secole nici o dinastie nu a reuşit să păstreze coroana pentru o perioadă mai lungă de timp. Spre deosebire de Anglia sau Franţa, unde dinastiile reprezentau deja în secolul al XIII-lea un nucleu puternic pentru declanşarea forţelor făuritoare de naţiuni, în Germania regalitatea era precară, naţiunea germană stînd în umbra puternicului mit imperial şi chiar simbolurile politice fiind subordonate imperiului, şi nu regatului: Sfînta Lance, coroana imperială, tronul lui Carol cel Mare din Domul de la Aachen.

În plus, au apărut în avanscenă ca *patriae*, deci patrii, şi uniunile de triburi cu succesorii lor, din Saxonia pînă în Bavaria [în original: „Baiern", n.tr.] (acest cuvînt se scrie „Bayern" abia începînd cu secolul al XIX-lea). Patria supuşilor era landul căruia îi aparţineau; aceştia se defineau ca saxoni sau bavarezi şi recunoşteau în principele acelui teritoriu pe *pater patriae*, tatăl

patriei. Iată că imperiul nu constituia o patrie, apartenenţa la imperiu era de fapt o chestiune de interes pentru domnitori şi autorităţile orăşeneşti. Ernst Moritz Arndt se mai întreba încă la începutul secolului al XIX-lea: „Care este patria germanilor, să fie Bavaria, sau oare Ţara Şvabilor?". Patria şi naţiunea nu coincideau, naţiunea germană nu dispunea de un corp politic alcătuit din oamenii care trăiau în Germania sau vorbeau limba germană, ci din principii care, împreună cu împăratul, constituiau imperiul, îl alegeau pe împărat sau erau implicaţi în dificila alegere a unui urmaş la tron şi făceau parte din Reichstag alături de împărat.

Mult mai uşor şi mai repede s-a desfăşurat procesul de formare a naţiunii la vest de Rin. Regii franci din vest s-au considerat tot timpul succesorii legitimi ai lui Carol cel Mare; chiar şi după ce din anul 888 despărţirea celor două regate france devenise inevitabilă, regii regatului vestic au monopolizat în întregime tradiţia carolingiană şi merovingiană şi s-au intitulat *reges francorum*, regi ai francilor. Nu toţi locuitorii fostei Galii se puteau considera franci, ci doar aceia care-şi îndeplineau obligaţiile militare faţă de rege: *franci* erau cei fideli regelui, iar în serviciul regelui putea deveni franc şi un breton sau un acvitan. În acest mod s-au pus bazele naţiunii franceze, consolidînd regalitatea franceză şi extinzînd suveranitatea ei şi asupra teritoriilor de la sud şi vest de Loire. Această naţiune s-a format în principal prin raportarea la coroană, a cărei sacralitate se răsfrîngea şi asupra regelui şi suitei sale şi întărea conştiinţa naţională a Franţei în devenire. De aceea putem afirma că în Franţa statul a dat naştere naţiunii[6].

Fără îndoială nu aveam de-a face cu o naţiune aşa cum o întîlnim astăzi; pînă la Revoluţia franceză din 1789, naţiunea franceză era reprezentată, la fel ca toate celelalte naţiuni din Europa, de acei oameni care se aflau în *status politicus*, adică erau activi politic, aveau o anumită relaţie cu coroana sau erau reprezentaţi în stările generale. Naţiunea germană era alcătuită din nobilimea imperială, Biserică şi oraşele din imperiu, aceste trei categorii fiind adunate în Reichstag; naţiunea engleză, la rîndul ei, era

reprezentată în Parlamentul de la Westminster, iar cea franceză în stările generale, şi chiar Montesquieu spunea la mijlocul secolului al XVIII-lea că în *états généraux* se adună *„la nation, c'est-à-dire les seigneurs et les evèques"* – adică naţiunea însemna nobilimea şi clerul. Cînd în anul 1711 a fost semnată pacea de la Satu-Mare cu „naţiunea ungară", acest termen nu se referea la întreaga populaţie, ci, aşa cum era specificat în tratat, la „baronii, prelaţii şi nobilii Ungariei". În cazul Ungariei şi Poloniei avem naţiuni alcătuite doar din nobilime, în timp ce în vestul, centrul şi nordul Europei puteau fi socotiţi ca făcînd parte din naţiune şi burghezii, ocazional şi ţăranii. Pe de altă parte, dacă ne limităm la naţiunile mari, trebuie menţionat că pînă la începutul secolului al XIX-lea termenul „naţiune" era înţeles în sensul restrîns, de dietă sau parlament al ţării. Prusia Orientală se mai putea considera la 1800 naţiune pentru că dispunea de o dietă, în care apărea şi era activă politic exclusiv clasa domnitoare, chiar şi în timpul monarhiei absolute a Hohenzollernilor. Din Evul Mediu tîrziu pînă spre sfîrşitul secolului al XVIII-lea, naţiunile nu au fost alcătuite din întreaga populaţie, ci din clasa domnitoare, reprezentată politic, deci avem de-a face cu naţiuni alcătuite din nobilime, şi nu cu naţiuni populare.

Tot aşa cum termenul *natio* a fost utilizat pentru a stabili trăsături demarcante în spaţiul politic, mai tîrziu el a definit diferenţele lingvistice. În ciuda dominaţiei limbii latine ca mijloc paneuropean de înţelegere în cadrul Bisericii, politicii şi ştiinţei, Europa Evului Mediu mijlociu a devenit poliglotă, limba vorbită transformîndu-se astfel într-un criteriu de diferenţiere acolo unde convieţuiau străini veniţi din toate colţurile continentului. La Conciliul de la Konstanz (1414-1417) s-a hotărît că se va vota pe naţiuni. Reprezentanţii stărilor religioase ale Sfîntului Imperiu roman au apărut sub numele de *natio germanica*, atîta vreme cît erau „de limbă germană", dar tot acestei *natio* îi aparţineau şi clerul Angliei, Ungariei, Poloniei şi ţărilor scandinave, în timp ce prelaţii din Savoia, Provenţa şi Lotharingia au fost repartizaţi naţiunii franceze, din cauza diferenţelor lingvistice, deşi făceau

parte din imperiu. Naţiunea italiană, inexistentă politic, cuprindea, pe lîngă vorbitorii de limbă italiană, şi participanţii din Grecia, Slavonia şi Cipru. În mod evident lipseau criterii clare pentru definirea unei naţiuni, şi numărul şi repartizarea au fost discutate pe tot parcursul Conciliului.

Cît de incertă era legătura între limbă şi naţiune s-a remarcat şi în cazul studenţilor. Atunci cînd aceştia au început în secolul al XIII-lea să ia cu asalt universităţile, venind din toate punctele Europei, au fost împărţiţi pe naţiuni, delimitarea fiind făcută tot după criteriul lingvistic, şi nu după zona de proveniență, acesta fiind mai simplu de recunoscut. Universitatea din Paris, alături de cea din Bologna, cea mai veche universitate din Europa, făcea deosebire din 1249 între naţiunea galică, din care făceau parte şi italieni, greci şi spanioli, naţiunea normandă, cea engleză, la care erau socotiţi germanii, polonezii şi scandinavii, şi de asemenea naţiunea picardă, care vorbea o limbă considerată în Parisul secolului al XIII-lea ca total diferită de limba franceză, dar şi de idiomurile asemănătoare, cum ar fi burgunda, normanda şi valona. Universitatea din Orléans făcuse o sută de ani mai tîrziu împărţirea pe zece naţiuni: Franţa, Normandia, Picardia, Acvitania, Champagne, Lotharingia, Touraine, Burgundia, Scoţia şi *„nation germanique"*, din care făceau parte studenţi din Sfîntul Imperiu roman, dar şi din Polonia, Anglia, Danemarca, Italia şi Dalmaţia. Principiul după care se operase această împărţire este derutant doar la prima vedere; de fapt era vorba de o chestiune pragmatică, deoarece studenţii care veneau din zone lingvistice apropiate trebuiau împărţiţi diferenţiat şi mai sever, fiind foarte numeroşi. Cei care veneau din zone mai îndepărtate erau mai puţini, în cazul lor fiind suficientă o categorie mai largă. Dar această împărţire s-a dovedit a fi nu doar artificială, ci şi periculoasă; avem, pe de o parte, coeziunea în interiorul unei astfel de „echipe naţionale", pe de altă parte, frecuşurile dintre ele, iar în anul 1328 la Paris s-a ajuns la o încăierare între naţiunea picardă şi cea normandă, soldată cu mai mulţi morţi, eveniment care a declanşat în oraş o

stare asemănătoare cu un război civil. Universitatea din Oxford renunţase deja în acest moment la principiul naţiunilor, pentru a pune capăt încăierărilor din ce în ce mai dese.

Remarcăm din acest exemplu relativ trivial că mecanismul „grupului propriu" şi al „grupului străin" funcţiona deja la naţiunile universitare ale Evului Mediu: membri ai aceleiaşi familii lingvistice nu-şi percepeau unitatea acasă, în patrie, ci printre străini. Aceeaşi situaţie o întîlnim şi în cazul naţiunilor politice ale Evului Mediu, şi sentimentul apartenenţei lor la acelaşi grup se năştea tot în întîlnirile cu străinii. O dată cu creşterea populaţiei Europei, la trecerea în noul mileniu crescuse considerabil şi numărul de călători, pelerini, iar călătoriile de afaceri comerciale şi călătoriile studenţilor de la o universitate la alta au dus la contacte din ce în ce mai dese cu străini. Chiar dacă documentele din acea epocă nu relatează decît mult prea rar astfel de experienţe şi nu ne oferă informaţii de încredere cu privire la conştiinţa formării acestor naţiuni europene, putem totuşi presupune că mai ales pelerinajele, care se fac adesea în grupuri mari, au declanşat prejudecăţi şi resentimente între popoare.

Această stare de fapt se aplică într-o şi mai mare măsură în cazul cruciadelor, referitor la care există mult mai multe relatări istorice. Cînd Johann von Würzburg preamăreşte în *Descriptio terrae sanctae*, un soi de ghid pentru pelerinajele în Ţara Sfîntă, faptele de arme ale cavalerilor germani din timpul primei cruciade (1096-1099), devin vizibile mai ales delimitarea reciprocă dintre francezi şi germani, formarea treptată a conştiinţei naţionale şi raportul dintre sentimentul apartenenţei la propriul grup şi stereotipurile negative despre străini. Nu *franci*, deci francezii, ci *francones* cu spada năprasnică, adică francii germani de pe Main au eliberat Sfîntul Ierusalim de sub jugul păgînilor. Într-adevăr, aceştia s-au întors în patria lor, măcinaţi de dorul de casă, locul lor în Palestina fiind preluat de alte naţiuni, francezi, lotharingieni, normanzi, provensali, italieni, spanioli şi burgunzi. Deşi cuceritorul Ierusalimului, Gottfried von Bouillon, şi fratele acestuia,

Balduin, încoronat rege al Ierusalimului, veneau din Germania („din partea noastră de Germanie"), participarea germanilor la aceste acte eroice a fost pur şi simplu ascunsă, ba chiar aceşti „calomniatori ai naţiunii noastre" au şters, conduşi de rea-voinţă, amintirea lor, îndepărtînd pietrele funerare de pe mormintele germane. Dacă germanii ar fi rămas, afirmă autorul rănit în mîndria sa naţională, hotarele statelor eliberate de cruciaţi ar fi înaintat de mult pînă dincolo de Nil şi Damasc. După retragerea germanilor, celelalte naţiuni n-au mai realizat nimic important, este de părere Johann von Würzburg. Una dintre cauzele acestei lamentaţii este faptul că deşi principele Reich-ului Gottfried von Bouillon apare drept conducătorul germanilor, în catalogul popoarelor sînt trecuţi lotharingienii ca soldaţi în contingentul de luptă condus de el, ceea ce corespunde întru totul realităţii, şi tot ei cei care au rămas în Ţara Sfîntă în locul germanilor. Această contradicţie este provocată de faptul că autorul nu vorbeşte de germani ca *„teutonici"*, ci ca *„germani"*, desemnînd astfel exclusiv locuitorii *Germaniei*, ţara de la est de Rin. Lotharingia francofonă era astfel exclusă, deşi făcea parte din imperiu.

Cruciadele au provocat resentimente naţionale şi nemulţumirile s-au tot înmulţit. Partea franceză nu a rămas nici ea mai prejos: Odo de Deuil, care a participat la a doua cruciadă (1147-1149) în calitate de diacon al regelui Ludovic al VII-lea al Franţei, recunoaşte înfumurarea concetăţenilor săi, dar germanii (aici: *alemanni*) i se par pur şi simplu insuportabili. Francezii şi germanii n-au putut nici măcar să îşi stabilească tabăra în acelaşi loc fără ca germanii să nu pornească ceartă, nu în ultimul rînd pentru că limba franceză şi cea germană sînt diferite. Germanii au produs astfel dezordine, iar atacul comun asupra Damascului şi întreaga cruciadă au eşuat. Remarcabil ni se pare aici nu faptul că motivul eşecului este atribuit celorlalţi, ci explicaţia de ordin lingvistic: germanii, vorbind o limbă de neînţeles, au produs dezordine.

În mod evident, la est şi la vest de Rin existau deja, în perioada cruciadelor, concepţii atît despre propria identitate, cît şi despre cea a vecinilor, bineînţeles asociate cu anumite stereotipuri.

Invidia faţă de succesele francezilor în Ţara Sfîntă era resimţită foarte puternic de vecinii lor germani, de aceea, cînd episcopii şi mai-marii Saxoniei estice au lansat, în 1108, chemarea la o campanie împotriva păgînilor, s-au folosit de actele eroice ale francezilor în Orient, războinicii îngîmfaţi din regatul vecin trebuind să fie întrecuţi. Aroganţă franceză, invidie germană, trăsăturile negative ale celorlalţi vin să confirme identitatea naţională. 250 de ani mai tîrziu stereotipurile naţionale erau deja bine conturate; Philippe de Commynes, diplomat şi istoriograf francez (1447-1511), descrie întîlnirea din 1467, de la Bruxelles, între Carol Temerarul, duce de Burgundia, şi Frederic Biruitorul, duce în Palatinat: „Oamenii ducelui spuneau că germanii sînt murdari, îşi aruncă cizmele în paturile frumos aşternute şi nu au bun-simţ ca noi, astfel i-au respectat şi mai puţin decît înainte de a-i cunoaşte. Germanii însă, invidioşi, nu apreciau fastul. Într-adevăr, de atunci nu s-au mai iubit şi nu şi-au mai făcut nici un serviciu". Abilul diplomat trage concluzia că principii celor două naţiuni ar face mai bine să nu se mai întîlnească, dacă vor să rămînă prieteni[7].

Şi mai profitabilă în procesul de formare a identităţii naţionale decît relaţiile franco-germane s-a dovedit rivalitatea dintre germani şi vecinii lor slavi. Cu totul special era cazul Boemiei, divizată lingvistic în urma colonizării ei de către germani în secolele al XII-lea şi al XIII-lea, unde populaţia urbană vorbea în mare majoritate germana, iar populaţia rurală şi nobilimea, ceha. La fel cum Franţa se situa faţă de Germania pe o treaptă superioară de dezvoltare, şi Germania era mult superioară Boemiei şi Poloniei, motiv pentru care partea slavă manifesta tendinţa să se detaşeze ca naţiune în primul rînd de vecinii săi occidentali. În izvoarele boemiene din secolul al XIII-lea se spune despre germani că îl dispreţuiau pe Sfîntul Venceslav, patronul Boemiei, iar înfumurarea lor le era insuportabilă slavilor, la fel ca germanilor cea a francezilor. Definirea timpurie a identităţii cehe prin demarcarea faţă de vecini este atestată prin excelenţă de o cronică anonimă în rime din primul sfert al secolului al XIV-lea, cunoscută sub numele de *Dalimil*. În ea se povesteşte că principele

Oldrich întîlneşte la vînătoare o fată de ţărani, Bozena, atît de frumoasă încît o ia neîntîrziat în căsătorie. Cei egali în rang cu el zeflemisesc această căsătorie, însă el le explică: „Decît să iau ca soţie o regină germană, prefer să mă veselesc alături de o ţărancă cehă. Căci oricine îşi iubeşte propria limbă şi de altfel o principesă germană n-ar simţi afecţiune faţă de poporul meu. Ea ar avea servitori germani şi i-ar creşte şi pe copiii noştri în spiritul german. De aici s-ar naşte o rupere a limbii şi asta ar duce ţara cu siguranţă la pierzanie. Domnilor, nu ştiţi ce e bine pentru voi dacă mă ocărîţi din cauza căsniciei mele. De unde aţi lua tălmaci dacă aţi fi în faţa unei principese germane?"[8]. Poetul îi prezintă pe germani ca duşmani ai cehilor, demarcarea făcîndu-se lingvistic, acest factor fiind atît de important încît pune sub semnul îndoielii chiar barierele între categoriile sociale: astfel, este de preferat o ţărancă cehă unei principese germane. Dincolo de acestea se află un alt conflict nemărturisit, între zonele rurale, locuite de nobilimea şi ţărănimea cehă, şi oraşele locuite în perioada scrierii acestei cronici predominant de cetăţeni germani.

Din multe scrieri ale Evului Mediu tîrziu reiese cît de marcant era criteriul limbii în conştiinţa naţională. În acest sens una dintre cele mai timpurii mărturii ale unei noi conştiinţe a solidarităţii dintre cuceritorii normanzi şi francezi şi vechea populaţie anglo-saxonă este convocarea Parlamentului de către regele Eduard I în 1295, în condiţiile pericolului comun reprezentat de regele Franţei, care nu voia doar să fure Gascogne regelui din dinastia Plantagenet, ci pregătea şi cucerirea regatului său. Regele Franţei şi-ar fi propus să distrugă în întregime, cu ajutorul unei flote imense şi a numeroşi războinici, limba engleză, dar, sperau ei, Dumnezeu îl va împiedica[9]. Corespondenţa între *lingua*, limbă, şi „naţiune" se face simţită şi la englezii din vest, pentru care delimitarea între vorbitorii de limbă engleză şi locuitorii din Wales era clară: în 1283 au fost invitaţi la o sesiune a Parlamentului cîte doi reprezentanţi ai oraşelor pentru a-l judeca pe principele David ap Gruffudd din Wales, care opusese rezistenţă

trupelor engleze sub conducerea lui Eduard I. Scrisoarea de chemare în instanţă începea cu următoarele cuvinte: „O limbă omenească nu poate să dea socoteală de cîte soiuri de înşelătorii şi uneltiri ne-a pregătit limba de vulpe a celor din Wales strămoşilor noştri, nouă şi regatului nostru...."[10]. Deci prin „limbă" se înţelege atît limba în sine, cît şi vorbitorii acestei limbi, vecinătatea între naţiune şi limbă devenind aici palpabilă. *„We dir, tiuschiu zunge, wie stet din ordenunge!"* – vai ţie, limbă germană, ce se va alege din tine – exclamă Walther von der Vogelweide în 1198 şi se referă la naţiunea germană şi la conducătorii ei, care nu se puteau hotărî asupra unui rege.

Popoarele mai mici şi-au aflat identitatea în numeroase cazuri în lupta pentru libertate, un topos existent din Antichitate, adesea folosit şi raportat la propria tradiţie: de exemplu în scrierile regilor irlandezi către Papa Ioan al XXII-lea din 1317, în care irlandezii se plîngeau de atrocităţile comise de englezi şi în care îşi justificau dreptul la autonomie astfel: înainte cu 3.500 de ani strămoşii regilor irlandezi ar fi venit din Spania, şi de atunci domniseră 136 de regi, cu sînge pur irlandez, pînă în momentul în care Sfîntul Patrick a creştinat ţara; chiar şi apoi ţara fusese condusă doar de regi de „rasă pură" care i-au apărat libertatea, pînă ce, în 1170, ţara a fost cucerită de englezi. Dreptul la autonomie era asigurat de vîrsta poporului, de vîrsta creştinării lui şi de puritatea sîngelui irlandez[11].

Limbii comune, în mod necesar diferită de cea a vecinilor, de cele mai multe ori rivali, şi libertăţii patriei, fundamentată pe drepturi şi origini străvechi, venea să i se alăture şi gloria comunităţii. Mai cu seamă bătăliile cîştigate erau foarte uşor transformate în mituri şi folosite ca o confirmare triumfală a apartenenţei la aceeaşi comunitate. Să ne gîndim doar la bătălia de la Bouvines din 1214, unde armata franceză sub conducerea regelui capeţian Filip al II-lea a înfrînt armatele aliate ale regilor Ioan fără de Ţară al Angliei şi Otto al IV-lea al Germaniei. În urma acestei bătălii coroana Angliei a pierdut regiunile de la nord de Loire, iar faima şi puterea regelui francez au crescut înzecit – Filip al II-lea a fost numit de atunci

August. Însemnătatea istorică a bătăliei a fost într-adevăr mare, însă reflectarea ei în cronicile şi eposurile vremii a conferit evenimentului valoarea unei lupte a lui Christos cu Anticristul: regele francez împotriva celui german şi „copiii Franţei", luptînd pentru rege, împotriva teutonilor, care luptau ca animalele sălbatice şi nu puteau înţelege nobleţea de caracter franceză. În *Philippide* a lui Wilhelm Brito, a cărei interpretare magistrală o datorăm lui George Duby, se întrunesc aproape toate trăsăturile definitorii ale unei naţiuni, aşa cum era ea privită în Evul Mediu tîrziu, exceptînd faptul că nu era folosit cuvîntul „naţiune". Este vorba despre tradiţie: Filip August poartă în timpul luptei veşmintele lui Eneas pentru a aminti că francii sînt urmaşii troienilor şi sînt îndreptăţiţi, la fel ca romanii, să conducă lumea. Definitorii sînt şi simbolurile: flamura regilor francezi, stindardul regal de război era cel care, se spune, a fluturat în faţa lui Carol cel Mare şi era închinat Sfîntului Dionisie, sfîntul cel mai important al francilor. O trăsătură esenţială este şi conturarea unei identităţi prin contrast faţă de duşmani: francezii şi germanii – albi şi negri. Şi, în sfîrşit, este vorba despre „copiii Franţei", acei cavaleri care juraseră credinţă regelui şi îl înconjurau în timpul luptei. Solidaritatea lor şi credinţa faţă de rege au dat naştere naţiunii franceze, comunitatea celor aleşi[12].

Lupte asemănătoare ca importanţă naţională, profitabile şi exploatabile atît de învingători, cît şi de învinşi, au existat în număr mare: luptele de la Marchfeld în 1278, în care regele Ottokar al Boemiei a fost înfrînt de armata germană condusă de Rudolf de Habsburg, lupta de la Bannockburn în 1314, finalizată cu victoria scoţienilor asupra englezilor, cea de la Morgarten în 1315, încheiată cu victoria confederaţilor asupra austriecilor, cea de la Kosovopolje (Cîmpia Mierlei) în 1389, unde Serbia şi-a pierdut libertatea în faţa turcilor, sau cea de la Tannenberg-Grunwald în 1410, încheiată cu triumful polonezilor şi lituanienilor asupra Ordinului German. Tradiţia bătăliilor este însoţită de amintirea marilor războaie, precum Războiul de 100 de ani între Anglia şi Franţa, luptele lui Carol Temerarul în interiorul imperiului, aşa-numitul război al şvabilor în Elveţia, 1499, în urma

căruia confederaţia şi-a cîştigat autonomia, şi să nu uităm de războiul vesperilor sicilieni din 1282 pînă în 1302 împotriva dominaţiei casei de Anjou, miza fiind Italia de Sud, război care a dat naştere unuia dintre cele mai vechi mituri ale libertăţii Italiei.

Războiul nu este originea unei naţiuni, ci catalizatorul ei. Încă de la bun început, elementele care au dus la formarea naţiunilor europene au fost demarcarea faţă de vecini, rivalitatea şi lupta, iar procesul de formare a durat vreme de secole şi mult timp a implicat doar nobilimea şi într-o mai mică măsură patricienii şi intelectualii, stagnînd în perioade de stabilitate politică şi animîndu-se din nou în perioadele tulburi. Abia la trecerea din secolul al XVIII-lea în secolul al XIX-lea, acest proces a devenit unul violent, o dată cu implicarea maselor. Naţiunile au fost de la început entităţi ambigue, proteice, nefiind clar definite – ele erau sau naţiuni universitare, sau categorii reprezentate politic. Totuşi naţiunile au existat ca sentiment colectiv de solidaritate încă înainte de a fi numite astfel, sub forma comunităţilor lingvistice, de tradiţie şi de luptă care aspirau la continuitate, dar o şi asigurau totodată şi care datorită acestui fapt au intrat într-un raport fructuos şi dinamic cu statul, deci cu acea formă politică de organizare care a început să se dezvolte spre sfîrşitul Evului Mediu simultan cu naţiunile.

2. State naţionale şi naţiuni culturale

Istoria naţiunilor europene, sub forma pe care au luat-o începînd cu ultima perioadă a Evului Mediu, este una a evoluţiilor singulare deja înainte de trecerea din secolul al XVIII-lea în secolul următor, cînd pe scena istoriei au apărut statele naţionale. Diversitatea colorată a individualităţilor colective naţionale, care popula deja continentul cu mult înainte de inventarea unor cuvinte ca „naţionalism" şi „conştiinţă naţională", nu era întîmplătoare. Fenotipul oricărei colectivităţi naţionale, deocamdată vizibilă doar în contururi neclare, se baza pe cîteva premise determinante, cum ar fi

distanţa în spaţiu şi raportul istoric faţă de fosta civilizaţie a Romei, participarea la succesiunea Imperiului carolingian, apropierea faţă de papalitate, concentrarea civilizaţiei, rolul comerţului şi al oraşelor, viteza cu care se transmiteau noutăţile şi numărul acelora care puteau trimite şi primi veşti, organizarea statală a teritoriului, a sistemului juridic şi administrativ şi nu în ultimul rînd poziţia geografică.

Întreaga gamă de posibilităţi ni se dezvăluie în confruntarea a două naţiuni opuse geografic: Germania şi Anglia. Pe de o parte, acel covor format din petice din centrul Europei, care se numea „Sfîntul Imperiu roman". Din 1512 titulatura acestuia s-a schimbat, acum se numea „Sfîntul Imperiu roman de naţiune germană", denumire care nu clarifica deloc lucrurile, căci „imperiu" şi „naţiune" se potriveau tot atît cît „roman" cu „german". Imperiul se dizolva, nu dispunea de hotare geografice clar definite şi pe deasupra avea mai mulţi vecini decît orice altă ţară din Europa. La fel de neclar era şi locul central al puterii: ceea ce însemna pentru Franţa bazinul Senei, iar pentru Anglia regiunea din sud-est între Tamisa şi coasta de sud ar fi putut exista în Germania în zona Rinului, dacă centrele politice nu s-ar fi deplasat deja în timpul Evului Mediu către est, marile centre comerciale dezvoltîndu-se la marginea imperiului, în apropierea drumurilor comerciale transalpine: Augsburg, Nürnberg sau la Marea Nordului şi Marea Baltică: Hamburg sau Lübeck. Nici o altă ţară nu a avut de-a lungul istoriei sale atîtea reşedinţe, locuri de înhumare, capitale şi locuri de încoronare: Aachen, Speyer, Goslar, Bamberg, Magdeburg, Frankfurt, Nürnberg, Praga, Viena, pentru a numi doar cîteva dintre ele.

În secolul al XVIII-lea, cînd toate marile state europene erau deja de mult formate, încă nu putea nimeni afirma cu exactitate care este capitala Sfîntului Imperiu roman de naţiune germană, căci Viena era mai degrabă capitala marii puteri reprezentate de Austria decît a imperiului, iar atmosfera de capitală se simţea mult mai pregnant în alte oraşe, în Regensburg, de exemplu, unde îşi avea sediul Reichstag-ul, în Frankfurt, vechiul oraş de

încoronare, sau în Wetzlar, sediul Curţii Supreme Imperiale, de a cărui existenţă ne aminteşte relatarea lui Goethe în memoriile sale. Trimisul rus în Imperiu, contele Rumjantzeff, ne povesteşte în 1782 că împăratul Iosif al II-lea l-a întrebat de ce şi-a ales reşedinţa în Frankfurt, iar trimisul l-a întrebat la rîndul său care oraş consideră el că ar fi capitala Sfîntului Imperiu roman. Împăratul a răspuns că adevărata capitală şi centru al imperiului este bineînţeles Roma. Trimisul rus a presupus că este o glumă, însă acesta a fost singurul răspuns pe care l-a primit.

Imperiul era de natură ambiguă, părea să se dizolve în contradicţii – în 1667 specialistul în drept public şi internaţional Samuel Pufendorf numea imperiul în scrierea sa despre constituţia acestuia „un corp politic instabil asemeni unui monstru"[13], iar la sfîrşitul secolului al XVIII-lea Friedrich Schiller încă se întreba: „Germania? Dar unde se află Germania? Nu ştiu cum să găsesc această ţară..."[14].

O altă ţară, un alt poet:

„Regescul tron şi-acest ostrov măreţ,
Ăst colţ de rai, sălaş iubit de Marte,
Cetate ridicată de natură,
Să-ntîmpine năvale cu războaie,
Această seminţie de voinici,
O mică lume,-o piatră nestemată,
'N argintul mării prinsă, ce-i stă zid [...]
Pămîntul ăsta sfînt, acest regat,
Şi mamă, Englitera"[15].*

Spre deosebire de Schiller, Shakespeare ştia, cu 200 de ani înainte, unde să-şi localizeze ţara. Anglia se afla pe o insulă, astfel hotarele sale erau clar definite, chiar dacă la vest se afla Ţara Galilor, legată însă de coroana engleză de la unirea din 1536, şi la nord Scoţia, al cărei rege urcase pe tronul Angliei în

* Traducerea în limba română este preluată din Shakespeare, *Opere complete*, vol. III, *Richard al II-lea*, trad. de Mihnea Gheorghiu, Univers, Bucureşti, 1984 (n.red.).

1603 sub numele de Iacob I. De atunci Anglia şi Scoţia au fost legate printr-o uniune personală, pînă la adoptarea în 1707 a unui drept public unic, moment începînd cu care vorbim de Regatul Unit al Marii Britanii, fără ca acest lucru să modifice cu ceva poziţia politică şi culturală dominantă a Angliei.

Existenţa insulară a înlesnit procesul de formare şi consolidarea interioară a acestui regat închis în sine. Mai ales după cucerirea normandă din 1066 autoritatea regală s-a impus rapid în întreaga Anglie ; în întregul regat domnea un singur drept regal, care prevala asupra legislaţiei locale, iar din secolul al XIII-lea se instaurase o ierarhie seniorială care cuprindea elemente normande, franceze şi anglo-saxone, resimţită de supuşii coroanei drept solidaritate engleză. La acest lucru au contribuit presiunea exercitată de centura celtică a Irlandei, Ţării Galilor şi mai ales Scoţiei, dar şi lupta pentru păstrarea moştenirii continentale a coroanei engleze, transformînd Franţa pentru secole în duşman de moarte. Ambele au contribuit la intensificarea conştiinţei naţionale engleze. Această conştiinţă naţională timpurie a Angliei este sesizabilă, către jumătatea secolului al XIV-lea, în versurile elogioase ale poetului Laurentius Minot, în care „graţiosul nostru rege" Eduard al III-lea apare ca măreţ învingător al Scoţiei şi Franţei, unitatea engleză, faţă de care duşmanii ţării n-au nici o însemnătate, constituind sprijinul său. Duşmanii sînt nişte fanfaroni şi laşi, pe cînd luptători ca englezii nu s-au mai văzut nici înainte de naşterea lui Christos. Eduard al III-lea l-a învăţat pe regele Scoţiei să danseze şi tot sub conducerea sa Anglia a zdrobit crinii Franţei şi a umilit această naţiune atît de mîndră şi înfumurată[16].

Izbucnirea sentimentelor naţionale în aceste versuri îşi cîştigă semnificaţia prin aceea că au fost scrise în perioada Războiului de 100 de ani şi în dialectul Angliei de Nord-est, deci nu se adresau nicidecum în primă linie unui public curtenesc. Oricum, războiul împotriva Franţei a favorizat şi impunerea limbii engleze : în 1363 cancelarul a deschis pentru prima dată o sesiune a Parlamentului în limba engleză, în 1368 a fost emisă o ordonanţă regală doar în dialectul englez din zona centrală şi în 1399 regele Henric al IV-lea Lancaster şi-a expus tot în limba engleză

pretenţia de succesor la tron înaintea unei adunări asemănătoare celei parlamentare. La acest triumf al limbii engleze au contribuit chestiuni de natură concretă : în timpul Războiului de 100 de ani, arcaşii englezi şi-au dovedit superioritatea faţă de cavalerii francezi. Arcaşii au devenit organismul central al armatei engleze, astfel încît ofiţerii erau nevoiţi să stăpînească limba populară. În aceeaşi perioadă, oraşele, mai cu seamă Londra, au început să cîştige importanţă economică ; comercianţii vorbeau în limba engleză şi oraşele erau reprezentate în Parlament. La aceste considerente se mai adăuga şi nevoia de a defini lingvistic identitatea engleză în opoziţie cu cea franceză, creîndu-se astfel un spaţiu relativ închis al limbii engleze care nu cuprindea doar oamenii simpli din popor, ci şi nobilimea, Parlamentul şi curtea.

Drumul pînă la acest punct a durat vreme de mai multe secole. Diversitatea dialectelor engleze a împiedicat pînă în secolul al XVI-lea folosirea unei limbi de comunicare unice şi, în 1589, poetul George Puttenham încă mai recomanda evitarea englezei nordului, satelor şi chiar a universităţilor : „Ar trebui preferată limba vorbită la curte, cea folosită la Londra şi în aşezările aflate la mai puţin de 10 mile de Londra"[17]. Cu toate acestea, Cancelaria curţii, ale cărei dispoziţii erau executate la toate nivelurile administraţiei, a păstrat o anume unitate lingvistică, sprijinită de prima traducere a Bibliei în limba engleză, realizată de către John Wiclif spre sfîrşitul secolului al XIV-lea. Aceasta a fost citită în principal de laicii din pătura de mijloc, dar şi de unii nobili de ţară şi de preoţi. În afară de Biblie, să amintim şi introducerea presei tipografice cam în jurul anului 1480, cu ajutorul căreia au devenit posibile nu doar gloria literaturii engleze renascentiste, ci şi răspîndirea în masă a pamfletelor şi foilor volante, ce au insinuat în rîndul populaţiei un protestantism popular şi au creat un fundament naţional pentru reforma Bisericii iniţiată de Henric al VIII-lea.

Remarcăm că unitatea lingvistică era corelată cu unitatea confesională. În 1549 şi 1552, limba naţională a devenit obligatorie la toate liturghiile prin cele două *Acts of Uniformity*. Canonul literaturii religioase era alcătuit din Biblia tradusă în 1539, *Common*

Prayer Book din 1548 şi populara istorie a martirilor, scrisă de John Foxe (1563). Din aceste cărţi se citeau pasaje în fiecare duminică în toate bisericile Angliei, chiar şi acolo unde nu se vorbea engleză, în Ţara Galilor şi Irlanda. Mîndria resimţită faţă de limba engleză ca liant deosebit de puternic al comunităţii engleze se manifesta deja la scriitorii epocii elisabetane, afirmaţii de genul credoului triplu al pedagogului Richard Mulcaster din 1582 nefiind o raritate: „Iubesc Roma, dar şi mai mult Londra; prefer Anglia chiar Italiei; cinstesc latina, dar venerez engleza"[18].

Astfel religia ne apare ca unul dintre cele mai profunde şi mai trainice elemente care au întreţinut sentimentul naţional englez. După cum am afirmat deja, totul a început cu traducerea Bibliei, realizată de John Wiclif, care a circulat de la sfîrşitul secolului al XIV-lea. Lolarzii, adepţii lui Wiclif, care dezaproba Biserica papală şi teoria transsubstanţialităţii, i-au dus mai departe ideile pînă la momentul Reformei, care a dovedit un caracter naţional sub două aspecte: prin întemeierea Bisericii anglicane şi prin impunerea englezei ca limbă a Bisericii.

Cît de strîns erau legate religia şi conştiinţa naţională a devenit limpede după moartea lui Eduard al VII-lea, cînd succesoarea la tron, Maria Tudor (1516-1558), numită şi „Maria Catolica" sau pur şi simplu „Maria cea Sîngeroasă", a încercat prin cele mai atroce mijloace să transforme Anglia din nou într-o ţară catolică. În puhoiul de pamflete protestante, tipărite în mare parte în străinătate, care au luat cu asalt ţara între 1553 şi 1558, se învălmăşeau argumente naţionale şi religioase, în care se întîlneau frica de o recatolicizare a ţării şi deci de o nouă dependenţă a Bisericii engleze de papalitate şi imaginea unui nou duşman, care a reuşit să-l detroneze pe cel vechi, Franţa: acum duşmanul era reprezentat de Spania, al cărei rege Filip al II-lea s-a căsătorit în 1554 cu Maria. Domnia groazei din ţinuturile aflate sub stăpînire spaniolă, Neapole, Milano, Olanda, a fost foarte repede comparată cu libertăţile engleze care ameninţau să dispară, iar nobilii englezi au fost conjuraţi să nu plece urechea la linguşelile spaniolilor. În numeroase pamflete, spaniolii erau înfăţişaţi ca păgîni ascunşi,

care sub aparenţa cucerniciei catolice erau pe jumătate evrei. Dar asta nu era totul; prin căsătoria ei cu un spaniol, Maria nu trădase doar religia, ci şi Anglia, de aceea nu puţine glasuri au îndemnat poporul să opună rezistenţă reginei străine de sufletul englez şi aminteau nobilimii şi Parlamentului obligaţia lor primordială, aceea de a elibera, din iubire pentru patrie, poporul asuprit de domnitorii tiranici.

În constituirea unităţii spirituale a naţiunii devine recognoscibilă întreaga ambiguitate a argumentelor religioase: unde coroana, naţiunea şi confesiunea alcătuiau un întreg unitar, ele erau însoţite de sentimente naţionale puternice, care au înlesnit şi grăbit procesul de integrare a aparatului statal, dar dacă această unitate dispărea, naţiunea ajungea în pragul războiului civil. Multitudinea de confesiuni protestante care existau în Anglia, izolate şi defavorizate politic de Biserica anglicană şi de coroană, a fost unul dintre motivele principale ale revoluţiei începute în 1642, care a durat pînă în 1649 şi care, de aceea, poate fi descrisă ca revoluţie puritană, Parlamentul reprezentînd puritanismul prezbiterian împotriva coroanei şi Bisericii episcopale anglicane. În cursul acestei revoluţii partidul parlamentar puritan a folosit în primul rînd argumentul unităţii naţionale şi a apelat de asemenea la Vechiul Testament ca element suplimentar şi foarte eficient: poporul englez este poporul ales, la fel cum a fost cel evreu pînă la crucificarea lui Hristos. Astfel, Anglia întruchipa un nou Israel, naţiunea engleză era o naţiune sfîntă, şi istoria Angliei o istorie a mîntuirii.

De atunci naţiunea engleză a fost „poporul care poartă pecetea lui Dumnezeu Însuşi"[19], aşa cum a declarat Oliver Cromwell în Parlament. Efectele puritanismului asupra dezvoltării conştiinţei naţionale engleze nu pot fi neglijate şi deşi, după prăbuşirea Commonwealth-ului puritan şi începutul restauraţiei Stuarţilor, în 1660, puritanii sau cei în dezacord, cum mai erau numiţi, au fost înlăturaţi în mare măsură din posturile publice, moştenirea lor spirituală a influenţat cultura engleză pînă în prezent şi prin urmare ei au determinat şi acea trăsătură vechi testamentară, misionară a conştiinţei naţionale engleze, care i-a îndreptăţit pe

englezi să îşi propage ideile mult dincolo de graniţele ţării lor şi care mai tîrziu a conferit imperialismului britanic un caracter providenţial, transformînd înfrîngerea de la Dunkerque din 1940 într-un semn divin al unei victorii viitoare. În cea mai cunoscută fotografie din perioada atacurilor aeriene germane asupra Londrei în al doilea război mondial apare cupola catedralei Sf. Paul („biserica parohială a naţiunii") nevătămată în mijlocul norului de fum şi al ruinelor, un simbol al Angliei ca fortăreaţă protestantă, care supravieţuieşte victorioasă, cu ajutorul Providenţei, luptei decisive dintre Bine şi Rău.

Pe lîngă limbă şi religie, conştiinţa originii comune, a sacrificiilor aduse şi a marilor fapte, pentru a-l parafraza din nou pe Ernest Renan, este cea care a constituit naţiunea engleză. Din Evul Mediu s-au transmis opere ca istoria Bisericii poporului englez a lui Beda (731), care a ajuns astfel obiect de observaţie istorică, sau opera episcopului Geoffrey din Monmouth, *Istoria regilor Britaniei* (în jurul anului 1136), în care apare pentru prima dată mitul originii britanice : istoria lor începe cu Eneas şi continuă cu strănepotul său Brutus, întemeietor al Imperiului britanic, Artur, simbolul regelui şi totodată al cavalerului desăvîrşit, şi William Cuceritorul. Ca pretutindeni în Europa, şi în Anglia istoriografia a primit un nou avînt în Renaştere. Remarcabil este că nu exista nici cea mai mică îndoială vizavi de obiectul central al istoriografiei, acesta fiind, fără excepţie, istoria naţională a Angliei, cum ne dovedesc lucrarea lui Edward John, apărută postum în 1548, *The Union of the Two Noble and Illustre Families of Lancastre and Yorke*, în care sînt cîntate sfîrşitul Războiului celor Două Roze şi unitatea naţiunii sub domnia Tudorilor, activitatea de colecţionar de scrieri vechi a lui John Leland, al cărui scop era „să descoperi adevărul spre binele ţării tale", sau opera centrală a lui William Camden din 1586, care poartă titlul simplu *Britannia*, o operă mereu editată şi adăugită, din 1610 tipărită şi în limba engleză, avînd ca scop explicit să apere *„patriae charitas, Britannici nominis gloria"*, adică iubirea de patrie şi gloria numelui britanic.

Ar însemna să supraapreciem influenţa istoriografiei savante asupra spiritului vremii dacă am atribui tezelor, interpretărilor şi explicaţiilor ei o acţiune directă asupra politicii, însă atît faptul că vreme de secole istoria Angliei a rămas obiectul central de studiu al istoricilor britanici, cît şi tendinţa istoriografiei de a lua istoria engleză ca normă pentru evoluţia istoriei mondiale au influenţat cu siguranţă concepţia asupra lumii a acelor elite care aveau acces la produsele istoriografiei. Totul a început cu cîntecul de slavă adus Angliei de William Harrison, *The Description of England* (1577), în care sînt comparate nobleţea şi libertatea naţiunii engleze cu obiceiurile corupte şi desfrînate ale francezilor, şi a continuat cu scrierile istorice ale whigilor din secolul al XIX-lea şi de la începutul secolului XX pînă la operele lui Thomas Macaulay sau George Trevelyan, în care istoria constituţiei engleze apare ca linie directoare a unei istorii mondiale, tinzînd în cele din urmă spre crearea unor condiţii favorabile liberalismului şi parlamentarismului.

Mult mai eficientă în formarea unei istorii populare naţionale a fost abordarea istoriei savante în literatură. Marele epos naţional al lui Edmund Spencer, *Regina zînelor*, apărut între 1590 şi 1596, se baza pe operele istorice ale lui Geoffrey din Monmouth şi Edward Hall pentru a crea o legătură între regele Artur şi prezent. Gloriana, regina zînelor, este de fapt regina Elisabeta I şi, în acelaşi timp, pandantul feminin al regelui Artur, care fusese, conform cu mitologia Tudorilor, chiar strămoşul Elisabetei. Izvorul Binelui este patria Anglia, asta află cititorul sau ascultătorul de la însuşi regele Artur:

> „Cît de necioplit este cel care nu înţelege
> Cît de mult îi datorăm, căci ne-a dat totul
> Ea ne-a dat tot ce avem noi mai bun"[20].

Discursul lui Artur se adresa oricărui englez, nu numai păturilor reprezentate politic. Şi dramele istorice apărute o dată cu instaurarea dinastiei Tudorilor erau instrumente oficiale de propagandă politică, ele trebuind să legitimeze domnia dinastiei în rîndurile

poporului şi avînd un succes deosebit, datorită amestecului de elemente istorice, crime, iubire şi glume satirice. În 1580, cînd Shakespeare a început să-şi pună în scenă fragmentele de cronică, genul era deja popular, iar mesajul transmis de acestea despre insula păcii, „un al doilea Eden", „un fel de paradis", ameninţat în permanenţă de duşmani externi şi de agitatori interni, motiv pentru care are nevoie de o coroană puternică, reflecta deja o conştiinţă naţională populară. Nu cu mult diferit este ceea ce pot vedea turiştii timpurilor noastre în fiecare an în „Last Night of the Proms" la Royal Albert Hall din Londra, unde mulţimea, înainte de cîntarea imnului naţional, intonează *Jerusalem* al lui William Blake:

„Lupta întru spirit nu mă va obosi,
Nici spada mea nu se va domoli,
Pînă ce-n Anglia nu vom fi zidit
Ierusalimul preasfînt şi fericit"[21].

În Anglia se formase deja destul de timpuriu, în perioada elisabetană, o conştiinţă culturală comună, fundamentată pe limba, istoria şi religia comune, aceasta din urmă în măsura în care se opunea catolicismului de la Roma, dar şi pe o imagine comună despre ce a însemnat şi va însemna Anglia. Această situaţie a fost favorizată de permeabilitatea socială, cu mult mai mare decît în alte regiuni europene: aici, între înalta nobilime, nobilimea rurală şi burghezia urbană, existau raporturi care dovedeau o mare mobilitate, ceea ce a facilitat centralizarea culturală. Va trebui, bineînţeles, să facem concesii mari în ceea ce priveşte secolul al XVI-lea şi încă o bună perioadă de timp după aceea, căci orizontul populaţiei rurale şi al locuitorilor micilor oraşe, mai ales în nordul ţării, nu ajungea decît rareori pînă la hotarele regatului, realitatea vieţii limitîndu-se la sat, moşie, comitat. Nu ştim nici astăzi dacă şi în ce măsură un ţăran din Lancashire sau Kent se considera englez; trupele din Cornwall s-au revoltat în 1497 pentru că nu considerau că le privesc lucruri atît de îndepărtate cum ar fi lupta din nord împotriva scoţienilor, la care

trebuiau să participe. Însă păturile politice, nobilimea, clerul şi curtea, dar şi populaţia, cel puţin a marilor oraşe comerciale, creaseră deja un cerc cultural coerent şi unitar. În acest sens vorbim din secolul al XVI-lea de o naţiune engleză culturală.

Formarea timpurie, comparativ cu celelalte naţiuni europene, dar mai ales trainică a unei identităţi engleze comune nu a avut doar un temei cultural, ci integrării culturale i-a corespuns integrarea statală, care, în anumite privinţe, chiar a precedat-o. Datorită faptului că domnitorii normanzi, după cucerirea din 1066, evitau să dea înaltei nobilimi feude întinse şi compacte, coroana engleză a reuşit mult mai uşor decît ţările continentale să-şi impună domnia şi legislaţia în întregul regat. Unificarea statală a Angliei a fost totuşi un proces anevoios ; mai întîi a trebuit să se sfîrşească Războiul celor Două Roze şi rivalitatea caselor de Lancaster şi York, cel mai sîngeros şi întunecat capitol al Evului Mediu englez, care a slăbit şi degradat regalitatea. Fapt care s-a schimbat o dată cu încoronarea lui Henric al VII-lea Tudor pe cîmpul de bătălie de la Bosworth, în 1485. A domnit 24 de ani şi i-a urmat fiul său Henric al VIII-lea. Dinastia Tudorilor a reuşit să stabilizeze situaţia politică în Anglia. Regele era suzeranul absolut, ceea ce-i permitea să-şi bazeze puterea pe proprietăţi funciare şi venituri considerabile. Organizarea eficace a autorităţilor, efectuată de Thomas Cromwell în calitate de prieten al lui Henric al VIII-lea, a centralizat aparatul puterii regale, iar monopolul impozitelor şi al puterii impus de coroană nu a fost combătut, *Justices of Peace*, judecătorii regali, păzind legea şi ordinea în numele coroanei.

Această centralizare statală, avansată în comparaţie cu puterile continentale, a făcut ca populaţia, chiar şi cea rurală, să devină conştientă că această ţară nu are decît un stăpîn, în persoana regelui. Cu Henric al VII-lea a devenit clar că regele englez este domnitorul întregului popor englez şi nu doar conducătorul unui partid nobiliar. Coroana nu era doar o instituţie puternică, ci ştia să se prezinte şi ca putere simbolică. Această dinastie şi originile ei legendare din Roma, Troia şi Camelot au fost celebrate atît în istoriografie, cît şi în teatrul de stradă, iar după reformarea

Angliei rolul regelui ca şef al Bisericii a contribuit, de asemenea, la păstrarea armoniei între coroană şi naţiune.

Şi mai exista Parlamentul, în care se manifesta, de asemenea, unitatea regatului şi a naţiunii. După cum subliniau mereu elogiatorii Tudorilor, fiecare supus era prezent în Parlament, personal sau reprezentat de alţii, e adevărat că nu prin propria opţiune, ci în funcţie de zona în care îşi avea domiciliul. Toată lumea era de acord că tot ceea ce decidea Parlamentul avea încuviinţarea întregii ţări. Parlamentul, încă multă vreme aflat exclusiv în subordinea regelui, a emis legi pentru întregul regat şi a autorizat impozitele regale, fiind o instituţie politică ce reunea interesele ţării cu toate particularităţile lor şi le reprezenta, cel puţin teoretic, spre binele comunităţii, o dovadă totodată a realităţii naţiunii engleze.

Parlamentul şi coroana, ca instituţii politice, au creat statul naţional englez, cadru şi premisă a unei naţiuni culturale, care la rîndul ei legitima şi consolida instituţiile de stat. O dată cu înfiinţarea organelor de stat, modul de percepere a naţiunii a cîştigat în naturaleţe ; englezii nu mai erau nevoiţi să îşi ancoreze sentimentele patriotice în mituri sau să proiecteze unitatea naţională în imaginar, acestea se manifestau acum sub forma instituţiilor politice : „Priviţi acest mare stat, un stat refugiu, casa în care locuieşte libertatea, înconjurîndu-ne protector..."[22].

Lucru valabil, *mutatis mutandis*, şi pentru alte mari state vest-europene. Şi Franţa a realizat în timpul Războiului de 100 de ani un progres considerabil în descoperirea identităţii naţionale proprii ; legenda Fecioarei din Orléans s-a născut abia după martiriul acesteia din 1431, cauzat de intrigile burgunde şi engleze. Începînd cu acest moment a devenit un fapt cert că Dumnezeu a intervenit în mod direct în evoluţia istorică spre binele Franţei, căci legenda naţională a Sfintei Ioana şi a vocilor auzite de ea, care îi ordonau salvarea Franţei, se baza pe o realitate istorică. În afară de asta, coroana Franţei era o instituţie statală durabilă, în jurul căreia naţiunea se formase treptat într-un proces mai îndelungat decît Anglia, îngreunat de diferenţele birocratice şi juridice mult mai mari decît în ţara vecină, de situaţia terenurilor necomasate

din regatul francez şi de asemenea de mobilitatea socială vizibil mai scăzută, care a determinat ca limba şi literatura franceză să rămînă pînă la Revoluţie preponderent o limbă a curţii, nobilimii şi marilor oraşe din nordul Franţei, în ciuda eforturilor Academiei Franceze, înfiinţate în 1635 de Richelieu, pentru „a da limbii franceze reguli riguroase şi a o transforma într-o limbă pură, elegantă, destinată artelor şi ştiinţei", cum era menţionat în actul regal de înfiinţare[23].

Şi în Spania statul naţional s-a dezvoltat treptat, o dată cu integrarea culturală, Castilia jucînd pentru Spania un rol asemănător cu cel al Angliei pentru Marea Britanie. Quevedo scrie despre caracterul naţiunii spaniole că se deosebeşte de cel flegmatic al germanilor – urmare firească a climei reci – şi de al negrilor leneşi la muncă – purtare cauzată de canicula – prin aceea că în Spania, datorită temperaturilor echilibrate, domnesc moravuri şi obiceiuri demne de laudă, astfel întreaga naţiune fiind loială şi supusă regelui şi legii[24]. În orice caz, acest lucru nu era valabil şi pentru legislaţia din Aragon, unde cei din Cortes ocupau un loc în mod esenţial mai important decît în Castilia dominantă politic, însă, pe de altă parte, castiliana a fost de timpuriu adoptată în întreaga Spanie, astfel încît, cu cîteva excepţii, exista o populaţie omogenă lingvistic, cultural şi religios, supusă unei case regale care conducea modern şi birocratic. Poziţia geografică specială a Spaniei şi militarizarea avansată a populaţiei, începînd de la Reconquista, au dus la existenţa, deja în secolul al XVI-lea, a unui grad la fel de înaintat de etatizare naţională culturală, chiar dacă sub cu totul alte forme, ca în Anglia, duşmanul de moarte al Spaniei.

În Europa Centrală nu putea fi vorba de instituţii statale pe care să se poată întemeia o naţiune culturală. Faptul că, de la actul imperial semnat la Köln în 1512, vorbim despre „Sfîntul Imperiu roman de naţiune germană" nu indică decît o limitare crescîndă a puterii şi universalităţii imperiului. Pe măsură ce locul ideii medievale despre rolul mîntuitor în istorie al coroanei imperiale a fost ocupat de renascentism şi umanism, şi originea cezarilor romani a devenit o tradiţie încheiată, conceptul de

„naţiune germană" a început să cîştige teren, căci imperiul trecuse acum în responsabilitatea germanilor. La sfîrşitul secolului al XV-lea nevoia unei reforme a imperiului devenise generală, iar o reformă a imperiului era pe atunci de neimaginat fără o reformă a Bisericii, căci Biserica şi imperiul erau legate şi prevăzute amîndouă în planul salvării universale. Lucrarea lui Alexander von Roes, preot în Köln, *Memoriu despre privilegiul Imperiului roman*, scrisă la finele secolului al XIII-lea, a fost redescoperită în această perioadă şi a circulat în numeroase exemplare în întreg imperiul. Iată un fragment din această scriere: „Trebuie ştiut că Sfîntul Împărat Carol cel Mare a stabilit şi dispus cu acordul şi la dorinţa Papei... ca deciziile legate de titlul imperial să rămînă pentru totdeauna sarcina legitimă a principilor germani..."[25]. Deci naţiunea germană însemna totalitatea principilor germani cu rol politic, care reprezentau „Imperiul" în faţa Împăratului. Cererea unei reforme, începînd cu secolul al XV-lea, avea ca scop final înfiinţarea unor instituţii care să sprijine transformarea imperiului într-un stat modern; dacă s-ar fi întîmplat aceasta, „naţiunea germană", încă nobiliară, ar fi avut şansa de a se defini ca stat naţional.

Într-adevăr, prosperitatea „naţiunii germane" a fost un argument puternic în dezbaterea privitoare la reforma imperiului; de aceea, cînd conducătorul soliei imperiale, Enea Silvio Piccolomini, a îndemnat, în 1454, în cadrul aşa-numitului „Parlament al Turcilor" de la Regensburg, la o cruciadă împotriva turcilor şi la recucerirea Constantinopolului, răspunsul principilor electori germani a fost că împăratul ar face bine să se îngrijească întîi de problemele imperiului, căci: *„solich fuernemig wirdig und edel land, als Teutsch gezunge ist,... und auch das heilig reich, so loblich an Teutsch gezunge bracht, in groβer unordenung"* – acesta s-ar afla în mare dezordine[26]. Fără reformă imperială, nici cruciadă împotriva turcilor, cu alte cuvinte, principilor le păsa mai mult de propria casă decît de imperiu, iar prin *„Teutsch gezunge"* – limba germană – înţelegeau doar păturile germanofone din imperiu. Cît de strîns legate erau reforma imperiului şi

cea a Bisericii reiese din „Plîngerile naţiunii germane", aduse din ce în ce mai des de corpurile legiuitoare imperiale împotriva scaunului papal. Într-un rezumat al acestor „plîngeri" se menţionează că Roma se gîndeşte la mii de măsuri pentru a mai stoarce bani din buzunarul germanilor, motiv pentru care „naţiunea lor, odată renumită", care „a construit un imperiu prin vitejia şi sacrificiul adus" şi „a fost stăpîna şi împărăteasa lumii", a ajuns o naţiune săracă şi a fost transformată într-o sclavă[27]. Deci, din punct de vedere politic, la începutul epocii moderne, naţiunea germană se afla în opoziţie cu puterile universale ale Papei şi Împăratului, nu îndeajuns de solide încît să întemeieze un stat durabil.

Pe de altă parte, procesul de identificare culturală a „naţiunii germane" a avansat considerabil de cînd umanistul italian Poggio Bracciolini a scos la lumină, din biblioteca mănăstirii din Fulda, textul *Germania* al lui Tacit, crezut dispărut, şi l-a publicat, în 1455, în Italia. În epoca renascentismului şi a umanismului vechea idee despre ascendenţa triburilor din iluştri strămoşi legendari era îmbinată cu căutarea surselor clasice, greceşti sau latine. Studiile istorice ale învăţaţilor umanişti din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea erau axate pe confirmarea şi consolidarea identităţilor naţionale, pornind de la Antichitate, ale cărei gîndire şi experienţă erau considerate drept modele şi care conferea, în acelaşi timp, tendinţei generale de particularizare naţională un teren cultural cosmopolit paneuropean. În aceste condiţii, înţelegem de ce descoperirea lucrării *Germania* a făcut senzaţie: de la unul dintre cei mai mari scriitori antici, o autoritate venerată incontestabilă, se putea afla acum că germanii au fost încă din vechime un popor, şi chiar unul deosebit. Pînă în acel moment învăţaţii germani s-au situat în ariergarda competiţiei internaţionale pentru afirmare naţională pentru că nu exista o seminţie germană din care să fi rezultat naţiunea germană, aşa cum din seminţia francilor s-a născut Franţa; atributul „german" era o denumire colectivă pentru dialectele populare germanice şi în rest doar un concept artificial. Însă acum se putea traduce foarte

simplu, germanii lui Tacit erau strămoşii germanilor de astăzi, *Germaniei* romanilor îi corespundea „*Deutschland*-ul" de azi; abia acum, către anul 1500, a apărut acest cuvînt la singular, moment pînă la care se recursese doar la apelativul de „ţări germane".

Cu ajutorul autorităţii lui Tacit, umaniştii germani au reuşit în sfîrşit să riposteze remarcelor dispreţuitoare la adresa germanilor care circulau în afara ţării. Toposului unor germani aspri, necivilizaţi, mari băutori, i se opunea acum ideea lui Tacit, figura ideală a germanului nedenaturat, loial, brav, care trăieşte simplu, fără a se lua în considerare că Tacit ar fi putut inventa acele făpturi luminoase germanice pentru a arăta defectele contemporanilor săi romani depravaţi. Însă umaniştii germani ai secolului al XVI-lea şi-au conjugat eforturile pentru ca germanii să apară ca reprezentanţi ai unei naţiuni primordiale, nealterate, care va înlocui civilizaţia veche, vlăguită a italienilor şi francezilor, iar moravurile necorupte ale germanilor erau comparate cu plăcere cu depravarea morală din curia romană.

Noua conştiinţă naţională a învăţaţilor germani a început să se manifeste şi faţă de vecinii francezi. În *Epitome Germanorum* din 1505, Jacob Wimpfeling a clasificat drept ridicolă afirmaţia că împăratul Carol cel Mare ar fi strămoşul dinastiei capeţiene franceze, un stîlp în legitimarea coroanei franceze; Carol ar fi fost de fapt un „*Teutscher*", care a domnit peste francezi, în timp ce niciodată un francez sau gal nu a fost împărat roman, aceasta fiind o dovadă suficientă a superiorităţii germanilor faţă de francezi. Pentru Wimpfeling, alsacian ca mulţi alţi umanişti germani, era clar că locuitorii Alsaciei din vremea împăratului August au fost germani, de aceea nu concepea ca Strasbourg şi Alsacia să cadă vreodată sub stăpînire franceză.

O dată cu acea generaţie, în jurul anului 1500, s-a născut baza unui mit naţional german, fenomen care se manifesta în acea perioadă peste tot în Europa şi care l-a făcut pe Erasmus din Rotterdam, ce a refuzat să fie părtaş la fabricarea de mituri naţionale, să constate întristat că natura nu a insuflat doar individului,

ci şi diferitelor naţiuni un amor propriu nemărginit[28]. Însă mitului naţional german nu îi lipsea doar cadrul politic şi statal pentru a deveni durabil, ci şi un substrat lingvistic: umaniştii germani scriau, cu foarte puţine excepţii, în limba latină. Învăţaţii germani erau în primul rînd cetăţeni ai lumii şi umanişti, iar misiunea lor naţională de a scoate Germania din barbarie implica şi cultura clasică latină.

Limba germană a fost ridicată la rang de limbă naţională nu prin eforturile erudite ale umaniştilor sau prin reforma imperială eşuată, ci prin reforma lui Martin Luther. Teologia lui Luther era una a Cuvîntului, luînd ca punct de plecare începutul Evangheliei după Ioan: „La început era Cuvîntul şi Cuvîntul era la Dumnezeu şi Dumnezeu era Cuvîntul...". Deci Biblia constituia singura autoritate în credinţa creştină, şi, pentru că Biserica lui Luther îi includea pe toţi credincioşii, Cuvîntul lui Dumnezeu trebuia vestit în limba credincioşilor. Traducerea Bibliei înfăptuită de Luther într-o germană puternică – saxona din zona Meißenului – a devenit cartea prin excelenţă a întregii naţiuni, la fel ca tratatele şi scrisorile sale deschise: de exemplu, *Predicile despre iertarea păcatelor şi milostenie*, apărute în primăvara lui 1518, au fost retipărite şi reeditate pînă în 1520 de 25 de ori, iar din scrierea sa *Către nobilitatea creştină de naţionalitate germană* s-au vîndut, în 18 zile, 4.000 de exemplare, a doua ediţie apărînd deja la o săptămînă după prima. Marelui reformator i s-au alăturat un număr considerabil de autori teologi, clerici, burghezi învăţaţi şi poeţi meşteşugari protestanţi. Acest curent al unei literaturi preponderent teologice în limba germană a însemnat şi o creştere a numărului de cititori, iar în regiunile în care reforma găsise adepţi s-a dezvoltat enorm educaţia laică şi s-a extins alfabetizarea. Însă, cînd Luther s-a adresat, în 1520, *Nobilităţii creştine de naţionalitate germană*, prin naţiune germană el înţelegea doar nobilimea germană, adică autorităţile religioase şi laice, şi apelul său nu se dorea a fi politic, ci viza „o îmbunătăţire a stării creştinătăţii" şi o reformă a Bisericii papale romane.

Faptul că tocmai reforma lui Martin Luther – „Hercule al germanilor", „privighetoarea germană" – a împiedicat decisiv

formarea unui stat cultural şi, probabil, naţional german în acelaşi timp cu celelalte ţări din Europa Occidentală este un exemplu neobişnuit de ironie a istoriei. Reforma neimpunîndu-se în întreg imperiul, protestantismul a rămas limitat la bisericile provinciale şi la Dietele Protestante, fapt care a avut drept consecinţă nerezolvarea conflictului dintre confesiuni şi amorţirea în principiul aplicat în statele teritoriale: *„cuius regio, eius religio"* (domnitorul stabileşte confesiunea), astfel încît sciziunea teritorială continuă a imperiului a fost adîncită de cea confesională.

Restul a fost distrus de Războiul de 30 de ani, încheiat cu pacea westfalică de la Münster şi Osnabrück, în 1648. Acum nu mai putea fi vorba nici pe departe de un imperiu centralizat; dietele imperiale au devenit suverane în teritoriile lor şi au obţinut dreptul de a încheia alianţe între ele, dar şi cu puteri străine. Samuel Pufendorf a considerat că formula „Imperiu roman de naţiune germană" este absurdă, fiindcă noua comunitate germană (*modernam Germanorum rempublicam*) nu mai are nimic în comun cu vechiul Imperiu roman, observaţie remarcabilă nu doar pentru că astfel imperiul era privat de legitimarea sa centrală, ci şi pentru că în acest mod a fost eliminat absolut întîmplător conceptul de naţiune din denumirea statului. Colegul lui Pufendorf, Ludwig von Seckendorf, a scris tot în această perioadă *Statul principilor germani* (1656), în care menţine ideea de „naţiune germană" politică, însă constată că în interiorul şi sub numele acestei naţiuni există mai multe naţiuni, numeroasele principate germane avînd şi ele la bază tot naţiuni, din Württemberg pînă în Anhalt, din Brandenburg pînă în Braunschweig-Calenberg. După Războiul de 30 de ani imperiul se micşorase într-o anumită măsură şi devenise o pură instituţie juridică de reglementare a conflictelor, în timp ce statalitatea trecuse în statele teritoriale, peste 300 la număr, fără să mai punem la socoteală cele 1.500 de mici state cavalereşti libere.

În decursul următorilor 150 de ani, adjectivul „german" desemna doar o limbă, nimic mai mult, şi perspectivele de viitor erau pentru moment destul de sumbre. Au fost înfiinţate unele

societăţi cu preocupări lingvistice, cum ar fi „Fruchtbringende Gesellschaft" la Weimar sau „Pegnitz-Schäfer" din Nürnberg, asociaţii erudite care se dedicau cultivării unei limbi germane pure, urmînd îndeaproape modelul Academiei Franceze, însă al căror purism riguros a atras adesea zeflemeaua contemporanilor. Evident era faptul că astfel de eforturi legate de limba germană se întîlneau în mare măsură doar în perimetrul Germaniei protestante, fapt care nu ne surprinde, căci norma literaturii protestante germane era dialectul saxon din zona Meißenului, în care a fost tradusă Biblia de către Martin Luther. Ilustrul lingvist Jacob Grimm preciza, încă în secolul al XIX-lea, în prefaţa la *Gramatica limbii germane*, că am putea „într-adevăr numi limba germană literară modernă ca dialect protestant"[29].

În decursul secolului al XVIII-lea a început să se manifeste o tendinţă de o mare însemnătate pentru tema tratată aici: în imperiu s-a format o nouă categorie socială alcătuită din elemente destul de eterogene. În aceasta intrau înainte de toate funcţionari de stat, dar şi profesori universitari, profesori din şcoli, preoţi protestanţi, scriitori, librari şi editori, medici şi notari, reprezentanţi ai meseriilor libere respectabile, pe care îi lega un lucru: îşi exercitau meseria şi ocupau o funcţie nu ca urmare a poziţiei sociale, ci pe baza aptitudinilor sau a unei calificări, iar certificarea acestora consta, de regulă, într-o educaţie academică. Nevoia crescîndă în statele germane de inteligenţă educată ca bază de recrutare a funcţionărimii înalte a contribuit de asemenea la formarea acestei noi categorii, căci pentru pregătirea ei statul a creat instituţii de învăţămînt care depăşeau ca număr şi calitate majoritatea statelor europene; între Graz şi Kiel, Königsberg şi Freiburg existau nu mai puţin de 40 de universităţi. Şi o dată cu formarea acestei noi categorii educate, dialectele şi graiurile germane au convers către o limbă germană culturală. Literatura germană naţională, teatrul naţional şi teatrul muzical german au creat dincolo de hotarele statelor teritoriale germane o unitate de gust şi judecată. În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, cine

scria în limba germană nu o făcea doar pentru că acest lucru era cerut de piaţa literară, ci pentru că astfel se declara adeptul unui nou spirit, spiritul burghez luminat, care transcendea graniţele şi se demarca voit de cultura franceză, în forma întîlnită la curţile princiare. Prin această demarcare lingvistică de hegemonia europeană a culturii franceze, elita instruită a Germaniei şi-a cîştigat identitatea naţională pe care Justus Möser o cerea încă din 1785, pentru a nu mai fi „saltimbanci care imită mode străine"[30]. Klopstock îi cînta deja patriei oda sa:

„Niciodată înainte nu a mai fost
O ţară atît de dreaptă cu străinii!
Dar nu fi mult prea dreaptă. Ei nu sînt nobili îndeajuns
pentru a vedea cît de frumoasă-ţi este vina!"[31].

Klopstock se referea la naţiunea germană, o naţiune care exista doar în mintea erudiţilor ei. Acolo unde 4 din 5 germani proveneau din mediul rural şi marea politică însemna pentru ei rugăciunile pentru familia suverană sau suferinţele şi mizeria provocate de război, încartiruirea şi tîlhăriile soldaţilor străini, unde tineretul din oraşe, ca tînărul Goethe, simţea şi gîndea foarte „german" şi îl venera pe Frederic, regele Prusiei, care crease exemplul unui erou naţional prin victoriile sale asupra armatelor ruse şi franceze, încă lipsea terenul care să dea naştere unei naţiuni populare. După aprecierea librarului berlinez Friedrich Nicolai, în jurul anului 1770 se implicaseră cam 20.000 de oameni din întreaga Germanie în discursul naţional, fără ca totuşi aceasta să fi avut vreo urmare politică. Naţiunea germană a fost mai întîi una de natură cultural-lingvistică. Amplificarea comunicării între persoanele instruite din toate teritoriile germane, creşterea considerabilă a apariţiilor editoriale, de asemenea a organelor de presă, înflorirea societăţilor literare pînă şi în oraşele mici au creat un public de alt gen, critic şi cu discernămînt, însă, aşa cum constata la începutul secolului al XIX-lea scriitoarea franceză Madame de Staël: „Instruiţii Germaniei îşi contestă reciproc cu multă vervă domeniul teoriei şi nu permit în acest

teritoriu nici un fel de îngrădiri, însă tot ei lasă cu multă plăcere în grija suveranilor lumeşti întreaga realitate a vieţii"[32].

Deci o naţiune culturală, care totuşi nu poseda nici pe departe coeziunea internă a celorlalte naţiuni vest-europene, pentru că, în mod evident, în Europa Centrală nu au existat premisele necesare dezvoltării unui stat naţional. Putem cita atît modelul Angliei, cît şi pe cel al Franţei pentru a arăta cît de strîns lucrau împreună sferele statului şi ale culturii pentru a da naştere naţiunilor – cărora pretutindeni în Europa le-au aparţinut pînă la sfîrşitul secolului al XVIII-lea doar elitele: să ne gîndim doar la cazul Academiei Franceze, înfiinţată în 1635 de Richelieu pentru a cultiva şi uniformiza limba franceză, căci omogenitatea lingvistică a elitelor franceze trebuia să stimuleze unitatea internă a statului francez.

Dar cazul Germaniei nu era nicidecum unic şi nici aparte; paralele se pot stabili încă de la prima vedere cu cazul Italiei. Şi aici întîlnim o puternică fărîmiţare politică şi multiple centre culturale, ideea de naţiune trezindu-se în Italia abia în timpul Renaşterii, o dată cu cristalizarea lui *volgare illustre*, limba nobilă a locuitorilor din nordul Italiei, astfel încît putem afirma că ceea ce a însemnat traducerea Bibliei de către Martin Luther pentru limba germană au fost creaţiile literare ale lui Dante, Boccaccio şi Petrarca pentru cea italiană. Cu toate acestea, visul lui Machiavelli despre un *principe* care să unifice Italia a rămas pură utopie. Şi aici lungile războaie civile din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea şi recăderea în provincialismul statelor au condus la absenţa unei ţări patrie, pentru cei mai mulţi italieni patria însemnînd oraşul în care trăiau şi împrejurimile sale. Sigur că acest particularism spiritual a fost depăşit în cursul secolului al XVIII-lea ca urmare a mişcării iluministe, însă *Italia erudita*, Italia instruită, cultă, era, la fel ca Germania, o naţiune culturală, o republică de învăţaţi, departe de orice formă de organizare statală centralizată.

Nu vom putea trece cu vederea nici deosebirile profunde dintre Germania şi Italia: Roma ca centru cel puţin spiritual al Italiei, hotarele geografice clare, latinitatea culturii întreţinînd un sentiment

permanent de superioritate culturală. Pe deasupra, Italia rămăsese în întregime catolică, nefiind confruntată cu o fărîmiţare confesională ca cea din Germania, iar Contrareforma intenţiona să păstreze tradiţia umanistă în sînul Bisericii. Spre deosebire de Germania, în Italia majoritatea principatelor erau ocupate de străini; germani, spanioli şi francezi domneau de la Milano pînă la Neapole, un ghimpe pentru *italianità*. Pe de altă parte, hegemonia culturală franceză a secolelor al XVII-lea şi al XVIII-lea nu era considerată ostilă, cum o percepeau oamenii de litere germani, ci, dimpotrivă, cultura franceză era văzută în continuare ca un model, iar în secolul al XVIII-lea încă mai existau în viaţa spirituală italiană curente care doreau modernizarea limbii italiene prin adaptarea ei la cea franceză.

Însă prin compararea fîşiei central-europene dintre Iutlanda şi Sicilia cu Europa de Vest, unde convergenţa între statul naţional şi naţiunea culturală s-a realizat timpuriu, se remarcă totuşi predominanţa similitudinilor structurale între Germania şi Italia. De asemenea, în Europa de Est s-au manifestat la finele secolului al XVIII-lea structuri tipice: aici dominau marile imperii transnaţionale, monarhia habsburgică, Imperiul ţarist rus şi Imperiul otoman; într-o anumită măsură chiar şi Prusia se poate include aici, după divizarea Poloniei. Sub stăpînirea nivelatoare a suveranilor germani, ruşi, turci moţăiau o multitudine de potenţiale culturi naţionale, cărora, ce-i drept, le lipseau în general elitele, purtătoare ale identităţii naţionale şi culturale în ţările Europei de Vest şi Centrale. Însă aici culturile naţionale erau sufocate în stadiul de culturi populare rurale, printre care se aflau totuşi şi unele (contrar celor spuse de Karl Marx în ignorantul său dicton, nu lipsit de consecinţe, despre „popoarele lipsite de istorie" din Europa de Est) care în trecut avansaseră destul de mult pe calea realizării unei identităţi naţionale şi culturale: putem menţiona Polonia, Serbia, Boemia sau Ungaria. Imperiile est-europene negau drepturile individului şi ale colectivităţilor naţionale chiar prin modul lor de guvernare, fiind întemeiate pe o putere despotică. Montesquieu afirma despre marile imperii că necesită o

autoritate despotică, ale cărei decizii rapide să compenseze marile distanţe, pe cînd diversitatea Europei de Vest n-ar suporta o astfel de putere absolută.

Astfel, în ceea ce priveşte formarea naţiunilor, Europa consta din trei regiuni foarte diferit structurate, care au păşit în epoca marilor schimbări din istoria universală pornind de la premise radical diferite. Această epocă de răscruce marchează trecerea de la vechea Europă agrară, tripartită, la Europa civilizaţiei industriale a maselor de azi, şi în cadrul acestei schimbări ideea de naţiune a cîştigat semnificaţii cu totul noi, revoluţionare şi iniţiatoare de revoluţii.

3. Revoluţia industrială

Acest prag al istoriei universale între Revoluţia franceză şi primul război mondial a însemnat o modificare fundamentală a ideii naţionale, nu în conţinut, ci în semnificaţia ei politică. La finele secolului al XVIII-lea chestiunea nu avea încă o însemnătate majoră; ca noţiune politică ea servise pînă atunci doar claselor conducătoare, iar ca liant cultural îi cuprindea pe cei instruiţi din toate categoriile sociale. Dar la începutul secolului XX ideea de naţiune a cuprins masele, pentru a folosi cuvintele lui Karl Marx, şi a devenit o forţă materială, modul cel mai puternic de legitimare politică a Europei, iar ceva mai tîrziu a întregii lumi. Fundalul acestei schimbări radicale era alcătuit dintr-o ruptură în istoria universală, comparabilă eventual cu acea răsturnare care a transformat, odinioară, hoardele de vînători şi culegători din epoca de piatră în colectivităţi organizate de cultivatori, crescători de vite şi constructori de oraşe. De la sfîrşitul secolului al XVIII-lea, revoluţia atlantică a transformat la rîndul ei societatea agrară a orînduirii feudale într-o civilizaţie industrială a maselor, a cărei constituţie oscila între doi poli, statul opresiv totalitar şi democraţia parlamentară. Revoluţia neolitică s-a desfăşurat pe o perioadă mare de timp, dînd oamenilor posibilitatea de a se adapta, în

schimb trecerea în era industrială a fost mult mai rapidă. Niciodată pînă atunci omenirea nu avusese atît de puţin timp pentru atîtea schimbări.

La început a existat problema demografică. După un echilibru de secole, restabilit în mod brutal de epidemii, războaie şi foamete, după jumătatea secolului al XVIII-lea populaţia europeană a început să crească în salturi. În 1750 continentul număra aproximativ 130 de milioane de locuitori, către 1800 erau deja cam 180 de milioane, la 50 de ani după aceea 266 de milioane, în 1900, 401 de milioane, iar în ajunul primului război mondial, 468 de milioane. Nici măcar emigrările masive din a doua parte a secolului al XIX-lea nu au adus nici o modificare a situaţiei, iar catastrofe ca iarna extrem de friguroasă din 1783/1784, cînd mulţi oameni de pe întreg continentul au murit de îngheţ, situaţie care în secolele trecute ar fi provocat regresii majore, acum erau abia vizibile în statisticile demografice. După ce Silezia a suferit pierderi mari de vieţi omeneşti (50.000 de persoane) din pricina foametei din 1771/1772, în următorii trei ani populaţia a crescut cu 70.000. Şi nu creştea doar cifra populaţiei, ci şi rata ei de creştere sporea permanent, deşi la 1800 Europa era deja cel mai dens populat continent din lume.

Această explozie demografică fără precedent a avut cauze multiple, încă insuficient lămurite. Pe de o parte, creşterea bruscă a productivităţii agricole. Fostul asolament pe o treime a cîmpului, care însemna ca o parcelă să rămînă necultivată, a făcut loc asolamentului modern prin alternarea culturilor, şi venitul funciar a crescut pretutindeni. Cu plugul de Brabant, introdus pînă la 1800 în toate ţările Europei de Vest şi Centrale, pămîntul putea fi desţelenit mai adînc decît pînă atunci; coasa a înlocuit secera, noi metode au îmbunătăţit semănatul, îngrăşatul pămîntului şi recolta. Atît guvernele, cît şi agricultorii erau cuprinşi de *„fanatisme de l'agriculture"*, de pasiunea pentru agricultură, aşa cum a declarat un contemporan. Marile oscilaţii între recoltele anuale au început să se micşoreze, perioadele de foamete s-au rărit şi în final au dispărut cu totul.

Oamenii mai bine hrăniţi sînt mai rezistenţi la boli. De asemenea, la stăvilirea epidemiilor au contribuit şi noile mijloace de combatere a bolilor şi molimelor. Progresele făcute în domeniul igienei au determinat o scădere a mortalităţii la copii şi la femei în timpul naşterii, şi nu doar medicina a jucat aici un rol important, ci şi noua concepţie despre copii şi familie. Dreptul de breaslă şi de clasă şi mai ales poziţia juridică ocupată de populaţia rurală în Europa de Est şi Centrală împiedicaseră pînă acum multe căsătorii. Acum se încheiau mai multe căsătorii şi mai des, iar partenerii trăiau mai mult împreună. De fapt nu crescuse considerabil numărul de copii născuţi ; începînd cu a doua jumătate a secolului al XIX-lea el chiar se diminuase, însă rata mortalităţii era în regresie, în timp ce durata medie de viaţă era într-o continuă ascendenţă.

Astfel au conlucrat multe influenţe, s-au stimulat reciproc şi au condus la acest val demografic cum nu mai cunoscuse lumea pînă atunci : o adevărată inflaţie a populaţiei. Paradoxal în această situaţie era faptul că, deşi rata supravieţuirii era acum mai mare datorită îmbunătăţirilor aduse în sistemul de aprovizionare cu alimente, acei oameni tot flămînzeau. Asta pentru că numărul locurilor de muncă rămăsese acelaşi, în timp ce numărul solicitărilor devenise mult mai mare. Sporirea demografică a cauzat şi scumpirea alimentelor începînd cu jumătatea secolului al XVIII-lea, mai ales a cerealelor – în Franţa, de exemplu, preţul cerealelor a crescut cu peste 60 % pînă la sfîrşitul secolului al XIX-lea, pe cînd veniturile crescuseră doar cu aproximativ 25%.

Oamenii au început să călătorească. Excesul de populaţie din regiunile rurale s-a canalizat în general spre oraşele mari, unde îngroşa rîndurile cerşetorilor şi muncitorilor sezonieri, umplea spitalele şi suprasolicita instituţiile de binefacere insuficient de numeroase. Londra a fost luată cu asalt de ţăranii irlandezi, Parisul de *pauvres montagnards* din Masivul Central şi din Alpi, Madridul era plin de locuitori din Pirinei şi Galiţia, iar Neapole atrăgea proletariatul agricol sărac din sud. O variantă era orientarea

spre locurile unde se mai găsea pămînt de vînzare, în cele mai multe cazuri oamenii fiind convocaţi de autorităţile care doreau astfel să populeze regiunea şi în acelaşi timp să dispună de noi terenuri cultivabile. Frederic cel Mare a colonizat Oderbruch şi alte zone cu mai mult de 300.000 de oameni, cîmpia ungară depopulată de turci şi Banatul au atras 11.000 de familii din sud-vestul Germaniei, iar ţarina Ecaterina a II-a a încercat să populeze cu germani stepele din regiunea Volgăi, în timp ce, pînă la finele secolului al XVIII-lea, peste o jumătate de milion de ruşi s-au aşezat în Siberia. Din podişul scoţian suprapopulat s-au remarcat deplasări în masă spre nordul Angliei şi spre Irlanda şi mai multe mii de germani au fost chemaţi de coroana Spaniei în Sierra Morena pentru a cultiva terenul de acolo, lăsat în paragină de la izgonirea maurilor.

Dar puterea obişnuinţei şi raporturile sociale erau în continuare mai puternice decît presiunea demografică. Abia zguduirile provocate de epoca napoleoniană au putut să schimbe ceva în această privinţă. Acum, pentru prima oară în istorie, armate de sute de mii de soldaţi mărşăluiau prin întreaga Europă, soldaţi francezi, italieni sau din Württemberg au ajuns să vadă Ebrul şi Moscova, cazaci din Ural şi soldaţi prusaci au intrat în Paris, astfel încît şi pentru oamenii simpli s-au deschis orizonturi geografice mult mai largi, depărtările enorme nemaifiind imposibil de parcurs. La acestea s-a adăugat eliberarea ţăranilor din estul şi centrul Europei. Din moment ce restricţiile legate de căsătorie şi legarea de glie nu se mai aplicau, media de vîrstă a celor care se căsătoreau a scăzut rapid. Presiunea demografică s-a amplificat în continuare în cadrul unei singure generaţii, iar acum puteau să călătorească şi locuitorii săraci. Se începea prin a trece în oraşul învecinat, apoi în cel mai apropiat oraş mare, şi dacă nici acolo condiţiile de viaţă nu erau mai bune, oamenii se hrăneau cu iluzia unei vieţi mai bune în Lumea Nouă. Pînă la primul război mondial, 15% din întreaga populaţie a Europei părăsise continentul: mai întîi cei din Marea Britanie, Irlanda şi Germania, iar de la sfîrşitul secolului al XIX-lea mai ales europenii din sud şi

est, zone mai slab dezvoltate industrial, ruşi, polonezi, italieni şi spanioli. Cam 45 de milioane au colonizat America, Australia, Noua Zeelandă şi Africa de Sud. Alte 6 milioane au pornit spre ţinuturile nepopulate ale Rusiei şi Asiei, o călătorie care, în multe privinţe, nu a fost mai puţin însemnată şi dramatică decît popularea Americii de Nord.

Iar aceasta a fost partea mai puţin amplă a mişcării migratoare din Europa secolului al XIX-lea, care a cuprins în total cam 85% din populaţie. 70% din aceştia au rămas în Europa, mutîndu-se doar de la ţară la oraş. Astfel, societatea agrară din Europa de Vest şi Centrală s-a transformat într-una urbană, populînd în special oraşele mari; dacă Europa nu avea în 1801 mai mult de 21 de oraşe cu peste 100.000 de locuitori, în anul 1901 existau deja 147 de oraşe în care trăia cel puţin 10% din populaţia Europei.

Dincolo de aceste cifre abstracte se ascundea pauperizarea maselor, doar vag documentată de literatura social-critică a vremii, de romanele lui Charles Dickens sau Eugène Sue. La ţară, mai mult de trei sferturi din populaţie nu avea proprietăţi şi nici de lucru; „fără măcar o bucăţică de pămînt", scria un medic al săracilor din Mantua, „fără cuptor, fără nimic, osîndiţi doar să aibă prea mulţi copii, să pribegească mereu ca nişte vagabonzi ai Iadului şi să-şi schimbe an de an locul... Ei pribegesc, urmaţi de cîteva oi şi cu puţin avut: o saltea zdrenţuită, un vas de vin, mic şi mucegăit, niscaiva unelte primitive şi o cheie mică..."[33]. În unele regiuni din Westfalia, Palatinat şi Austria Inferioară, săracii erau adunaţi de către autorităţi în adevărate convoaie de cerşetori, care, într-o ordine stabilită şi însoţite de un jandarm, treceau prin satele din împrejurimi, pentru a-şi aduna pomana.

Şi celor care ajungeau la oraş, rareori le mergea mai bine: de cele mai multe ori îngroşau doar rîndurile zilierilor neinstruiţi, care trebuiau să fie mulţumiţi dacă ei şi familiile lor reuşeau să rămînă în viaţă graţie unor munci ocazionale; ei erau rînd pe rînd hamali, lucrau la docuri sau curăţau zăpada. Sărăcirea unor mari segmente ale populaţiei urbane, resimţită deja în secolul al XVIII-lea, continua şi începea să capete proporţii catastrofale.

Mizeria crescîndă a maselor a fost numită „pauperizare" şi întreaga lume rămînea perplexă în faţa acestui fenomen. Iată cum definea în 1846 Enciclopedia Brockhaus această noţiune: „Pauperizarea apare acolo unde o clasă socială numeroasă nu poate cîştiga decît cel mult un venit mic prin prestarea celor mai grele munci, nici acesta sigur; acolo unde individul este de obicei victima acestei situaţii din naştere şi, de-a lungul întregii vieţi, nu are nici o perspectivă de ameliorare şi pe deasupra se adînceşte din ce în ce mai mult în prostie şi barbarie, cade în patima băuturii şi devine prada viciilor animalice de toate felurile: un nou recrut pentru azilurile de săraci, casele de corecţie şi temniţe. Cu toate acestea, el nu pregetă să se înmulţească cu o rapiditate nemaiîntîlnită".

Această evoluţie putea foarte uşor sfîrşi într-o catastrofă. Preotul scoţian Thomas Robert Malthus prezisese de mult că o sporire permanentă a populaţiei, în condiţiile unei creşteri mult mai mici a resurselor, va duce cu siguranţă la colapsul omenirii. Dacă Europa nu s-a prăbuşit sub ameninţarea foametei, aşa cum s-a întîmplat cu un secol şi jumătate mai tîrziu în Lumea a Treia, acesta a fost meritul revoluţiei economice iniţiate în aceeaşi perioadă, pe care noi obişnuim să o numim revoluţia industrială.

Fără îndoială un termen echivoc. Într-adevăr, avea loc o schimbare radicală: pînă atunci orice muncă era prestată cu ajutorul forţei umane, animale, a apei sau a vîntului. Mai nou, această muncă a fost preluată de maşini, bineînţeles cu un randament mult sporit. Exploatarea zăcămintelor a fost regîndită şi aşezată pe noi fundamente; cărbunii şi fierul, mai tîrziu şi ţiţeiul, au început să fie masiv exploatate, prelucrate şi folosite, devenind un fel de simboluri ale noii epoci. Ştiinţa s-a îmbinat cu industria; tot ceea ce era nou nu se mai năştea pe cale empirică, ci în urma unor calcule şi operaţii abstracte executate în birouri şi laboratoare. Organizarea muncii s-a modificat, atrăgînd de asemenea importante schimbări sociale: în locul manufacturilor au apărut fabricile, în locul micilor gospodării autarhice, gospodăriile agricole mari; în consecinţă, s-a introdus principiul diviziunii

muncii. Meşteşugarii şi ţăranii, care constituiau o forţă sigură de muncă, fiind părţi componente ale unei reţele sociale şi legale complexe, au fost înlocuiţi de muncitorii salariaţi, care îşi vindeau forţa de muncă pe piaţa liberă.

Industrializarea Europei – un proces coerent în sine al schimbărilor neîntrerupte – continuă de 200 de ani, însă continentul nu a fost cuprins în întregime decît relativ tîrziu, de aceea ea este considerată un fenomen al secolului XX. Pînă înaintea primului război mondial, Europa industrializată se rezuma de fapt la o elipsă formată din Lancashire, Stockholm, Varşovia şi Genova. Alte regiuni rămăseseră neatinse de transformările tehnice şi economice, de la Olanda, în continuare una dintre cele mai bogate ţări din Europa, pînă la Spania şi Rusia, cele mai sărace. Situaţia era similară în Austro-Ungaria, spaţiul balcanic şi Polonia. Sigur că peste tot existau insule în care înflorea industria: Boemia avea o industrie textilă foarte evoluată, Catalonia producea mai mult material de bumbac decît Belgia, Italia de Nord îşi mecanizase filaturile, mai ales cele pentru mătase, în timp ce la Moscova şi Sankt Petersburg se înfiinţaseră turnătorii de fontă şi fabrici constructoare de maşini. Însă economiile naţionale ale acestor ţări au rămas încă multă vreme non-industriale, dominate, cu excepţia Olandei, de agricultură. Aici fabricile şi căile ferate erau construite mulţumită în principal inginerilor şi întreprinderilor britanice, mai tîrziu şi celor germane, franceze sau belgiene. Pe lîngă poziţia geografică defavorizată mai cu seamă a marilor imperii estice, aici persistau şi o orînduire feudală perimată, bazată pe proprietăţi imense, o concepţie tradiţională faţă de muncă şi proprietate şi o politică financiară şi vamală învechită şi protecţionistă, care nu stimulau deloc spiritul de întreprinzător şi nici o cerere suficientă. Europa se dezmembra în două lumi, nord-vestul industrializat, aflat într-o dezvoltare extrem de rapidă, şi estul şi sudul, agrare, în care tehnica industrială era importată şi care exportau alimente şi materii prime în ţările industriale – raport care se regăseşte astăzi între ţările lumii dezvoltate şi cele ale Lumii a Treia, cu consecinţe politice comparabile cu fenomenul

întîlnit în Europa după primul război mondial : dictaturile totalitare, preponderent fasciste, în ţările nedezvoltate din punct de vedere industrial.

O altă diferenţă despărţea Europa industrială de cea rurală, şi anume localizarea progresului economic în regiunile cu o populaţie densă, adică forţă de muncă ieftină. Noile mine, fabrici şi uzine absorbeau oamenii. Rezerva de forţă de muncă era nelimitată, căci masele paupere şi mizere erau mulţumite dacă reuşeau să aibă o muncă regulată şi un salariu sigur. Cu toate criticile contemporane şi ulterioare aduse condiţiilor de viaţă dezolante şi salariilor mizere ale acestei prime generaţii de muncitori, trebuie să luăm în considerare următorul lucru : în comparaţie cu mizeria maselor din perioada premergătoare epocii industriale, muncitorul de rînd o ducea acum mai bine ; şomajul, ocupaţiile parţiale, munca îndeplinită de copii şi femei, salariile sub preţul pieţei prin munca la domiciliu, folosirea forţei de muncă ieftină în locuri de producţie mai bine amplasate, pentru scăderea salariilor, au început să dispară şi, deşi unele recolte mai slabe şi prăbuşiri economice provocau majorarea preţurilor la alimente, după revoluţia de la 1848/1849 nu au mai existat revolte iscate din cauza foametei. Pauperismul, un destin inevitabil în prima parte a secolului al XIX-lea, ce părea să fie ameninţarea socială a viitorului Europei, s-a atenuat complet în a doua lui parte.

Creşterea demografică şi avîntul producţiei au fost însoţite de o a treia schimbare : în secolul al XIX-lea a fost învinsă ostilitatea spaţiului, care pînă atunci împiedicase orice extindere a puterii şi a economiei. Transportul de mărfuri şi persoane, dar şi comunicarea la distanţă au căpătat noi dimensiuni. Durata unei călătorii între două localităţi rămăsese aceeaşi dintotdeauna, limitată de capacitatea cailor pentru transportul terestru şi a corăbiilor pentru cel maritim şi fluvial, dar şi de vicisitudinile geografice şi meteorologice. Un om călare putea parcurge pe teren drept pînă la 200 de km pe zi, însă asta era mai degrabă o excepţie, şi în fond nu multă lume avea cai. Poştalioanele, care serveau la transportul între

oraşele mari, reuşeau să parcurgă în Franţa anului 1780 cam 50 de km pe zi, diligenţa rapidă între 80 şi 90 de km. Dar reţeaua de străzi a Franţei era incontestabil cea mai bună din Europa, căci statul se îngrijea sistematic de amenajarea şoselelor, adică a drumurilor cu înveliş solid pentru trafic la mare distanţă. Şi *turnpikes*-urile englezeşti, construite de întreprinderi private, erau uşor de parcurs, însă în restul Europei durata unei călătorii era mult mai lungă. În Prusia, acest regat cu multe hotare, Frederic cel Mare a lăsat intenţionat drumurile în paragină, pentru a îngreuna intrarea armatelor duşmane, şi abia după moartea acestuia s-a început cu timpul construcţia şoselelor. După epoca napoleoniană, cînd se intenţiona crearea unei căi de comunicaţie între provinciile vestice nou achiziţionate şi centrul Prusiei, a început şi în Prusia munca serioasă la construcţia de drumuri, însă, în 1830, poştalionul încă mai avea nevoie de 40 de ore ca să parcurgă distanţa de la Berlin la Breslau. Mai departe în est, în Austro-Ungaria şi chiar în Rusia, starea drumurilor era şi mai deplorabilă, veşnicele piste de nisip desfundate erau de netrecut iarna sau pe vreme de ploaie, iar în scurtele luni de vară se ajungea mai repede pe jos decît cu căruţa.

Această situaţie s-a schimbat radical în secolul al XIX-lea. Reţeaua de şosele s-a dezvoltat, călătorii nemaidepinzînd într-o aşa mare măsură de anotimp şi vreme. Prin poşta rapidă, cu schimburi dese de cai, bine organizate, a crescut considerabil şi viteza călătoriei, cei 650 de km dintre Paris şi Bordeaux putînd fi parcurşi acum într-o zi şi jumătate, pe cînd înainte de revoluţie era nevoie de 5 zile pentru acest traseu. Preţurile unei călătorii au scăzut, cu atît mai mult cu cît diligenţa a început să fie înlocuită de tren. În jurul anului 1850 rutele feroviare însumaseră deja 800 de milioane de kilometri parcurşi, în timp ce, pe şosele, vehiculele cu tracţiune animală realizau doar jumătate din această distanţă. În aceeaşi perioadă velierele mari înregistrau succese în ceea ce priveşte viteza şi încasările din transportul de mărfuri, ele străbătînd pe rutele lungi dintre Liverpool şi Melbourne, China şi San Francisco pînă la 500 de kilometri pe zi. Tot acum

începe ascensiunea vapoarelor cu aburi propulsate de elice, care au preluat transportul de persoane, nefiind condiţionate de intensitatea vîntului şi putînd astfel să respecte orarul. Abia acum Atlanticul a devenit uşor de trecut; milioane de emigranţi europeni traversau oceanul în două pînă la trei săptămîni, de două ori mai repede decît predecesorii lor în urmă cu un secol.

Cu aceasta a debutat epoca transportului în comun: mulţimi mari de oameni şi mărfuri erau acum transportate pe distanţe mari într-un timp mult mai scurt, în număr mult mai mare şi la un preţ mult mai mic. Produsele agricole puteau fi transportate în aglomeraţiile urbane şi pe distanţe mari, fără să se altereze; la fel materiile prime, care erau transportate în locuri de prelucrare mult mai îndepărtate. Pieţe întinse, premisa dezvoltării economice şi a conturării unor obiective economice europene comune, au devenit abia acum posibile.

Percepţia asupra lumii a suferit metamorfoze o dată cu această generaţie. Pînă acum, cea mai mare zonă economică cunoscută de europeni fusese Marea Mediterană, pentru a cărei străbatere de la est la vest era nevoie încă din Antichitate cam de 80 de zile, şi tot atît timp era necesar pentru a traversa Europa de la Madrid pînă la Sankt Petersburg. Trenul a spart barierele spaţiului; în 1839 revista englezească *Quarterly Review* relata despre noile legături feroviare şi încheia cu profeţia „victoriei treptate şi în cele din urmă totale asupra spaţiului şi depărtărilor, despre care se credea că vor despărţi naţiunile lumii pe vecie"[34]. În anul 1873, autorul francez Jules Verne a publicat o utopie în care a extins această nouă măsură a vieţii asupra întregului glob: înconjurul pămîntului în 80 de zile. Şaisprezece ani mai tîrziu, un reporter american a încercat să îndeplinească utopia. Elizabeth Cochrane, de la cotidianul newyorkez *World*, a navigat de la Hoboka la Londra şi a traversat Canalul Mînecii, l-a vizitat pe Jules Verne la Paris şi a plecat mai departe cu trenul spre Brindisi. Acolo s-a îmbarcat pe un vapor cu aburi cu care a traversat Marea Mediterană şi Canalul Suez, ajungînd la Singapore, de unde şi-a continuat călătoria spre Hong Kong, Yokohama şi San Francisco.

Un tren special închiriat de ziarul la care lucra a dus-o pînă la Chicago împreună cu maimuţa cumpărată din Singapore, după care îi mai rămăsese încă timp suficient pentru restul drumului pînă la New York. Cu excepţia acelui tren special, folosise doar transportul în comun obişnuit, iar durata călătoriei a depăşit visul lui Jules Verne: 72 de zile, 6 ore şi 11 minute de la New York la New York. La finele secolului al XIX-lea spaţiul de viaţă imaginabil al omului se extinsese la tot globul.

Dar pentru a şti asta nu mai era nevoie să călătoreşti: ştirile circulau acum mai repede şi relatau din ce în ce mai fidel realitatea lumii. Pînă acum ştirea era o marfă scumpă, aflată la dispoziţia negustorilor bogaţi şi a celor de la putere, care circula cu toate acestea încet – de căderea Bastiliei, Londra a aflat la trei, iar Viena la opt zile după eveniment. Desigur, în Europa de Vest şi Centrală existau din veacul al XVI-lea servicii poştale regulate care transportau şi scrisorile oamenilor simpli, însă rapoartele observatorilor străini din Parisul revoluţionar ajungeau cu diligenţa la Berlin, de exemplu, la cel puţin două săptămîni după evenimente.

În 1794, inginerul francez Claude Chappe a inventat semaforul, un telesemnalizator mecanic cu aripioară, care se monta pe dealuri, pe turnurile bisericilor şi pe stîlpi şi, prin intermediul unui alfabet prin semne, transmitea ştiri de la o staţie la următoarea. Primele încercări au dovedit o viteză de transmisie foarte mare; în condiţii de vizibilitate bună, o ştire putea ajunge de la Paris la Toulon în 20 de minute. Pînă la mijlocul secolului al XIX-lea acest telesemnalizator stabilea viteza de circulaţie a ştirilor în întreaga Europă, fiind înlocuit apoi de telegrafia electrică. În acelaşi timp, poşta a devenit incredibil de rapidă o dată cu utilizarea trenului ca mijloc de transport şi a crescut enorm şi volumul de expediţii poştale, astfel încît tarifele au scăzut şi s-au uniformizat. În 1856, o scrisoare expediată de la Paris ajungea la Berlin în două zile; telegrafia şi mai tîrziu telefonul au realizat o reducere a duratei de transmitere a veştilor, iar presa, într-o înflorire nemaipomenită, a contribuit şi ea la răspîndirea în masă a noutăţilor.

Nou era şi publicul care dorea să aibă acces la noutăţi. La finele secolului al XVIII-lea, acest public era încă limitat în principal la cercuri restrînse de persoane apte să scrie şi să citească. Pe la mijlocul următorului secol publicul cititor s-a mărit rapid: în nord-vestul Europei, adică în Scoţia, Germania, Scandinavia, Olanda şi Elveţia, mai mult de trei sferturi din populaţie putea acum citi şi scrie, în Austria, Anglia, Franţa şi Belgia mai mult de jumătate, în timp ce mai mult de trei sferturi din populaţia regiunilor periferice exclusiv agrare ale Europei – Rusia, Balcani, sudul şi centrul Italiei, Peninsula Iberică – era analfabetă. Un astfel de public numeros a determinat un avînt fără precedent al presei şi cărţilor, înlesnit şi de noile tehnici de tipărire, prin culegerea de litere şi maşinile de zeţuire mecanice. Acolo unde cenzura de stat nu încerca să blocheze în mod artificial fluxul de informaţii, piaţa de carte şi presa ofereau nu numai informaţii, ci şi opinii şi argumente şi acordau cititorilor libertatea de a alege între părţi. S-a format astfel un public critic, dispus să discute, care se impunea din ce în ce mai frecvent în faţa cabinetelor europene, dar care, tot prin mass-media, era mai uşor de influenţat decît oricînd înainte.

Toate acestea, explozia demografică, revoluţia industrială, triumful asupra timpului şi spaţiului, noua accesibilitate a informaţiei şi ştiinţei, erau foarte strîns legate şi se intercondiţionau. Sistemul politic european a trebuit să reacţioneze la această transformare fundamentală fără precedent. Premisele esenţiale ale dominaţiei politice s-au schimbat; statul absolutist, care caracterizase Europa secolului al XVIII-lea în cele mai diverse forme şi varietăţi, nu-şi mai putea îndeplini obligaţiile în trei planuri: al gradului de participare la putere, al realizărilor legate de sistemul politic şi al legitimităţii.

Din punct de vedere politic, a fost cel mai plauzibil ca absolutismul să se prăbuşească, avînd în vedere că acum erau chemate să participe la putere cercuri din ce în ce mai largi din populaţie. Pe lîngă vechea elită a nobililor de la putere, a început pretutindeni în Europa ascensiunea noilor elite. Sarcini militare şi

publice erau din ce în ce mai des preluate de membrii păturii burgheze, care reuşeau să pună în funcţiune aparatul de stat, dar care erau incomodaţi de prerogativele politice şi privilegiile sociale ale conducătorilor lor din nobilime: la ambasade ocupau posturi de secretari şi de însărcinaţi cu afaceri, în domeniul impozitelor erau secretarii intendenţilor, în armată aveau grade inferioare, în tribunale erau funcţionari mărunţi, ceea ce frapa cu atît mai mult cu cît superiorii acestora din aristocraţie erau rareori de găsit în biroul lor, stînd mai mult la curte sau pe propriile domenii. Industrializarea a propulsat la conducere o nouă pătură, industriaşii burghezi, la care s-au adăugat mai tîrziu managerii, persoanele angajate în funcţii de conducere, ce exercitau împreună o putere economică uriaşă şi doreau să îşi impună această putere şi în spaţiul politic. Explozia de lectură şi educaţie a dus la formarea unei categorii de cititori şi autori informaţi, care nu voiau să accepte lipsa de consecinţe politice a discuţiilor lor. Nu în ultimul rînd, în zorii epocii maselor, s-a ivit problema tot mai acută a reprezentării politice în virtutea contribuţiilor aduse statului: impozitele şi serviciul militar; astfel, sloganul revoluţiei americane *„No taxation without representation"* a fost adoptat şi în Europa, impunînd noi forme de reprezentare politică, ce au ţinut seama de prăbuşirea orînduirii feudale şi de ideologiile noii ere.

În ceea ce priveşte realizările sistemului politic, pretenţiile absolutiste ale coroanelor Europei nu au fost niciodată realizate în totalitate, căci compromisurile permanente cu clasa nobililor limitaseră şi puseseră pînă atunci la îndoială orice putere statală. Violenta creştere demografică şi dezvoltarea noilor mijloace de comunicaţie şi, nu în ultimul rînd, necesitatea raţionalizării şi eficientizării statului, impusă de industrializarea avansată, creaseră nevoia unei noi forme statale, cu un aparat de conducere şi administrare centralizat şi ierarhizat, care să îşi exercite monopolul puterii pînă în cele mai îndepărtate colţuri ale ţării şi la nivelul întregii populaţii. Doar aşa putea statul să cuprindă în întregime resursele naturale şi sociale ale naţiunii şi să se facă simţit în

toate straturile şi grupele sociale, pentru a compensa problemele sociale imense cauzate de revoluţia industrială şi pentru a se îngriji de o cît mai echitabilă împărţire a bunurilor, valorilor şi şanselor.

Schimbarea Europei era văzută însă de contemporani în primul rînd ca o gravă criză de legitimare. Miturile şi semnificaţiile vechii Europe îşi pierduseră valabilitatea, legitimitatea divină a monarhului şi „dreptul străbun" se perimaseră. Principele era un om ca toţi ceilalţi, lipsit de acum înainte de aureola sa divină; funcţia sa nu mai era legitimată de Dumnezeu, ci avea nevoie de aprobarea oamenilor şi, dacă aceasta lipsea, atunci capul regelui putea ajunge sub tăişul ghilotinei. La încoronarea sa în 1830, Ludovic Filip, „regele burghez" al francezilor, nu şi-a mai depus jurămîntul pe Sfînta Scriptură, ci pe constituţie, iar titlul regal nu l-a primit de la Dumnezeu prin mijlocirea episcopului de Paris, ci de la Parlament. „Sfînta Alianţă", uniunea creştină a monarhilor austrieci, ruşi şi prusaci, nu mai era luată în serios aproape de nimeni: „un monument al ciudăţeniei umane şi princiare", spunea sec Friedrich von Gentz.

Remarcabil este însă că de fapt, conform dictonului lui Hegel, criza valorilor începuse în Europa cu mult înainte ca revoluţia industrială şi explozia demografică să dizolve vechea orînduire socială: „O dată revoluţionat imperiul imaginaţiei, realitatea va ceda şi ea"[35]. Decreştinizarea unor mari părţi ale continentului, declinul creştinismului de la o religie cotidiană la una duminicală constituie un proces iniţiat spre sfîrşitul secolului al XVII-lea şi vizibil nu doar în filosofia elitistă a iluminiştilor, ci şi în schimbarea mentalităţii şi comportamentului colectiv, ceea ce se vădea, de exemplu, în discursul modificat despre moarte sau despre cunoaşterea şi practicarea crescîndă a controlului naşterilor, interzis cu stricteţe de către Biserică.

Percepţia realităţii s-a schimbat şi ea radical, atrăgînd o nouă concepţie asupra ordinii sociale şi statale. Pînă în acest moment prezentul nu se deosebea prea mult de trecut sau de viitor; devenirile istoriei nu se făceau simţite pentru oamenii care trăiau

încapsulaţi în mediul lor cunoscut, la sat sau în micile oraşe, legaţi de succesiunea neschimbată a anotimpurilor şi de producţia agricolă, unde viitorul aşteptat nu era decît repetarea trecutului, în timp ce orînduirea viitoare era inevitabil aceeaşi „bună orînduire veche". Dimpotrivă, despre noile vremuri, Heinrich Heine remarca: „Ce schimbări trebuie să se producă acum în mentalitatea şi concepţiile noastre! Pînă şi noţiunile elementare de timp şi spaţiu au devenit oscilante. Prin intermediul trenului este ucis spaţiul, ne mai rămîne timpul"[36], care şi el este trăit ca timp accelerat frenetic, ameţitor şi nesigur. Timpul, scria Ernst Moritz Arndt, îşi îngroapă naşterile atît de repede, încît astăzi se uită ceea ce a fost ieri[37]. Oamenii erau ameţiţi de fluxul de nou şi nemaiauzit, care contrasta puternic cu liniştea dinainte, din cadrul îngrădit şi previzibil al obişnuitului. Marile drumeţii, migrările în masă au fost resimţite ca nişte catastrofe sau privite euforic, dar cu aceleaşi efecte social-psihologice, în aşteptarea noului absolut. „În timp ce strămoşii noştri nu înduraseră mare lucru afară de războaie", rezuma în 1871 Jacob Burckhardt, istoric elveţian din Basel, noua conştiinţă a contemporanilor săi, „ultimele trei generaţii au trecut prin infinit mai multe, trebuind să elaboreze noi principii ale existenţei, asistînd la formări masive de state noi, schimbări rapide de obiceiuri, cultură şi literatură. Ca impact asupra vieţii, epoca reformei religioase sau cea colonială sînt un fleac pe lîngă a noastră"[38].

Astfel, viaţa de zi cu zi a marilor mase de oameni a luat forme radical diferite de cele anterioare, iar vechile mituri, legături şi loialităţi au pălit. Corpul social odinioară închegat al societăţii agrare feudale, ancorat în viaţa religioasă şi spirituală, s-a dezmembrat şi a pus în libertate miriade de indivizi, care căutau noi semnificaţii, dacă nu erau acaparaţi total de grija pentru ziua de mîine.

Nevoia unei noi forme de colectivitate a găsit multiple răspunsuri. Dreptul fiecăruia la libertate şi fericire – *„pursuit of happiness"*, cum promiseseră revoluţia din America şi, la început, şi cea franceză – a devenit deviza seculară a liberalismului european.

Este dificil de găsit o definiţie exactă a liberalismului, căci un ofiţer spaniol care se revolta împotriva absolutismului regelui Ferdinand al VII-lea avea în mod cert alte scopuri decît un whig englez care voia să schimbe alcătuirea Camerei Comunelor, iar un membru al unei asociaţii studenţeşti germane care reclama unitatea Germaniei pe baze constituţionale se deosebea considerabil de un nobil rus care încerca să desfiinţeze iobăgia. Comună era dorinţa de libertate, de cele mai multe ori de libertate personală – libertatea adunărilor, a cuvîntului şi a presei, non-dependenţa de bunul-plac al statului, în general o îngrădire a imixtiunii statului în viaţa socială, economică şi privată. După definiţia economistului englez Jeremy Bentham, scopul unei societăţi liberale era „cea mai mare fericire pentru cei mai mulţi", iar calea spre ea implica existenţa unor instituţii de stat liberale şi mai ales a unei constituţii care să fixeze drepturile omului şi, în spiritul lui Montesquieu, să îngrădească puterea guvernului, dar şi a Parlamentului şi a justiţiei.

În decursul secolului al XIX-lea a apărut o nouă idee fundamentală de opoziţie. Organizatoric, socialismul a rezultat în principal din formele radicale ale liberalismului, care nu împărtăşeau tendinţa onorabilităţilor liberale de a face compromisuri cu puterea şi doreau să abordeze întregul ansamblu cu violenţă revoluţionară, pentru a realiza suveranitatea poporului în spiritul concepţiei iacobine. În locul libertăţii individului a trecut egalitatea tuturor; o dată cu industrializarea progresivă şi cu formarea celei de-a patra clase s-a creat mitul clasei şi a început afirmarea solidarităţii maselor muncitoare împotriva egoismului celor de la putere şi al marilor proprietari, expresie a conştiinţei de sine a acestor clase inferioare, a căror muncă în fabrici făcea posibilă bunăstarea crescîndă a populaţiei.

Adepţii formelor sociale mai vechi au trecut la mobilizarea forţelor defensive, care, la rîndul lor, au dat naştere unor ideologii foarte eficiente în rîndul maselor. Conservatorismul consta iniţial în apărarea diversităţii statului şi a societăţii de principiile abstract-**filosofice iluministe, pe care le simţea în acelaşi timp foarte**

aproape. Aşa cum afirma Justus Möser, funcţionar şi istoriograf din Osnabrück, „în realitate, prin aceasta ne îndepărtăm de adevăratul plan al naturii, care îşi arată bogăţia în diversitate, şi netezim drumul spre despotism, care vrea să impună orice cu puţine reguli şi pierde astfel bogăţia diversităţii"[39]. Aici nu filosofia era vrăjmaşul, ci autoritatea absolutistă, care transforma maximele iluministe în tehnici de dominaţie, pentru a uniformiza ordinea socială. În ochii conservatorului englez Edmund Burke, revoluţionarii francezi se deosebeau de puterea absolutistă doar în măsura în care foloseau aceleaşi mijloace, dar mult mai consecvent.

Conservatorismul acesta iluminist, ce urmărea asigurarea libertăţii atît împotriva despotismului domnitorilor, cît şi a celui al maselor, devine după Revoluţia franceză şi epoca napoleoniană o construcţie de idei care apăra întîietatea socială şi politică al vechilor elite preindustriale, coroana, nobilimea şi clerul, împotriva noilor elite şi a normelor lor politice, iar sloganul conservator era „legitimitate". Cu cît era mai puternic sentimentul de criză permanentă, de schimbare continuă, cu atît mai rigid devenea frontul defensiv al conservatorismului, care în secolul al XIX-lea a primit în rîndurile sale facţiuni naţionaliste, populare şi din ce în ce mai frecvent antisemite, devenind el însuşi o mişcare a maselor. În sfîrşit, catolicismul politic a fost reacţia unei minorităţi ale cărei insule de tradiţie nu au fost afectate atît de puternic de continua permutare a valorilor sociale şi care s-a opus pretenţiilor la putere ale liberalismului agresiv predominant protestant.

Astfel au luat naştere în Europa veacului al XIX-lea o mulţime de concepţii despre ordine socială şi legitimitate, cu evoluţii multiple, diferenţiate sau similare ; toate aceste „-isme" au rezultat din acelaşi univers ideatic european şi pînă şi mişcările revoluţionare extreme ale secolului XX, comunismul şi fascismul, reproduc posibilităţi înrudite ale gîndirii europene. Problema este că ele s-au coagulat în partide şi „mişcări" care le-au considerat la modul absolut şi aveau pretenţia că nu doar reprezintă interese, ci enunţă adevăruri absolute. În acest fel au reuşit să înflăcăreze mulţimile de oameni şi să le aducă pe baricade, fără ca totuşi, în

împrejurările respective, să se impună total faţă de ideologiile concurente şi susţinătorii acestora.

Războiul religios şi civil din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea ameninţa din nou Europa secolelor al XIX-lea şi XX. Şi de data aceasta, tot statul a pus capăt războiului civil. Vechiul instrumentar al statului autoritar birocratic şi absolutist se dovedea util din ce în ce mai rar, pentru că guvernul statului era obligat să se justifice în faţa populaţiei apelînd la ideologiile politice moderne. Statul civilizaţiei industriale a maselor avea nevoie de o legitimare care să reunească toate celelalte ideologii şi în acelaşi timp să asigure statului adeziunea cetăţenilor săi, această legitimare regăsindu-se în ideea de naţiune, care suferise şi ea schimbări importante.

Din perspectivă politică, termenul „naţiune" desemnase pînă atunci totalitatea acelora care, direct sau indirect, acţionau politic, adică întreţineau o anumită relaţie cu coroana sau erau reprezentaţi în dietă. Lucru valabil în continuare, doar că o dată cu Revoluţia franceză s-a schimbat şi cercul celor activi politic. În senzaţionalul manifest din ianuarie 1789, intitulat *Ce este starea a treia ?*, abatele Sieyès a stabilit noua idee revoluţionară despre naţiune: din trei clase care formau societatea – clerul, nobilimea şi „starea a treia", comunitatea celor simpli, lipsiţi de privilegii –, societatea era menţinută doar prin munca acestei a treia clase. De aici rezultă că prima şi a doua clasă nu fac parte din naţiune, pentru că nu contribuie cu nimic la bunăstarea ei, iar naţiunea este alcătuită doar din a treia clasă, poporul: „Ce este deci starea a treia? Totul"[40]. Cu această răsturnare a noţiunilor – Montesquieu încă mai definea în mod explicit „nobilimea şi clerul" drept singurele purtătoare ale naţiunii –, „poporul" şi „naţiunea" au devenit una, „poporul" nemaifiind masa de proşti dispreţuită, „plebea", ci „un popor bun", alcătuit din oameni simpli, nepervertiţi, muncitori, care acum îşi cereau drepturile lor ca membri utili ai societăţii împotriva stăpînirii nobililor şi a clericilor paraziţi. Poporul forma naţiunea şi doar această naţiune populară avea să legitimeze pe viitor statul şi stăpînirea. Această nouă naţiune, crede Sieyès, „mai întîi de toate, există, ea este izvorul

a toate. Voinţa ei este întotdeauna legală, căci ea este însăşi legea..."[41]. Naţiunea îi oferă statului constituţia, din ea se nasc toate puterile în stat, naţiunea sub forma poporului liber este suverană, aşa cum confirma Declaraţia Drepturilor Omului şi Cetăţeanului din 26 august 1789, în articolul 3 : „Naţiunea reprezintă originea iniţială a oricărei suveranităţi. Nici o asociaţie sau individ nu îşi pot exercita puterea, dacă aceasta nu provine explicit de la naţiune"[42]. Naţiunea Revoluţiei franceze era alcătuită din toţi cetăţenii cu conştiinţă politică, pe fundamentul ideilor de egalitate a tuturor şi de suveranitate a poporului. Cine nu se declara ca făcînd parte din a treia clasă revoluţionară era exclus din naţiune. În rest, aparţinea naţiunii oricine adera la ea în mod explicit. Astfel, Karl Friedrich Reinhard (1761-1837) din Württemberg, profesor particular la o familie de negustori din Bordeaux, la aflarea veştii despre tentativa de fugă a lui Ludovic al XVI-lea, a luat decizia „de a trăi şi a muri francez". Şi prin aceasta el a devenit francez, una dintre cele mai marcante figuri ale diplomaţiei franceze şi chiar ministru de externe al Franţei. În accepţiune franceză, naţiunea era în principiu o chestiune de decizie liberă, *un plébiscite de tous les jours*, ca să folosim cuvintele lui Ernest Renan.

Noua idee revoluţionară despre naţiune, definită drept poporul activ politic, era o construcţie conceptuală, dar şi o armă. Ea a pliat Franţa revoluţionară către interior, pentru a exclude duşmanii revoluţiei din naţiunea însăşi şi a-i declara apoi liberi ca pasărea cerului, căci naţiunea era „una şi indivizibilă". În războiul împotriva monarhiilor europene, naţiunea franceză, cuprinzînd întreg poporul, a fost cea care a înlesnit o mobilizare de proporţii inimaginabile şi a permis victoria armatei franceze alcătuite din soldaţi cetăţeni asupra mercenarilor armatelor absolutiste. O dată cu armatele revoluţionare franceze, ideea naţiunii populare suverane a început să prindă rădăcini şi în celelalte ţări ale Europei ; în Germania ea a întîlnit un alt concept, nu mai puţin revoluţionar, cu care s-a contopit : naţiunea – colectivitate culturală şi lingvistică.

Franţa, cu teritoriul ei închis şi instituţiile ei statale, a fost foarte aproape de a defini naţiunea ca naţiune politică, asupra căreia trecuse suveranitatea coroanei. Această unitate între stat şi naţiune încă nu era de conceput în Germania; aici, experienţa fundamentală era solidaritatea spiritelor luminate, înzestrate cu aceeaşi limbă, chiar şi dincolo de graniţele teritoriale. Deja în 1776, dicţionarul lui Adelung, *Deutsches Wörterbuch*, precizase: „Naţiunea, locuitorii născuţi într-o ţară, atîta vreme cît au aceeaşi origine, vorbesc aceeaşi limbă şi, într-un sens oarecum mai restrîns, se deosebesc de alte popoare printr-un mod admirabil de a gîndi şi acţiona sau prin spiritul lor naţional, pot să formeze un stat unit sau să rămînă împărţiţi în mai multe"[43]. Naţiunea nu poate fi formată prin intermediul legăturilor politice, ea se defineşte prin existenţa unei limbi comune şi conştiinţa unei apartenenţe comune. Această idee naţională a fost întărită de consilierul consistorial din Weimar, Johann Gottfried Herder: şi el a contopit „naţiunea" şi „poporul", dar, spre deosebire de Sieyès, nu vorbea despre politică, ci despre limbă şi poezie, acestea fiind fundamentele pe care se sprijină un popor şi o naţiune. În cîntecele şi basmele unui popor se dezvăluie sufletul său; limba şi cultura constituie armonia unei naţiuni, căci o naţiune înseamnă mult mai mult decît suma membrilor ei, ea este o colectivitate umană spirituală, o individualitate colectivă, voinţa lui Dumnezeu. Pentru Herder, lumea era o grădină imensă, în care naţiunile cresc ca plantele, după legi divine, misterioase, proprii, astfel încît nici o naţiune nu este privilegiată, însă fiecare e diferită în felul ei. Fiecare individ aparţine prin destin poporului său, participă de la naştere la fiinţa naţiunii sale, de care rămîne legat pe viaţă prin limba sa maternă. Concepţia lui Herder, care subordona statul şi constituţia culturii şi limbii, se afla în concordanţă cu distanţa constantă care despărţea statele şi popoarele din Europa Centrală şi de Est – mai tîrziu, şi popoarele slave l-au considerat pe Herder profetul identităţii lor naţionale.

Ideile lui Herder au devenit populare, asociindu-se curentelor romantice ale epocii. Faptul că poeţii, care plecaseră urechea la

cîntecele populare şi scriau acum ei înşişi în tonul popular, se inspirau dintr-o înţelegere profundă şi erau mai apropiaţi de naţiune decît principii şi funcţionarii era unul dintre gîndurile consolatoare cu ajutorul căruia popoarele Europei Centrale şi de Est au trecut peste poziţia lor retrogradă faţă de statele naţionale ale Europei de Vest şi şi-au afirmat conştiinţa culturală. Ceea ce era valabil în Germania era valabil în mod asemănător şi pentru celelalte popoare din aceste zone: spre deosebire de Europa de Vest, aici nu exista un cadru statal, instituţional sau ideologic, în care să se poată defini naţiunea în prezent. De aceea naţiunea era o viziune de viitor, recognoscibilă numai în limba şi cultura ei comune: o utopie istorică, vagă şi apelînd mai mult la sentimente decît la raţiune. În al său *Cîntec patriotic* din 1813, care într-o anumită măsură reprezenta primul imn naţional german, Ernst Moritz Arndt se întreabă: „Care este patria germanilor?", iar după două duzini de strofe aflăm, în sfîrşit, răspunsul: patria germană este peste tot unde se vorbeşte limba germană. Naţiunea germană a fost astfel definită obiectiv, conform ideii lui Herder despre individualitatea fundamentală a specificului naţional, motivată exclusiv prin existenţa unei limbi comune. În acest sens, naţiunea era independentă faţă de voinţa umană: cine vorbea germana ca limbă maternă era inevitabil şi pe viaţă german.

Aceste două idei naţionale, cea subiectiv-politică a Revoluţiei franceze şi cea obiectiv-culturală a romantismului german, s-au hrănit reciproc, s-au intersectat şi au constituit nota fundamentală a polifoniei modernismului european. Într-o perioadă caracterizată prin dezrădăcinare şi criză a semnificaţiilor, desconsiderare a trecutului şi euforie faţă de viitor, ideea de naţiune oferea orientare, apartenenţă şi transcendenţă. Identificarea cu naţiunea simplifica relaţiile sociale şi interstatale complicate şi rezolva problema loialităţii, mai ales în numeroasele ţări din Europa Centrală şi de Est, unde, între prima împărţire a Poloniei în 1772 şi Congresul de la Viena din 1815, domniile s-au succedat la intervale foarte scurte de timp. În condiţiile în care domnitorul de azi putea fi duşmanul de mîine, ideea de naţiune aducea

orientare şi oferea ajutor în luarea deciziilor. Colectivitatea naţională apărea peste tot unde mediile mai vechi, tradiţionale se dizolvau. În acea *levée en masse* din 1793, în războaiele pentru eliberare din 1813 şi în revoltele din est şi sud, noua colectivitate nu a fost doar afirmată, ci a devenit o realitate perceptibilă. Sărbători şi celebrări publice, de la aşa-numitele *fêtes révolutionnaires* ale Revoluţiei franceze pînă la sărbătorirea Bătăliei Naţiunilor în Germania, reconfirmau în fiecare an existenţa naţiunii şi creau sentimentul autentic al experienţei colective şi al apartenenţei individului la un tot. Ideea de naţiune a avut şi un aspect religios ; ea presupunea credinţă, din moment ce nu exista ca realitate palpabilă, iar din acest punct de vedere naţionalismul poate fi considerat religia laică a epocii industriale. Noul stat nu-şi mai primea confirmarea de la Dumnezeu, ci de la naţiune.

4. Naşterea naţiunilor populare

Naţiunea revoluţionară franceză se proclamase *une et indivisible*, unică şi indivizibilă, dar nu toţi cetăţenii vedeau lucrurile aşa. În februarie 1790, ţăranii din sud-vestul Franţei s-au revoltat, pentru că înţeleseseră greşit decretele de eliberare ale Adunării Naţionale şi se considerau eliberaţi de toate poverile. Abatele Grégoire, membru al Adunării Naţionale, a cercetat cauzele acestei neînţelegeri produse în rîndurile concetăţenilor săi şi a ajuns la concluzia că limba în care au fost enunţate decretele la Paris le era străină celor mai mulţi francezi. Doar în 15 din cele 83 de departamente franceze se vorbea limba franceză, în celelalte departamente predominau dialectele, *patois* – abatele a numărat cam 30 –, care contrastau atît de puternic cu limba franceză, încît aceasta ar fi putut trece drept limbă străină, vorbită doar de păturile superioare şi de mijloc din oraşe. La sud de Garonne se vorbea o limbă total diferită, *langue d'oc* ; Racine spusese că în *midi* ar avea la fel de multă nevoie de un translator ca un moscovit la Paris. Faptul că, exceptînd regiunile din jurul Parisului, limba lui Voltaire şi a

Declaraţiei Drepturilor Omului nu era cu mult mai răspîndită în Franţa decît în restul Europei de Vest şi Centrale era şocant; de aceea, prin legea şcolară din 21 octombrie 1793 s-a dispus ca toţi copiii să înveţe să citească şi să scrie în franceză, iar deputatul Barère a declarat în numele comisiei pentru învăţămînt public că de acum înainte limba franceză va trebui să devină „una, ca republica"[44]. Pînă acolo mai era însă cale lungă; unitatea naţiunii şi a limbii franceze a fost desăvîrşită abia în secolul XX.

Aceasta într-o ţară în care naţiunea culturală şi statală s-a format mai devreme decît oriunde în Europa şi a cărei limbă a fost supusă încă din veacul al XVII-lea unor norme severe de uniformizare, impuse de stat, căci în ce alt scop fusese creată în 1635 *Academie Française* dacă nu pentru că unităţii statului trebuia să îi corespundă o unitate a limbii? Situaţia nu era diferită nici în alte state vest-europene, în Marea Britanie ori în Spania, unde la începutul secolului al XIX-lea nu numai că se afirmă mari insule dialectale ca reacţie la impunerea forţată a limbii culte, dar o parte a populaţiei foloseşte limbi cu totul diferite: limba celor din Ţara Galilor şi scoţiana în Marea Britanie, catalana, basca şi galiţiana în Spania. Chiar şi aici, unde cadrul statal şi instituţional pentru formarea naţiunii era creat de mult, construirea liantului unificator al limbii a necesitat foarte mult timp. Învăţămîntul public a fost centralizat, iar orele nu mai erau ţinute decît în limba literară a ţării respective; serviciul militar îi obliga pe toţi recruţii să fie capabili de a înţelege limba folosită de superiorii lor, iar extinderea alfabetizării a favorizat atît standardizarea limbii, cît şi dezvoltarea legăturilor în transporturi şi intensificarea comerţului şi economiei.

Mult mai greu cîntărea chestiunea limbii la majoritatea naţiunilor europene, care încă nu se constituiseră ca state, cu atît mai mult cu cît de la Herder încoace era general acceptat că nici o naţiune nu poate exista fără o limbă naţională. Un mare avantaj aveau totuşi regiunile protestante din Europa, pentru că de la reforma religioasă cuvîntul lui Dumnezeu era vestit aici în limba populară, iar Bibliile traduse aveau o mare putere normativă, ca

în cazul dialectului saxon din Meißen, vorbit de Luther, care a fost preluat mai tîrziu de gramaticieni şi de societăţile lingvistice ca fundament pentru eforturile lor de a crea o limbă germană literară unitară, bucurîndu-se astfel de un prestigiu enorm în cercurile intelectuale din zonele germanofone. Şi în Boemia lucrurile au cunoscut o evoluţie similară; Biblia husită, tipărită în 1549 la Praga în limba populară, a exercitat o influenţă uriaşă în standardizarea limbii cehe. În Ungaria, reprezentanţii vechii şi cei ai noii religii au concurat pentru a influenţa limba prin traducerile lor – Bibliei protestante, editată de reformatorul ungur Gáspár Károly în 1590, i s-a opus o traducere contrareformatoare a Bibliei editată de Biserica Catolică, versiune ce avea la rîndul ei pretenţia de a fi înţeleasă de întreg poporul.

Dar dacă lipsea şi acest impuls dat de disputele confesionale? Un exemplu elocvent îl oferă Italia, unde, deşi în timpul Renaşterii se cristalizase o limbă literară unitară în forma dialectului toscan al lui Dante, Boccaccio şi Petrarca, în cursul secolelor următoare ea a pierdut din importanţă şi a intrat în rîndul celorlalte dialecte regionale. Poetul milanez Carlo Porta (1775-1821) a fost nevoit să îşi redacteze poeziile populare, pe care Stendhal le numea „capodopere ale creaţiei naţionale", în dialectul patriei sale, pentru a fi înţelese; patriotul iacobin Luigi Angeloni (1759-1842), pentru a adresa italienilor chemarea la luptă în vederea instaurării unui stat democratic italian unitar, nu a găsit alt mijloc decît o italiană artificială, afectată, orientată spre clasicii secolului al XIV-lea. La prima sesiune a Parlamentului statului naţional italian, care a avut loc în 1861 la Torino, vorbitorii au folosit limba franceză. Un singur poet a reuşit să rezolve problema, Alessandro Manzoni (1785-1873). Acesta a scris marea sa operă *I promessi sposi*, un roman istoric construit din perspectiva poporului simplu, mai întîi în dialect lombard; spre a sluji unificării italiene, a reeditat-o apoi în limba literară toscană, aşa cum evoluase ea din vremea lui Dante. Manzoni a creat astfel din limba uzuală a burghezilor florentini instruiţi standardul limbii naţionale italiene **şi a contribuit la depăşirea regionalismului culturii italiene, ceea**

ce însemna pe de altă parte că la momentul desăvîrşirii unităţii italiene, cu excepţia Toscanei, italiana nu era stăpînită nici măcar de toţi cei care ştiau să citească – după o evaluare realistă, nu mai mult de 600.000 de persoane, deci 2,5% din populaţie, stăpîneau în 1861 italiana.

Culturile naţionale nu erau, aşa cum credeau romanticii luînd ca suport ideile lui Herder, consubstanţialităţi colective, emanate din adîncuri străvechi ale sufletului poporului, ci chestiuni care îi preocupau doar pe cîţiva intelectuali – poeţi, filosofi, istorici şi filologi – care au instituit naţiunile europene, de multe ori dintr-un îndepărtat exil, la Paris, Londra sau Viena. Friedrich Schleiermacher i-a numit „întemeietorii şi restauratorii statelor", alături de fondatorii religiilor „marii oameni", eroii puternici ai istoriei. Aceştia erau creatori de limbă ca Adamantios Korais (1748-1833), un medic grec ce locuia la Paris şi a introdus în limba greacă populară elemente din greaca veche clasică, dezvoltînd în acest fel limba naţională greacă modernă, *Katharevusa*. El era de părere că: „Bineînţeles, oamenii instruiţi ai poporului sînt normatorii limbii vorbite de popor"[45]. Normatori ai limbii au fost Barbu Paris Mumuleanu (1794-1836), care a ridicat româna de la stadiul de dialect al ţăranilor la rangul de limbă literară, la fel ca norvegianul Ivar Aasen (1813-1896), care, pornind de la dialectele norvegiene, a pus bazele unei limbi literare norvegiene pentru a înlătura dominaţia limbii daneze. Mişcarea naţională sîrbă ar fi de neimaginat fără genialul poet Vuk Stefanovic Karadžić (1787-1864), care a publicat, pe lîngă o culegere de cîntece populare, o gramatică şi un dicţionar al limbii sîrbe. Şi oare ar exista astăzi statul slovac fără *Grammatica slavica* a preotului catolic Anton Bernolák (1762-1813), apărută în 1790?

Lista nu se încheie aici; majoritatea limbilor naţionale, care astăzi par atît de solid şi durabil ancorate în culturile popoarelor europene, au fost normate abia în secolul al XIX-lea, preluate din spaţiul echivoc al limbii populare vorbite uzual şi turnate în forma rigidă a limbii literare standardizate gramatical, ba uneori ele au fost chiar reconcepute. Şi ceea ce nu au creat filologii au

reuşit poeţii, care erau de părere că pot asculta pe ascuns în eposuri, basme şi cîntece populare spiritul poporului şi produceau apoi o operă literară artificială, modificată lingvistic şi în conţinut, prelucrată pe măsura publicului burghez. *Kinder- und Hausmärchen*, cu care fraţii Grimm au vrut să restituie naţiunii germane „mitul german străvechi, crezut pierdut", pretinse basme ascultate de la povestitori ţărani din Renania, proveneau în cea mai mare parte din culegeri mai vechi şi îşi datorau tonul familiar şi fermecător editorilor înşişi, iar *Ossian* al lui James Macpherson, o culegere de opere ale barzilor celţi, care a apărut în 1807 în limba engleză şi a produs o impresie adîncă publicului Europei romantice, s-a dovedit a fi chiar un fals. Spiritul poporului, conjurat pentru a legitima naţiunea, era de fapt spiritul unui cerc restrîns de entuziaşti intelectuali.

Pe lîngă limbă, naţiunea populară se definea şi prin istoria ei: destinul comun, care unea un popor de la începutul tradiţiei lui şi crea în jurul naţiunii o legătură indestructibilă. Naţiunea se legitima prin istoria ei; revoluţia, războiul, violenţa împotriva tuturor celor ce nu voiau să aparţină naţiunii sau se opuneau aspiraţiilor ei la unitate, orice părea justificat, din moment ce naţiunea se baza pe un drept sfînt străvechi, şi cu atît mai mult cu cît naţiunea dispunea de mai puţine instituţii consolidate: „Căci prezentul nostru", proclama naţionalistul sîrb Ilija Garašanin în memoriul său programatic din 1844 *NaDertanije*, „nu este lipsit de legături cu trecutul; ele [trecutul şi prezentul] reprezintă un tot unitar, integrator, interdependent, şi de aceea Serbia, naţionalitatea şi viaţa ei ca stat, se află sub protecţia sfîntului drept istoric. Nu se poate reproşa aspiraţiei noastre că ar fi ceva nou, neîntemeiat, revoluţie sau răsturnare, ci fiecare trebuie să recunoască faptul că ea este necesară politic, că este întemeiată încă din vremuri străvechi şi ancorată în viaţa istorică statală şi naţională a sîrbilor..."[46].

Ideea nu era nouă; şi pe trepte anterioare ale evoluţiei, conştiinţa naţională se formase pe baza unei istorii înfrumuseţate mitic: toate trăsăturile eroice ale francilor ar proveni de la

strămoşii romani şi troiani, domnitorii de la vestul şi estul Rinului se considerau urmaşii lui Carol cel Mare, legenda regelui Artur forma centrul acelui tablou istoric ce legitima dinastia Tudorilor. Însă o dată cu trecerea în epoca modernă, în jurul anului 1800, cu naşterea şi dezvoltarea naţiunilor populare, cu precipitarea extremă a evenimentelor prezente şi cu nesiguranţa crescîndă a viitorului la începutul epocii industriale, a crescut şi nevoia de istorie: toate domeniile vieţii au fost invadate de nostalgia romantică pentru trecut, iar prezentul era justificat doar prin originile sale în acest trecut, reflecţie totodată a dezorientării produse de distrugerea progresivă a vechiului mediu familiar şi de căutarea unui nou sens colectiv al vieţii, hrănit tot din vechile rădăcini.

Noua idee despre o naţiune indivizibilă şi de neschimbat, născută din străvechiul spirit al poporului, reclama o legitimare istorică omogenă, coerentă, lipsită de dubii şi incertitudini, din care să se întrevadă continuitatea destinului ce îndreptăţeşte existenţa naţiunii pentru totdeauna: fiecare naţiune, explica istoricul german Leopold von Ranke, îşi are natura ei de la Dumnezeu, iar desfăşurarea istoriei constă în „desăvîrşirea acestei naturi specifice fiecărei naţiuni după voia lui Dumnezeu"[47]. Secolul al XIX-lea european s-a remarcat prin triumful ştiinţei istoriei, mai exact al istoriografiei naţionale, care, în încercarea constantă de a-şi şlefui instrumentarul ştiinţific, a croit naţiunilor veşminte istorice.

Ştiinţa istoriei a înflorit cu precădere în Germania; părea că devenise regina ştiinţelor. A fost nevoie de zguduirile produse de Revoluţia franceză, de războaiele revoluţionare, de prăbuşirea vechiului Sfînt Imperiu roman în anul 1806 şi, în acelaşi an, de înfrîngerea uriaşului de lut Prusia pe cîmpurile de bătălie de la Jena şi Auerstädt, pentru ca locuitorii unor state central-europene ca Bavaria, Saxonia, Württemberg, Lippe-Schaumburg, Sachsen-Coburg-Gotha sau Schleiz să dobîndească sentimentul identităţii germane şi al apartenenţei lor naţionale. Însă această nou descoperită naţiune germană nu era împrejmuită de hotare şi nu dispunea de un organism statal, căci Confederaţia Germană, creată în 1815 la Viena de către oamenii de stat din Europa, era concepută ca o

entitate transnaţională ; de ea ţineau, printre alţii, suveranii Marii Britanii, Danemarcei şi Olandei. Configuraţia Europei Centrale era în continuare o chestiune care privea toate forţele continentului, iar ideea naţională era văzută ca un principiu revoluţionar, distructiv.

Pentru că prezentul ideii naţionale trezite din nou la viaţă nu oferea nici un punct de sprijin, naţiunea germană a fost întemeiată sub forma unei proiecţii utopice hrănite din istorie. Şi s-au găsit multe istorii prin intermediul cărora să se legitimeze viitorul naţional al Germaniei. Mai întîi s-a apelat la greci, redescoperiţi deja la mijlocul secolului al XVIII-lea de Winckelmann şi socotiţi de atunci asemănători ca fire germanilor. Nu fuseseră în Antichitate grecii şi romanii ceea ce erau acum germanii şi francezii ? Nu exista şi atunci, ca şi acum, de cealaltă parte un stat puternic deţinînd hegemonia, administrat şi organizat raţional şi eficient, civilizat, dar fără o cultură adevărată şi fără spirit, în timp ce în statele din est lipsite de putere domnea o dezordine totală, din care însă înfloreau sub forme variate spiritul şi umanitatea ? „Cunoşti poporul Minervei ? ", întreba Hölderlin, şi tot el dădea răspunsul :

> „Încă mai trăieşte ! Încă mai stăpîneşte al atenianului
> Suflet divin, ascuns în inimile oamenilor",

referindu-se la germani, iar Wilhelm von Humboldt descria în 1807, în a sa *Istorie a decăderii şi prăbuşirii statelor libere greceşti*, asemănarea dintre Grecia şi Germania. Pentru Friedrich Ludwig Jahn, care a determinat tineretul german să practice mult sport pentru a fi puternic şi vrednic în bătălia împotriva Franţei, germanii erau „un popor sfînt"[48] datorită asemănării lor cu grecii şi, nu întîmplător, primul mare monument naţional al germanilor, „Walhalla" de la Regensburg, a fost construit în forma Partenonului din Atena, deşi această formă contrasta puternic cu întunecatul nume nordic.

De aceea, una dintre cele mai de succes cărţi ale veacului al XIX-lea a fost biografia lui Alexandru cel Mare scrisă de

Johann Gustav Droysen în 1833: povestea imperiului din nordul Greciei, încă pe jumătate barbar, dar capabil, cu o mînă de fier, să pună ordine în haosul statelor mici din sud. Imperiul grec reunit în acest mod constituie fundamentul marşului fantastic al lui Alexandru spre est, visînd la reorganizarea Asiei sub semnul unei umanităţi mai înalte, greceşti. Cartea lui Droysen se regăsea în biblioteca oricărui burghez şi oricine înţelegea că Macedonia era Prusia, Grecia – Germania, Asia – Europa. Burghezimea îl putea recunoaşte în figura lui Alexandru pe Bismarck, ascensiunea lui fiind anticipată în istoriografia secolului al XIX-lea.

Cultura superioară, umanistă a Germaniei, care se va desăvîrşi în statul naţional, constituia una dintre marile ideologii istorice naţionale; o alta era aceea a poporului german, care de la Herder încoace părea a fi înconjurat de o aureolă romantică sau chiar sacră. La aceasta se adaugă conceptul total diferit al naţiunii raţional-politice a Revoluţiei franceze: poporul reprezentat de a treia clasă ca singura întruchipare a naţiunii şi suveran legitim asupra lui însuşi. Acestea două, patosul popular romantic şi cel politic, s-au contopit în Germania. Johann Gottlieb Fichte a ţinut la Berlin, în iarna 1807/1808 – în condiţiile în care Berlinul era ocupat de francezi –, *Discursurile către naţiunea germană*, în care poporul german apărea ca popor originar, nepervertit, ce lupta pentru libertate şi identitate împotriva asupririi militare şi mai ales culturale a poporului francez inferior şi acţiona astfel în numele unei voinţe superioare istorice[49].

Poporul german, descoperit abia acum, la peste 1000 de ani de la *gens anglorum* a cronicarului anglo-saxon Beda, se afla în slujba unei idei opoziţionale, liberale despre viitor. În *Istoria poporului german* a lui Heinrich Luden, apărută în 12 volume cu începere din 1825, poporul era acea instanţă în faţa căreia trebuiau să se justifice toate instituţiile de stat; viziunea lui Luden despre viitor era deci acea „monarhie a poporului" pe care doreau să o realizeze liberalii revoluţiei de la 1848, statul democratic cu vîrf monarhic[50]. Însă discursul lui Luden despre poporul german era

la fel de echivoc ca şi cel anterior al lui Fichte: poporul german este cel mai destoinic dintre toate şi cultura sa este cea mai înaltă.

Ideea aceasta nu era cu totul nouă; încă din epoca umanismului, scriitori ca Ulrich von Hutten şi Johannes Wimpfeling, apelînd la *Germania* lui Tacit, au comparat virtutea germanilor şi a urmaşilor lor cu decadenţa şi depravarea romanilor. La începutul secolului al XIX-lea, ideea a fost abordată din nou; poporul german apare ca descendent direct al celui germanic, şi toate calităţile remarcate de Tacit la popoarele nordice se regăsesc acum la germani: loialitate, decenţă, cumpătare, bravură, simplitate, în contrast cu moravurile depravate ale vecinilor francezi. Faptul că, pe lîngă germanici, germanii aveau şi strămoşi slavi şi celtici deranja la fel de puţin ca şi cel observat de Johannes Haller, că germanicii cu cel mai mare succes în istorie nu au fost germanii, ci englezii.

În această îngustare germanocentrică a ideii de popor se regăsea deja acel virus prezent şi la Heinrich Luden: nu limba este baza comună a unui popor, ci sîngele. Se trecea astfel într-un nivel de argumentaţie care se depărta mult de orice motivaţie ştiinţific istorică, incluzînd teoriile rasiale ale contelui Gobineau şi ale lui Houston Stewart Chamberlain, dar şi obsesiile lui Adolf Hitler.

Într-adevăr, la început s-a dovedit mai eficace o altă perspectivă istorică. Cu toată fărîmiţarea forţelor de opoziţie germane în liberali, democraţi, republicani, socialişti, protestanţi, catolici, a existat o viziune de viitor care, tocmai pentru că era vagă, plurivocă, se preta la diferite conţinuturi şi a unificat toate forţele schimbării, revoluţiei şi reformei pentru mai mult de două generaţii: aceasta a fost utopia statului naţional al tuturor germanilor.

Dar realitatea a fost diferită. Deşi fărîmiţarea germană a fost adesea deplînsă încă din epoca umaniştilor, nu a avut loc o închegare statală în genul Franţei sau Angliei, ci o consolidare a solidarităţii principilor, un sprijin mai puternic acordat împăratului; nu fărîmiţarea teritorială a imperiului, ci egoismul

domnitorilor era acum răul cel mai mare. Multitudinea domnitorilor, reşedinţelor şi legislaţiilor imperiului era văzută ca un avantaj. Christoph Martin Wieland rezuma astfel situaţia: în acest mod este îngrădit despotismul, aşa cum prin diversitatea naturală a obiceiurilor şi datinilor, dar şi prin multitudinea de teatre şi universităţi sînt stimulate cultura şi umanitatea, şi chiar bunăstarea este repartizată mai uniform decît în statele în care întreaga bogăţie a naţiunii se concentrează într-un singur loc[51].

O axiomă uzitată în secolul al XVIII-lea susţinea că natura germanilor nu le permite să convieţuiască într-un stat naţional unitar, ei fiind individualităţi foarte puternice; Wilhelm von Humboldt considera aceasta o dovadă a superiorităţii culturale clare a Germaniei faţă de Franţa, şi mai exista un motiv pentru care el nu vedea cu ochi buni o putere centralizată a statului german: „Nimeni n-ar putea împiedica atunci ca Germania [...] să devină şi ea un stat cuceritor, ceea ce nici un proscris german n-ar putea dori, pentru că ştim deja ce avantaje importante a obţinut pînă acum naţiunea germană în educaţia spirituală şi ştiinţifică, atîta vreme cît nu a avut o orientare politică spre exterior, dar nu ne putem încă imagina cum va acţiona o asemenea orientare şi în această privinţă"[52]. Cînd a scris aceste rînduri, imediat după războaiele de eliberare, ministrul de stat prusac Humboldt se opunea deja spiritului vremii; orice mişcare progresistă, orice opoziţie împotriva sistemului lui Metternich, orice protest liberal împotriva acalmiei politice şi a fricii reacţionare a demagogilor din Confederaţia Germană erau de acum înainte impulsionate de cerinţa formării unui stat naţional german, unit în interior, puternic în exterior.

În căutarea unei imagini istorice care să consolideze şi să legitimeze istoric visul viitorului stat al tuturor germanilor, era foarte la îndemînă să se apeleze la trecutul apropiat. Acolo era Prusia, un stat puternic, modern organizat, care, o dată cu ascensiunea sa în cursul secolului al XVIII-lea de la statutul de stat teritorial de mîna a treia la cel de mare putere europeană, a demonstrat că sistemul rigid al lumii statelor europene şi echilibrul

ei pot fi învinse şi care, în rezistenţa opusă în faţa lui Napoleon şi ca putere conducătoare în războiul de eliberare din 1813, îşi confirmase pretenţia la poziţia de lider al Germaniei. Acest trecut oferea mai ales mitul Marelui Rege, „Înţeleptul de la Sanssouci", care a rezistat în faţa unei lumi de duşmani şi care, cu victoriile sale asupra ruşilor şi francezilor, crease modelul unui erou german.

O generaţie întreagă de istorici politici şi-a ocupat locul în universităţile germane, Dahlmann la Bonn, Häusser la Freiburg, Duncker şi Treitschke la Berlin, Droysen la Jena, Sybel la München, toţi liberali, convinşi de misiunea germană a Prusiei şi de caracterul primejdios al catolicismului din sudul Germaniei, „antinaţional". Aceştia se distanţaseră de Leopold von Ranke, care contesta explicit dreptul istoriei de a da lecţii prezentului; ei intraseră în politică în calitate de deputaţi în parlamente, de colaboratori ai ziarelor de seamă, ca profesori universitari – „profeţi de la catedră", cum va spune mai tîrziu Max Weber despre Treitschke – şi înainte de toate ca istorici, care se ocupau de crearea unei istorii a germanilor. Spre deosebire de majoritatea liberalilor vest-europeni, ei nu vedeau în stat doar rezultatul natural al forţelor istoriei, ci şi purtătorul valorilor etice, fără de care cultura şi moralitatea nu ar fi posibile, iar acest stat nu se mai cristalizase nicăieri într-o formă atît de pură ca în Prusia, aşa cum explica Droysen în *Istoria politicii prusace*, începută în 1855: încă din veacul al XV-lea, afirma el, conducătorii prusaci, conştienţi de misiunea germană a Prusiei, urmaseră mereu aceeaşi linie politică, iar din această teză mai mult decît îndoielnică din punct de vedere istoriografic concluziona că desăvîrşirea statului naţional german prin Prusia ar face parte din planul „ordinii divine a lumii"[53].

Un efect şi mai puternic au produs popularizările unor concepţii istorice asupra lumii, răspîndite în sute de mii de exemplare în rîndurile populaţiei, în primul rînd *Istoria lui Frederic cel Mare* a lui Franz Kugler, cu ilustraţii de Adolph von Menzel, apărută în anul 1841. Concertul pentru flaut de la Sanssouci, bătrînul Fritz pe cal deveniseră imagini arhetipale, pătrunse adînc

în inimile germanilor protestanţi, de la cei nobili pînă la muncitorime, imagini ce poate că nu au influenţat în mai mică măsură deciziile luate pe cîmpurile de luptă de la Königgrätz şi Sedan decît arta militară a statului-major prusac.

Însă perspectiva istorică prusacă pierduse ceva din vedere: ea cuprindea în principal partea protestantă a Germaniei şi excludea sudul catolic, mai ales Bavaria şi Austria. De aceea, de la Potsdam se deschidea un drum care ducea direct înapoi spre ceţurile strălucitoare ale unui Ev Mediu mai mult visat decît real, căci generaţii întregi de istorici credeau că acolo se găseşte ceea ce se dorea din nou pentru viitor: un imperiu german plin de splendoare şi putere, a cărui coroană să domine celelalte puteri ale Europei. Baronul de Stein ceruse deja aceasta în memoriul său din 18 septembrie 1812: „În secolele X, XI, XII şi XIII, Germania alcătuia un imperiu puternic [...]. În loc să restabilim legislaţia germană a păcii westfalice, ar fi infinit mai potrivit pentru binele întregii Europe şi în special al Germaniei să reinstaurăm vechea monarhie"[54]. Ideea era populară; contribuise la aceasta şi oroarea arhetipală de revoluţie ce dominase secolul al XIX-lea burghez şi care a trezit nostalgia lumii aparent sigure social şi spiritual a Evului Mediu. Max von Schenkendorf, poetul războaielor de eliberare de sub dominaţia napoleoniană, scria:

„Împărate german! Împărate german!
Vino de ne răzbună şi ne salvează,
Poporul tău de lanţuri eliberează,
Iată coroana, destinată ţie!".

Viitorul german era Evul Mediu german; împăratul german al lui Schenkendorf nu era habsburgul de la Viena, ci Barbarossa de Hohenstaufen, care se afla la Kyffhäuser şi urma să se întoarcă în Germania aflată la ananghie pentru a-i readuce măreţia de odinioară.

Istoria medievală a înflăcărat întreaga naţiune. Baronul de Stein a întemeiat *Monumenta Germaniae Historica*, o culegere de surse istorice medievale germane, o operă uriaşă neterminată

nici pînă astăzi. *Cîntecul Nibelungilor*, „Iliada germană", şi-a început marşul triumfal ca operă naţională germană, *Istoria Ordinului German* a lui Johannes Voigt, *Istoria familiei de Hohenstaufen şi a epocii ei* a lui Friedrich von Raumer, opera lui Heinrich Stenzel despre împăraţii franci, toate apărute în anii '20 ai secolului anterior, au fost tipărite într-un tiraj enorm şi erau citite de burghezimea educată cu la fel de mult zel ca înainte romanele galante. Wilhelm Giesebrecht a desăvîrşit imaginea acestei istorii medievale cu *Istoria epocii împăraţilor germani*, operă în 6 volume, apărută în 1855. Epoca împăraţilor medievali, se menţiona în prefaţă, a fost perioada „în care poporul nostru, puternic prin unitate, a ajuns la cel mai înalt punct al puterii sale, cînd nu-şi hotăra liber doar propriul destin, ci poruncea şi altor popoare, cînd germanii au fost la locul cel mai de preţ din lume şi numele german îşi atinsese plinătatea"[55].

Consecinţele acestei imagini istorice medievale au fost enorme. Nu a existat nici un domeniu al culturii culte sau populare care să nu fi fost invadat; poeţi şi romancieri s-au întrecut în a crea o imagine medievală romantic-eroică, în care să strălucească măreţia împăraţilor, iar simplitatea şi cucernicia creştină să domnească asupra întregului popor, fără conflicte şi contradicţii; răul venea întotdeauna din afară, sub forma intrigii romane sau a depravării franceze. Imaginea a fost preluată de poeţi, dramaturgi şi compozitori de operă; romanele vremii, precum *Kronenwächter* al lui Arnim, *Heinrich von Morungen* al lui Tieck, *Lichtenstein* al lui Hauff sau *Zauberring* al lui de la Motte Fouqué au transpus speranţele şi visele germanilor secolului al XIX-lea în epoca Stauferilor. Opere ca *Freischütz* a lui Carl Maria von Weber sau *Maeştrii cîntăreţi* a lui Richard Wagner erau la fel de populare atunci ca muzicalurile de astăzi de pe Broadway, iar mulţimea de monumente naţionale care au început să apară peste tot în Germania, de la Domul din Köln, în sfîrşit terminat, pînă la refectorul din Marienburg, în Prusia de Vest, şi monumentul berlinez de pe Kreuzberg creat de Schinkel, erau construite toate în stil gotic, considerat stilul arhitectural propriu german, spre care germanii

trebuiau acum să se întoarcă. Faptul că Domul din Köln a fost construit după modelul catedralei din Amiens a fost multă vreme ignorat de germani.

Astfel, mult aşteptatul stat naţional înfiinţat în 1871 îşi trăgea seva în mare măsură din acest spirit al falsei istorii medievale. Preşedintele ereditar al noului stat se numea împărat, deşi nu îl lega absolut nimic de ultimul împărat roman, Francisc al II-lea, iar noua confederaţie germană se numea imperiu şi nu avea nici ea nimic de-a face cu natura transnaţională şi religioasă a Sfîntului Imperiu roman. Propagandiştii noului imperiu îl numeau pe Wilhelm I „Barbablanca"; regele prusac cu barba argintie ar fi trebuit să apară ca o întruchipare a lui Frederic Barbarossa, deşi Wilhelm I nu se gîndise niciodată să întemeieze un imperiu şi considera ziua de la Versailles drept cea mai nefastă din viaţa sa: în această zi, vechea Prusie a fost îngropată. Fiul său, împăratul liberal care a domnit 100 de zile, Frederic al III-lea, avea o gîndire mai aproape de spiritul vremii, el dorea să fie numit Frederic al IV-lea, pentru a continua numărătoarea împăraţilor romani de naţiune germană, iar succesorul său, Wilhelm al II-lea, luase ca model politica universală a împăratului saxon Otto cel Mare (912-973) şi credea că universalitatea medievală a imperiului justifica imperialismul german la început de secol XX. Imaginea creată Imperiului german de la 1871, una dintre cele mai mari puteri industriale europene, fără pereche în ceea ce priveşte modernitatea economică şi ştiinţifică, era de fapt o mare conjuraţie a morţilor.

Ceea ce s-a descris aici luînd ca model Germania s-a întîmplat peste tot în Europa. Nici statele naţionale vestice, aparent atît de raţional argumentate, nu au constituit o excepţie. Romanele romantice populare ale lui Walter Scott, eseurile elegiace elegante ale lui François René de Chateaubriand au dirijat privirea publicului către un Ev Mediu creştin transfigurat, din care păreau să-şi tragă seva atît istoria naţională a Franţei, cît şi cea a Angliei, şi istorici ca Michelet şi Carlyle au conceput tablouri istorice de o deosebită forţă dramatică pentru a revela poporului misiunea sa

istorică. În acelaşi timp, istoriile naţionale au fost standardizate, simplificate, şi imagini istorice din trecut au fost transportate în prezent: istoriografia engleză a whigilor a dezvoltat tabloul simplu al istoriei constituţiei britanice într-o normă universală pentru drumul cu sens unic obligatoriu al omenirii spre libertate şi progres, în timp ce în Franţa s-a trasat acel cadru care conturează, dincolo de toate reproşurile critice ale istoriografiei franceze moderne, istoria poporului francez pînă astăzi: linia identităţii naţiunii franceze se întinde de la capeţieni pînă azi; Carol cel Mare şi Ioana d'Arc, Regele Soare şi Danton sînt un prezent viu, *gesta dei per francos* ale lui Guibert de Nogent din secolul al XI-lea au rămas pînă azi modele ale conştiinţei naţionale a francezilor, amintirea atacului Bastiliei din 1789 îi uneşte pe toţi francezii, de la comunişti pînă la cei de dreapta, şi chiar şi marii răufăcători, Robespierre, Napoleon, sînt justificaţi prin gloria marii naţiuni.

Istoriile naţiunilor europene au fost mai degrabă construite decît reconstruite, cu atît mai mult cu cît mai îndoielnică era adevărata continuitate istorică a respectivei naţiuni populare. Cît de veridică era legătura dintre elenii Antichităţii greceşti şi acei greci care în 1822 îşi declarau independenţa faţă de jugul turcilor, spre bucuria întregii Europe, şi sărbătoreau *anagenisis*, renaşterea vechii Elade? Împotriva încercărilor coroanei ungare de a maghiariza întreaga Croaţie s-a ridicat mişcarea ilirică, conform căreia croaţii ar fi urmaşii ilirilor din Antichitate, aşadar autohtoni şi, asemenea locuitorilor Balcanilor şi Veneţiei în Antichitate, poporul dominant între slavii sudici. Acestora li se opunea pretenţia istorică a sîrbilor, ce se considerau urmaşii imperiului sîrb medieval al ţarului Dušan, care începuse deja să conteste puterea împăraţilor bizantini în sud-vestul Europei, şi nu era atunci de datoria noii Serbii să supună toate popoarele balcanice?

Prin aceste confirmări istorice ale propriei naţiuni nu se urmăreau doar consolidarea şi integrarea naţiunilor în interior, ci şi legitimarea dorinţei de expansiune. Fără o justificare istorică, invazia germană a Alsaciei şi Lotharingiei în 1871 ar fi fost doar

un simplu act de brutalitate cuceritoare, însă aşa se putea argumenta că Alsacia fusese odinioară germanofonă şi parte a imperiului, pînă ce Ludovic al XIV-lea s-a folosit de slăbiciunea împăratului pentru a pune mîna pe Strasbourg: de aceea regele prusac Wilhelm I a fost proclamat împărat german în palatul de la Versailles; trebuia ştearsă, prin acest simbol, umilinţa istorică de 200 de ani provocată de anexarea franceză a Alsaciei. Pînă în zilele noastre, avînd în vedere dispunerea confuză şi greu definibilă a teritoriilor naţionale în Europa, istoria justifică revendicările politice şi teritoriale, fie că e vorba de Grecia, care, făcînd trimitere la imperiul lui Alexandru cel Mare, nu se poate împăca cu existenţa statului suveran Macedonia, fie că e vorba de Serbia, a cărei amintire a înfrîngerii din 1389 la *kosovo polje*, Cîmpia Mierlei, este folosită ca legitimare pentru oprimarea albanezilor de azi din Kosovo. Memoria istorică a popoarelor oferă de multe ori lecţii sîngeroase.

5. Realitatea naţiunilor populare

Astfel, la finele secolului al XVIII-lea şi în cursul celui de-al XIX-lea au luat fiinţă naţiunile ce au devenit, pentru europenii secolului XX, realităţile de la sine înţelese: entităţi spirituale, născocite de un număr redus de învăţaţi, publicişti şi poeţi – naţiuni populare doar în idee, încă nu şi în realitate. Nu e atît de simplu de explicat cum a ajuns ideea de naţiune să cuprindă masele şi a devenit o forţă materială, ca să folosim termenii lui Karl Marx, cum a păşit din cămăruţele de studiu ale intelectualilor, creatorilor de limbă şi istoriografilor şi a prins rădăcini în inimile şi minţile oamenilor, cînd şi din ce motiv s-a gîndit un supus al monarhiei habsburgice că ar trebui să se simtă în primul rînd ceh, ungur, sîrb sau italian? Ce i-a determinat pe cetăţenii Prusiei, ai Braunschweig-ului, pe cei din Sachsen-Coburg-Gotha sau din Lippe-Schaumburg să se considere germani şi să vadă în germanitatea lor un lucru mai important decît loialitatea faţă de casa domnitoare?

În mod evident, războiul, ocuparea de către duşman, jafurile în numele unei alte naţiuni şi sentimentul umilinţei colective au jucat rolul unui catalizator în formarea unei identităţi naţionale proprii. Tocmai puternicul patos naţional, ce însoţea marşul triumfal al vulturilor imperiali din armatele napoleoniene prin Europa, le-a arătat popoarelor europene calea : trebuiau folosite mijloacele care făcuseră posibile triumfurile politice şi militare ale Franţei, iar Franţa urma să fie învinsă cu propriile ei arme.

În 1808-1809, conştiinţa numeroaselor naţiuni populare europene a fost trezită printr-un impuls lansat de la periferia continentului. În Spania, care de la sfîrşitul Războiului de 30 de ani şi pierderea hegemoniei părea că s-a înstrăinat de Europa, monarhia Bourbonilor a mai supravieţuit o vreme, mulţumită sprijinului acordat Franţei revoluţionare, însă domnia indirectă în această peninsulă nu i s-a mai părut suficientă lui Napoleon, care se temea de o invazie britanică şi jinduia în acelaşi timp la comorile economice ale Americii spaniole. O revoltă la palat a precipitat evenimentele şi Napoleon a intervenit direct. Sub presiunea puternică a prezenţei militare franceze, Carol al IV-lea (1748-1819) a abdicat, în 4 iunie 1808 fiind încoronat fratele lui Napoleon, Joseph (1768-1844), pînă atunci rege al Neapolelui. Întregul regat, condus de preoţii care urau ideile revoluţionare franceze, s-a ridicat împotriva domniei unui membru al familiei lui Napoleon ; pretutindeni s-au format comitete, juntele, care nu îl recunoşteau ca rege al Spaniei decît pe Ferdinand al VII-lea (1784-1833), fiul lui Carol al IV-lea. Mişcarea revoluţionară naţională din Spania a împins armatele ocupaţiei franceze pînă dincolo de Ebru ; în acelaşi timp, un corp auxiliar englezesc a ajuns în Portugalia şi a obligat trupele franceze de acolo, aflate sub conducerea mareşalului Junot, să capituleze.

Pentru prima dată, Napoleon se confrunta cu un adversar ce îşi trăgea forţa de luptă din profunzimi revoluţionare asemănătoare celor care impulsionau Franţa de aproape douăzeci de ani ; acum nu se afla faţă în faţă cu armata fixă a unui domnitor absolutist, ci cu o mulţime dezarticulată de *guerilleros* prost

instruiţi, însă luptînd ca nişte fanatici, care atacau în grupuri mici, se retrăgeau, nu respectau nici o lege de război şi păreau inatacabili şi inepuizabili. Desigur, impulsurile revoltei spaniole din 1808 au fost total diferite de cele ale revoluţionarilor francezi din 1789; spaniolii luptau pentru orînduirea tradiţională, pentru casa lor domnitoare absolutistă, pentru religia catolică, dar mai ales pentru independenţa naţională faţă de dominaţia străină franceză. De aceea Napoleon nici nu a înţeles cu ce are de-a face; a crezut că se confruntă cu bande barbare de hoţi de vite şi contrabandişti, mînaţi doar de speranţa că vor captura ceva, şi a apreciat că va ţine situaţia sub control doar cu ajutorul acţiunilor militare ale poliţiei. Din cauza acestei subestimări a forţei de mobilizare pe care o conferă patosul naţional va eşua Napoleon: *„Cette malheureuse guerre m'a perdu"*, acest război nefericit m-a distrus, a mărturisit el pe insula Sfînta Elena[56].

Propaganda franceză a făcut nenumărate eforturi de a minimaliza evenimentele spaniole şi de a muşamaliza propriul eşec, însă chiar şi observatorii francezi au fost nevoiţi să recunoască gradul scăzut de credibilitate de care se bucurau mai nou buletinele armatei franceze şi notele din ziarele celorlalte ţări europene aflate sub dominaţie napoleoniană; era de ajuns ca o ştire să fie calificată drept franţuzească pentru a considera adevărat exact opusul ei, astfel încît nu se mai dădea crezare nici ştirilor fidele realităţii din *Moniteur* sau din paginile oficiale ale statelor Confederaţiei Rinului[57]. Iar domeniul opiniei publice nu era monopolizat nici în Europa napoleoniană exclusiv de francezi; existau numeroase ziare şi reviste mai mult sau mai puţin independente, publicate de editori particulari, care exprimau mai mult sau mai puţin prudent perspectiva lor naţională asupra lucrurilor, şi exista propaganda spaniolă, sprijinită de Anglia, care se adresa acum popoarelor Europei şi avea grijă ca presa europeană să primească ştirile potrivite. Proclamaţii, manifeste şi foi volante spaniole inundaseră Spania şi apoi întreaga Europă; deosebit de răspîndite erau scrierile propagandistice bazate pe forme religioase, care erau cunoscute şi accesibile tuturor în Europa catolică. *Catehismul*

civil spaniol – titlul complet era *Catecismo civil, y breve compendio de las obligaciones del español, conomiciento practico de su libertad* –, apărut în mai 1808 în Cartagena, a fost publicat în sute de mii de exemplare şi tradus în mai toate limbile Europei :

„Spune, copilule, ce eşti tu ?
Spaniol.
Ce înseamnă să fii spaniol ?
Să fii un om cinstit.
Cîte obligaţii are un astfel de om şi cum se numesc acestea ?
Trei ; el trebuie să fie creştin catolic, trebuie să îşi apere religia, patria şi legile sale şi mai degrabă să moară decît să se lase asuprit.
Cine este regele nostru ?
Ferdinand al şaptelea.
Cîtă iubire trebuie să îi aducem în devoţiunea noastră ?
Iubirea pe care o merită virtutea şi nefericirea sa.
Cine este duşmanul fericirii noastre ?
Împăratul francezilor.
Dar cine este acesta ?
Un nou stăpînitor, infinit mai sîngeros şi mai lacom ; începutul oricărei nenorociri şi sfîrşitul oricărui lucru bun ; întruchiparea tuturor viciilor şi răutăţilor.
Cîte naturi are acesta ?
Două, una satanică şi una umană. [...]
Cine sînt francezii ?
Foşti creştini, noi eretici.
Ce i-a dus la această robie ?
Falsa filosofie şi libertatea moravurilor lor depravate. [...]
Se va sfîrşi acest imperiu nedrept ?
După părerea oamenilor de stat înţelepţi prăbuşirea sa este foarte aproape..."[58].

Textul, căruia i se pot adăuga multe altele, dovedeşte toate caracteristicile unei propagande naţionale eficiente: avem aici un exemplu elocvent al autodefinirii prin demarcarea de naţiunea duşmană. Propria naţiune este sfîntă şi umilită, duşmanul s-a abătut de la calea cea dreaptă, este întruchiparea Satanei şi, de aceea, este exclus din colectivitatea umană. În lupta împotriva lui sînt justificate toate mijloacele. Acestei proze bizare trebuie să i se alăture gravurile lui Francisco Goya *Desastres de la guerra*, pentru a da întreaga măsură a furiei şi a cruzimii fără margini cu care a fost condusă revolta spaniolă împotriva ocupaţiei franceze în numele principiului naţional – un model pentru războaiele barbare purtate între popoare şi naţiuni, dincolo de orice convenţie a drepturilor popoarelor, pe care Europa le mai trăieşte şi în prezent.

Din punctul de vedere parizian, periculoasă era mai ales tendinţa de imitare ; într-un raport al delegaţiei franceze la Berlin din decembrie 1808 era scris că „uimitor de mulţi indivizi, în ciuda succesului scăzut repurtat de spaniolii atît de admiraţi, repetă mai nou în germană numeroasele discursuri care au înfierbîntat în ultima vreme minţile spaniolilor. A sosit vremea să le răspundem acestor oameni şi altfel decît prin articole de ziar"[59]. Într-adevăr, poetul prusac Heinrich von Kleist (1777-1811), care se afla în secret în slujba propagandei austriece, lucra deja la o traducere germană a *Catehismului civil*, apărută în 1813 în numeroase exemplare sub titlul *Catehismul germanilor* şi distribuită publicului larg.

Nu existau decît vagi presupoziţii în legătură cu ce se întîmpla de fapt în Spania. Mai important părea că în confruntarea cu conştiinţa naţională spaniolă Napoleon se lovise pentru prima oară de o barieră : marele corsican nu era infailibil şi nici de neînvins. „Atît de repede, mi se pare, nu s-au mai schimbat lucrurile în jurul nostru din cea mai întunecată şi odioasă perspectivă în cea mai senină şi animată. Acum opt zile încă ne mai socoteam, după ceea ce ştiam atunci pe bună dreptate, la marginea prăpastiei ; astăzi se pune problema dacă vom da dovadă de suficientă înţelepciune şi hotărîre pentru a folosi conjuncturile

favorabile produse prin mila cerului. [...] Este limpede că norocul îl părăseşte pe Bonaparte, că abominabila sa carieră a ajuns la capăt, că Europa poate fi salvată prin Spania...", aşa era văzută situaţia în septembrie 1808 de către Friedrich von Gentz[60]. Însă chestiunea spaniolă putea fi interpretată şi din alt punct de vedere: „Cît de încordaţi privesc toţi spre Spania, ne putem imagina", scrie un agent britanic din Königsberg. „Şi asta e de înţeles, căci destinul tuturor depinde de ceea ce se petrece acolo şi fără îndoială că nici B.[onaparte] nu şi-a îndreptat atenţia asupra altor ţări decît în treacăt - dacă învinge în Spania (să ne ferească Dumnezeu), va găsi mereu un pretext să atace din nou Prusia sau chiar să o radă de pe hartă."[61] Într-adevăr, cazul Spaniei punea, pe de altă parte, restul continentului în pericol: dacă Napoleon îndrăznise să mătură de pe tronul Spaniei monarhia Bourbonilor, aliata lui, atunci ce garanţie mai aveau casele domnitoare din Europa? Acesta a fost argumentul cu care contele Metternich, ambasadorul Austriei la Paris, şi-a convins superiorul de la Viena. La 13 aprilie 1808, ministrul de externe, contele Stadion (1763-1824), a expus situaţia împăratului şi comandantului suprem al armatei, arhiducele Carl: probabil Napoleon doreşte să aşeze pe toate tronurile Europei „regi de felul său şi să-i vadă domnind doar pe cei din familia sa sau pe partizanii săi"; Spaniei îi va urma cu siguranţă Austria[62].

Pentru Austria aceasta a însemnat o schimbare radicală: începînd cu acest moment la Viena se pregătea războiul împotriva Franţei, un stat tradiţional apelînd pentru prima oară în istoria Europei la solidaritatea revoluţionară a naţiunii. A învăţa de la Spania însemna să înveţi să învingi. Să antrenezi întregul popor în pregătirile de război însemna să amplifici enorm resursele statului. Şi existau reţete pentru mobilizarea poporului. Una dintre acestea era legată de numele arhiducelui Johann (1782-1859), care învăţase din opera lui Johannes von Müller despre *Istoria confederaţiei elveţiene* că un popor se poate apăra de orice încercări de oprimare, dacă lupta este însufleţită de iubirea de libertate, un spirit comun şi o voinţă colectivă de apărare. Astfel

arhiducele propune în memoriul său detaliat din 17 mai 1808 înarmarea generală a poporului sub forma unei armate populare: „Aici trebuie să lupte naţiunea, masele, toţi pentru unul, unul pentru toţi; va fi uşor să îi aducem aici. [...] Dacă naţiunea veghează, Austria este invincibilă. [...] Un cuceritor lacom atacă un stat slab, care caută ajutor în lucrurile obişnuite. În aceasta rezidă imboldul pentru a-i determina să dea tot ce este omeneşte posibil, să îşi încordeze forţele la maxim şi, această luptă devenind dintr-o chestiune de stat una a naţiunii, să aducă în joc noi ajutoare"[63]. Cu o rapiditate neobişnuită pentru Austria, propunerea a devenit realitate şi toţi soldaţii demobilizaţi, la ei adăugîndu-se toţi bărbaţii între 18 şi 45 de ani care pînă atunci fuseseră scutiţi de serviciul militar, alcătuiau acum această armată populară. La 27 iunie 1808, trupele armatei populare au fost pentru prima dată trecute în revistă, iar la mijlocul lui august primele batalioane şi-au început exerciţiile.

Astfel, Austria a fost al doilea stat european după Franţa care a introdus serviciul militar obligatoriu, din motive similare: pe lîngă folosirea tuturor resurselor în eventualitatea unui război decisiv, se intenţiona anularea vechii bariere dintre cetăţean şi soldat şi o unificare a naţiunii în defensiva comună.

S-a constatat însă că, pentru transformarea cetăţenilor în apărători entuziaşti ai naţiunii, nu este suficientă organizarea lor militară. Entuziasmul trebuia mai întîi să fie trezit. Trimisul austriac Clemens, conte de Metternich (1773-1859), care avea la Paris reţeta franceză zilnic în faţa ochilor, îi scria lui Stadion: „Opinia publică este cel mai important instrument, care pătrunde ca şi religia în cele mai ascunse profunzimi, acolo unde dispoziţiile administrative nu mai au nici un efect. A dispreţui opinia publică este la fel de primejdios ca dispreţuirea legilor etice, însă în timp ce acestea din urmă se pot reface chiar şi acolo unde s-a vrut nimicirea lor, în ceea ce priveşte opinia publică lucrurile nu stau chiar aşa; aceasta necesită o atenţie deosebită, o preocupare consecventă şi stăruitoare..."[64]. Guvernul austriac nu a ocolit nici un mijloc pentru a atîţa opinia publică; în scopul trezirii

sentimentelor naţionale în inimile cetăţenilor au fost scoase noi ziare, precum *Foaia patriotică*, şi au apărut o sumedenie de foi volante, traduse mai ales din engleză şi spaniolă, au fost create mii de poezii, romanţe, drame patriotice, oratori au străbătut ţara pentru ca şi ultimul analfabet să cunoască acel înalt cînt despre naţiunea austriacă unită – şi tot aceste instrumente au fost folosite pentru pregătirea de război a ţărilor învecinate. Propaganda austriacă a găsit un teren fertil în Bavaria, Württemberg şi în restul statelor din Confederaţia Rinului, căci aici s-a intersectat cu recrutarea soldaţilor pentru contingentele auxiliare germane în vederea războiului francez împotriva Spaniei. Chiar şi în armata bavareză, pînă acum cea mai loială din trupele napoleoniene, s-a răspîndit, cu ocazia aventurii spaniole, o stare de nemulţumire, căreia i s-a asociat propaganda austriacă. În vechea Bavarie făceau impresie ştirile abil alese din Spania despre biserici profanate şi pămînturi pustiite, iar în regiunile noii Bavarii avea efect apelul la sentimentele de fidelitate faţă de împărat ale celor din oraşele imperiale france şi şvăbeşti şi ale supuşilor principatelor odinioară puternic dominate de religie.

La 10 aprilie 1809, trupe austriece au trecut Innul; oraşele München şi Nürnberg au fost ocupate, alianţele franco-bavareze din Tirol au fost obligate să capituleze şi arhiducele Carl (1771-1847), comandantul suprem al armatei austriece, a înaintat în fruntea trupelor sale spre Regensburg, pentru a ataca corpurile militare franceze care staţionau acolo. Se obişnuia ca, atunci cînd o armată străină intră într-o ţară sau regiune, conducătorul de oşti să emită proclamaţii, pentru a-şi explica intenţiile şi a linişti populaţia devastată. Proclamaţia arhiducelui Carl, concepută de Friedrich, conte de Stadion, fratele ministrului, şi de poetul Friedrich Schlegel, a fost de o cu totul altă natură; ea nu se adresa supuşilor bavarezi, ci „Naţiunii germane" şi declara: „Misiunea noastră este misiunea Germaniei. Cu Austria, Germania va deveni autonomă şi va fi fericită; doar prin sprijinul Austriei Germania se poate reîntregi. Germani! Fiţi demni de condiţia voastră! Acceptaţi ajutorul pe care vi-l oferim! Acţionaţi şi voi spre

salvarea voastră ! "[65]. Nu era limpede în ce consta diferenţa dintre naţiunea germană şi cea austriacă, însă nici nu părea a fi o problemă. Şi mai clar a fost un alt apel, „Către popoarele Germaniei", la patru zile după aceea : „Urmaţi măreţul exemplu al Spaniei ! Nu vă temeţi de o luptă sîngeroasă, ea se va încheia cu victoria voastră ! "[66].

Cîteva luni mai tîrziu Austria a pierdut războiul. În deciziile luate în legătură cu acest război, oamenii de stat austrieci au greşit în multe privinţe – Napoleon a ajuns cu grosul armatei sale pe frontul central-european mult mai repede decît s-a crezut ; Prusia a rămas neutră, Anglia în expectativă. Însă înainte de toate, nu s-a mobilizat centrul, de la care se sperase cel mai mult : înflăcărarea naţională a popoarelor chemate să se revolte împotriva stăpînirii napoleoniene. Doar în Tirol şi Vorarlberg se aprinsese scînteia ; în restul Germaniei propaganda austriacă se confruntase nu numai cu cenzura mai mult sau mai puţin riguroasă a statelor Confederaţiei Rinului, ci şi cu contrapropaganda franceză, eficientă mai ales în Bavaria.

Nu intră în discuţie că propaganda nu ar fi cîştigat populaţia ; rapoartele poliţiei şi agenţilor din Berlin, Kassel, München atestau că deja cu mult înainte de izbucnirea războiului existau aşteptări şi adesea chiar speranţe, inclusiv în păturile de jos ale populaţiei, că Austria va cîştiga. Mobilizarea efectivă a fost însă de o mult mai mică anvergură : o mînă de militari prusaci şi din Westfalia, care au început lupta ca un act de nesupunere deschisă faţă de ordinele regale şi au fost învinşi, nu au constituit un model destul de puternic pentru a instiga la o revoltă în masă, situaţie la care a contribuit şi comoditatea burghezilor şi ţăranilor, mai puţin dispuşi la riscuri. Un alt motiv esenţial a fost şi loialitatea împărţită, căci, atîta vreme cît domnitorii ţărilor, începînd cu regele Prusiei, nu părăseau tabăra franceză, iar revolta era privită ca rebeliune împotriva propriei stăpîniri, orice chemare la rezistenţă era catalogată drept iacobinism. Acolo unde s-a ajuns la mişcări ţărăneşti, în Hessen şi în sud-vestul Germaniei, stăpînirea se tot schimbase în ultimii ani. Revendicările confuze ale ţăranilor

răsculaţi din Marburg, Mergentheim sau Stockach erau îndreptate mereu şi spre reinstaurarea vechii orînduiri, prerevoluţionare – ţăranii care l-au însoţit pe colonelul Dörnberg în marşul său spre Kassel, cu gîndul de a-l înlătura pe fratele lui Napoleon, regele Jérôme, aveau la ei un steag din catifea roşie cu vechiul vultur imperial[67], iar în regiunile răsculate din sud-vestul Germaniei funcţionarii din Württemberg şi Baden constataseră că „revoltele sînt purtate de speranţa reîntoarcerii la Austria"[68]. În rest însă, aceste răscoale urmau vechiul model : rebeliunile ţăranilor aveau loc în aceste regiuni atunci cînd se schimba vechiul drept – motivul care declanşase acum revoltele fiind recrutările condiţionate introduse după modelul francez – sau din cauza nemulţumirii generale cu privire la taxe. Dar în 1809 nu a existat o mobilizare naţională a populaţiei în scopul de a înlătura jugul stăpînirii străine franceze şi de a întemeia un stat naţional german. Totuşi, de la revolta spaniolă şi războiul austriac din 1809, popoarele europene erau pregătite psihic pentru a se ridica împotriva lui Napoleon, stare ce avea să se manifeste în războaiele antinapoleoniene din 1813 cu sprijinul armatelor ruseşti, engleze şi suedeze.

Nu e uşor de spus ce însemna de fapt o mobilizare naţională ; mărturiile contemporane tind să exagereze sau să idealizeze, iar surse care să ne furnizeze date statistice, în genul sondajelor de opinie din vremea noastră, există în număr extrem de mic. Linda Colley a studiat creşterea patriotismului popular din Anglia la trecerea din secolul al XVIII-lea în cel de-al XIX-lea, analizînd cererile voluntare de înscriere în armata de rezervă, pentru apărarea ţării în cazul unei invazii franceze[69]. Rezultatele ei pot fi rezumate astfel : apelul la înrolare adresat în 1803 de către guvern populaţiei a fost urmat în medie de 50% din populaţia masculină cu vîrste cuprinse între 17 şi 55 de ani, populaţia din Scoţia şi mai ales din Ţara Galilor fiind slab reprezentată. Izbitor este faptul că numărul patrioţilor se mărea în raport direct proporţional cu creşterea gradului de industrializare şi a densităţii oraşelor unui comitat, iar pe lîngă meşteşugarii din oraşe, apelul naţional a fost urmat mai ales de burghezii educaţi care exercitau o profesie bine văzută.

Este remarcabilă asemănarea dintre această imagine şi cea oferită de voluntarii prusaci în războiul de eliberare din 1813. La 3 februarie 1813, regele Frederic Wilhelm al III-lea a lansat un apel către tinerii Prusiei spre a servi în detaşamentele de vînători ca voluntari împotriva lui Napoleon. „Regele a chemat şi toţi, absolut toţi au venit", aşa sună legenda unei Prusii patriotice, însă populaţia prusacă a dat curs apelului la conştiinţa naţională în cu totul alt fel. „Păturile educate", academicienii, funcţionarii, studenţii, elevii, dar şi meşteşugarii din oraşe erau reprezentaţi într-o măsură mult mai mare decît populaţia rurală. Din statistica meseriilor reiese că meşteşugarii din oraşe constituiau 7%, dar ca voluntari ei au ajuns să formeze 40% din efectivul detaşamentelor, în timp ce populaţia rurală reprezenta aproximativ 75% din populaţia Prusiei, însă doar 18% din voluntari.

Comparaţia între cifrele din Anglia şi cele din Prusia dovedeşte tendinţe foarte asemănătoare: în sens naţional, erau mobilizabile mai ales categoriile sociale urbane, şi anume tocmai cei care păreau de obicei înclinaţi să se opună ordinii politice şi sociale existente şi în acelaşi timp adepţii industrializării: intelectualii, burghezii înstăriţi şi meşteşugarii. În schimb, populaţiei rurale, care era în continuare privită ca deosebit de loială faţă de autorităţi şi uşor manevrabilă, înclinaţia spre ardoare naţională îi era aproape străină. Comparaţia ne dezvăluie faptul că în uriaşa mobilizare spirituală şi socială a Europei împotriva lui Napoleon nu au primat sentimentele tradiţionale de loialitate faţă de casa domnitoare, ci un nou sentiment de unitate, asemănător mai degrabă cu spiritul de *levée en masse* al Revoluţiei franceze. Într-adevăr, mobilizarea naţională a maselor a fost glorificată de generalul prusac von Gneisenau (1760-1831) ca o „accedere la arsenalul revoluţiei". Apelul către supuşii coroanei britanice de a se înrola în miliţii a fost motivat de un ofiţer din armata engleză ca o recurgere la „aceleaşi instrumente de care Franţa se foloseşte foarte eficient de zece ani, pentru a apăra independenţa noastră ca naţiune"[70].

Această mobilizare a maselor, cu totul nouă în Europa, a reuşit pentru că tehnica propagandei şi a influenţării maselor

evoluase foarte rapid în timpul lungului război ce cuprinsese parcă întreaga lume, început în vara anului 1792 şi încheiat abia o dată cu ultimele focuri de armă de pe cîmpul de bătălie de la Waterloo, în 1815. Dacă analizăm, de exemplu, asediul propagandistic din 1813 asupra populaţiei prusace, organizat şi finanţat nu doar prin mijloace prusace, ci şi britanice, austriece şi ruseşti, devine limpede ce idei constituiau fundamentul entuziasmului naţional.

Motivaţia centrală a voluntarilor, care le întrecea de departe pe toate celelalte, era ura împotriva lui Napoleon şi a Franţei. Acest lucru îl susţin şi nenumăratele poezii ale lui Kleist, Arndt, Körner, Friedrich Schlegel şi chiar ale blîndului Clemens Brentano, care scria:

„Baionete,
Pe întrecute
Zdrobiţi lanţurile
Jos, în albia rîului,
Ca nici un duşman al Germaniei să nu scape".

Exista o întreagă serie de asemenea poezii înfiorătoare, care, potrivit datelor referitoare la tiraje, evident lacunare, au cunoscut o răspîndire enormă în anii 1813-1814. Ca dovadă a urii covîrşitoare stau şi toate documentele personale găsite din acei ani, memorii, scrisori, jurnale, din conţinutul cărora reiese că tocmai această motivaţie negativă era fermentul cel mai puternic şi chiar numitorul emoţional comun; de asemenea, tactica adoptată de unităţile de voluntari prusaci, care evitau pe cît posibil să ia prizonieri de război. „Fiţi neiertători", aşa suna de fiecare dată comanda înainte de un atac, iar relatări ale acestor lupte, în care erau implicate batalioanele de vînători voluntari, ne redau imaginea unor orori pe care credeam că le cunoaştem doar din marile conflagraţii ale secolului XX.

O a doua motivaţie importantă pentru activismul naţional se numea „libertate" şi, dincolo de orice îndoială, prin aceasta nu se înţelegea, în ciuda mărturiilor de mai tîrziu, necesitatea unei constituţii liberale, ci libertatea naţională faţă de asuprirea

franceză. Sigur că unele afirmaţii, cum ar fi cea din cunoscutul cîntec al lui Max von Schenkendorf *Libertatea mea*, puteau fi înţelese într-un dublu sens, însă nu există nici un document al propagandei de război sau o mărturie a vreunui participant la război în care să fie specificată dorinţa de libertate în sensul unei programe liberale de politică internă.

Şi dacă este preamărit războiul pentru popor şi patrie, se vorbeşte într-adevăr foarte des despre poporul german şi patria germană, însă de cele mai multe ori ca delimitare faţă de duşmanii ţării, francezii, şi oricum într-o exprimare vagă şi poetică. Germania apare în continuare ca spaţiu cultural şi lingvistic, în care nu se profilau încă depăşirea particularismului prusac şi transformarea Prusiei într-un stat naţional german. Încă nu exista un concept de naţiune în sensul lozincilor politice de mai tîrziu care pledau pentru unitate, căci patria germană din perioada războaielor de eliberare nu avea contururi clare, era una poetică, istorică şi utopică, un ideal ce purta, în forma sa materială, culorile alb şi negru ale Prusiei. Apelul adresat de regele prusac poporului său de a fi în acelaşi timp „prusac şi german", care i-a atras în mod ironic reputaţia de iacobin printre principii din Confederaţia Rinului, se referea într-adevăr la identificarea deocamdată neproblematică a Prusiei cu Germania, cel puţin din perspectiva Prusiei.

Toate acestea s-au manifestat într-un acţionism vast, cea mai des întîlnită formă de enunţ în propaganda lirică a acelor ani fiind imperativul, îndemnul în sine, fără desemnarea unui ţel anume: „Sus!", „Înainte!", „Înainte, curaj!", „Înainte, pînă la moarte!". Theodor Körner scria: „Curaj, poporul meu, semnalele de foc au început să fumege", parola corpului de partizani Lützow „Nu te lăsa!" exprima continuarea firească, iar această atitudine a acţionării cu orice preţ, care contrazicea maximele militare clasice, şi-a găsit expresia programatică în numele ataşat lui Blücher „Mareşalul Înainte, la atac". Sentimentul colectivităţii şi solidarităţii naţionale, fapt valabil la începutul secolului al XIX-lea şi în Europa de Vest şi Centrală, era deci deocamdată total confuz, concret nu în sensul unor revendicări pozitive, ci doar cu referire

la imaginea duşmanului, care constituia unicul fundament al identităţii naţionale. De aceea, o dată cu instaurarea păcii şi revenirea la statutul civil, s-a înregistrat şi o scădere a conştiinţei naţionale şi a mai fost nevoie de una sau chiar două generaţii pentru ca sentimentul naţional să prindă rădăcini solide.

În statele naţionale existente deja în Europa de Vest, ideea naţională a ajuns la populaţie prin intermediul şcolilor şi al serviciului militar; în Europa Centrală şi de Est a fost nevoie de un întreg arsenal de literatură şi ziare, partide şi asociaţii, cercuri literare şi cercuri de prieteni, cluburi şi legături sociale, în care s-a concentrat comunicarea socială şi ale căror membri şi adepţi erau preocupaţi exclusiv de lozinci şi expuneri programatice ale ideii naţionale, naţionalizată de însăşi această societate.

Nu întîmplător, ideea naţională a fost transmisă populaţiei îndeosebi prin intermediul asociaţiilor şi societăţilor, căci libera asociere de indivizi, care îşi propun ei înşişi scopul şi pot intra sau părăsi oricînd această asociaţie, era o instituţie orientată împotriva societăţii feudale, cu ajutorul căreia s-a format societatea burgheză. Thomas Nipperdey afirma că „asociaţiile sînt un mediu hotărîtor, în care s-a constituit ca un tot unitar noua burghezie, din noii cetăţeni şi membrii vechilor pături, îndeplinind diferite meserii, din educaţie sau economie, funcţionari sau cu profesiuni libere, şi dintr-un concept abstract a devenit o realitate concretă a formelor de convieţuire"[71]. Secolul al XIX-lea a fost secolul asociaţiilor; s-a creat o adevărată reţea de asociaţii cu cele mai diferite scopuri, şi nu mai exista nici o persoană care să nu fi aderat măcar la una dintre ele. Nici societăţile corale nu puteau fi trecute cu vederea, datorită importanţei deosebite a muzicii şi a cuvîntului liric în răspîndirea masivă a lozincilor şi noţiunilor semnificative pentru ca opinia publică să devină naţională. Cîntecele care se bucurau de o mare popularitate, foarte des cîntate în grup, au fost descoperite de timpuriu ca mijloace de transmitere a sentimentelor naţionale, dovadă regulamentul „Societăţii germane" din Idstein, elaborat la 24 august 1814 – este vorba despre o uniune naţionalistă secretă, pusă sub observaţie de

către poliţie şi apoi dizolvată din cauza „uneltirilor revoluţionare". În acest regulament era menţionat: „Pentru că poporului nostru i-au lipsit pînă acum cîntecele adecvate, în spiritul timpurilor pe care le trăim, şi totuşi oamenii, mai ales cei din clasele inferioare, needucate, sînt obişnuiţi să îşi exprime prin cîntec sentimentele, societatea noastră se străduieşte, atît cît ţine de ea, să vină în întîmpinarea acestei nevoi. De aceea am hotărît ca fiecare membru să răspîndească în cercurile lui cîntece germane autentice, precum cele ale lui Theodor Körner, şi să le elimine pe cele neautentice". Se pare că poliţia a considerat această intenţie foarte primejdioasă, căci în copia oficială pasajul este subliniat şi marcat cu un semn de exclamaţie[72].

În afară de aceste societăţi au apărut şi asociaţiile sportive de gimnastică, ce reprezentau în multe ţări o ideologie pronunţat militant-naţională. Modelul a fost furnizat de societatea sportivă berlineză, creată în 1811 de Jahn, „părintele gimnasticii", în scopul pregătirii tineretului german pentru lupta împotriva Franţei şi întemeiată, corespunzător acestui scop, pe un amestec ideologic alcătuit din antrenament fizic, educarea caracterului şi orientarea naţională. Către 1818 existau deja în Germania cam 12.000 de gimnaşti, care se considerau apărătorii ideii unităţii naţionale. În 1820 aceste societăţi sportive au fost interzise pe baza rezoluţiilor de la Karlsbad, şi totuşi cele mai multe dintre ele au continuat să fiinţeze în secret. De la reînfiinţarea lor în 1842, acestea s-au înmulţit rapid, iar numărul membrilor lor a crescut; în 1862 existau în Germania deja 135.000 de gimnaşti, care prin imaginea lor publică, prin exemplul lor mobilizator, au acţionat ca o pedagogie naţională. Organizaţii asemănătoare s-au format în monarhia habsburgică – pro unitatea germană în Austria, puternic orientate împotriva stăpînirii habsburgice în Ungaria şi mai cu seamă în Boemia, unde în 1862 a fost înfiinţată o organizaţie sportivă de gimnastică, mişcarea *Sokol* (Şoimul), care a dat un impuls uriaş formării conştiinţei naţionale la mica burghezie cehă. În regiunile catolice ale Germaniei şi în Austria au început să apară şi societăţile de tir, în acelaşi timp mijlocitoare ale ideii

naţionale şi părţi integrante ale mediului catolic. În plus, să nu uităm asociaţiile studenţeşti – universităţile, centru al educaţiei burgheze, erau incubatorul ideologiilor naţionale şi, de aceea, principala ţintă vizată de rezoluţiile de la Karlsbad, prin care puterile Sfintei Alianţe au încercat în 1820 să reprime efervescenţa ideilor naţionale.

Cealaltă faţetă a mişcărilor naţionale europene, publicistica liberală, a avut un cuvînt important de spus, însă, spre deosebire de sistemul societăţilor, la un nivel destul de înalt. Bineînţeles, ea a rămas axată pe burghezimea educată şi se adresa unui cerc relativ mic de cititori, predominant pe cale raţională. Funcţia ei în cadrul „mişcării naţionale" era dublă: pe de o parte, era un oponent mult mai direct al sistemului politic decît societăţile şi asociaţiile. Interzicerea anumitor ziare şi cenzura politică au provocat indignarea şi opoziţia burgheziei liberale, însă revendicarea libertăţii politice, formulată pentru prima dată în secolul al XVIII-lea de către burghezimea educată, era în Germania o revendicare a libertăţii de opinie şi a toleranţei, fapt ce deosebeşte cazul Germaniei de cel al burghezimii vest-europene, care în Anglia viza cu precădere libertatea economică, iar în Franţa, Spania şi Italia, în primul rînd participarea politică. În Germania, tranşeele războaielor religioase încă nu erau complet uitate, de aceea criteriul principal al autodeterminării burgheze era aici toleranţa principelui. Tot aşa se explică şi rolul deosebit jucat de redactorii de ziar sancţionaţi şi de scriitorii cenzuraţi în toate mişcările de revoltă începînd cu 1830. Pe de altă parte, publicistica avea un efect catalizator pentru partide, în jurul ziarelor formîndu-se „partide", „facţiuni", „asociaţii", care au pregătit astfel publicul pentru apariţia sistemului parlamentar. Ceea ce se năştea în cadrul asociaţiilor şi societăţilor ca dispoziţie şi concepţie despre lume se concretiza în publicistică sub formă de scriere programatică şi lozincă politică a zilei.

În timp ce în Germania, Europa de Nord şi de Vest, sistemul societăţilor şi asociaţiilor burgheze a putut mobiliza – în pofida numeroaselor piedici şi interdicţii impuse de autorităţi – o mare

parte a societăţii într-o gîndire naţională, în Europa de Est şi de Sud această misiune a rămas în sarcina societăţilor secrete, care se foloseau adesea de forme mai vechi de organizare ale unor societăţi din secolul al XVIII-lea, francmasonii şi iluminaţii, mai ales în ţările aflate sub dominaţie străină, căci acolo asociaţiile secrete păreau cele mai potrivite ca formă de organizare pentru pregătirea conspirativă a unor revolte. Prototipul pentru întreaga Europă l-a constituit *Carboneria*, apărută în 1860 în sudul Italiei, care a luptat mai întîi împotriva dominaţiei franceze, iar după prăbuşirea lui Napoleon şi a stăpînirii napoleonizilor în regatul Neapolelui, împotriva oricărei stăpîniri care nu dorea unitatea italiană sub aceeaşi constituţie şi în spiritul libertăţii. *Carbonari* – se presupune că numele a fost preluat de la meseria cărbunarilor datorită vieţii retrase şi mărginite a acestora – se considerau nu doar o mişcare naţională şi democrată, ci şi moral-religioasă, ceea ce explică semnul lor de recunoaştere, I.N.R.I., ales în mod intenţionat, care însemna *Iustum Necare Reges Italiae* – e drept să ucizi regii Italiei. Deşi Carboneria a numărat temporar foarte mulţi membri – cifra de 300.000, adesea raportată fără nici un act justificativ, pare desigur exagerată –, în ceea ce priveşte pregătirea şi realizarea unor proteste organizate nu a avut prea mult succes ; revoltele din Neapole şi Piemont din 1820-1821, ca şi aceea din 1831 de la Vatican au fost înăbuşite de trupele austriece, iar conducătorii lor s-au refugiat în Franţa şi Elveţia. Acolo Carboneria s-a format din nou, sub auspicii mai puţin naţionale şi mai mult radical-republicane, şi a iradiat în această formă în Spania, Polonia şi Germania. S-a ajuns la o adevărată simbioză între francezii, italienii şi polonezii radical-democraţi, care au întemeiat în 1831 la Paris *Charbonnerie Démocratique Universelle*, un sistem de organizaţii greu de reconstruit astăzi, alcătuit din cercuri şi loji secrete, precum şi din cluburi politice semisecrete. S-au organizat manifestaţii la Lyon şi Paris, au fost trimişi partizani în Polonia, a fost sprijinit atacul asupra gărzii principale din Frankfurt, prin care, la 3 aprilie 1833, cîţiva democraţi germani au vrut să însceneze un puci împotriva

Bundestag-ului – dar toate acţiunile au eşuat, iar Carboneria, spectrul care din 1815 ameninţa politica europeană, a dispărut, lăsînd loc unei alte mişcări secrete, mai degrabă mărinimoasă decît politică, „Tînăra Europă" a revoluţionarului italian Giuseppe Mazzini (1805-1872). Mazzini făcuse parte din Carboneria, însă nu s-a simţit atras de natura sectară a carbonarilor. Organizaţia sa secretă, întemeiată în 1831 la Marsilia, „Tînăra Italie", reunită trei ani mai tîrziu cu organizaţiile paralele „Tînăra Germanie" şi „Tînăra Polonie" sub numele de „Tînăra Europă", era alcătuită doar dintr-o mică elită, activistă, sever disciplinată, animată de o credinţă adîncă în Dumnezeu şi popor, care urma să iniţieze lupta de eliberare pentru republicile naţionale în întreaga Europă şi, prin exemplul ei, să inspire şi să mobilizeze poporul. Puciul lui Mazzini din 1834 în Piemont s-a încadrat în seria multelor încercări nereuşite de răsturnare a domniilor din Italia secolului al XIX-lea, iar „Tînăra Europă" a fost privată de o acţiune politică directă, la fel ca restul organizaţiilor secrete naţionale; exemplul ei a constituit însă un apel permanent, patetic către toţi cei nemulţumiţi spre a se aduna sub semnul ideii naţionale, şi de aceea a neliniştit şi guvernele.

O dată cu criza renană din 1840, naţionalismul maselor s-a dovedit pentru întîia oară o forţă politică de sine stătătoare, iar ideea naţională, un principiu de legitimare *par excellence*. Criza a fost provocată de guvernul francez al lui Thiers, care a încercat să compenseze o grea înfrîngere a politicii sale în Orient şi criza conştiinţei naţionale derivată din aceasta printr-o politică estică ofensivă şi a susţinut recîştigarea graniţei „naturale" a Rinului – nicidecum într-o manieră manipulativă, căci Thiers nu încerca să influenţeze opinia publică agitată din Franţa, ci să o urmeze. Una dintre consecinţe a fost campania din Germania, iniţiată în regiunea Rinului, care a cuprins întreaga ţară, a ajuns în aproape toate cercurile şi a demonstrat forţa unificatoare a ideii naţionale. Cîntecul Ţării Rinului, compus de Nikolaus Becker, „Să nu li-l cedăm/ Rinul german liber", a devenit peste noapte imnul neoficial german; de asemenea, *De strajă la Rin* al lui Max

Schneckenburger şi cîntecul lui Hoffmann von Fallersleben închinat Germaniei s-au născut în acest vîrtej de evenimente. Pentru prima dată cabinetele germane au simţit un imbold venit din jos, care le impunea totodată cursul politic. Metternich a simţit pericolul unui iacobinism germanic şi a rezistat presiunilor Prusiei şi ale mai multor state mijlocii de a reface constituţia de război şi de a începe o contraînarmare ; cele două puteri conducătoare germane au căzut totuşi de acord în noiembrie 1840, făcînd referire explicit la gîndirea naţională comună, asupra unui plan de operare în caz de război, iar în anul imediat următor Bundestag-ul a decis ridicarea fortăreţelor de la Ulm şi Rastatt. Criza renană s-a aplanat după ce cabinetul Thiers a fost demis la sfîrşitul lui octombrie 1840 de către rege, iar locul lui a fost luat de cabinetul Guizot, care a revenit la politica echilibrului european. Dar forţa naţionalismului maselor devenise sesizabilă, determinînd de atunci din ce în ce mai puternic politica statelor europene ca o putere politică de sine stătătoare, împotriva căreia nici o altă sursă de legitimare nu avea pe termen lung nici o posibilitate de reuşită. Criza renană din 1840 a marcat o cezură istorică profundă, căci, dacă pînă atunci dezvoltarea statală a Europei Centrale şi de Est fusese totuşi deschisă şi exista posibilitatea de a lega loialitatea grupurilor şi elitelor active politic de statele deja existente, acum devenise limpede că alternativele la statul naţional nu mai aveau practic nici o şansă.

Capitolul III

Statele naţionale

1. Statul naţional revoluţionar (1815-1871)

Statul naţional reprezintă în viziunea lui Max Weber „organizarea lumească a puterii unei naţiuni". În statul naţional poporul nu mai vrea să fie doar suma tuturor cetăţenilor unui stat; mai mult decît atît, poporul este unul cu naţiunea, care nu se mai consideră o simplă comunitate culturală, ci şi una politică. Poporul-naţiune are ambiţia de a se împlini şi de a se dezvolta într-un stat de sine stătător; într-un stat naţional el este liber să acţioneze pe cont propriu, independent de orice dominaţie străină.

La începutul secolului al XIX-lea nu era de la sine înţeles ca un stat să fie considerat un stat naţional. Oamenii de stat care stabiliseră la Congresul de la Viena o nouă ordine a Europei aveau o reprezentare mult diferită despre viitorul lumii. Pentru cancelarul Metternich (1773-1859), pentru ţarul Alexandru I (1777-1825) şi pentru ministrul britanic de externe Lord Castlereagh (1769-1822), arhitecţii noii Europe, Italia se reducea la un simplu „termen geografic", iar unificarea statală a Italiei era departe de a fi măcar imaginată. Friedrich von Gentz (1764-1832), cel mai apropiat consilier al cancelarului Metternich, definea unificarea Germaniei într-un stat naţional drept o himeră periculoasă: „Unificarea tuturor neamurilor germane într-un singur stat" ar fi „un vis contrazis de o experienţă milenară şi în cele din urmă realizat [...], a cărui împlinire nu ar putea fi obţinută de nimeni,

nici chiar cu preţul unor mari eforturi, care nu ar putea împiedica cea mai sîngeroasă revoluţie şi pe care doar nişte nebuni ar dori să-l înfăptuiască". Dacă totuşi ideea unităţii naţionale ar exista mai departe în Europa, încheia Gentz profetic, atunci „singura moştenire pentru urmaşii noştri va fi un ţinut sălbatic, plin de ruine însîngerate"[1].

Cu aceste temeri au pornit oamenii de stat ai Europei crearea unei noi ordini continentale după căderea lui Napoleon: au privit în abis, au rămas îngroziţi şi s-au pus de acord doar asupra unui punct: în Europa nu mai poate avea loc încă o revoluţie – iar ideea unui stat legitimat de naţiune reprezenta principiul revoluţionar *par excellence*. Corespondenţa diplomatică a epocii este plină de avertismente sumbre vizavi de ideea de naţiune, *une maladie grave de l'état social en Europe*, cum o numea trimisul francez la Parlamentul de la Frankfurt[2]: o boală gravă a stării sociale din Europa. Se insista asupra vechiului sistem statal, cel anterior revoluţiei, al statelor suverane conduse de dinastii după modelul Păcii Westfalice din 1648, capabil să garanteze un echilibru al păcii. Spania şi Portugalia fuseseră restaurate sub domnia vechilor familii, Olanda fusese mărită prin alipirea la vechile Ţări de Jos austriece, devenite mai tîrziu Belgia; Elveţia fusese la rîndul ei restaurată, Suedia a rămas unită cu Norvegia, şi pentru că pentarhia, clubul celor cinci mari puteri europene, era de neconceput fără Franţa, aceasta şi-a păstrat graniţele stabilite în 1792, participînd la restabilirea păcii în cadrul Congresului de la Viena, de parcă războiul purtat timp de decenii contra Europei nu ar fi existat niciodată. Pentru ultima dată în istoria Europei, oamenii de stat vor putea duce o politică raţională pentru soluţionarea intereselor comune şi pentru garantarea păcii, fără să fie împiedicaţi în demersul lor de emoţiile maselor sau de ura dintre popoare.

Desigur, spiritul noului veac se făcea simţit şi la consfătuirile comisiilor şi la şedinţele comitetelor vieneze, în forma unei ezitări în faţa puterii lipsite de un principiu legitimator: conducătorii Europei trebuiau să încheie o „Sfîntă Alianţă", aşa cum dorea

ţarul Alexandru I, o uniune fondată pe principiile religiei creştine şi ale unei ordini de stat legitime, monarhico-dinastice. „Sfînta Alianţă" ar fi trebuit să fie răspunsul la o cerere revoluţionară a formării statelor naţionale; Alexandru I era ferm convins, în sinceritatea lui visătoare, că în acest fel se consolida solidaritatea dintre popor şi conducător. Metternich, strategul noii ordini, avea cu totul altă părere: „Ideile abstracte nu prezintă mare importanţă. Noi luăm lucrurile aşa cum sînt şi căutăm forţele care să ne protejeze, ca să nu devenim prizonierii unor iluzii asupra realităţii"[3].

Se pare însă că alţii erau în continuare prizonierii unor iluzii: de pildă, generalul şi eroul naţional polonez Tadeusz Kosciuszko (1746-1817), care îşi făcuse apariţia la Viena pentru a cere unitatea şi independenţa naţională a Poloniei, reîmpărţită de marile puteri, de data aceasta în cinci părţi. Sau germanul Friedrich Ludwig Jahn (1778-1852), „părintele gimnasticii", care a şocat pretenţiosul auditoriu vienez prin apariţia sa: o figură bărboasă, un costum învechit de teuton şi o franchete zgomotoasă, fiind privit ca un animal de la circ, dar tratat ca un nebun atunci cînd a amintit principilor germani de promisiunile de unificare făcute în timpul războiului de eliberare. „Iacobini în blană de urs" au fost numiţi ulterior entuziaştii ideii de stat naţional german: nu ar fi însemnat oare împlinirea cererilor lor o nouă revoluţie?

Întregul sistem european de păstrare a echilibrului politic depindea de o linie de conducere europeană difuză şi lipsită de putere. Pe acest principiu se bazase sistemul Păcii Westfalice, şi tot pe el se baza Europa Congresului de la Viena – faptul că „germanofilii" intenţionau să unifice Germania într-un stat naţional îi neliniştea teribil pe oamenii de stat de la Viena: „Ei năzuiau să distrugă o ordine care îi revolta şi să înlocuiască toate domniile printr-una singură", îi scria din Viena lui Ludovic al XVIII-lea ministrul francez de externe, Talleyrand. „Alături de ei se află bărbaţii din universităţi, tinerii animaţi de teoriile lor, care pun pe seama împărţirii Germaniei în mai multe state mici suferinţele

cauzate de numeroasele războaie. Ei cer unitatea Germaniei, cred în ea, ea este însăşi religia lor dusă pînă la fanatism [...]. Cine poate prevedea urmările, în cazul în care o masă populară, aşa cum este cea a germanilor, se adună la un moment dat şi devine agresivă? Cine poate spune pînă unde ar ajunge o asemenea mişcare?"[4]

Din acest motiv, principiul naţional a fost acceptat numai acolo unde era strîns legat de puterea princiară: în Marea Britanie, Franţa, Spania, Portugalia, în Ţările de Jos şi Suedia, deci în Europa de Vest şi de Nord. Nu este deloc întîmplător faptul că statele naţionale au luat naştere în perioada imediat următoare restaurării puterii după răsturnările provocate de revoluţie şi de războaiele napoleoniene. În toate aceste cazuri au existat state consolidate nu numai din punct de vedere politic-administrativ, ci şi cultural, ale căror elite conducătoare se considerau „naţiuni" deja de secole. De la răsturnările revoluţionare interne ale aşa-numitei *Glorious Revolution* engleze din 1688, ale marii Revoluţii Franceze din 1789, acele pături sociale care participau direct sau indirect la exercitarea puterii, prin alegeri sau plebiscite, au devenit tot mai importante – altfel spus: fostele „naţiuni nobile" s-au transformat în „naţiuni populare" sau, în orice caz, erau pe cale să se definească astfel. Cu această ocazie a devenit clar şi pentru restul Europei că ideea de naţiune reprezenta răspunsul adecvat pentru drumul spre modernitate al Europei; pe măsură ce tot mai mulţi oameni dobîndeau o conştiinţă politică şi, în acelaşi timp, aveau şi posibilitatea de a fi activi pe plan politic sau chiar de a participa la exercitarea puterii, cu atît mai populară devenea ideea de naţiune. Naţiunea şi democraţia au devenit două feţe ale aceleiaşi monede, iar statul naţional s-a dovedit a fi atît un cadru adecvat epocii respective, cît şi o garanţie a democraţiei şi a sistemului parlamentar. La fel ca Rousseau şi politicienii Constituţiei din timpul Revoluţiei Franceze, John Locke poate fi considerat părintele spiritual al revoluţiei „glorioase" din 1688; pentru ei naţiunea reprezenta o comunitate a celor ce deveniseră cetăţeni majoritari.

Cazul Franţei este foarte edificator în această privinţă. Evident că şi aici a avut loc Restauraţia, în 1814, o dată cu dinastia Bourbon, dar regaliştii fanatici ai lui Carol al X-lea (1757-1836), urmaşul înţeleptului şi prudentului rege Ludovic al XVIII-lea (1755-1824), au eşuat în încercările lor de a face din stat un instrument în mîna nobilimii conducătoare. Chiar dacă celei de-a treia stări, care, de altfel, nu diferea foarte mult de cea de după constituţia revoluţionară din 1791, i-au fost limitate semnificativ drepturile de decizie politică prin introducerea votului cenzitar – pînă în 1830 maximum 100.000 de francezi aveau drept de vot –, constituţia bourboniană din 1814, *La Charte*, recunoştea în principiu dreptul poporului la suveranitate şi reprezentare, iar principiile cetăţeneşti de libertate, egalitate şi proprietate, deşi limitate în mai multe privinţe, erau totuşi atestate constituţional. Încercarea regelui din 1830 de a linişti tot mai agresiva opoziţie liberală prin introducerea cenzurii şi prin ridicarea drastică a censului electoral a dus la revoluţia din iulie şi la stabilirea suveranităţii naţionale, deci a întîietăţii Camerei Deputaţilor în faţa legitimităţii monarhice. Ludovic Filip (1773-1850), „regele cetăţenilor", şi-a depus jurămîntul nu pe Biblie, ci pe Constituţie, şi nu într-o catedrală de încoronare, precum cea din Reims sau Notre Dame din Paris, ci în faţa Camerei. Bineînţeles, poporul era reprezentat în cea mai mare parte de burghezia cu avere, pentru că dreptul de vot cenzitar era în continuare în vigoare, chiar dacă fusese modificat; presiunea din partea stîngii, a intelectualilor şi a fabricanţilor liberali, dornici de reformă, şi chiar a opoziţiei democratic-republicane radicale au făcut din regimul de *juste milieu* un simplu fenomen de tranziţie. În 1848 el a fost înlocuit de o republică radical democratică, înlăturată la rîndul ei, la fel ca republica marii Revoluţii franceze, de un dictator, autoproclamat împărat. Domnia lui Napoleon al III-lea (1808-1873) s-a prăbuşit, ca şi cea a lui Napoleon I, din cauza unei înfrîngeri în război, urmate de cea de-a III-a Republică. În ciuda numeroaselor şi violentelor schimbări de regim trăite de Franţa în decursul secolului al XIX-lea, s-a putut observa în ansamblu o dezvoltare spre

un stat democratic plebiscitar, care îşi exercita autonomia pornită din suveranitatea naţiunii atît în interior, cît şi spre exterior.

Cazul Angliei a fost asemănător. Deşi aici puterea nu fusese luată de o naţiune unică şi indivizibilă, ideea franceză de suveranitate populară şi existenţa unei constituţii scrise, ca „violare a realităţii de către raţiune" (Edmund Burke), se regăseau în tradiţia constituţională engleză. De la *Glorious Revolution* din 1688 s-a stabilit în Anglia un echilibru al puterii între coroana regală, marea aristocraţie şi marea nobilime; acestora li s-a alăturat burghezia comercianţilor din autonomul *City of London*. Parlamentarismul englez de la începutul secolului al IX-lea păstra încă trăsături puternice de *ancien régime*, însă fără o domnie absolutistă – Parlamentul de la Westminster pretindea, într-adevăr, să reprezinte întreaga naţiune, dar nu ca reprezentare directă a poporului (*real representation*), ci a principalelor domenii de interes ale ţării (*virtual representation*). Mai tîrziu a devenit clar pentru toată lumea că autenticitatea parlamentarismului englez nu mai corespundea criteriilor tradiţionale. Alegerile corupte, mituirea deputaţilor ilustrau însuşi modul de funcţionare a sistemului parlamentar, şi o mare parte a districtelor electorale se aflau în mîinile coroanei sau ale familiilor din marea nobilime. În afară de aceasta, explozia demografică şi progresul datorat revoluţiei industriale au dus la o schimbare semnificativă a repartizării populaţiei; noile centre economice în care populaţia înregistra o creştere bruscă, precum Manchester, Birmingham sau Sheffield, nu erau reprezentate în Parlament, în timp ce districte electorale mărunte, precum rău famatul Old Sarum, care nu existau de fapt decît pe hîrtie, dispuneau de reprezentanţi în Parlament.

Lucrul cel mai surprinzător la marea reformă electorală din 1832, resimţită de contemporani ca o prăbuşire, a fost că, deşi nu a adus înnoiri semnificative, acestea au fost de ajuns pentru a transforma în mod neaşteptat sistemul parlamentar şi pentru a-l moderniza. Adevăraţii reformatori nu au făcut din aristocraticul partid al whigilor nimic altceva decît o democratizare a parlamentarismului englez. Ei au încercat mai degrabă să se folosească

de critica radicală, devenită din ce în ce mai prezentă după Revoluţia franceză, şi care reflecta în primul rînd ideile democraţiei americane : se urmărea prin aceasta corectarea atentă a anomaliilor sistemului electoral tradiţional şi restabilirea capacităţii de funcţionare a Parlamentului anihilată de corupţie. Districtele electorale au fost reîmpărţite, iar numărul persoanelor cu drept de vot s-a ridicat moderat, de la circa 500.000 la 813.000. Aceste intervenţii neînsemnate au schimbat însă pentru multă vreme întregul sistem politic al Marii Britanii. Vechea modalitate de influenţare a deciziilor alegătorilor şi ale deputaţilor a fost din ce în ce mai greu de aplicat. Rezultatul alegerilor a devenit neaşteptat, iar comportamentul deputaţilor mai greu de prevăzut.

Formarea majorităţii în Parlament nu se mai afla sub auspiciile coroanei şi ale elitei aristocratice din apropierea acesteia. A crescut autonomia Camerei Comunelor şi, curînd, coroana nu a mai putut beneficia de prerogativa sa cea mai importantă, numirea şi destituirea guvernului fără acordul Camerei Comunelor. Astfel, presiunea unei opinii publice liberale, parţial chiar radical-democratice, transformările economice, schimbările sociale survenite, ca şi pregătirea păturii superioare de a face schimbările cu paşi mărunţi au dus pe neaşteptate la o deschidere democratică a statului englez şi, pornind de aici, la o legitimare cu un spectru din ce în ce mai larg. Desigur că acest proces a durat, comparativ, foarte mult ; dreptul de vot englez s-a democratizat treptat, dreptul de vot pentru femei a fost introdus abia după primul război mondial, iar procesul de formare a democraţiei parlamentare în Marea Britanie s-a încheiat cu adevărat abia în 1948, o dată cu eliminarea reprezentării extraordinare în Parlament a universităţilor Oxford şi Cambridge. Pe o cu totul altă cale decît Franţa, dar cu rezultate similare, Anglia s-a transformat la rîndul ei într-un stat naţional.

Modelul francez şi cel englez au influenţat, în diverse proporţii, trecerea la state naţionale a majorităţii ţărilor vest-europene. Calea revoluţionară franceză a unei constituţii naţionale ca temei al statului naţional (aici însă, perioada constituţională a durat

doar trei ani, fiind înlocuită de un regim absolutist) a fost urmată de Spania în 1820 şi de Belgia în 1831, în timp ce ţările scandinave, dar şi Ţările de Jos au fost influenţate mai mult sau mai puţin de modelul evolutiv englez. Monarhia a fost aici cea care a devenit simbolul şi reprezentanta statului naţional şi a rădăcinilor sale istorice, pe măsură ce pierdea treptat puterea de decizie politică directă. Nu este deloc întîmplător faptul că tocmai în aceste state naţionale vestice monarhia a supravieţuit pînă astăzi războaielor, transformărilor şi guvernelor muncitoreşti.

În Europa Centrală, deci şi în Germania şi Italia, lucrurile au decurs cu totul altfel. Divizarea acestor regiuni, influenţa directă a puterilor europene externe asupra constituţiei şi configuraţiei Europei Centrale nu au fost întîmplătoare, ci un rezultat logic al ordinii politice europene. Numai starea amorfă a centrului Europei a menţinut timp de secole în echilibru continentul, şi o simplă privire pe hartă explică de ce: Europa Centrală a separat marile puteri, de la Marea Baltică pînă la Marea Adriatică şi pînă la Marea Tireniană, păstrînd astfel o distanţă potrivită între ele, capabilă să împiedice conflicte de amploare. Acest spaţiu era un glacis diplomatic pe timp de pace şi un teatru de război în caz de conflict. El avea rolul de a împiedica o prea mare concentrare de forţe în centrul Europei, pentru că cine controla acest teritoriu, fie că era vorba de una dintre marile puteri europene sau de una care abia lua naştere în Europa Centrală, putea stăpîni continentul doar dacă forma o coaliţie cu o altă putere europeană. De aceea, orice concentrare de putere în Germania sau în nordul Italiei anunţa parcă un pericol pentru echilibrul european. Consecinţa imediată a fost formarea unor coaliţii inamice, al căror succes era cu atît mai probabil cu cît o putere hegemonială central-europeană dorea să se extindă în mai multe direcţii în acelaşi timp şi nu dispunea de graniţe naturale care să poată fi apărate. Din acest motiv autonomia micilor state germane şi italiene garanta pentru toţi vecinii europeni libertatea continentului, echilibrul între statele europene şi însăşi existenţa lor. Astfel, încă din timpul Păcii Westfalice din 1648 statele europene au garantat

supravieţuirea şi independenţa a mai mult de 300 de mici state şi oraşe independente, iar situaţia a fost privită în acelaşi fel de oamenii politici din Anglia, Franţa, Rusia, Prusia şi Austria cu ocazia reîmpărţirii continentului la Congresul de la Viena.

Cu toate acestea, au existat atunci şi pentru Germania şi Italia proiecte de unificări statale „naţionale" – dar numai în Germania s-a ajuns la crearea Federaţiei Germane, într-o anumită măsură o urmaşă secularizată a Sfîntului Imperiu Romano-German. S-a ajuns doar la o alianţă insuficient de strînsă între 39 de oraşe şi state suverane, avînd un congres de delegaţi permanenţi, „Bundestag", ca singur organ constituţional comun, condus de împăratul austriac, dar cu o împărţire a voturilor care făcea imposibilă cîştigarea majorităţii în restul statelor, din cauza opoziţiei Prusiei şi Austriei. Aceste două mari puteri intrau în uniunea germană numai cu vechile părţi din imperiu, în timp ce regii Danemarcei, Angliei şi Ţărilor de Jos, în calitatea lor de suverani în regiunile Schleswig, Hanovra şi Luxemburg, erau de asemenea membri ai uniunii: o negare clară a principiului naţional, o ultimă încercare de a face din Germania un loc al echilibrării intereselor europene, şi nu o putere unită în centrul Europei.

Acelaşi lucru s-a petrecut şi cu Italia; în timp ce Federaţia Germană era totuşi în ansamblu o alianţă a principilor germani, în Italia domina, ca şi cu secole în urmă, stăpînirea străină. Nu numai că Austria redobîndise Lombardia, dar îşi anexase şi nordul Italiei şi teritoriul fostei Republici Veneţiene. Mai multe state aflate sub dominaţie habsburgică au rămas în continuare sub directa dominaţie austriacă: Toscana, Modena, Parma. Statul papal a fost reinstaurat, dar Austria a primit dreptul de a ocupa şi fortăreţele Ferrara şi Comacchio, pentru a uşura astfel controlul habsburgic asupra centrului şi sudului Italiei. Sudul Italiei, deci Sicilia şi Neapole, era sub dominaţie bourbonă încă dinainte de războaiele revoluţionare; numai în nord-vest se stabilise o dinastie locală: regatul Piemont-Sardinia a dobîndit rangul de putere europeană prin anexarea Liguriei, cu Genova, pe de o parte pentru că era inclus într-un lanţ de apărare în jurul Franţei, pe de

altă parte pentru că reprezenta o contrapondere la ambiţiile de putere ale Austriei. În consecinţă, toate puterile europene negau unificarea Italiei într-un stat naţional, într-un mod mai direct decît în cazul Germaniei, cu atît mai mult cu cît federaţia italiană pe care o dorise Metternich, o *Lega italica*, realizată doar formal, a eşuat în faţa suveranităţii Piemontului şi a statului papal.

În estul Europei ideea de stat naţional era complet diferită de ordinea politică existentă atunci. Estul predominant slav al continentului nu cunoştea nici modul de formare a statului în baza legilor constituţiei sau ale oricărei alte instituţii, aşa cum se întîmpla în vestul Europei, nici diversitatea micilor teritorii din Europa Centrală. Europa de Est era teritoriul unor mari imperii, care cuprindeau o multitudine de popoare şi pe care încercau să le menţină într-un semiîntuneric lipsit de trecut istoric. Marele regat polonez-lituanian şi cel suedez nu mai existau, în schimb, imperiile otoman, rus şi habsburgic supravieţuiseră revoluţiilor din trecut şi se îndreptau vertiginos spre o nouă epocă a statelor naţionale. Aceste imperii aveau o conducere centralist-birocratică, despotică în cazul Imperiului otoman şi al celui rus, conformă principiilor unui stat de drept bugetar în cel austriac, acestuia din urmă adăugîndu-i-se pentru o perioadă de timp monarhia prusacă, cu numeroşi supuşi polonezi. Pentru aceste imperii, „temniţe ale popoarelor", ideea unei naţiuni era de două ori mai periculoasă – pe de o parte, ideea suveranităţii poporului contrazicea structurile de putere concentrate în persoana domnitorului respectiv ; pe de altă parte, dorinţa popoarelor asuprite de a avea propriul stat naţional ameninţa unitatea imperiilor est-europene, pentru că ea nu însemna, ca în Europa de Vest şi Centrală, o schimbare *la* şi *în* stat, ci o revoltă *contra* statului, o dizolvare şi o secesiune a acestuia. Întregul lanţ de state europene, de la Finlanda pînă la statele baltice, Polonia, Cehoslovacia, România, Bulgaria, Grecia, Albania şi Serbia, începînd cu 1829 (Grecia), luase naştere prin dispersarea marilor imperii, în decurs de aproape un secol. Fireşte că au existat cazuri asemănătoare şi în vestul Europei – ne gîndim la Belgia, care s-a desprins de Regatul Unit al Ţărilor de

Jos, la Norvegia, care a anulat uniunea reală cu Suedia în 1905, la Irlanda, care în 1922 s-a despărţit de Regatul Unit al Marii Britanii şi Irlandei, şi la Islanda, care a dizolvat în 1944 uniunea sa cu Danemarca.

Cît de justificată era teama fondatorilor Sfintei Alianţe faţă de forţa revoluţionară explozivă a ideilor de libertate şi naţiune, s-a văzut clar încă înainte ca în 1820 diplomaţii şi oamenii de stat să părăsească Viena: în Spania, Portugalia, Neapole-Sicilia şi în Piemont izbucniseră revoluţii cu scopuri liberale şi naţionale, în timp ce între marile puteri occidentale, în special Anglia, dar şi Franţa, şi cele estice: Prusia, Rusia şi Austria existau mari divergenţe legate de modul de contracarare a acestor revoluţii. La conferinţele de la Troppau, Laibach şi Verona, puterile estice, în întregime în spiritul Sfintei Alianţe şi al principiilor antirevoluţionare ale noii ordini de la Viena, în opoziţie cu Anglia şi Franţa, s-au arătat hotărîte să aducă înapoi „în sînul marii Alianţe", chiar şi cu forţa, statele „care au suferit o schimbare a regimului în urma unei revolte". Ministrul englez de externe Castlereagh atrăsese însă atenţia asupra riscurilor unei „ligi a guvernelor împotriva popoarelor" şi a evidenţiat că în fond Anglia şi Franţa sînt „responsabile în faţa marilor tribunale ale adunărilor populare"[5].

Această atitudine a Franţei şi a Angliei era desigur motivată de un avînt revoluţionar, dar nu numai; important pentru guvernele celor două ţări era să folosească puterea distrugătoare a naţionalismului pentru a obţine avantaje strategice pe plan extern. Acest lucru a devenit clar atunci cînd, pe data de 1 ianuarie 1822, un congres naţional grec ţinut la Epidauros a proclamat independenţa poporului elen faţă de Imperiul otoman şi a promulgat legea constituţională bazată pe suveranitatea poporului. Turcia nu luase parte la negocierile de la Viena, încă nu putea fi considerată o putere europeană, dar ministrul englez de externe Canning (1770-1827) a făcut aluzie în mod clar şi la interesele Rusiei şi Austriei atunci cînd, referindu-se la revolta grecilor, a proclamat principiul conform căruia Marea Britanie era apărătoarea naţiunilor mici. Politica externă a Franţei a susţinut cu un succes

considerabil mişcările naţionale revoluţionare ale Europei, în special cele ale Italiei şi Poloniei. În Italia nu s-a trecut cu vederea faptul că mişcarea de unificare italiană, *Risorgimento*, luase naştere în perioada de ocupaţie franceză dintre 1796 şi 1815 ; republicile iacobine din acel *triennio* cuprins între 1796 şi 1799, statele-satelit ale lui Napoleon, întinse pînă la regatul din nordul Italiei şi aflate de altfel şi sub ocrotirea marelui corsican – aici s-ar fi putut închega o intelectualitate orăşenească, cu idei constituţionale şi de unitate configurate după modelul francez, pentru care o Italie unită părea a fi la un pas de realizare. Aşa a procedat şi *Carboneria* după victoria trupelor austriece asupra revoluţionarilor din Neapole şi Piemont, dirijînd mersul lucrurilor de la Paris, precum şi numeroasele organizaţii de emigranţi polonezi, pentru care Parisul devenise a doua capitală a Poloniei. Napoleon al III-lea a făcut un pas şi mai departe în politica sa externă, atunci cînd, după încoronarea sa în 1852, a susţinut activ mişcarea de unire a Italiei într-o confruntare directă cu Austria, pe de o parte pentru a-şi atrage de partea sa opinia publică liberală a Franţei, pe de altă parte pentru a contracara consecinţele păcii de la Viena din 1815 şi pentru a recîştiga hegemonia Franţei în Europa. Astfel, sistemul politic european consolidat cu atît de multă greutate la Viena se dezmembra văzînd cu ochii – în est, marile puteri continentale Austria, Rusia şi, într-o mai mică măsură, Prusia, mizau pe *statu quo* şi se pregăteau să facă faţă tendinţelor de autonomie din statele multinaţionale aflate în componenţa lor, în timp ce în Vest statele naţionale deja consolidate, Franţa şi Anglia, mari puteri coloniale, aveau interese politice ce depăşeau cu mult spaţiul continentului european, iar constituţiile lor ajunseseră modele de urmat pentru tot restul Europei. În războiul din Crimeea (1853-1856) a devenit evident faptul că vechea configuraţie europeană era depăşită ; confruntarea militară directă dintre puterile europene şi Rusia a fost urmată de o dezmembrare şi mai pronunţată a diferitelor puteri europene.

Această dezmembrare treptată a puterilor din Vest şi Est a creat în centrul Europei acele zone libere pe care oamenii de stat

participanţi la Congresul de la Viena încercaseră să le elimine. Criza sistemului european după războiul din Crimeea a deschis o fereastră – o şansă istorică pentru unificarea Europei Centrale, aşa cum nu existase încă niciodată şi cum se va realiza abia mai tîrziu şi doar pentru puţină vreme ; situaţia nu era cu mult diferită de cea pe care o vom reîntîlni în Europa după căderea sistemului sovietic în 1989.

Chiar imediat după revoluţia din 1848-1849, se părea că dorinţa patrioţilor germani şi italieni de a forma un stat naţional după modelul francez sau englez era în continuare o himeră. Cei 585 de reprezentanţi ai poporului german care la 18 mai 1848 se reuniseră în Paulskirche, la Frankfurt pe Main, pentru a unifica Germania într-un singur stat, în baza unei constituţii liberale democratice, aveau opinii extrem de diferite vizavi de ceea ce însemna de fapt Germania. Ca orice dezbatere între intelectuali, şi această discuţie a rămas fără nici o concluzie concretă. Heinrich von Gagern (1799-1880), preşedinte al Adunării Naţionale, a cerut ca „Austria să nu fie luată în considerare la formarea noului stat federal german" ; el întrevedea o soluţie pentru mulţimea statelor germane, şi anume unificarea lor într-o federaţie germană cu excepţia Austriei, aşa cum se întîmplase deja pe plan economic prin „Uniunea Vamală Germană", motiv pentru care a şi votat ca regele prusac să devină împăratul Germaniei. Iată deci graniţele definitive, conturul clar, soluţiile raţionale – ar mai fi susţinut oare regele prusac Friedrich Wilhelm al IV-lea idealul german al unităţii şi libertăţii, dacă puterea Austriei nu ar fi fost subminată de tulburările social-politice cauzate de faptul că era un stat multinaţional? Statele germane erau însă de acord cu dominaţia prusacă doar cu raţiunea, nu şi cu simţirea. Germania – Marea Prusie? Contradicţia fusese semnalată în toate fracţiunile adunării. Conjuraţia „zăvorului Carpaţilor", „bastionul de netrecut al Tirolului", Boemia, „capul şi fruntea Germaniei", ca şi misiunea civilizatoare germană în est şi în Balcani – pentru că acolo luptau şi alte naţiuni pentru obţinerea independenţei lor naţionale – abia dacă au mai fost luate în seamă la dezbaterile Adunării Naţionale.

Germania unită sub un împărat habsburgic, revenirea la vechiul Imperiu, de astă dată cu o nuanţă de liberalism, aceasta era alternativa la care visau majoritatea figurilor proeminente prezente atunci.

Toate aceste dezbateri fuseseră însă discuţii în vînt ; adevărata putere de la Frankfurt nu se afla în mîinile reprezentanţilor poporului. Atunci cînd guvernul provizoriu de la Kiel, ales în urma unei revolte a naţionaliştilor germani împotriva dominaţiei daneze în Schleswig-Holstein, a cerut ajutorul Adunării Naţionale, a trebuit să se apeleze la trupele prusace, care au pătruns pînă în Iutlanda. Această mişcare a reunit puterile europene, extrem de sceptice faţă de încercările de a realiza unitatea germană şi care, în plus, îşi vedeau adeverite temerile legate de extinderea mişcării naţionale şi în ţările germane aparţinînd coroanei daneze. Ambasadorul britanic Sir Stratford Canning a sfătuit guvernul prusac să îşi orienteze politica „după sistemul juridic internaţional, cea mai bună garanţie a păcii, pe care entuziaştii unităţii germane doresc cu ardoare să o depăşească şi pe care apostolii haosului se străduiesc să o schimbe cu mare succes, dispreţuind-o şi uitînd de ea”[6]. Turbulenţii la care se referea Sir Stratford erau liberalii doritori ai unui stat naţional german, iar haosul – unificarea Germaniei. Activitatea febrilă a deputaţilor de la Paulskirche le apărea cabinetelor din Londra, Paris şi Petersburg ca o adevărată răzvrătire împotriva principiilor sacre ale echilibrului european. Trimişii francezi cereau garanţii pentru menţinerea statelor teritoriale germane suverane, navele de război engleze demonstrau în Marea Nordului, trupele ruseşti mărşăluiau pînă la graniţa prusacă din est, iar în faţa presiunii masive a puterilor europene Prusia şi-a retras trupele din Schleswig-Holstein, în ciuda protestelor vehemente din Parlamentul docenţilor de la Frankfurt.

Aici s-a produs schimbarea : într-o revoluţie cîştigă cine rezolvă chestiunea puterii în favoarea sa, iar Paulskirche era complet lipsită de putere. Revoluţia din 1848-1849, ca încercare de a pune bazele unui stat naţional german, conceput în mod liberal în forma unei mari Germanii întemeiate pe suveranitatea poporului

şi drepturile omului, nu a eşuat ca urmare a ameninţării reprezentate de intervenţia a trei mari puteri. Teama de o revoluţie naţională şi democratică în centrul Europei fusese mai puternică; trimisul prusac Karl von Bunsen (1791-1860) sintetiza opinia tuturor politicienilor englezi: „Este puţin probabil ca Germania să devină un imperiu puternic. Este mai degrabă posibil ca decăderea vechiului imperiu să se transforme într-o dizolvare şi o fărîmiţare condusă sau influenţată de Franţa în vest şi de Rusia în est. Nu e însă de dorit nici ca Germania să devină un singur stat. Elementele ultrademocratice s-ar consolida astfel în inima Europei şi ar pune în pericol în acelaşi timp comerţul englez şi industria engleză"[7].

Abia după revoluţia din 1848 opinia publică europeană a încetat să mai caute o alternativă legitimă la statul naţional. Chiar în timpul revoluţiei au existat divergenţe de opinii asupra necesităţii unirii naţiunii într-un stat; congresul slavilor de exemplu, care s-a întrunit în iunie 1848 la Praga, sub conducerea istoricului ceh František Palacký (1798-1876), a trimis împăratului austriac o adresă în care se renunţa explicit la propriile state ale naţiunilor slave; cu condiţia însă ca şi dominaţia germană în Imperiul austriac să înceteze şi să se formeze un imperiu federativ, bazat pe egalitatea în drepturi a tuturor naţiunilor. La „renaşterea statului austriac [...] noi, fiii marelui neam slav, ale cărui diferite popoare se bucură acum de mult rîvnita libertate sub ocrotirea părintească a Maiestăţii Voastre imperiale, vom contribui cu puterea şi credinţa dovedite"[8]. Dar trupele principelui Windischgraetz au înăbuşit „mult rîvnita libertate" a Boemiei, reinstaurînd regimul absolutist tîrziu, centralist, al Imperiului habsburgic, şi la fel s-a întîmplat şi cu celelalte popoare din Austria. După înăbuşirea revoluţiei, Pasquale Mancini (1817-1888), specialist în drept internaţional şi mai tîrziu ministru de externe al Italiei, era convins că un stat în care multe naţionalităţi sînt constrînse să rămînă unite nu poate fi un organism politic, ci un monstru incapabil să supravieţuiască[9]. Ce însemna de fapt o naţiune fără stat? Filosoful german Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831) arătase deja că viaţa

naţiunilor fără stat este doar o „preistorie", afirmaţie ce l-a determinat pe liberalul elveţian Johann Caspar Bluntschli (1808-1881), specialist în drept public şi profesor la Heidelberg, să constate: „Fiecare naţiune este competentă şi de aceea şi îndreptăţită să îşi formeze propriul stat [...]. Aşa cum omenirea este împărţită într-un număr de naţiuni, şi lumea poate fi împărţită în tot atîtea state. Fiecare naţiune – un stat. Fiecare stat – un organism naţional"[10].

Spre deosebire de Germania, revoluţia de la 1848 din Italia nu s-a putut materializa nici măcar într-o instituţie naţională precum fusese Adunarea Naţională de la Frankfurt; diferitele centre revoluţionare, Neapole, Roma, Milano, Veneţia, Florenţa şi Torino, au profitat la rîndul lor de slăbirea autorităţii regale, aşa cum se întîmplase în Germania în primăvara anului 1848, dar s-au dezmembrat ulterior, pretinzînd fiecare conducerea în cadrul mişcării naţionale de unitate şi fiind învinse de aceea una după alta de trupele austriece, spaniole, franceze şi ale Bourbonilor. Spre deosebire de cazul german însă, s-a menţinut continuitatea de la revoluţia din 1848 pînă la formarea statului naţional. Conducătorii liberal-democraţi şi cei radicali ai mişcării italiene de unitate naţională, care propagaseră ideea unirii încă înainte de revoluţie şi care în 1848-1849 au dirijat revoltele împotriva Austriei – Mazzini, Gioberti, Garibaldi –, au păstrat viu focul revoluţiei şi în rîndurile poporului, în timp ce în Germania anilor '50 domneau descurajarea generală şi renunţarea la idealurile revoluţionare. Poporul italian păstra astfel viu în continuare visul unei Italii unite, însufleţit de marile opere ale lui Giuseppe Verdi, precum *Trubadurul* sau *Vecerniile siciliene*, care conţineau apeluri directe la revoltă împotriva dominaţiei străine şi au fost interpretate de opinia publică italiană drept demonstraţii ale unei noi culturi naţionale italiene.

Formarea statului naţional italian poate fi descrisă ca fiind istoria unei elite politice, culturale şi liberale a burgheziei şi aristocraţiei, pornind de la *moderati*, o clasă a intelectualilor moderaţi, a funcţionarilor şi a burghezilor comercianţi sau

proprietari de pămînt, formată în decursul secolului al IX-lea în principalele oraşe ale Italiei, în special în jurul unor publicaţii cu orientare liberală. Scopurile iniţiale pe care le urmărea de fapt acest *moderatismo* nu erau în nici un caz unitatea statală a Italiei, ci reforma administraţiei, a constituţiei, a culturii şi economiei în statele italiene existente; dezvoltarea constituţiei în Europa de Vest, şi în special monarhia constituţional-liberală a Franţei, începînd cu 1830, furnizau principalele modele. Pionierii luptei pentru unitatea Italiei fuseseră iniţial alţii: democraţii, care s-au evidenţiat mai ales în mişcarea lui Mazzini; aici, visul unui stat naţional se îmbina cu ideile de unitate, democraţie şi chiar cu idei socialiste. Fervoarea revoluţionară a democraţilor i-a speriat pe *moderati*, care detestau ideea unei răsturnări de regim şi de aceea căutau sprijinul unui principe luminat, favorabil orientărilor constituţionale; au găsit acest sprijin în persoana lui Carlo Alberto (1798-1849), regele Sardiniei şi Piemontului.

Este fascinant să vezi cum, după revoluţia din 1848, soldată cu un sfîrşit tragic pentru Piemont, ţara a fost pătrunsă de ideile revoluţionare ale vremii; şi în perioada de reacţiune care a urmat revoluţiei Piemontul a fost un loc de refugiu pentru *moderatismo*-ul italian, care a stabilit legături cu părţi ale mişcărilor democratice şi s-a transformat într-un nou liberalism italian, motor al schimbării pentru statul Piemontului. Spre sfîrşitul anului 1850 Piemontul era un stat parlamentar, cu vederi largi, liberale şi sprijinind din toate puterile modernizarea societăţii, economiei, administraţiei şi statului după modelele francez şi englez. Orientarea în politica piemonteză era dată, începînd cu anul 1852, de un adept înfocat al parlamentarismului britanic, contele Camillo Cavour (1810-1861), care în timpul revoluţiei editase la Torino ziarul *Risorgimento*, ce a dat şi numele mişcării italiene pentru unitate.

În funcţia sa de prim-ministru piemontez, abilul Cavour a reuşit să facă mai multe mişcări politice în acelaşi timp: deoarece Piemontul luptase de partea Franţei şi Angliei în războiul din Crimeea, el a reuşit să îşi alieze cele două state vestice din

sistemul politic al puterilor europene şi să participe în calitate de membru la Congresul de pace de la Paris din 1856. În timp ce Napoleon al III-lea credea că îşi găsise în Piemont un aliat italian împotriva Austriei, Cavour l-a obligat de fapt să sprijine unificarea Italiei – deocamdată numai a Italiei de nord. Pentru aceasta a plătit însă foarte scump; la întîlnirea sa cu Napoleon al III-lea de la Vogesenbad Plombières, a trebuit să recunoască trecerea Nisei şi a Savoiei la Franţa, ceea ce a făcut însă ca şi Franţa să devină, la rîndul ei, legată de Piemont. Împăratul francezilor îi declarase ministrului piemontez că e gata să sprijine cu toate forţele Sardinia (-Piemontul) în cazul unui război împotriva Austriei, „cu condiţia ca acest război să nu fie declanşat într-un scop revoluţionar, astfel încît să fie justificat în ochii diplomaţilor şi mai ales în faţa opiniei publice [...] a întregii Europe"[11].

Aceasta era soluţia pentru unirea statelor din Europa Centrală: schimbările pe hartă erau admise în ochii diplomaţiei europene doar atunci cînd nu erau înfăptuite într-un scop „revoluţionar" – în continuare o plecăciune silită în faţa prevederilor de pace ale Congresului de la Viena din 1815, dar şi o intenţie clară de a le depăşi. Victoriile armatelor piemonteze şi franceze aliate de la Magenta şi Solferino au dus la pacea provizorie de la Villafranca, ce prevedea cedarea Lombardiei de către Austria în favoarea Franţei, care o ceda mai departe Piemontului. Napoleon s-a arătat pe deplin mulţumit de această grea lovitură dată Imperiului habsburgic, în timp ce pentru contele Cavour ea a reprezentat rodul colaborării precise şi îndelungate cu diversele flancuri ale mişcării naţionale italiene. Modelul unei *connubio*, al unei legături dintre un Cavour *moderati*, o stîngă moderată şi democraţi pentru a forma o elită liberală modernă, sprijinită febril de prim-ministrul piemontez, s-a răsfrînt de la Torino asupra întregii Italii; *Società Nazionale* reprezenta extinderea naţional-liberalismului piemontez în toată Italia, o organizaţie orăşenească puternică a liberalilor aristocraţi şi burghezi, care s-au oferit să-i fie aliaţi lui Cavour şi au devenit în scurt timp un instrument al acestuia. Abia se terminase războiul cu Austria, că în centrul

Italiei deja izbucniseră primele mişcări de revoltă, pe care principii ducatelor italiene suverane le-au anihilat, aşa cum au procedat şi cu autorităţile administrative papale din Emilia-Romana şi din mărci. Domniile provizorii conduse de politicieni din *Società Nazionale* cereau alipirea la Piemont; plebiscitele din aceste teritorii arătau adeziunea masivă a populaţiei.

Cavour juca periculos. Nu numai că Napoleon al III-lea era supărat, pentru că mingea pe care o pusese în mişcare se rostogolea mai departe, fără ca el să mai ajungă la ea; Piemontul trebuia să cedeze Nisa şi Savoia, pentru a împiedica măcar un atac din partea Franţei, ceea ce pentru Cavour era o mare pierdere, avînd în vedere valul naţional care cuprinsese întreaga Italie. Pe deasupra se mai dedase şi unui joc dublu înşelător, lăsînd mînă liberă trupelor lui Garibaldi şi Mazzini, care chemau la revoluţie populaţia din sudul Italiei şi din regiuni ale statului papal, pentru ca apoi Piemontul să intervină cu trupele armate. Revoluţia de care atît Cavour, cît şi aliaţii săi liberali se temeau ca de un blestem şi care probabil ar fi condus la intervenţia marilor puteri era pe cale de a izbucni; acţiunea de comando asupra Siciliei a lui Giuseppe Garibaldi (1807-1882), „Expediţia celor o mie" din mai 1860, s-a dovedit a fi un triumf grandios, Garibaldi a devenit eroul naţional al *Risorgimento* – aşa cum apare şi astăzi în aproape toate oraşele italiene, în statui care îl prezintă ca pe un principe, călare – şi a încercat să folosească momentul prielnic pentru a deveni dictator al Siciliei, promiţînd reforme democratice şi expulzînd reprezentanţii coroanei Piemontului trimişi de Cavour.

Atunci a început o luptă pentru supremaţie în unificarea Italiei; în timp ce Garibaldi mărşăluia din sud spre Neapole şi decima trupele Bourbonilor din calea sa, pentru a ataca în cele din urmă Roma, trupele piemonteze, care pătrundeau dinspre nord în statul papal, trecînd de graniţa cu regatul Neapolelui s-au alăturat armatei lui Garibaldi, care, vrînd, nevrînd, vedea cum revolta sa naţională revoluţionară era transformată de generalii piemontezi într-un război naţional al armatei regale. Ca măsuri de precauţie, Cavour organizase în zonele cucerite diverse plebiscite, de cele

mai multe ori manipulate şi doar cu participarea unei minorităţi a populaţiei, dar care au conferit o legitimitate aparent democratică politicii piemonteze de unificare a Italiei, sub o monarhie liberală, constituţională. Garibaldi s-a resemnat şi s-a retras pentru moment cu amărăciune din viaţa publică, în timp ce pe 18 februarie 1861, la Torino, se reuneau pentru prima şedinţă reprezentanţii poporului din aproape întreaga Italie. Victor Emmanuel a primit din partea Parlamentului titlul de „rege al Italiei din mila Domnului şi prin voinţa poporului".

Mai lipseau Veneţia, Roma, Trentino, Tirolul de Sud, Triest şi Dalmaţia, pentru ca visul unirii într-un stat italian, cu o naţiune italiană să devină realitate. Trei războaie italiene, în care Italia a jucat un fel de rol secundar, au dus la rotunjirea statului naţional: în 1866 Veneţia a revenit Italiei, ca urmare a înfrîngerii Austriei de către Prusia la Königgrätz; în 1871 trupele italiene au pătruns în Roma, deoarece Napoleon al III-lea solicitase urgent contingentul francez care îl apărase pînă atunci pe Papa, pentru a salva Parisul din faţa trupelor germane; iar ţinutul Etsch a revenit Italiei după înfrîngerea Puterilor Centrale din primul război mondial în 1918. Toate acestea fuseseră însă doar alipiri, care au demonstrat cît de mult depindeau schimbările teritoriale din Europa Centrală, la fel ca şi înainte, de constelaţia puterilor din întreaga Europă.

Formarea statului german naţional se datorează tot unui război, care a avut loc de fapt în afara Germaniei. După un deceniu de calm pe plan politic intern, problema unităţii germane a fost adusă din nou în prim-plan, cu ocazia crizei italiene din 1859. Teritoriile italiene ocupate de Austria erau în pericol din cauza alianţei piemontezo-franceze, în timp ce Germania era din nou cuprinsă de dorinţa de unitate naţională. Chiar şi pentru liberalii moderaţi prin excelenţă, Italia de Nord reprezenta coloana de rezistenţă a imperiului, ideea modernă a unui stat naţional era în mod natural legată de amintirea vechii coroane imperiale, interpretată în sudul şi sud-estul Europei ca un simbol al drepturilor de hegemonie germană. În parlamentele statelor federale germane,

în cadrul adunărilor parlamentare, la sesiunile ştiinţifice sau la serbările cîmpeneşti, la cele prilejuite de concursurile de tir sau de alte competiţii sportive interregionale, într-o mulţime de ziare şi foi volante apărute brusc, circula convingerea că soluţia la problema germană era foarte aproape ; vechiul motiv al rivalităţii germano-franceze era reînviat cu mult entuziasm prin cererea imperioasă a anexării provinciei Alsacia-Lorena la noul imperiu german. La centenarul naşterii lui Friedrich Schiller, sărbătorit în întreg spaţiul vorbitorilor de limbă germană, noul avînt naţional ajunsese la apogeu ; 10 noiembrie 1859, ziua de naştere a poetului mişcării naţionale germane, a coincis cu ziua în care Austria învinsă cedase Lombardia la pacea de la Zürich.

Criza italiană din 1859 dovedise cum nu se poate mai clar incapacitatea de acţiune a federaţiei germane ; cele două puteri germane se arătaseră vulnerabile în faţa opiniei publice, Austria din cauza înfrîngerii în război, Prusia pentru că rămăsese în expectativă şi nu luase parte la război. Cu toate acestea, ideea unui stat federal german sub conducere prusacă – ca alternativă la o federaţie germană nelegitimă şi, mai mult, lipsită de puterea de a acţiona – dobîndise un nou avînt după înfrîngerea monarhiei de la Dunăre. Pe la mijlocul lui septembrie 1859 lua fiinţă „Uniunea Naţională Germană", fondată de liberali şi democraţi moderaţi din toate ţările germane neaustriece : paralela cu *Società Nazionale* era evidentă. Fondul sonor publicistic scotea în evidenţă orientarea spre o putere conducătoare prusacă – dar Prusia nu era Piemontul, regele Wilhelm I nu putea fi comparat cu Victor Emmanuel. În timp ce în Italia mişcarea naţională liberală era sprijinită de guvernul piemontez, în Prusia a izbucnit în 1861 un conflict puternic între majoritatea liberală din Camera Deputaţilor şi coroană ; la început a fost vorba doar de mărirea armatei şi de modificarea sistemului de organizare a acesteia, care trebuiau să se producă însă fără aprobarea Parlamentului, pentru că armata făcea toate eforturile ca să rămînă exclusiv un instrument al puterii coroanei şi să nu depindă de deputaţi. Conflictul armat din Prusia s-a transformat astfel într-un conflict legat de constituţie,

pentru că majoritatea liberală din Parlament şi-a folosit dreptul de a boicota votarea bugetului, act considerat de monarhul Prusiei şi de guvern drept o provocare la luptă. Fantomele revoluţiei au reapărut dintr-o dată; opinia publică liberală din Germania dezaproba din ce în ce mai pronunţat atitudinea Prusiei, cu atît mai mult cu cît noul cancelar Otto von Bismarck (1815-1889), numit pe 24 septembrie 1862, om al contrarevoluţiei *sans phrase*, era considerat o unealtă a armatei şi a conservatorismului, ce primise din partea coroanei misiunea de a lichida cu orice preţ conflictul legat de constituţie şi de a pune la zid liberalismul parlamentar. Uniunea Naţională Germană s-a pronunţat acum deschis împotriva misiunii prusace proclamate anterior tot de ea, pentru ca doar un parlament german federal, ca acela din 1848-1849, să hotărască viitorul Germaniei. În ianuarie 1864, Uniunea Naţională Germană şi-a fondat la Coburg sediul central, un „Centralbureau pentru asociaţiile militare voluntare", care nu înscria doar voluntari pentru lupta din Schleswig-Holstein, ci plănuia şi subminarea revoluţionară a guvernului prusac condus de Bismarck; la Londra se cumpăraseră şi arme în acest scop. În ajunul războiului prusо-austriac din 1866, tonul predominant al mişcării naţionale germane era unul de adîncă resemnare; neutralitatea tuturor statelor germane mici şi mijlocii faţă de cele două mari puteri implicate în conflict era, după cum scria săptămînalul Uniunii Naţionale Germane din 14 iunie 1866, „singura soluţie potrivită pentru politica naţională germană", deoarece „stindardul naţiunii" nu flutura nici în tabăra prusacă, nici în cea austriacă.

Presupunerile făcute asupra motivelor politicii lui Bismarck erau greşite. Funcţia de cancelar al Prusiei nu era pentru el scopul, ci doar mijlocul pentru a atinge un ţel mult mai înalt. Pentru el conta extinderea puterii şi consolidarea Prusiei într-o Europă revoluţionară, drum care în convingerea sa nu era posibil decît prin consolidarea hegemoniei prusace în Germania: pe spinarea Austriei, dar în acord cu interesele restului puterilor europene. Un mijloc revoluţionar, un scop conservator: acest „revoluţionar alb" (Ludwig Bamberger) şi al său principiu al

„antirevoluţiei creatoare" (Michael Stürmer) nu puteau fi înţeleşi în termenii epocii sale.

„Marile întrebări ale epocii nu vor fi lămurite prin discursuri şi voturi majoritare – aceasta a fost marea greşeală din 1848 şi 1849 –, ci prin fier şi sînge."[12] Această opinie a lui Bismarck, care îi indigna pe liberalii de orice culoare politică, reprezenta doar concluzia logică trasă din experienţele înfrîngerilor precedente. Metafora „fier şi sînge" nu era opera unui nebun dornic de război, ci era citată dintr-un cîntec al unuia dintre acei voluntari din războiul de la 1813 care mai tîrziu au întemeiat mişcarea studenţească de unitate şi eliberare, Max von Schenkendorf (1783-1817):

„Căci numai fierul ne poate salva,
Şi elibera numai sîngele
De povara unor lanţuri grele,
De domnia răului".

Era o declaraţie revoluţionară, iar faptul că Bismarck adoptase oarecum ideea, în timp ce urmaşii liberali ai lui Schenkendorf s-au retras speriaţi în faţa acestei *Ultima ratio* politice, a demonstrat că forţele schimbării nu trebuiau în nici un caz căutate „jos", în rîndurile poporului. Revoluţia din Germania – ca oriunde altundeva în Europa – nu pornise în prima fază de jos, ci de sus.

Este frapant să urmăreşti acum luările de poziţii ale mişcării naţionale liberale faţă de Bismarck dintre anii 1862 şi 1866; ele merg de la un dispreţ arogant (Bluntschli către Sybel: „Ar fi potrivit într-o funcţie de subordonat, de servitor, pentru cea de conducător este însă absurd şi insuportabil"[13]) pînă la ură nestăpînită (Baumgarten către Sybel: „Oamenii care dispreţuiesc ca nişte mişei constituţia, raţiunea şi dreptul trebuie făcuţi să tremure. Trebuie să capete teama că într-o bună zi vor fi omorîţi ca nişte cîini turbaţi"[14]). Dispreţul şi ura aveau motivele lor justificate, fiindcă Bismarck fusese numit pentru a pune capăt o dată pentru totdeauna luptei opoziţiei liberale din Prusia pentru parlamentizarea statului suveran, aşa cum se petrecuse în Piemont cu mult

timp în urmă. Deoarece în programul mişcării naţionale germane, ca şi în cel al mişcării italiene, unitatea naţională şi politica internă erau strîns legate, cancelarul prusac era, aşa cum scria *Wochenschrift des Nationalvereins* (Săptămînalul Uniunii Naţionale), „ultimul şi cel mai tare stîlp al Reacţiunii din mila Domnului". Dacă ar fi să comparăm prăpastia adîncă dintre Bismarck şi mişcarea naţională germană cu buna colaborare dintre Cavour şi forţele naţionale ale Italiei, acţionînd pentru unitatea Italiei, am conchide că formarea statului naţional german a întîmpinat o mulţime de piedici.

Lucrurile s-au întîmplat însă pe dos. Nimic nu ar fi împiedicat mai tare planurile lui Bismarck decît o alianţă cu mişcarea naţională, care îşi manifesta deschis ambiţiile revoluţionare, intenţii dezaprobate în unanimitate de guvernele de la Londra, Paris şi Sankt Petersburg. Bismarck avea nevoie de rivalitatea dintre forţele liberale şi naţionale germane, tocmai pentru a disimula în spatele acestui conflict puterea şi intenţiile sale şi pentru a putea acţiona la momentul potrivit cît mai surprinzător cu putinţă. Atunci cînd o revoltă din Polonia rusă a stîrnit în rîndurile opiniei liberale din toată Europa un val de simpatie pentru poporul polonez oprimat, doar Bismarck a fost de partea ţarului, urmărind să cîştige neutralitatea binevoitoare a Rusiei în cazul unui conflict pruso-austriac, în timp ce toată opinia publică a Germaniei tremura de mînie. Uniunea Naţională vorbea de „bărbatul din fruntea statului prusac, judecat de propriul popor, bărbat ce lucrează pentru a ruina puterea statului prusac"[15] şi ameninţa cu revoluţia. Iar ostilitatea mişcării naţionale a crescut şi mai mult cînd Bismarck s-a hotărît să rezolve chestiunea Schleswig-Holstein.

De la revoluţia din 1848, iredenta din Schleswig-Holstein devenise una din temele favorite ale mişcării naţionale germane, şi indignarea publică a izbucnit violent atunci cînd consiliul regal danez a hotărît în 1863 anexarea completă a comitatului Schleswig, legat pînă atunci de Danemarca doar graţie unei uniuni personale. Presa liberală germană s-a grăbit să transforme independenţa Schleswig-Holsteinului sub un principe german, contele von

Sonderburg-Augustenburg, într-un imperativ al politicii naţionale. Pînă şi în cel mai îndepărtat orăşel nemţesc erau fondate asociaţii Schleswig-Holstein, în timp ce în Frankfurt 500 de deputaţi din toate parlamentele germane cereau eliberarea comitatelor de la Elba, Schleswig, Holstein şi Lauenburg, de sub stăpînirea daneză. Şi la fel ca în 1848, Prusia era din nou pregătită pentru o intervenţie militară – dar în nici un caz pentru independenţa comitatelor de la Elba şi pentru drepturile lui Augustenburger; într-adevăr, acesta avea de partea sa dreptul de succesiune, nu însă şi contractul internaţional care prevedea indivizibilitatea tuturor ţinuturilor aparţinînd coroanei daneze.

Bismarck, neimpresionat de toate tulburările naţionale, a recunoscut drepturile de stăpînire ale regelui danez din casa Sonderburg-Glücksburg, plănuind totuşi un marş armat în comitate, justificat de atentarea la privilegiile comitatului Schleswig--Holstein, şi cîştigînd astfel şi Austria de partea sa. Diferenţa dintre cererile mişcării naţionale germane şi cele ale marilor puteri germane, care au apărut alături spre surprinderea tuturor, era în primul rînd de ordin juridic, însă pentru patrioţii germani recunoaşterea formală a drepturilor regale daneze şi, în consecinţă, a păcii europene era de neconceput. În timp ce din ianuarie 1864 trupele prusace şi austriece pătrundeau în Holstein, ocupînd Iutlanda în întregime în doar jumătate de an, mînia opiniei publice liberale ajunsese la apogeu – nu fără motiv, aşa cum s-a dovedit după pacea din 30 octombrie 1864, cînd comitatele eliberate de la Elba nu intrau în Federaţia Germană ca un stat german autonom, ci în forma unui condominiu sub administraţia Austriei şi Prusiei, cele două puteri învingătoare.

Dispreţul lui Bismarck faţă de „flecarii şi escrocii din Mişcare", cum îi numea el pe patrioţii liberali, s-a dovedit justificat. Succesul obţinut a scindat tabăra opozanţilor lui Bismarck în mod vizibil – istorici de vază ca Heinrich von Treitschke (1834-1896) şi Theodor Mommsen (1817-1903) recunoşteau acum deschis politica aparent iraţională, dar eficientă a lui Bismarck, şi chiar un democrat ca Franz Waldeck (1902-1870), reprezentant al

extremei stîngi în Camera Deputaţilor prusaci, explica făţiş că nu mai vede nici o alternativă la soluţia lui Bismarck.

În faţa războiului danez, care prefigura primul război pentru unitatea germană de mai tîrziu, mişcarea naţională s-a dovedit zgomotoasă dar lipsită de putere, iar atunci cînd conflictul austriaco-prusac s-a agravat, cînd cele două părţi ezitau în a desemna responsabilul pentru izbucnirea războiului şi, în sfîrşit, cînd la 21 iunie 1866 capii armatei prusace treceau graniţa spre Boemia, opinia publică liberală rămăsese şocată, paralizată, incapabilă de a mai acţiona. Iar cînd soarta războiului a fost decisă de bătălia de la Königgrätz din 3 iulie 1866, cînd Prusia se arăta învingătoare, în timp ce Austria ieşea învinsă din lupta pentru putere cu Germania, mişcarea naţională, ca forţă politică de sine stătătoare a Germaniei, s-a prăbuşit peste noapte. Juristul liberal Rudolf von Ihering (1818-1892), care cu puţin timp înaintea războiului pusese la stîlpul infamiei „nelegiuirile faţă de toate principiile dreptului şi ale moralei" săvîrşite de Bismarck, scria după bătălia de la Königgrätz: „Mă plec în faţa geniului unui Bismarck căruia i-a reuşit o lovitură de mare măiestrie şi siguranţă politică. I-am iertat tot ce a făcut pînă în prezent, ba mai mult decît atît, m-am convins că fusese necesar, ceea ce noi luam drept act nejustificat şi mîndrie nelegiuită s-a dovedit ulterior a fi un mijloc necesar pentru atingerea scopului [...]. Pentru un asemenea om al faptei dau [...] o sută de oameni cu gîndire liberală, de o sinceritate neputincioasă"[16].

Confederaţia Nord-Germană a luat naştere în 1866, după ieşirea Austriei din Confederaţia Germană: o reunire a tuturor statelor germane de la nord de Main, sub conducere prusacă, un mic stat naţional german, un mare stat prusac, ce poartă deja toate trăsăturile imperiului german de mai tîrziu: o alianţă de principi suverani, dintre care unul era cu siguranţă mai suveran decît ceilalţi: „Toate trupele statelor aliate", aşa era prevăzut în tratatul Confederaţiei din 18 august 1866, „se află în subordinea maiestăţii sale regele Prusiei". După războiul cabinetelor, iată acum o alianţă a cabinetelor; aceasta ar fi fost o simplă

confederaţie de state dacă tratatul nu ar fi prevăzut ca organ legitimator o constituţie federală, care se afla în subordinea „unui parlament care era desemnat în colectiv" (art. 2). La alianţa principilor se adăugau acum şi reprezentanţii poporului, aleşi prin votul liber, egal şi secret al tuturor cetăţenilor de sex masculin care împliniseră 25 de ani. E drept că statele germane din sud – Bavaria, Württemberg, Baden şi părţi din Hesa – erau unite cu Confederaţia Nord-Germană doar prin diverse alianţe, dar intrarea lor în Confederaţie era doar o chestiune de timp şi de ocazie potrivită. Ocazia s-a ivit o dată cu războiul pruso-francez din 1870-1871, care, datorită tratatelor de alianţă cu statele sud-germane, tratate intrate în vigoare, s-a transformat într-un război germano-francez.

În paralel cu înfrîngerea Franţei în acest război, a avut loc unirea politică a statelor germane beligerante. Entuziasmul naţional al populaţiei germane şi opinia publică au exercitat o asemenea presiune asupra cabinetelor statelor sud-germane, încît acestea nu mai vedeau altă soluţie decît alipirea la Confederaţia Nord-Germană. Drumul de la începutul războiului pînă la proclamarea lui Wilhelm I (1797-1888) ca împărat al Germaniei în Sala Oglinzilor de la Versailles a fost scurt, dar plin de piedici – pentru adeziunea Bavariei la titlul de împărat acordat regelui prusac trebuia plătită anual o sumă în vistieria personală a lui Ludovic al II-lea. Imperiul german, care îşi începea existenţa la 1 ianuarie 1871 prin ratificarea noii constituţii imperiale prevăzute în tratat de către adunările obşteşti ale landurilor din sud şi de către Parlamentul nord-german, se deosebea de Confederaţia Nord-Germană numai prin extinderea sa spre sudul Germaniei şi prin introducerea termenilor de împărat şi imperiu, care nu ofereau nimic nou în ce privea statul de drept, dar prin puterea lor de simbol îi confereau noului stat naţional german o legitimitate inedită.

Ca şi Confederaţia Nord-Germană, noul imperiu se definea în constituţia sa ca „o uniune eternă pentru apărarea teritoriului federal şi a drepturilor recunoscute între graniţele sale, cît şi pentru asigurarea prosperităţii poporului german", după cum se

arăta în introducere. În fruntea acestei uniuni se afla în continuare regele Prusiei, care deţinea preşedinţia Confederaţiei şi în această calitate era numit „împăratul german" (art. 11). În realitate, din punctul de vedere al dreptului constituţional, nu exista nici cea mai mică apropiere între Wilhelm I şi ultimul împărat german, Francisc al II-lea de Habsburg (1768-1835), după cum nici statul naţional, o mare Prusie într-un mic stat german, nu avea nimic în comun cu natura transnaţională a Sfîntului Imperiu romano-german de altădată. Dar în conştiinţa clasei la care predomina ideea unui stat naţional german, şi anume la burghezia liberală, se înrădăcinase timp de generaţii imaginea şi mitul unei utopii romantice de mult apuse, ale refacerii unei măreţii imperiale germane cum ar fi existat chipurile în Evul Mediu, iar acest mit era atît de puternic, încît nici un alt fel de stat naţional german nu mai putea fi legitimat decît prin această prismă. Titlul de împărat avea de aceea, după cum recunoscuse deschis şi Bismarck, semnificaţii foarte diferite. Era opus accepţiilor individualizante ale principilor din sud, pentru că punea accentul pe aspectul federativ al vechiului imperiu. Vechii conservatori, care nu se puteau pune de acord cu noua realitate constituţională, s-au resemnat cu ideea unui imperiu creştin-romantic, de drept divin, ca un scut în faţa tendinţelor seculare de liberalizare ; liberalii şi democraţii vedeau titlul imperial în lumina imperiului popular de la Paulskirche, în timp ce legătura dintre război şi proclamaţia imperială de la Versailles a creat şi vederi cezaro-bonapartiste pentru armata imperială. Nu doar ambivalenţa titlului de împărat l-a făcut pe Wilhelm I să ezite ; el se temea deopotrivă de un „imperiu al aparenţei" şi credea că proclamarea imperiului va şterge vechea Prusie de pe hartă.

Calea italiană şi cea germană spre un stat naţional erau strîns legate, după cum arată şi o privire asupra datelor de început şi sfîrşit : 1848, 1859, 1866 şi 1871 au fost treptele care au dus în ambele cazuri la formarea unui nou stat unitar. Formarea statului naţional în Europa Centrală reprezintă, după cum se vede, un singur proces. Clasa socială care în Germania, ca şi în Italia, forma

o elită a burghezimii şi aristocraţiei educate şi cu avere era cea care domina clasele sociale inferioare – *Società Nazionale* era caracterizată de unul dintre istoricii ei prin „respingerea marii aristocraţii, dispreţ faţă de muncitori şi o teamă nedisimulată faţă de ţărani"[17], în timp ce organizaţia germană similară, Uniunea Naţională, a stabilit intenţionat nişte taxe atît de ridicate pentru membrii ei, încît numai marii proprietari puteau fi acceptaţi; doar în Saxonia şi în Renania Superioară exista un număr semnificativ de ţărani şi muncitori care făceau parte din asociaţiile corale, de tir sau gimnastică. Liberalismul burghez oscila între conservatorismul aristocratic şi teama permanentă faţă de o răsturnare socială pornită de jos. Această clasă burgheză, purtătoare a ideii de stat naţional – „burghez" în sensul întîietăţii valorilor, ideilor şi ţelurilor burgheze şi liberale urmărite – era formată deci în principal din contribuabili, pentru care statul naţional nu trebuia să fie neapărat un spaţiu economic naţional, aşa cum se dorea cel mai adesea în trecut. Ideea unei burghezii în ascensiune, capitaliste, cu conştiinţă de clasă, care îşi crea în statul naţional atît piaţa, cît şi instrumentul luptei de clasă poate părea învechită. Gradul de urbanizare şi industrializare din Italia era mult prea scăzut – cu excepţia unor regiuni prospere din punct de vedere economic (Piemont, Lombardia, Liguria) – pentru a putea asigura baza unei burghezii politice capabilă de acţiune şi care să dispună de capital, iar la nord de Alpi funcţiona din 1834, sub conducerea Prusiei şi cu excluderea Austriei, Uniunea Vamală Germană înfiinţată înainte de existenţa unui stat naţional, cu o piaţă economică şi de capital închise.

Ceea ce în Germania, mai degrabă decît în Italia, a determinat amestecul eterogen de mici aristocraţi, docenţi, profesori, scriitori, jurnalişti, pastori reformaţi, rentieri, funcţionari, dar şi, printre alţii, burghezi împroprietăriţi, desemnat în general ca „burghezie", să ceară formarea unui stat naţional a fost o motivaţie în primul rînd de ordin politic. Se resimţea, înainte de toate, un vid de legitimitate. Nu numai că bazele vechii orînduirii feudale, împărţită pe stări, erau de mult depăşite, iar Biserica, aristocraţia

şi autorităţile locale îşi pierduseră dreptul de autoritate exclusivă – această Europă Centrală era atît la nord, cît şi la sud de Alpi teatrul de luptă al puterilor europene, ceea ce a avut drept urmare faptul că în vremurile tulburi de după Revoluţia franceză şi pînă la Congresul de la Viena oamenii au trăit foarte multe schimbări ale stăpînirii; stăpînul de azi putea deveni duşmanul de mîine. Odată cu schimbarea foarte rapidă a stăpînirii apăreau şi noi sisteme politice: republicanismul pînă la iacobini, bonapartismul, *Ancien régime* cu variante iluministe mai mult sau mai puţin pregnante, reformele, Restauraţia precaută pornind de la moştenirea napoleoniană sau pura Reacţiune. Statul naţional oferea o ieşire din decăderea normelor politice, ruperea legăturilor de loialitate tradiţionale: un stat puternic, cu instituţii îndeajuns de solide şi durabile ca să protejeze realizările liberalismului pentru o mai lungă perioadă de timp şi să-şi promoveze istoria şi cultura, în baza legitimităţii date de naţiune. Statul naţional oferea o nouă comunitate, o unitate şi un „sens" cu totul general, dar foarte puternic. Un motiv suficient pentru ca locuitorii educaţi, activi politic ai Europei Centrale să se orienteze spre ceea ce exista deja la vecinii din vest.

Asemănările dintre calea germană şi cea italiană merg şi mai departe: statul modern şi puternic din nord nici nu aparţinea de fapt în totalitate naţiunii – în fond, casa Savoya fusese supusă numai împăratului, iar tradiţiile sale erau mai degrabă franceze decît italiene, în timp ce Prusia se afla, în cea mai mare parte, în afara Confederaţiei Germane (şi, înainte, a imperiului), de unde îşi legitima statutul de regat, avînd în plus şi un număr considerabil de supuşi polonezi. În ambele cazuri se regăseşte un om de stat cu orientare bonapartistă, care nu ezită să facă apel la marea masă pentru a-şi atinge scopul, unirea; şi, în sfîrşit, alianţa dintre acest om politic şi mişcarea naţională liberală de după formarea statului, baza politică internă a noilor state naţionale – *Destra storica* a Italiei, pornită dintr-o alianţă a democraţilor moderaţi şi a liberalilor, iar în Germania, cea a partidului naţional-liberalilor, în care se transformase Uniunea Naţională Germană în 1866,

pentru a continua pe cale parlamentară opera de unificare începută de Bismarck.

Desigur că şi diferenţele sînt semnificative. Micul imperiu german era relativ industrializat, în timp ce Italia era încă predominant agrară; proprietar la sud de Alpi însemna în continuare proprietar de terenuri agricole, de aceea multă vreme nu va putea fi iniţiată o reformă agrară în Italia – marea masă a ţăranilor italieni rămînea indiferentă faţă de statul naţional, fapt ce a avut pentru cultura politică a Italiei consecinţe vizibile şi astăzi. Pe de altă parte, elita liberală a Italiei, care a construit statul naţional, se ghida în totalitate după modelele constituţionale francez şi englez – Vestul şi cultura sa politică, iluminismul, ideile drepturilor omului şi ale suveranităţii poporului, toate acestea nu erau resimţite ca fiind străine sau ostile, ci erau considerate drept un model demn de urmat. Cît de diferit este cazul Germaniei, unde identitatea noului stat naţional, născut dintr-un război cu Franţa şi din amintirea războiului de eliberare dus împotriva lui Napoleon în 1813, se află la polul opus valorilor vestice: proclamarea împăratului făcută tocmai la palatul de la Versailles nu era o simplă întîmplare, ci o umilire postumă a lui Ludovic al XIV-lea, ale cărui „războaie de jaf" de la sfîrşitul secolului al XVII-lea au dus la pustiirea regiunii Pfalz şi la ruperea definitivă a Alsaciei de imperiu. Cultura politică a celor două ţări se deosebea esenţial prin faptul că Franţa era pentru Germania „duşmanul moştenit", iar pentru Italia, „prietenul moştenit".

Pentru Europa, crearea statelor naţionale german şi italian a însemnat revoluţie, în ambele sensuri la care se gîndiseră oamenii politici în 1815, cînd au hotărît prin pacea de la Viena noua configuraţie a continentului. Era o revoluţie pentru organizarea statelor europene şi pentru echilibrul acestora, care se păstra prin fărîmiţarea Europei Centrale. Reacţia cabinetelor micilor şi marilor puteri europene în faţa concentrărilor de putere inexistente pînă atunci în centrul continentului a fost una de mare surpriză, exprimată de şeful opoziţiei britanice Benjamin Disraeli (1804-1881), care afirma la 9 februarie 1871, în faţa Camerei Comunelor din Londra, că formarea Imperiului german nu era nimic altceva

decît „revoluţia germană, un eveniment politic mai important decît Revoluţia franceză din secolul trecut [...]. Nu există nici măcar o singură tradiţie diplomatică", a continuat Disraeli, „care să nu fie îndepărtată. Avem o lume nouă, cu noi influenţe, cu mărimi şi pericole noi şi necunoscute pe care trebuie să le înlăturăm şi care acum, ca tot ce e nou, încă nu pot fi controlate"[18].

Dar nu numai sistemul politic european a fost revoluţionat; şi în noile state naţionale se produsese o revoluţie: în timp ce în Europa de Vest statul îşi crease o naţiune, în Europa Centrală naţiunea înfăptuise statul. Formarea statelor naţionale a fost descrisă ca o „revoluţie de sus", ca o răsturnare politică internă şi externă datorată celor doi oameni de stat aflaţi la putere, Bismarck şi Cavour; Bismarck însuşi încetăţenise acest concept[19]. În cazul Italiei însă este vizibil faptul că într-adevăr – iar acest lucru neliniştea marile puteri europene – exista un joc de putere foarte strîns între prim-miniştrii piemontezi şi forţele „revoluţiei de jos", nu numai cu *moderati*, printre care se număra însuşi Cavour, ci şi cu adepţii grupărilor democratic-revoluţionare ale lui Garibaldi şi Mazzini.

Dar şi pentru Germania drumul pînă la formarea imperiului poate fi descris ca un joc între Bismarck şi mişcarea naţională, în orice caz ca un joc *malgré soi*. Fără îndoială că duşmănia dintre Bismarck şi publicaţiile liberale era mult mai pronunţată decît cea dintre Cavour şi presa liberală. Opinia publică a Germaniei era însă deja atît de puternică, încît nu numai Bismarck, ci întregul guvern german de după revoluţia de la 1848 încercase să cîştige de partea sa această sursă de putere şi să îi imprime propria orientare politică. Acest lucru a fost foarte evident atunci cînd nici un stat mijlociu german nu a mai îndrăznit să facă o alianţă cu o putere non-germană, deşi constituţia Uniunii Germane de la Viena prevedea dreptul de alianţă al tuturor statelor germane cu un stat din afară. Politica unei „a treia Germanii", o federaţie a statelor germane ostile Franţei, după modelul Ligii Renane din 1806, va pune Germania două generaţii mai tîrziu în faţa unor riscuri politice interne greu de prevăzut.

Modelul „revoluţiei de sus" trebuie deci relativizat şi pentru situaţia statului naţional german. Desigur, Imperiul german nu a fost unificat prin discursuri şi prin decizia majorităţii, ci prin sînge şi fier, dar nimic nu garanta succesul, în cazul în care se menţinea un naţionalism al maselor. Bismarck însuşi scria în memoriile sale: „Dacă unitatea germană nu putea fi creată prin hotărîri parlamentare, gazete şi serbări cîmpeneşti, liberalismul a fost cel care a exercitat o asemenea presiune asupra principilor, încît i-a silit să facă anumite concesii imperiului"[20].

Mişcarea naţională condamna pe faţă politica lui Bismarck, dar nu pentru că nu ar fi fost de acord cu ţelul acesteia, ci cu mijloacele folosite. Fără puterea dispersată, dar cu siguranţă legitimatoare a mişcării pentru unitate nu ar fi existat Imperiul german, ci o Mare Prusie; *mutatis mutandis*, acelaşi lucru este valabil şi pentru Piemont. Faptul că Bismarck, preluînd controlul asupra naţionalismului maselor, s-a lansat într-un joc periculos a dovedit-o foarte clar căderea sa de la putere din 1890. Nici unul dintre urmaşii săi însă nu va mai putea îmblînzi acest tigru.

2. Statul naţional imperial (1871-1914)

Anul 1871 reprezintă o schimbare istorică radicală, mult mai profundă decît au resimţit-o contemporanii ei. În centrul Europei, acolo unde timp de secole harta continentului arătase doar ca un covor pestriţ, alcătuit dintr-o mulţime de ţări, au luat fiinţă pe un spaţiu foarte extins două puteri, Italia şi Germania, care nu erau incluse în sistemul politic european. Marile puteri europene aflate la marginile Europei, Rusia la est, Anglia şi Franţa la vest, au reacţionat fiecare în felul ei, dar atît de puternic, încît aspectul marilor state naţionale europene s-a schimbat decisiv, atît în privinţa vieţii politice, cît şi a celei spirituale.

Cea mai mare schimbare a suferit-o Franţa după acel *année terrible*, un an fatal, îngrozitor. Experienţa traumatizantă a

ruşinoasei predări a steagurilor regimentelor franceze la Sedan, asediul Parisului, înfrîngerea în faţa armatelor germane aliate, pierderea Alsaciei şi Lorenei, revolta Comunei din Paris şi tulburările interne au fost depăşite de elita liberală, laică a Republicii a III-a prin educarea unui spirit naţional, menit să întărească unitatea naţională. Orice francez cultivat mai ştie şi astăzi citatul lui Ernest Lavisse (1842-1922), acel istoric căruia i se datorează în primul rînd crearea unui naţionalism republican: „Nici o secundă n-am lăsat să mă cuprindă disperarea după acel an teribil. Speranţa şi încrederea pe care le purtam în mine le-am dat mai departe milioanelor de copii, fără oprire. Am subliniat în repetate rînduri datoria noastră permanentă faţă de provinciile pierdute. Niciodată n-am lăsat să se şteargă din amintirea mea turnul catedralei din Strasbourg. Îl vedeam mereu cum se înalţă solitar spre cer: «Eu sînt Strasbourg, eu sînt Alsacia, te salut şi te aştept»"[21].

Noul sentiment patriotic şi educaţia republicană – acestea trebuiau să fie cele două feţe ale medaliei. Sistemul educaţional, cu orientarea sa laică şi republicană, a fost pus în slujba chestiunii naţionale; învăţămîntul istoric şi cel civil erau punctul de pornire pentru înnoirea patriotică a ţării. În primul rînd şcolile elementare generale, reformate de către ministrul învăţămîntului Jules Ferry (1832-1893), republican de stînga, urmau să realizeze refacerea naţională a Franţei. Fiecare francez învăţa la şcoală *Le Tour de la France par deux enfants : devoir et patrie* de G. Bruno, povestea captivantă a lui André Volden, în vîrstă de paisprezece ani, şi a fratelui său mai mic, Julien, de şapte ani. Imediat după războiul germano-francez cei doi orfani au fost nevoiţi să părăsească oraşul natal Phalsburg, anexat Germaniei, şi au început o călătorie care i-a purtat prin întreaga Franţă; pe durata călătoriei, cei doi copii cu nume nemţesc şi-au găsit în cele din urmă în Franţa o nouă patrie, cu noi avantaje, pe care cei doi încep să le cunoască îndeaproape. Cartea a fost publicată prima oară în 1877 şi a fost reeditată de douăzeci de ori în treizeci de ani, adaptată de fiecare dată la evenimentele şi necesităţile politice de atunci. Acel *Manuel général* care urma să fie folosit pentru formarea profesorilor din

şcolile populare şi care fusese publicat în 1881 de Ferdinand Buisson, un colaborator apropiat al lui Jules Ferry, prevedea ca în fiecare sală de clasă să fie atîrnată o hartă pe care să se regăsească Alsacia şi Lorena, avînd la margine un steag şi o floare în semn de doliu. În ultima zi a anului şcolar, la împărţirea premiilor, profesorii trebuiau să scrie pe tablă: „Copile, tu vei fi soldat"; în şcolile elementare generale au fost create *bataillons scolaires* în cadrul cărora copiii primeau o educaţie militară: generaţia de după războiul germano-francez a fost îndoctrinată cu un amestec de valori republicane, naţionale şi militare, în spiritul conştiinţei misionare iacobine, la care aderau conştient profesori şi istorici ai Republicii a III-a; nu în zadar *La Marseillaise* din 1879 devenise imnul naţional, iar ziua de 14 iulie, aniversarea a dărîmării Bastiliei, a fost declarată zi naţională în anul următor.

Generaţia de republicani care a venit la putere în anii '70 a aderat şi ea la naţionalismul Marii Revoluţii, atîta vreme cît păstra convingerea că, în ciuda tuturor înfrîngerilor, Franţa rămînea conducătoarea omenirii, pentru că ea apăra virtuţile iluminismului şi ale republicanismului în faţa puterilor reacţionare şi militare întruchipate de Prusia. Istoricul francez Jules Michelet (1798-1874) definise deja la mijlocul secolului conştiinţa misionară de nezdruncinat a naţiunii franceze, atunci cînd vorbea de „pontificatul noii civilizaţii", pe care l-ar fi realizat Franţa, în calitate de deschizător de drumuri pentru un nou stat social, progresist şi luminat; conceptul francez de civilizaţie a fost ridicat la rangul de nucleu al unei noi religii naţionale.

Climatul politic s-a schimbat pe la mijlocul anilor '80. Pînă atunci în politica franceză dictase în general doar stînga republicană anticlericală, care prezenta chestiunea naţiunii din perspectiva lui 1789 ca pe un merit personal. Acum însă situaţia s-a schimbat; apărarea valorilor naţionale a devenit din ce în ce mai mult o problemă a drepturilor catolice, antirepublicane, antidemocratice. În timp ce intelectualii de stînga atacau armata şi criticau dorinţa de revanşă pentru înfrîngerea din 1871 – în 1891 a apărut în *Mercure de France* un articol scandalos al lui Rémy de

Gourmont despre armată, numită „draga jucărie patriotică" –, armata şi-a schimbat componenţa. Aristocraţi şi membri ai marii burghezii, crescuţi cel mai adesea în şcoli catolice, într-o concurenţă aprigă cu şcoala laică de stat, răspîndeau un curent antirepublican în şcolile de ofiţeri şi în cluburi. Glorificarea armatei, la care contribuiseră şi susţinătorii republicii, se îndrepta acum împotriva republicii; armata se declarase moştenitoare atît a drepturilor monarhico-clericale, cît şi a cultului pentru Alsacia-Lorena şi a speranţei într-o revanşă.

La acestea s-a adăugat o nemulţumire profundă faţă de „republica oportunistă", căreia în ciuda tuturor eforturilor pedagogice făcute pe scară naţională i se reproşa pe faţă că uitase marile imperative naţionale. Politica colonială a cabinetului lui Jules Ferry, susţinută de Bismarck, care a dus în anii '80 la cucerirea Tunisiei şi a nordului Indochinei, a apărut în cercurile republicane ca o deviere, o neglijare a „liniei albastre a Vosgilor", ca un joc secret, în complicitate cu Germania. Oare nu reînviaseră vechiul spirit malefic al Franţei, vinovat de înfrîngerea din 1871, laşitatea regimului, lipsa pasiunii patriotice? „Liga Patrioţilor" (*ligue des patriotes)*, înfiinţată în 1882 de republicani convinşi, cum erau iniţial Paul Déroulède (1846-1914) şi Ferdinand Buisson, încerca să trezească interesul pentru problema naţională în gîndirea colectivă a Franţei, organizînd mari sărbători naţionale, răspîndind cultul unor simboluri naţionale precum cel al Fecioarei din Orléans, pentru a trezi dorinţa de revanşă; sculptura înfăşurată într-un voal de doliu din Place de la Concorde din Paris, menită să reprezinte pierderea oraşului Strasbourg, amintea de imperativul naţional al Franţei, recîştigarea Alsaciei. Liga Patrioţilor adopta din ce în ce mai des atitudini antiparlamentare, plebiscitare şi revanşarde, apropiindu-se astfel de mişcarea generalului George Boulanger (1837-1891), ministru de război în cabinetul Freycinet din 1886, extrem de popular în calitatea sa de purtător de cuvînt al „oamenilor de rînd" şi care în 1888 fusese ales încă din primul tur în numeroase circumscripţii.

Sub Boulanger, numit şi *Général Revanche*, care cerea o revizuire antirepublicană a constituţiei şi care reînviase mitul unui salvator al patriei, cum fuseseră cei doi Napoleoni, dreapta conservator-monarhică s-a format sub semnul naţionalismului, iar scopul iniţial a fost de a mobiliza masele printr-o *doctrine nationaliste* – mitingurile populare în numele unei idei politice fuseseră pînă atunci metode de luptă ale stîngii. Boulanger a eşuat în ajunul loviturii de stat plănuite şi a fugit în 1889 în exil, însă dreapta naţionalistă se organizase între timp într-un *parti nationaliste*, un acoperiş pentru toţi cei ce respingeau ideea unei republici democratice, anticlericale şi care vedeau în deschiderea liberală în plan social şi în jocurile politice ale Parlamentului şi guvernului o ameninţare pentru consensul naţional, care trebuia reînnoit, pentru a schimba poziţia Franţei în Europa şi în lume.

În primul rînd însă era necesar ca Franţa însăşi să se schimbe. Pe lîngă nehotărîrea cu care guvernele republicane păreau că pregătesc revanşa confruntării cu Germania, mai erau şi scandalurile financiare prin care trecea Franţa în anii '80, parcă anume pentru a dovedi corupţia şi decăderea instanţelor republicane. „Există probleme interne mai importante decît cele externe", scria Déroulède; „nu se poate face nimic în afară, atîta vreme cît Franţa nu s-a vindecat înăuntru. Ţara noastră este bolnavă, slăbită, are nevoie de o terapie totală [...]. Înainte să cîştigăm Alsacia şi Lorena, trebuie să regăsim Franţa. Din acest motiv adăugăm pe steagul Ligii, deasupra cuvintelor «Revizuirea tratatului de la Frankfurt», cuvintele «Revizuirea regimului parlamentar.»"[22]

Cei de dreapta erau şi ei de acord că naţiunea este ameninţată nu numai din exterior, ci şi din interior. Acuzaţiile aduse republicii de către intelectuali şi scriitori activi politic ca Edouard Drumont (1844-1917), Maurice Barrès (1862-1923) sau Charles Maurras (1868-1952) au avut o mare rezonanţă. Unitatea naţiunii franceze ar fi fost ruinată se pare de cosmopolitism, internaţionalism, francmasonerie, şi mai ales de duşmanii din interior,

evreii. Lucrarea în două volume a lui Edouard Drumont *La France juive*, „Franţa evreiască", apărută în 1866, a fost un succes publicistic de durată – o lucrare incoerentă de fapt, un tablou al moravurilor, bîrfă pariziană, cronică socială, fără o coordonare precisă a ideilor. Autorul azvîrlea cu invective în toate părţile – loji francmasonice, care chipurile ar fi pus în mişcare şi Revoluţia franceză, pregăteau o nouă răsturnare politică; gimnaziile de fete, acele „locuri îngrozitoare ale viciului", îndepărtau femeile de la adevărata lor menire, cea de casnice; marile puteri financiare corupeau Franţa. Adevăraţii intriganţi şi vinovaţi pentru decăderea Franţei erau însă evreii, descrişi în acest pamflet înfocat ca un parazit distrugător, vinovat şi de decadenţa Europei, şi care din această cauză trebuia combătut de toate popoarele.

Acesta era primul pas al unui val de antisemitism care va atinge apogeul în deceniul următor în afacerea Dreyfus. Căpitanul evreu Alfred Dreyfus (1859-1935) ar fi spionat se pare pentru statul-major german şi, în urma unui proces în faţa Curţii marţiale, ce a declanşat reacţii puternice în rîndurile opiniei publice, a fost condamnat la închisoare şi obligat să accepte demiterea dezonorantă din armată – pe nedrept, după cum s-a dovedit ulterior. Lupta pentru reabilitarea ofiţerului evreu cu nume de rezonanţă germană era o luptă pentru sufletul Franţei; multe ligi au intrat în acţiune, în Parlament aveau loc dispute senzaţionale, se schimbau cabinete, mai mulţi miniştri de război au trebuit să se retragă din funcţie, iar presa maselor a profitat cu entuziasm de ocazie. Atunci cînd în cele din urmă rezistenţa acerbă, îndelungată a ministerului de război şi a marelui stat-major a cedat iar Dreyfus a fost cu multă rezervă reabilitat, naţiunea s-a scindat în două grupuri; de o parte se aflau grupele reacţionare ale Republicii a III-a, care deja se organizau în partide şi organizaţii sindicale – *Parti Radical* în 1901, *Parti Socialiste* SFIO în 1905, asociaţia sindicală CGT, precum şi o mulţime de comitete pentru drepturile omului, ligi laice, universităţi populare. De cealaltă parte era *Bloc National*, care pierduse în afacerea Dreyfus şi s-a reunit, plin de resentimente, împotriva duşmanilor Bisericii,

împotriva duşmanilor armatei, împotriva „celor fără Dumnezeu", a evreilor, a francmasonilor, a intelectualilor care au fost de partea lui Dreyfus, a partidelor muncitoreşti şi a sindicatelor: rezistenţa burgheză faţă de ascensiunea mişcării muncitoreşti a fost manipulată de purtătorii de cuvînt ai naţionaliştilor de dreapta.

Naţionalismul francez a atins apogeul la începutul secolului XX. În trilogia sa *Le roman de l'énergie nationale* (1897-1903), în eseurile sale *Scènes et doctrines du nationalisme* (1902), Maurice Barrès combătea individualismul, „cultul eului", în care vedea cauza principală pentru decăderea vizibilă a civilizaţiei franceze; mai presus decît Eul este naţiunea, care are de aceea o valoare totală, absolută. Individului nu-i mai rămîne nimic altceva decît să se supună deciziilor naţiunii, „legii sfinte a originii" şi să asculte vocea „pămîntului şi a morţilor". Moştenirea naţiunii trebuie să fie apărată atît de ameninţarea distrugătoare din interior, cît şi de cea din afară, atît împotriva forţei de dezmembrare a maniei egocentrice, pe plan intern, cît şi împotriva asimilării germane din Alsacia-Lorena.

Cererile formulate de Charles Maurras erau mai puţin mistice, mai directe, cu un caracter politic mai pronunţat. Şi el porneşte de la premisa unui pericol ce planează asupra naţiunii, a unei Franţe copleşite de puteri adverse, a individualismului, cosmopolitismului, democraţiei şi socialismului, reunite pe scurt în „stupidul secol al XIX-lea" (Léon Daudet). Soluţia era deşteptarea Franţei catolice, regale, aşa cum era ea înaintea Revoluţiei, şi vindecarea de boala pe care o provocase naţiunii Revoluţia. Naţiunea trebuia să fie cea mai importantă realitate politică, iar reînnoirea şi reîntregirea ei era un imperativ al raţiunii; de aceea era logic să fii monarhist, dacă erai cu adevărat patriot. Cu această argumentaţie de o logică îndoielnică, Maurras a tras concluzia că lupta contra „greşelilor fatale ale democraţiei" trebuie dusă cu violenţă şi, în plus, că ea trebuie să fie o luptă revoluţionară împotriva instituţiilor republicane ale Revoluţiei.

Action Française a făcut pasul decisiv, dinspre literatură spre acţiunea politică. Fondată în 1898 de Maurras, ea nu includea la

început decît un grup restrîns de scriitori; în 1908, o dată cu apariţia revistei cu acelaşi nume, a fost privită cu atenţie de opinia publică şi ca atare a avut o influenţă considerabilă. Această revistă era vîndută pe stradă de un grup de voluntari, *Camelots du roi*, susţinători ai regelui, luptători de stradă şi instigatori, iniţial cu o organizare semimilitară, dotaţi ulterior cu îmbrăcăminte specifică, în cămăşi şi cizme. *Action Française* era condusă din provincie, de către membri ai familiilor aristocrate, dar nu din marea aristocraţie, nemulţumiţi că fuseseră alungaţi din viaţa publică a Republicii a III-a. Interpretarea cel mai des întîlnită, conform căreia cei care îi aparţineau erau „mici burghezi", este însă greşită. Exista, ce-i drept, un procent considerabil de membri din clasa de mijloc – muncitori, comis-voiajori, mici proprietari de pămînt –, dar jumătate din susţinători erau licenţiaţi, în cea mai mare parte avocaţi. Studenţimea a atras atenţia opiniei publice prin scandaluri impresionante, cum a fost cel din timpul anului universitar 1908-1909, cînd profesorul Amadée Thalamas a anunţat un curs pe o temă complet inofensivă de fapt: „Metode pedagogice". Thalamas făcuse însă cu cîţiva ani înainte remarce dispreţuitoare despre Ioana d'Arc, preamărită ca un fel de sfîntă protectoare de *Action Française*, ceea ce a declanşat imediat violenţe şi lupte în stradă. Dacă ar fi să comparăm, a fost o furtună într-un pahar cu apă, dar luările de poziţie vehemente şi demonstraţiile pro şi contra lui Thalamas, în cerc restrîns sau în public, dovedeau clar că societatea franceză era împărţită în două curente de opinie, fiecare considerîndu-se în exclusivitate purtătorul de cuvînt al naţiunii. În mod paradoxal, pentru Franţa susţinerea unităţii naţionale era mai degrabă un factor de separare decît unul de consens; ceea ce va uni cele două tabere va fi unirea partidelor, *union sacrée*, imediat după declaraţia de război de la 3 august 1914.

Oricît de modern ar părea naţionalismul francez din Republica a III-a, în special în privinţa modului în care a evoluat după primul război mondial, nu poate fi trecut cu vederea faptul că această mişcare era în fond mai degrabă defensivă, negativistă şi

nostalgică. „Noi sîntem deja învinşi, dinainte de a fi venit pe lume", afirma filosoful Charles Péguy (1873-1914). „Suntem din născare un popor de învinşi. Sîntem un popor născut după o înfrîngere, o invazie, un popor învins din punct de vedere militar."[23] La angoasa modernităţii, care distrugea ierarhii şi ameninţa tot ce era frumos, dominată fiind de dorinţa de cîştig şi nu de onoare, se adăuga conştiinţa înfrîngerii, a umilinţei şi a slăbiciunii în faţa puterilor protestante, nu numai a celei germane, ci şi a celei engleze. Trebuie subliniat faptul că naţionalismul francez era în continuare predominant continental şi nu arăta prea mult interes pentru colonii. Extinderea colonială era privită mai degrabă cu neîncredere, ca un mod de a distrage atenţia de la Alsacia-Lorena şi de a pune astfel în pericol vindecarea internă a naţiunii.

Anglia nu a rămas nici ea indiferentă la revoluţia noii configuraţii europene de după 1871. Schimbările de pe continent au obligat marea putere colonială să regîndească valoarea şi puterea sa de imperiu multicontinental. La aceasta s-au adăugat şi modificările legislaţiei electorale din 1867 şi 1884, care au adus la putere mari mase populare, pe care atît conservatorii, cît şi liberalii, cele două mari partide, s-au străduit să le integreze. În vestitul său discurs ţinut la 24 iunie 1872 la Palatul de Cristal, primul-ministru britanic Benjamin Disraeli afirma că în centrul politicii conservatoare stă faptul că „poporul englez, şi în special clasa muncitoare a Angliei, se mîndreşte că aparţine unei ţări mari şi vrea să îi păstreze întinderea – se mîndreşte să aparţină unui imperiu şi este gata să îl apere dacă va fi nevoie – şi crede că mărimea şi imperiul mondial al Angliei reprezintă cele mai venerabile instituţii ale ţării"[24]. După o critică dură la adresa liberalilor, care neglijaseră imperiul în dorinţa lor de a face reforme în politica internă, Disraeli a încheiat astfel: „Ceea ce contează este dacă vreţi să fiţi mulţumiţi, avînd o Anglie liniştită, organizată după principii continentale şi care în scurt timp va avea o soartă inevitabilă, sau dacă vreţi o ţară mare, o ţară în care, cînd vor fi mari, fiii voştri să ocupe poziţii înalte, pentru a dobîndi nu numai preţuirea concetăţenilor, ci respectul întregii lumi"[25].

Disraeli aparţinea generaţiei de politicieni englezi conservatori care au fost martorii unui progres economic uimitor al Angliei, graţie căruia aceasta domina comerţul mondial, dar care nu au văzut dezmembrarea naţiunii ca pe un rău fundamental al epocii lor decît în cazuri izolate, la anumiţi indivizi sau grupuri animate de interese proprii. În tinereţea sa, Disraeli scrisese romane de critică socială, în care acuza Anglia de scindarea în *two nations*, cea a marilor proprietari şi cea a celor lipsiţi de pămînt. El era convins că întoarcerea la legăturile tradiţionale, confirmate, la armonia unui singur popor – deci reunirea celor *two nations* – reprezenta interesul tuturor, inclusiv al muncitorilor, pentru soarta întregii naţiuni. Pentru aceasta păreau să existe două căi: pe de o parte, o rezolvare treptată a problemelor sociale, pe de altă parte, crearea unui imperiu britanic susţinut de mîndria naţională, care să domine întreaga planetă.

Ideea nu era nouă; istoricul J.A. Froude evidenţiase deja cu ani în urmă în *Frazer's Magazine* posibilităţile de extindere colonială a Angliei peste oceane, posibilităţi nelimitate în comparaţie cu orientarea resurselor naţionale spre continent; în poezia sa *Idylls of the King*, poetul Alfred Lord Tennyson slăvise Marea Britanie nu ca pe-o insulă de mîna a doua, ci ca pe un *Ocean-Empire with her boundless homes*. Cartea lui Charles Dilke *Greater Britain*, apărută în 1868, în care se accentua unitatea mondială a culturii şi tradiţiilor britanice, a devenit un imens succes editorial. Istoricul de artă şi filosoful social John Ruskin a conferit acestei idei o dimensiune fatalistă; Anglia era pentru el „insula regească, sursă a luminii pentru întreaga lume, centru al păcii", motiv pentru care trebuia să „întemeieze colonii, cît mai multe şi cît mai repede posibil"[26], colonii aflate în slujba întregii umanităţi. Aşadar, Disraeli a preluat idei care pluteau de mult în aer şi dobîndiseră deja o anume popularitate; dar le-a tranformat în obiective decisive pentru programul unui partid politic şi pentru statul condus de acesta.

După o generaţie în care conduseseră liberalii şi idealurile de la Manchester ale statului de tip *laissez-faire*, într-o nouă epocă

aflată sub auspiciile unui conservator ca Disraeli şi ale succesorilor lui de aceeaşi orientare, Salisbury (1830-1903) şi Balfour (1848-1930), statul era privit ca o garanţie a echilibrului intern şi a forţei externe a Marii Britanii. În timp ce urmările sociale ale industrializării erau atenuate printr-un întreg şir de legi social-politice sub semnul „democraţiei Tory", statul s-a implicat puternic în consolidarea teritoriilor coloniale ale Angliei, lăsate pînă atunci în voia sorţii, pentru a cîştiga întrecerea cu puterile concurente de pe continentul european şi pentru a crea în cele din urmă un imperiu legitim şi constituţional, condus de la Londra; paralela cu Imperiul roman era des folosită. Prin comparaţie, coloniile engleze precum Canada, Australia sau Noua Zeelandă jucau un rol redus; sursele de energie ale imperiului urmau să fie mai degrabă India şi teritoriile învecinate. Atunci cînd a determinat-o pe regina Victoria (1819-1901) să primească titlul de împărătească a Indiei, în 1876, Disraeli a obţinut cu multă iscusinţă şi consolidarea naţiunii. Popularitatea crescîndă a coroanei – care sub regii georgieni ai casei de Hanovra se păstrase în umbră – se împletea acum cu fantezia continentului exotic splendid şi foarte bogat, stăpînit de Anglia, şi iată că visul unei monarhii imperiale se adeverise în parte. Nu refăcea oare Anglia traseul fabulos al lui Alexandru cel Mare, nu prelua oare coroana engleză moştenirea marelui macedonean care a supus întreaga lume şi a unit Orientul şi Occidentul? Romanele de mare popularitate ale lui Rudyard Kipling (1865-1936) cultivau în mod repetat această temă: povestirea *The Man who Wanted to be a King* ilustrează nemijlocit această parabolă – aventurierul englez, care într-o vale îndepărtată din Himalaya dă peste figuri clasice greceşti ale lui Buddha şi peste un popor care îl aclamă ca pe Alexandru înviat din morţi... Legăturile strategice cu India erau considerate arterele imperiului: pe de o parte drumul maritim în jurul Africii şi prin el „axa Cap-Cairo", pe de altă parte cel prin Marea Mediterană de la Gibraltar pînă în Levant şi mai departe drumul pe uscat prin Mesopotamia, Persia, Afganistan şi Belucistan. Marea Britanie era pregătită pentru o confruntare deschisă şi corectă cu

rivalii săi pentru supremaţia mondială ; dar cînd liniile de legătură cu India au fost ameninţate, în munţii Hinducuş de trupele ruseşti, în Siria şi la Nilul Alb de exploratorii francezi, în Mesopotamia de inginerii constructori germani, întreaga presă britanică fierbea, iar Whitehall a ridicat problema unei intervenţii armate.

În anii dintre 1880 şi primul război mondial, expansiunea colonială britanică era la apogeul imperialismului ; ea era mult mai scăzută procentual decît cea a rivalilor săi – nu se punea problema construirii unor noi imperii coloniale, ci a comasării unui teritoriu colonial uriaş, dobîndit cu mult timp în urmă. Simpla măsurare a teritoriilor coloniale arată clar că imperialismul britanic era un fenomen singular (în mii de km^2) :

	Marea Britanie	Franţa	Germania	Spania	Italia
1881	22395	526	0	432	0
1895	29021	3577	2641	1974	247
1912	30087	7906	2907	213	1590

(Sursa : Wolfgang J. Mommsen [ed.], *Imperialismus*, Hamburg, 1977, pp. 371 şi urm.)

Spre deosebire de Franţa sau Germania, pentru imperiul insular al Angliei se deschidea perspectiva ca marile războaie europene să apară doar ca anexă, ca teatru auxiliar al luptei pentru oceane şi continente – o luptă în care Marea Britanie a ieşit mereu învingătoare, atît în faţa Franţei, cît şi a Spaniei. Dar cine spunea că lucrurile urmau să meargă aşa la infinit? Marele istoric al imperialismului John Robert Seeley (1834-1895), a cărui principală lucrare, *The Expansion of England*, a fost vîndută în 80.000 de exemplare în doar doi ani de zile, avertiza asupra unui posibil destin de care avuseseră parte şi alte mari puteri din trecut, ca Suedia, Olanda sau Spania, care după o perioadă de înflorire au decăzut, devenind puteri de rangul doi, şi a propus două soluţii ce urmau să prevină decăderea imperiului britanic : primul era expansiunea constantă, iar celălalt era o formă unitară de guvernare

naţională, pentru ca Anglia să se afle în viitor alături de puteri mondiale ca SUA şi Rusia. O dată cu renunţarea la expansiune din anii '90, un alt aspect a trecut în prim-plan; deviza era acum *constructive imperialism*, imperialism constructiv, şi prin el „realizarea celui mai mare ideal la care visaseră vreodată oamenii de stat de pretutindeni şi dintotdeauna: făurirea unui imperiu cum n-a mai existat încă pe lume", după cum spunea în 1903 purtătorul de cuvînt al acestui *constructive imperialism*, ministrul pentru colonii Joseph Chamberlain (1836-1914), adăugînd: „Trebuie să construim unitatea statelor mărginite de oceane, trebuie să consolidăm rasa britanică..."[27]. Acest program urma să fie pus în practică mai întîi printr-o uniune economică, urmată de una militară şi în final de una politică; în paralel era gîndită şi o integrare internă mult mai solidă a patriei britanice, iar Chamberlain şi miniştrii săi, pentru că partidele şi Parlamentul înclinau să subordoneze interesele naţiunii celor personale, plănuiau să diminueze rolul lor şi, sub deviza „mai multă democraţie", să introducă în constituţia britanică elemente plebiscitare. Imperialismul, interesele naţionale şi democraţia păreau din acest punct de vedere aspecte diferite ale aceleiaşi dorinţe: de a salva naţiunea de la declinul pe care îl pregăteau ameninţător antagonismele de clasă şi socialismul, pe plan intern, şi concurenţa crescîndă a Germaniei, dar şi a Franţei şi a Rusiei, pe plan extern. „Democraţia este la putere, o nouă politică naţională democratică a înlocuit acum vechea teorie utilitaristă, iar imperialismul a devenit fără îndoială cea mai nouă şi cea mai importantă formă a naţionalismului nostru democratic. El este expresia clară a solidarităţii rasei noastre", afirma ducele de Westminster despre legătura dintre democraţie şi imperialism[28].

Fără îndoială că acestea nu erau doar idealurile unei elite izolate nesemnificative, conservatoare şi parţial liberală, cum consideră unii istorici, ci expresia unei opinii mai generale, căreia îi subscriau toate clasele sociale. Spre sfîrşitul secolului al XIX-lea în Anglia domneşte un consens naţional, care ajută ţara să îşi depăşească conflictele sociale, problema spinoasă a aşa-numitului

Home Rule irlandez, pierderea supremaţiei mondiale în plan economic şi politic, necontestată pînă atunci, consens care oferă în acelaşi timp naţiunii o direcţie culturală şi socială comună. Imperialismul şi naţionalismul erau deci două feţe ale aceleiaşi medalii; marea problemă a unităţii interne a regatului, a minorităţii irlandeze care îşi cerea autonomia naţională, a fost în permanenţă văzută din perspectiva misiunii imperiale a Marii Britanii; apărătorii *constructive imperialism*-ului erau în acelaşi timp adversarii acelui *Home Rule* irlandez, ai autoguvernării irlandeze, care ar fi ameninţat unitatea imperiului: învăţămîntul promova consensul naţional, la fel ca şi literatura populară şi pentru tineret; în teatrul clasic şi în popularele *music halls* imperialismul era tema centrală, artele plastice, inclusiv arhitectura, îl ridicau în slăvi, presa scrisă, de la *Daily Telegraph* pînă la *Daily Mail* şi *Daily Express*, îl mediatizau; în prima ediţie din 1896, *Express* susţinea că nu e „nici purtătorul de cuvînt al vreunui partid politic, nici instrumentul vreunei grupări sociale [...]. Politica noastră este patriotică; politica noastră este Imperiul britanic"[29].

Consensul naţional se întemeia pe cîteva premise clar conturate. În primul rînd, caracterului britanic îi erau atribuite trăsături unice, prin care se explica şi se justifica expansiunea Marii Britanii în întreaga lume. Caracterului naţional britanic îi era proprie o deosebită capacitate de a conduce, de a se autoadministra şi de a domina popoare inferioare – „cea mai grandioasă rasă de conducători din cîte au existat vreodată pe pămînt", pentru a-l cita pe Chamberlain[30]. Era vorba nu doar de superioritatea britanicilor faţă de alţii şi cu precădere faţă de popoarele de altă culoare, ci şi de justificarea morală a imperiului; misiunea imperială a Marii Britanii era caracterizată în primul rînd de interesul pentru civilizaţie şi omenire. În spatele acestuia nu se afla numai dorinţa de dominare, ci şi aceea de a servi – „povara albilor", cum o numea Kipling, obligaţia de a civiliza şi creştina întreaga lume, era pe umerii Angliei. Ea avea de înfruntat invidia respingătoare a oportuniştilor şi a concurenţilor la rolul de putere

mondială, în faţa cărora Anglia se putea impune doar dacă îşi sporea în continuare puterea; la Drury Lane Theatre se cînta în 1911:

> În jurul nostru avem duşmani, invidioşi pe faima noastră.
> Avem un imperiu puternic, pe care şi ei îl vor.
> Şi gîndesc că vor reuşi asta, dacă ne surprind prin somn
> Şi ne şterg de pe hartă prietenii şi vecinii[31].

Spre deosebire de Franţa din timpul Republicii a III-a, care nu ajungea la nici un consens naţional din cauza unor mari divergenţe, în Anglia domnea un acord neobişnuit asupra noţiunilor de stat, naţiune, *Empire* şi *britishness*. Cazul Germaniei reuneşte într-o anumită privinţă trăsături ale situaţiei din ambele ţări.

Cea mai arzătoare problemă din politica internă a Germaniei era tot „consolidarea internă a imperiului", găsirea unui echilibru de ordin naţional între grupările sociale şi interesele lor opuse. O imensă varietate de interese sociale şi economice comune sau divergente, coagulate în partide, organizaţii de masă şi adunări locale, s-a amplificat şi mai mult prin apariţia unor nou-veniţi în politică şi societate – o dată cu formarea noului stat naţional german a apărut problema minorităţilor, căci exista un număr mare de francezi, polonezi şi danezi în rîndul populaţiei, iar în ceea ce îi priveşte pe evrei, rolul lor era deosebit de controversat. Politica lui Bismarck încerca să rezolve problema discriminînd aceste grupuri, altădată integrate ca făcînd parte dintr-un stat monarhic suveran, dar care acum erau declarate „duşmanii imperiului". Primii care au opus o rezistenţă tenace încercărilor politice şi culturale de centralizare din statul prusac protestant începînd cu mijlocul secolului au fost catolicii de centru; „lupta culturală", în cadrul căreia se punea problema controlului statului asupra şcolilor şi ocupării posturilor parohiale, era de fapt o încercare a statului germano-prusac, în calitatea sa de autoritate publică, de a supune în totalitate tendinţele politice ale catolicismului german cu aspectele sale transnaţionale – ceea ce nu se limita doar la spaţiul german; lupta confesională era pe cale să izbucnească, chiar dacă în forme şi cu premise diferite, şi în Franţa, Spania şi Italia. De

la sfîrşitul anilor '70 i s-a adăugat şi lupta cu social-democraţii. August Bebel (1840-1913) a creat rumoare atît în rîndurile guvernanţilor, cît şi în cele ale opozanţilor, definind în plen la 25 mai 1871 Comuna din Paris drept „o luptă de avanpost" în comparaţie cu ceea ce va însemna revoluţia socială pentru conaţionali. Legea socialiştilor din 1878 era replica statului la declaraţia de luptă a „partidului uzurpator" – e drept, o replică inofensivă în raport cu măsurile politice represive ale secolului XX; fracţiunea social-democraţilor din Parlament exista în continuare şi devenea din ce în ce mai puternică cu fiecare tur electoral. Pe de altă parte, începînd cu 1871 guvernul imperiului a introdus treptat măsuri de protecţie socială, devenite modele pentru întreaga Europă, transformînd astfel socialiştii lipsiţi de venituri în rentieri conservatori – politica socială plăsmuită din spiritul patriarhal al celor de la est de Elba s-a dovedit un insucces total, pentru că după anularea legii socialiştilor din 1890 aderarea la SPD a fost mai puternică decît oricînd.

La integrarea naţională a Germaniei, a „statului naţional tîrziu" (Helmut Plessner), a contribuit în primul rînd armata. Ea se considera unicul garant al statului şi al monarhiei, şi nu numai în faţa pericolelor externe, ci şi a celor din interior, în faţa social-democraţilor, catolicilor şi liberalilor. Imaginea armatei prusace avea tot mai multă trecere în ochii opiniei publice, în comparaţie cu cea a liberalismului burghez. Pentru istoria Germaniei din secolul al XIX-lea nu au contat virtuţile civile ale burgheziei înstărite şi educate, ci locotenenţii prusaci. Desigur, în provinciile germane, mai ales în oraşele şi reşedinţele „celei de-a treia Germanii", ca şi în sudul Germaniei, se menţinea o mentalitate burgheză dogmatică specifică primei jumătăţi a secolului, însă ponderea politică tot mai puternică a treimii prusace – curtea imperială, moşia şi cazarma – a influenţat conştiinţa de sine germană. La aceasta s-a adăugat şi consideraţia de care se bucura armata în rîndurile populaţiei după războiul de unire: ea era mîndria naţiunii. Această preţuire s-a transmis şi asupra fiecărui apartenent al armatei, care s-a bucurat de o reputaţie crescîndă în mediul său social. De

aceea, obligativitatea armatei nu mai era considerată o povară, ci o distincţie şi o oportunitate socială ; armele şi uniformele erau învăluite într-o aură romantică, idealizatoare, alimentată şi înfrumuseţată şi de presă şi literatură, cu excepţia cîtorva ziare liberale. Şi în viaţa civilă devenise important să fi „servit" ; funcţionari şi profesori îşi raportau conştiinţa de sine la statutul lor de ofiţeri în rezervă şi aplicau în şcoli şi în birouri normele cu care se familiarizaseră în armată. Influenţa tot mai puternică a acestui „militarism al gîndirii" asupra deciziilor politice era inevitabilă, mai ales atunci cînd era vorba de simplii cetăţeni, ulterior şi în cazul guvernanţilor.

Principalul motiv era faptul că „consolidarea imperiului pe plan intern" rămăsese în urmă. Germania era în continuare divizată, vechea divizare teritorială şi confesională deveniseră la fel de acute ca şi diferenţele sociale profunde create în urma industrializării între industrie şi agricultură, între nobilime şi burghezie, între capital şi muncă. Partidele politice, care ar fi trebuit să perceapă şi să echilibreze aceste contradicţii, nu erau pregătite pentru această sarcină, nu în ultimul rînd din cauza faptului că, prin constituţie, erau scutite de responsabilitatea politică şi, prin urmare, şi de necesitatea de a face compromisuri. Ele se străduiau să facă mai degrabă un program filosofico-ideologic decît o politică pragmatică, iar adepţii lor erau interesaţi mai mult de înlocuiri decît de reprezentarea intereselor ; sistemul german al partidelor politice era dominat de antagonisme ireconciliabile, un labirint de tranşee şi poziţii în arici.

Şi toate acestea erau străbătute de o reţea de interese organizate. O lipsă totală de comunicare domnea între acestea, ca şi între partide, o incapacitate bine înrădăcinată de a crea un echilibru politic şi social. Acolo unde ar fi fost necesar un *common sense* sau subordonarea la nişte criterii de valoare comune, domina o luptă ideologică a tuturor contra tuturor, în întreg sistemul social, deformat deja de un naţionalism al imperiului german în totalitate, care domina pînă şi mişcările muncitoreşti, în ciuda tuturor declaraţiilor internaţionaliste. Acest naţionalism şi-a pierdut însă

treptat din vigoare; o dată cu naşterea imperiului a dispărut şi utopia care animase două generaţii de patrioţi germani în lupta lor politică pentru identitate, utopie înlocuită acum de problema economică. Ceea ce lipsea era o cultură burgheză de *common sense*, a evidenţelor şi a obiceiurilor comune, aşa cum exista deja în cultura politică a vecinilor din vest ai Germaniei, plus un ideal unificator, care să proiecteze prezentul în viitor.

O singură instanţă era la vremea aceea în stare să stabilizeze acest context social, dramatic prin comparaţie, şi să reunească toate încercările de rezolvare a conflictelor, inclusiv a problemelor legate de identitatea şi devenirea socială; această instanţă era statul, statul suveran germano-prusac, instanţă administrativă, educativă şi coordonativă, gata să îşi asume responsabilitatea permanentă pentru tot şi pentru toţi, de la protecţia socială pînă la administrarea cimitirelor, şi ale cărui instituţii, administraţie şi în principal armată susţineau ideologia conform căreia ele se aflau deasupra conflictelor de interese ale societăţii şi existau independent de ele, reprezentînd în fond bunăstarea societăţii – o idee în esenţă antidemocratică, autoritaristă. Iar aceasta cu atît mai mult cu cît adevărata instituţie reprezentativă a poporului, Parlamentul, era considerată un loc de ceartă şi pălăvrăgeală, lipsit complet de credibilitate; după spusele unui deputat conservator, împăratul putea oricînd ordona unui locotenent însoţit de zece oameni să închidă Parlamentul. Cît de adînc se înrădăcinase această imagine de „stat-părinte" al unui popor iresponsabil, angrenat în conflicte permanente, o dovedea nu în ultimul rînd social-democraţia germană, care se pretindea a fi contraproiectul acestei forme a statului, dar care în realitate reflecta aceeaşi organizare statală, atît în privinţa administraţiei, cît şi a ideologiei. „Duşmanul pe care îl urîm cel mai mult/ Este neghiobia maselor": acesta nu era motoul dintr-un birou prusac oarecare, ci un vers din „Marseillaisa muncitorilor" social-democraţi.

Pe lîngă adularea armatei şi statului ca unificatorii de fapt ai naţiunii, a apărut în anii '90 o imitaţie palidă a modelului englez, visul unei misiuni mondiale a germanilor, tentaţia imperiului.

Europa Centrală era însă prea mică pentru dinamica economică şi politică atît de intensă care se desfăşura aici; limitarea la o dezvoltare modestă, doar pe plan intern, la nişte raporturi saturate era resimţită de burghezia germană ca umilitoare şi discriminantă prin comparaţie cu vecinii europeni. Politică naţională se numise pînă atunci unificarea Germaniei, urmată imediat de consolidarea internă a imperiului; din anii '90 însă, politică germană însemna politică mondială, conform spuselor lui Max Weber (1864-1920) cu ocazia discursului său inaugural de la Universitatea din Freiburg, în 1895: „După ce [...] unitatea naţiunii a fost săvîrşită şi «saturaţia» sa politică devenise un fapt, burghezia germană în plină devenire, în beţia succesului şi dornică de pace, a fost cuprinsă de un soi de spirit «a-istoric» şi apolitic. Istoria germană părea că a ajuns la final. Prezentul era acum împlinirea absolută a deceniilor trecute [...]. Decisiv şi pentru dezvoltarea *noastră* este dacă o politică mare ne va putea aduce din nou în faţa ochilor însemnătatea marilor probleme politice ale puterii. Trebuie să fim conştienţi că unirea statelor germane a fost o poznă de copil, pe care naţiunea a făcut-o în trecut şi la care mai bine ar fi renunţat măcar din cauza cheltuielilor mult prea mari, pentru a marca încheierea, şi nu punctul de plecare al unei politici de putere mondială a Germaniei"[32].

Aşadar, expansiunea mondială ca misiune a naţiunii germane, ca desăvîrşire a ei: aceasta era ruptura esenţială de politica lui Bismarck, care se limitase strict la spaţiul Europei Centrale. În spatele angajării în aventura imperialistă nu se mai afla însă marea nobilime prusacă, ce le părea observatorilor străini extrem de necivilizată şi înspăimîntătoare, dar care era preocupată exclusiv de scăderea influenţei sale sociale şi politice pe plan intern şi nu avea nici cele mai mici ambiţii de politică externă. Mai degrabă burghezia liberală, şcolită şi cu avere, moştenitoarea de drept a mişcării germane pentru unitate, se arăta interesată de acest aspect, pentru că o dată cu progresul economic ea miza pe expansiune şi recunoaştere mondială; este greu de spus ce anume era de fapt calcul economico-politic şi ce era compensare a unor

frustrări naţionale în expansiunea imperialistă a ţărilor învecinate, Franţa, Anglia şi Rusia. Spre deosebire de aceste state, sentimentul unei misiuni a Germaniei se limita la „politica mondială", fără a avea în vedere şi principiul moral care era la bază; scriitorul pangerman Friedrich von Bernhardi constata cu stupoare în preajma primului război mondial: „ne lipseşte un ţel politic şi naţional bine definit, care să subjuge imaginaţia, să trezească inima naţiunii şi să-i determine pe toţi să treacă la fapte"[33]. Expresia de împrumut „politică mondială" ascundea de fapt modelul imperialismului britanic, imitat şi criticat în acelaşi timp: „lumea nu poate fi nici a englezilor, nici a ruşilor", afirmase influentul istoric şi publicist Hans Delbrück. „Dacă lumea din afara Europei ar fi împărţită în funcţie de una sau două limbi, ar fi imposibil pentru popoarele europene de altă limbă să îşi susţină multă vreme autoritatea în faţa unor asemenea puteri uriaşe. Acesta este motivul pentru care Germania trebuie neapărat să iniţieze o politică colonială în stil mare..."[34]

Dorinţa de colonii şi sfere de influenţă germane fusese dispreţuită şi chiar reprimată de Bismarck; era epoca aventurilor coloniale ale unui Carl Peters (1856-1918) sau Gustav Nachtigall (1834-1885), care au ridicat steagul german în Africa de Est şi în Camerun, pentru a obţine mai tîrziu protectoratul imperiului cu ajutorul unei prese insistente şi al presiunii organizaţiilor populare coloniale şi a societăţilor economice. După Bismarck situaţia va fi cu totul alta. Sub presiunea noilor asociaţii populare, precum „Societatea Colonială Germană", fondată în 1887, şi în primul rînd „Asociaţia Pangermană", din 1891 înfiinţarea de colonii germane în Africa şi Oceania a devenit o componentă oficială a politicii externe germane: Africa de Sud-Vest (azi Namibia), Africa de Est (azi Tanzania), Togo şi Camerun au devenit protectorate germane, ca şi Tsingtau chinezesc, o parte din Noua Guinee şi numeroase arhipelaguri din Marea Sudului. Vecinii europeni nu ajunseseră la nici un fel de consens civilizat asupra împărţirii lumii; acest lucru l-a dovedit la conferinţa internaţională de la

Berlin din 1885 semnarea actelor congoleze, tratatul germano-britanic asupra Zanzibarului din 1891 şi în cele din urmă Tratatul de la Algeciras din 1906, care puncta chestiunea Marocului.

Mai periculoase erau însă alte două elemente ale politicii expansioniste germane. Unul era prelungirea axei de influenţă germane prin Viena şi Europa de Sud-Est în teritoriul Imperiului otoman, pînă la Mesopotamia, care a culminat în 1897 prin călătoria fastuoasă a lui Wilhelm al II-lea (1859-1941) în Orient, o sfidare atît la adresa Rusiei, cît şi a Angliei şi al cărei punct culminant l-a reprezentat începerea construcţiei unei linii ferate spre Bagdad în 1899. Atît ambiţiile ruseşti în Balcani şi Bosfor, cît şi poziţia Angliei în Orientul Mijlociu şi în India erau puse în pericol, şi fiecare conflict din aceste puncte nevralgice pentru politica mondială avea repercusiuni asupra păcii din Europa Centrală. În afară de aceasta, mai era şi politica navală a Germaniei. O dată cu preluarea politicii externe de către Bernhard von Bülow (1849-1929) în 1897 şi cu numirea aproape simultană a amiralului Alfred von Tirpitz (1849-1930) în funcţia de şef al marinei imperiale, a început construirea unei flote germane de război, care trebuia să facă faţă celei mai mari puteri maritime, pe atunci Anglia. Această decizie nu a fost cu siguranţă luată în urma unui joc politic bine calculat, ci a unui val de entuziasm naţional, a dorinţei de afirmare, menită să compenseze sentimentele de inferioritate adînc înrădăcinate vizavi de „vărul englez" şi susţinută de o veritabilă mişcare de masă, în frunte cu „Asociaţia Flotei Germane", cea mai puternică grupare de agitaţie, cu peste un milion de membri. Faptul că astfel interesele engleze erau lovite în punctele cele mai sensibile, că prin aceasta Anglia era împinsă spre puterile de al doilea rang, Rusia şi Franţa, nu a trezit interes în dezbaterile publice ale vremii. Ca şi înainte de unificarea Germaniei, în rîndurile poporului domneau sentimente şi emoţii înăbuşite, îndreptate contra restului Europei; de data aceasta însă mişcarea avea aliaţi şi în rîndurile conducătorilor politici, în

primul rînd în persoana împăratului, care nu pierdea nici o ocazie să neliniştească şi să provoace prin apariţiile şi discursurile sale milităroase politica britanică.

Exemplul italian este extrem de edificator pentru schimbarea ideii europene despre naţiune în secolul al XIX-lea. Naţionalismul idealizat în *Risorgimento*, visînd în spiritul lui Mazzini la o înfrăţire a naţiunilor europene şi la un stat naţional în care să se garanteze libertatea burgheziei şi la implicarea acesteia în politică, ca parte a atribuţiei sale educative, s-a schimbat în timpul regimului autoritar al prim-ministrului Francesco Crispi (1819-1901), deci între 1887 şi 1896. Era o perioadă de creştere industrială bruscă, benefică însă doar pentru unii, care a accentuat diferenţele sociale; muncitorii din industrie, în primul rînd cei din centrul şi sudul Italiei, se organizau, aveau loc greve urmate de măsuri de represiune administrativă, iar Crispi se folosea de naţionalismul virulent pentru a distrage atenţia de la conflictele interne şi pentru a obţine prestigiu naţional. El a respins iredentismul, dorinţa de unire într-o singură patrie a tuturor regiunilor în care se vorbea italiana, în favoarea unor alianţe europene mai puţin dificile; a susţinut expansiunea colonială şi a trimis trupe în Eritreea, Somalia şi Etiopia. Entuziasmul susţinut al burgheziei pentru colonii i-a adus victoria detaşată în alegerile din 1895; un an mai tîrziu a urmat bătălia de la Adua, în care armata italiană a fost nimicită de trupele Abisiniei.

Această înfrîngere a produs o nouă traumă naţională; tînăra generaţie, care îşi făcuse simţită prezenţa în opinia publică de la începutul secolului, nu mai credea acum decît în certitudinea ipocriziei şi decadenţei părinţilor săi liberali şi ale statului lor, a cărui raţiune părea să se epuizeze în transformisme, într-un permanent compromis între partidele de stînga şi cele de dreapta. Artişti şi jurnalişti urmau modelele franceze ale lui Charles Maurras şi Maurice Barrès; Gabriele d'Annunzio, Giovanni Papini sau Filippo Tommaso Marinetti îşi preamăreau patria ca pe „o naţiune aleasă", lărgeau sfera acţiunilor parlamentare în numele unei unităţi patriotice care trebuia să stăvilească

individualismul modern și susțineau lupta și pericolul, tehnica și războiul. În lumina acestui naționalism romantic-irațional lărgirea imperială a Italiei a depășit Marea Mediterană tocmai în ideea unei renașteri a națiunii italiene; Enrico Corradini (1865-1931) celebra cucerirea Libiei în 1912: „Într-adevăr, credeam că nu mai este posibil pentru noi să mai găsim un răspuns comun; și totuși, pe neașteptate ne-am reunit în jurul acestor fapte mărețe, în jurul acestui roman de război trăit, care întrece orice imaginație, o dramă vie, în care peste 40 de milioane de italieni sînt răspîndiți pe toate continentele, ca niște luptători, apărătorii sutelor de fii care luptau în Africa, avînd un dușman comun și sub privirile întregii omeniri de azi și ale istoriei de mîine"[35]. Aici, decăderea societății moderne, dincolo, experiența unificatoare, supradimensionată estetic a războiului, din care noua națiune trebuia să renască precum pasărea Phoenix din cenușă: acesta era sentimentul de viață dominant al generației de la 1914 – în Franța la fel ca și în Italia și Germania.

Oricît de diferit ar fi tratat statele naționale europene la sfîrșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX tensiunile interne și pericolele din exterior, fie ele reale sau doar imaginare, amprenta epocii era vizibilă dincolo de toate diferențele: „naționalismul integral" pentru a-l cita pe Charles Maurras. În timp ce în secolul al XIX-lea mișcarea națională *Risorgimento*, animată în principal de o minoritate formată din notabilități, avea o orientare liberală și pornise din dorința de a obține drepturi egale pentru toate popoarele, „naționalismul total" cerea o singură națiune: „Tu nu ești nimic, poporul tău este totul"; *„La France d'abord"*; *„Right or wrong, my country"*, așa sunau lozincile prin care naționalismul total își anima adepții, și prin care legitima folosirea violenței fizice față de cei ce aveau convingeri diferite.

Nu era nimic nou în fond; varianta radicală, iacobină a naționalismului din Revoluția franceză arătase aceleași orientări totalitariste: națiunea era *une et indivisible*, egalitară și omogenă, iar cine nu o recunoștea deschis era dușmanul ei și trebuia în consecință să plătească cu propria viață. Ca fenomen politic

popular, naţionalismul totalitar, integral, este mult mai recent. Ce-i drept, el a avut nevoie de un stat naţional creat deja pentru a se putea desfăşura; statul şi naţiunea se condiţionau reciproc, şi raţiunea de stat era determinată din ce în ce mai mult de un egoism naţional, o legătură care a devenit vizibilă la toate statele naţionale europene începînd cu mijlocul secolului şi care a ajuns să domine politica europeană spre sfîrşitul secolului al XIX-lea. Vocile europene care căutau să echilibreze interesul personal al statului şi cel al politicii globale au tăcut cu timpul, făcîndu-se auzite din ce în ce mai rar şi fără nici un succes pe la diverse întruniri, cedînd în faţa antagonismului cacofonic al marilor puteri şi al alianţelor dintre ele.

O dată cu dizolvarea vechiului sistem politic european a crescut şi teama în faţa pericolului transformării în state izolate; dezagregarea internă a societăţii, mai ales în perspectiva unor mase muncitoreşti care ameninţau cu greve şi demonstraţii, neliniştea atît elitele statelor naţionale, cît şi concurenţa internaţională, faţă de care acestea resimţeau o mare nesiguranţă şi pentru care singura alternativă era expansiunea spre exterior, oriunde s-ar fi îndreptat ea, sau declinul: treptat, aşa cum se întîmplase cu marile puteri de altădată, Suedia, Olanda sau Spania, intrate într-un con de umbră, sau brusc, prin război. Temerile şi nesiguranţa au început să apară prin anii '70 şi '80, acutizîndu-se spre începutul secolului XX, pentru a deveni o viziune ameninţătoare ce a cuprins fără excepţie întreaga Europă pînă la începutul războiului. Franţa, de la stînga la dreapta politică, era ca hipnotizată de „linia albastră a Vosgilor", de pericolul german şi de ruşinea suferită în 1871. Anglia începea să conştientizeze pierderea supremaţiei mondiale, considerată firească pînă atunci; superioritatea maritimă a regatului insular nu mai era atît de clară; după 1900, Germania devenise un concurent al Angliei nu numai pe piaţa mondială, ci şi în construcţia unei flote, care trezea vechea spaimă a Angliei de a nu fi invadată; romanul lui Saki *When William Came*, „Cînd a venit regele Wilhelm", ilustra cucerirea Marii Britanii de către germani, şi a fost un mare

succes publicistic. Studiile comparative asupra eficienţei industriale în Anglia, Germania şi Statele Unite arătau, în cazul Marii Britanii, „semne ale spiritului întreprinzător al americanilor şi al ordinii germane [...]. Spiritul întreprinzător a dispărut însă, iar ordinea a devenit un lucru de mîntuială"[36]. În Germania crescuse teama de „asediere", de o alianţă fatală a puterilor din extrema vestică şi cea estică a Europei împotriva centrului continentului, alimentată de un sentiment colectiv de inferioritate la scară naţională, dar şi de tendinţa de a simţi o defavorizare în faţa împărţirii lumii coloniale. În Italia clocotea un amestec de febră a colonialismului, accentuată de înfrîngerea din Etiopia, şi iredentism, cu cererea ca graniţa Brenner să devină graniţă naturală a Italiei.

Mania persecuţiei şi complexul de inferioritate, în mare parte nejustificate, resimţite în societate nu numai în rîndurile opiniei publice, ci şi în acţiunile ministeriale, erau compensate printr-un la fel de iraţional sentiment al superiorităţii şi al unei meniri, care ocazional a îmbrăcat forme misionare. Articolul lui Cecil Rhodes (1853-1902) din 1877 prezintă cu siguranţă cu caz extrem, dar un ton asemănător era adesea întîlnit şi la publicişti din alte ţări europene: „Afirm că sîntem prima rasă a lumii şi că pentru întreaga omenire este cu atît mai bine cu cît ocupăm o parte cît mai mare a lumii [...]. Pentru că Dumnezeu a făcut în mod clar din rasa vorbitoare a limbii engleze instrumentul său ales, care prin dreptate, libertate şi pace să aducă progresul societăţii, iar eu trebuie să fac tot ce-mi stă în putinţă ca să-i îndeplinesc voia şi să-i pun acestei rase cît mai mult spaţiu şi putere la dispoziţie. Cred că, dacă există un Dumnezeu, el vrea ca eu să fac un singur lucru, şi anume să fac steagul britanic să acopere cît mai mult din harta Africii"[37] – iar Cecil Rhodes a contribuit într-adevăr la aceasta, prin ocuparea şi cucerirea Bechuanalandului* şi mai tîrziu a Rhodesiei.

Credinţa într-o misiune, care pare astăzi exagerată, dacă nu chiar grotescă, era la începutul secolului XX o prezenţă firească în întreaga Europă şi alimenta antagonismele existente într-un

* Azi Botswana (n.red.).

stat naţional. Acelaşi lucru era valabil şi pentru Rusia, al cărei expansionism spre Asia, în direcţia Oceanului Indian şi a Oceanului Pacific, început spre sfîrşitul secolului al XIX-lea, ascundea visul tuturor popoarelor slave din Europa de a forma un imperiu sub conducere rusească, la care se renunţase în principal din cauza mărginirii cu Germania şi Austria şi a unei temute „germanizări" a Europei de Est. Atunci cînd generalul şovinist Fadeiev (1824-1884) afirma: „Slavismul este o ceaţă universală, care poate deveni însă un centru de gravitaţie al lumii. Fiecare popor frate trebuie eliberat, iar independenţa tuturor trebuie asigurată printr-o alianţă strînsă cu Rusia"[38], opinia publică internaţională a fost probabil mai şocată decît cea rusească, dar derularea politicii ruseşti în Balcani pînă la criza din iulie 1914 a arătat în ce măsură îşi datora ţarul imaginea sa politică de „ţar-eliberator" nu numai în interior, ci şi în exterior, mai exact în Bulgaria şi Serbia.

În timp ce pentru fiecare stat naţional european sistemul statal de odinioară părea să se transforme într-o lume ostilă, apăreau duşmani şi în interior. Acest lucru era valabil în primul rînd în cazul socialismului, apărut ca un concurent ideologic al naţionalismului, înlocuind solidaritatea naţională cu solidaritatea de clasă. Karl Marx şi Friedrich Engels susţinuseră încă din 1848, în *Manifestul comunist*, că muncitorii nu au nici o patrie, iar în manifestul social-democratic, numit *Manifest către poporul muncitor din Austria*, din mai 1868, se spunea în germană, cehă, polonă, italiană, română şi maghiară: „Timpul separării naţiunilor a trecut, principiul naţionalităţilor este la ordinea zilei doar pentru reacţionari [...]. Piaţa muncii nu mai cunoaşte limite ale naţionalităţilor, mersul lumii depăşeşte toate graniţele de limbă. Capitalului care domneşte peste tot, şi a cărui expresie şi măsură sînt banii, nu îi mai pasă de aşa-zisa origine"[39]. În decursul timpului atitudinile socialiştilor din conducere s-au îndreptat spre statul naţional, ajungînd de la accentuarea dreptului de suveranitate a naţiunilor, graţie unor teoreticieni ca Lenin (1870-1924) sau ca marxistul bulgar Otto Bauer (1882-1938), pînă la refuzul complet al ideii de naţiune, prin Roza Luxemburg (1870-1919).

Din perspectiva puterilor conducătoare ale statelor naţionale europene, apelul la solidaritate şi internaţionalism era însă o provocare ce nu putea fi trecută cu vederea, şi de aceea răspunsul dat „tovarăşilor fără patrie" a fost o dușmănie înverşunată. Ambele ideologii, atît naţionalismul, cît şi socialismul, erau revoluţionare prin însăşi structura lor ; dar naţionalismul avea un mare avantaj faţă de socialism, pentru că naţiunea şi statul erau interdependente, în timp ce socialismul nega principial statul existent şi nu putea lua în consideraţie resursele acestuia, cum ar fi fost ideea unei integrări naţionale.

Opoziţia dintre „naţional" şi „internaţional" s-a extins din partea internă şi în plan cultural, atunci cînd, în anii '70, în mai multe state europene această opoziţie a fost subiectul unor discuţii aprinse, în cadrul cărora catolicismul „ultramontan" s-a alăturat din ce în ce mai clar socialismului – Bismarck şi-a susţinut convingerea că „fundamentul statului este ameninţat şi periclitat de două partide, ce au în comun faptul că se opun la nivel internaţional dezvoltării naţionale. După părerea mea, împotriva acestor partide care îl atacă şi îl ameninţă trebuie să se unească toţi cei care poartă în suflet dorinţa de consolidare a statului şi de apărare a lui..."[40]. Cu cît mai ameninţat se simţea un stat naţional, cu atît mai slăbit părea să fie consensul necesar unităţii, şi cu atît mai important apărea rolul dușmanilor interni ; socialiştilor şi catolicilor li s-au alăturat minorităţi naţionale : polonezi, danezi şi alsacieni în Germania, popoarele din *celtic fringe*, adică ţinuturile celtice periferice ale Marii Britanii – aici mergîndu-se atît de departe, încît se preconiza ca Scoţia să devină *North Britain* – sau locuitorii din sudul Italiei – cu toţii minorităţi care, ce-i drept, încă nu erau combătute activ, dar erau adesea discriminate şi împiedicate să îşi folosească şansele de dezvoltare culturală şi ţinute la distanţă de posibilităţile de a progresa pe scara socială a ţărilor lor.

Înainte de toate însă, principalul factor perturbator al unităţii naţionale erau consideraţi evreii. Statul naţional „unitar" era dominat la sfîrşitul secolului al XIX-lea şi începutul secolului XX de tendinţe antisemite, care difereau ca mod de exprimare de la ţară la ţară. În comparaţie cu evreii din Europa de Est, evreii

din Europa Centrală şi de Vest se considerau asimilaţi din punct de vedere cultural, dar atrăgeau invidia socială pentru că trăiau adesea la standarde economice mai ridicate decît cei care nu erau evrei. Antisemitismul popular, născut din complexele economice, era susţinut de un antisemitism cultural atît de accentuat, încît imigranţi evrei din est veneau în Europa Occidentală, alungaţi de discriminările sociale şi pogromuri ; cultura lor aparent diferită, ortodoxia lor nedispusă la compromisuri păreau periculoase, de neînţeles şi extrem de stranii, alimentînd şi mai mult duşmănia faţă de evrei în rîndurile populaţiei. Antisemitismul lui Heinrich von Treitschke se limita încă la argumentul integrităţii naţionale : „Ceea ce le cerem noi concetăţenilor noştri israeliţi este foarte simplu : trebuie să devină germani, să se simtă pur şi simplu germani – fără a-şi periclita credinţa şi tradiţiile lor sfinte, care sînt preţuite şi de noi..."[41]. În scrierile lui Houston Stewart Chamberlain (1855-1927) şi ale contelui Gobineau (1816-1882) se vorbeşte deja de originea diferită şi inferioritatea unei „rase" evreieşti, în timp ce Edouard Drumont fantaza în 1886 : „Singurul care a avut de cîştigat din revoluţie este evreul ; totul vine de la evrei şi totul se întoarce la ei. Este vorba aici despre cucerirea unei întregi naţiuni, despre supunerea ei precum aceea a iobagilor de către o minoritate pe cale de dispariţie, dar foarte strîns unită [...]. Avem de-a face cu exploatarea unei rase supuse de către cea care o conduce"[42]. În figura respingătoare a comerciantului evreu Ehrental din romanul de mare succes al lui Gustav Freytag *Dare şi avere*, a bancherului corupt Schwartz din *Habits noirs* a lui Paul Féval, a întruchipării răului prin tăinuitorul de hoţi Fagin din *Oliver Twist* de Charles Dickens, scriitori populari creau clişee preluate imediat de propaganda antisemită a agitatorilor naţionalişti şi generalizate mai apoi. Partidul muncitoresc creştin-social, fondat în 1878 de predicatorul curţii prusace Adolf Stoecker (1835-1909), avea în programul politic cereri antisemite şi chiar a intrat în Parlament, în 1893, cu un număr de 16 deputaţi. O dată cu afacerea Dreyfus, în mai multe oraşe din Franţa au avut loc manifestaţii antievreieşti, stîrnite de articolele instigatoare ale

lui Édouard Drumont din ziarul *La libre parole*, şi chiar în Anglia liberală, unde asimilarea cetăţenilor evrei era foarte pronunţată, avuseseră loc lupte de stradă în cartierele sărace din East End-ul londonez, îndreptate împotriva imigranţilor evrei din est. Succesul acestor acţiuni nu era încă foarte mare, iar forţa lor a scăzut curînd, dacă facem abstracţie de partidul social-creştin din Austria, care a cucerit în 1895 primăria vieneză sub conducerea extrem de popularului primar Karl Lueger (1844-1910), partid ce l-a impresionat profund pe tînărul Adolf Hitler (1889-1945). Laitmotivul „evreu" era în orice caz prezent şi actualizat ori de cîte ori era vorba de calomnierea politicii liberale sau socialiste şi de discutarea inegalităţii sociale sau a unităţii naţionale.

„Duşmanului de moarte" din afară i se alătura duşmanul din interior, văzut ca un pericol la adresa înseşi existenţei naţiunii. Pentru a putea cîştiga lupta politică pe plan intern, se manifesta tendinţa de a accentua artificial conflictele de pe plan extern, spre a obţine astfel loialitatea internă faţă de naţiune: astfel, alternau permanent conflictele interne şi externe. Ideea de naţiune, utopia unui singur popor, cu o singură cultură, reunite într-un singur stat, idee care însufleţise toate partidele la sfîrşitul secolului al XVIII-lea şi începutul secolului al XIX-lea, se transformase, în epoca statelor naţionale şi a civilizaţiei industriale de masă ce a urmat, într-un argument al luptei politice pe plan intern, care, fără să mai fie un argument comun partidelor sau să unească societatea, a devenit un scop în sine, care a scindat-o în cele din urmă. Atunci cînd „naţionalismul integral" s-a impus definitiv şi a interzis tuturor opozanţilor săi, interni sau externi, dreptul la existenţă, el s-a transformat practic într-un partid al războiului burghezimii, naţionale şi europene ce nu mai era caracterizat de ideile sau categoriile unui „naţionalism" de tip „Risorgimento" ale unui Mazzini sau Herder, care susţinuseră egalitatea în drepturi şi fraternitatea tuturor naţiunilor liberale, nou formate.

În locul acestor teorii s-a impus obscura teorie a lui Charles Darwin (1809-1882) care susţinea selecţia naturală şi supravieţuirea celor mai puternici, a cărei variantă „pseudoştiinţifică",

„darwinismului social", era cunoscută ca o emanaţie a iluminismului burghez tîrziu şi extrem de populară. La baza acesteia se află ideea conform căreia legea naturii este o luptă a tuturor contra tuturor, iar pacea este doar iluzia celor slabi sau, în cel mai bun caz, o scurtă pauză de la lupta permanentă pentru existenţă, căreia îi va supravieţui doar cel superior prin forţa şi prin spiritul său. Faptul că omul nu este făcut să sprijine pacea era o axiomă pentru toate grupările sociale şi politice, indiferent că era vorba despre accepţia marxistă a luptei de clasă, de ideea popular-naţională a antagonismului permanent dintre popoare sau a noii ideologii a luptei dintre rase. Era o epocă în care ideile umanitare şi ale dreptului natural pierdeau teren în faţa puterii de seducţie a ideologiilor antidemocratice şi antiindividualiste aparent argumentate de înseşi legile fizice, pentru că valoarea naţiunii era mai importantă decît cea a individului. Heinrich von Treitschke avusese mare dreptate atunci cînd anunţase că individul trebuie să se sacrifice pentru „o societate superioară din care el este doar o mică parte" ; el nu are valoare decît în calitatea sa de parte a naţiunii. Mai mult decît atît, fusese descoperită valoarea războiului ca mod de reînnoire a vieţii, cel mai puternic articulată în scrierile lui Friedrich Nietzsche (1844-1900), care fusese el însuşi un critic acerb al imperiului wilhelminic şi al burgheziei de atunci, şi ale cărui noţiuni despre „voinţa de putere", despre om şi supraom, despre „bestia blondă" şi despre victoria popoarelor puternice asupra celor slabe puteau fi interpretate deformat. Într-o formă popularizată, filosofia sa elitistă eroică avusese aceeaşi influenţă pe care o avusese în Italia şi Franţa teoria antiraţională asupra elitei şi violenţei a lui Vilfredo Paretos (1848-1923) sau cea a lui George Sorel (1847-1923), care stigmatizase îndobitocirea şi adormirea societăţii burgheze pe timp de pace şi numise două căi de vindecare : „Un mare război de transformare, care să călească din nou energiile şi să aducă la putere oameni care să aibă puterea de a conduce ; sau o extindere cît mai cuprinzătoare a puterii proletariatului, pe care doar realitatea revoluţionară o arată cetăţenilor şi care i-ar dezgusta de

platitudinea zilnică..."[43]. La Oswald Spengler, profetul „decăderii Occidentului", sute de mii de cititori au putut găsi mai tîrziu enunţul: „Omul este un animal de pradă".

Politica înseamnă război, iar acesta este necesar pentru a putea eradica răul noii epoci, începînd cu individualismul şi mergînd pînă la socialism, pentru ca naţiunea să renască precum pasărea Phoenix: aceasta nu era o concepţie extremistă, ci concluzia lecturii unor ziare şi reviste cunoscute şi apreciate, apărute începînd cu 1880 şi pînă în 1914, adevărate mine de aur pentru cercetătorul de azi care caută fundamentul socio-darwinist al naţionalismului acelei epoci, atît în spaţiul anglo-saxon, cît şi în Franţa, Germania sau Italia. Atunci cînd mareşalul britanic Roberts considera, cu ocazia războiului burilor, lupta nemiloasă între naţiuni o necesitate biologică şi o lăuda ca pe un mijloc de vindecare foarte puternic, capabil să transforme un laş într-un bărbat puternic şi să facă dintr-o anumită naţiune un imperiu mondial, s-a găsit un ecou la numeroşi alţi scriitori ai vremii care aveau aceeaşi opinie, generalul german Friedrich von Bernhardi de exemplu, a cărui lucrare *Germania şi următorul război*, apărută în 1912 şi reeditată de nouă ori într-un interval de doar doi ani, conjura oamenii politici să privească războiul ca pe o „necesitate morală", care ar urma să purifice naţiunea de toţi neisprăviţii, pentru a atinge un ţel nobil.

Acestă dispoziţie crescută a poporului pentru război, eliberare radicală a naţiunii de toate relele epocii, se regăsea pretutindeni în Europa în anii dinaintea primului război mondial şi a început să schimbe societatea: integrarea naţională s-a realizat în măsură tot mai mare datorită organizării militare. În 1910, cele 16.500 de asociaţii prusace de război aveau 1,5 milioane de membri; „Federaţia Germană de Război" avea, tot în 1910, 1,7 milioane de membri, iar „Federaţia Kyffhauser" se putea lăuda chiar cu 2,5 milioane de membri. Trebuie precizat că era admisă apartenenţa la mai multe asociaţii. La acestea se adăugau şi asociaţiile paramilitare de tineri precum „Tînăra Germanie" sau „Tînăra armată" şi, dacă se mai numără şi simpatizanţii din „Asociaţia

flotei" şi cei din „Asociaţia armatei", care se făceau auzite cu precădere în timpul alegerilor pentru a susţine partidele conservatoare, se ajunge la un număr de 5 milioane de germani, adică a şasea parte din toţi bărbaţii, inclusiv cei foarte tineri – mai mult decît dublul numărului de membri din orice alte asociaţii din aceeaşi epocă. Asemenea cifre trebuie avute în vedere atunci cînd se face referire la „militarizarea societăţii".

Imperativul ajungerii la un consens era în Germania de un nevrotism pronunţat, dar relua la altă scară ceea ce se petrecea de fapt în întreaga Europă. Organizaţiile naţionaliste de masă interveneau în campaniile electorale în sprijinul partidelor cu orientare conservatoare sau naţionalistă, exercitau presiuni asupra guvernelor pentru ca acestea să desfăşoare o politică externă agresivă şi influenţau opinia publică; în „Asociaţia tuturor germanilor", fondată în 1890, existau în 1901 18.000 de membri, dintre care 5400 cadre universitare, 5000 mici comercianţi, 3700 funcţionari, artişti şi profesori, precum şi 2700 de meşteşugari independenţi. Organizaţii de masă asemănătoare, chiar dacă nu la fel de influente, erau şi *Action Française* în Franţa, *Associazione Nazionalista Italiana* sau *Italia Irredenta* în Italia şi *Primrose League* sau *Greater Britain* în Anglia – toate mai mult sau mai puţin antidemocratice, antiliberale, plebiscitare şi agresiv naţionaliste, şi antisemite în cazul german şi în cel francez: un cor viguros de naţionalism organizat, integral, care a dinamizat popoarele Europei mai puternic decît greşelile guvernanţilor, ale diplomaţilor şi ale armatei.

Statul naţional ideal nu devenise încă realitate, apăruseră pe de o parte aparate de conducere orientate după criterii de administrare raţionale şi cu oarecare deschidere pentru a accepta anumite compromisuri pe plan extern, iar pe de altă parte, un naţionalism de masă din ce în ce mai agresiv şi unilateral. Naţionalismul era încă un fenomen social şi nu unul manifestat la nivel de stat; el nu asigura un consens, dorit de societate pentru cetăţeni, pentru a putea suporta dizolvarea vechii ordini agrare şi bulversările şi urîţeniile noii epoci industriale. Politicienii aflaţi la conducere la sfîrşitul secolului al XIX-lea şi începutul secolului XX nu au

putut rezista tentației de a folosi opinia publică naționalistă în propriile scopuri politice interne și externe, indiferent că era vorba de unirea și consolidarea noilor state naționale ale Europei Centrale, de depășirea șocului înfrîngerii în războiul de la 1871, în cazul Franței, sau de un mijloc de presiune pentru a cere expansiunea imperială, ca în cazul Angliei și Rusiei. Îndrăzneala bonapartistă a lui Bismarck, Cavour, Ferry și Disraeli a fost însă plătită scump, spiritele plebiscitare trezite de naționalismul de masă nu și-au pierdut din forță, au acaparat opinia publică și au obligat guvernul să își asume scopurile politice: „Dar foarte adesea, domnii mei", a explicat cancelarul Reich-ului Thobald von Bethmann Hollweg (1856-1921) în ajunul primului război mondial în fața Parlamentului, „războaiele nu sînt planificate sau finalizate de guverne. Popoarele sînt împinse la război de minorități fanatice și zgomotoase. Acest pericol există încă și azi, și poate azi mai mult decît ieri, acum cînd opinia publică, orientarea populară, neliniștea au o pondere și o influență atît de puternică"[44]. Doi ani mai tîrziu se va întîmpla și asta.

3. Statul național totalitar (1914-1945)

Dacă metafora deja prea des folosită a unei schimbări istorice mondiale a avut vreodată un sens, atunci a fost în cazul primului război mondial. Privit obiectiv, desigur că el nu a fost primul, această denumire o merită mai degrabă lupta Angliei și a Franței pentru dominația imperiilor coloniale între 1740 și 1763, față de care războaiele dintre Prusia și Austria pentru Silezia nu fuseseră decît scene secundare. Dacă se compară numărul victimelor cu mărimea armatei angajate în luptă, este clar că pierderile nu au fost mai mari decît în războaiele napoleoniene, și totuși „Marele Război", cum l-au numit pe drept cuvînt contemporanii, a fost o experiență complet nouă pentru Europa. Autodistrugerea Europei, care nu s-a terminat nici astăzi, a început în iulie 1914.

„Marele război pe care l-am trăit s-a deosebit de alte războaie anterioare prin forţa de luptă neobişnuită a adversarilor şi prin îngrozitoarele mijloace de distrugere în masă, iar faţă de toate celelalte războaie moderne, prin brutalitatea extremă cu care a fost condus", spunea Winston Churchill (1874-1965), care nu era nici pe departe un pacifist. „Spaimele tuturor timpurilor s-au întîlnit atunci, şi nu numai armate, ci popoare întregi au fost aruncate în război [...]. Nici armistiţiile, nici negocierile nu au pus capăt luptei armatelor. Răniţii mureau între liniile adversarilor, morţii îngrăşau cîmpurile. Nave comerciale, nave neutre, nave cu bolnavi erau scufundate şi totul lăsat în seama sorţii sau distrus pe mare. Se făceau toate eforturile pentru a obliga prin înfometare naţiuni întregi să se predea, fără să se facă diferenţiere pe considerente legate de vîrstă sau sex. Oraşele şi monumentele culturale erau distruse de artileria grea. Se aruncau bombe la întîmplare. Gaze toxice de cele mai diferite feluri sufocau sau ardeau soldaţii, corpurile lor erau arse de foc fluid. Bărbaţi căzeau arzînd din cer sau se sufocau lent în bulele de aer ale navelor ce se scufundau. Mărimea armatei nu era limitată decît de cifra populaţiei ţărilor lor. Europa şi mari părţi din Asia şi Africa se transformaseră într-un cîmp de bătălie pustiu, pe care, după ani de luptă, se prăbuşiseră nu armate ci naţiuni întregi. Şi cînd totul s-a terminat, doar tortura şi canibalismul au rămas singurele mijloace pe care statele creştine nu le folosiseră, şi asta numai pentru că nu credeau îndeajuns în eficacitatea lor."[45] Aşadar războiul nu a mai fost purtat doar pe cîmpul de luptă, ci şi în spatele frontului. El era peste tot, şi fiecare, indiferent că era soldat sau civil, bărbat sau femeie, lua parte la război într-un fel sau altul, pe front sau, cum se spunea sugestiv, pe „frontul patriei". Întreaga societate se afla în război, venise ceasul statului.

Acest lucru nu fusese clar de la bun început; deşi entuziasmul naţional era foarte mare în toate statele participante la război, în august 1914 încă se mai credea că armatele vor fi înapoi de Crăciun. Războiul însă a început să se prelungească şi, în ciuda exemplului convingător al războiului american de secesiune, nici

una dintre combatante nu se pregătise pentru un război distrugător desfăşurat pe durata a ani de zile. Pe de altă parte, războiul consolidase atît de mult consensul naţional, încît pentru prima dată în istoria societăţilor industrializate a fost posibilă o concentrare de putere în mîinile unui singur grup, iar aceasta cu asentimentul tuturor. O dată cu *union sacrée*, sfînta unitate a întregii populaţii a Franţei în faţa atacului german, proclamată de preşedintele Poincaré, a încetat disputa dintre majoritatea burgheză a guvernului şi socialişti cu privire la introducerea obligativităţii serviciului militar de trei ani. În Marea Britanie trecuseră în uitare conflictele de muncă în fabrici, campaniile pentru emanciparea femeilor şi disputa asupra aşa-numitului *Home Rule* irlandez; societatea engleză fusese la fel de afectată de febra naţională ca şi statele de pe continent, fiind cuprinsă de o isterie colectivă vizavi de aterizările nocturne de *krauts* şi de spionii germani prezenţi în toate sectoarele de activitate – întrebarea înfricoşată a unui copil care îşi auzise părinţii discutînd despre guvernanta lor nemţoaică: *„Oh Mummy, must we kill poor Fräulein ?"* ţine deja de repertoriul anecdotic al istoricilor britanici.

În capitalele statelor beligerante oamenii dansau pe străzi şi îi acopereau cu flori pe soldaţii care se întorceau, ca pe nişte animale de jertfă; în primul rînd în Germania entuziasmul opiniei publice determinat de război nu cunoştea limite, iar „spiritul de la 1914" a trebuit să fie invocat timp de două generaţii în timpurile de criză, atunci cînd era vorba ca unitatea naţională absolut necesară să fie deasupra intereselor personale şi a criticilor individuale. Cît de adînc a fost pătrunsă populaţia statelor participante la război de „spiritul de la 1914", şi nu numai în Germania, o arată mania purificării limbii şi a numelor, foarte populară atunci; von Jagow, prefectul poliţiei din Berlin, ordonase înlăturarea tuturor cuvintelor franceze şi engleze din uzul public, astfel că hotelul „Bristol" şi „London Bar" au dispărut, în timp ce hotelul „Westminster" a devenit „Lindenhof", iar cafeneaua „Picadilly", „Vaterland"; comandantul militar din Bratislava a

interzis unei fabrici de dulciuri să folosească în reclama sa cuvîntul „bonbon". În Marea Britanie, mulţi cetăţeni stabiliţi acolo de generaţii îşi schimbau numele cu rezonanţă germană, în special cei ce purtau numele familiei regale, care nu mai voiau să-i cheme Hannover, ci Windsor, în timp ce Rue d'Allemagne din Paris fusese transformată în Rue Jean Jaurès. Ciudăţenii de acest fel pot părea neimportante, dar indică într-o mare măsură nivelul îngrijorării naţionale, mult mai ridicat decît pe timpul celorlalte războaie. La aceasta se adăuga şi faptul că partidele socialiste din aproape toate ţările participante la război s-au unit în ciuda tuturor apelurilor Internaţionalei Socialiste de la Bruxelles şi au format un front de unitate naţională pentru a sprijini măsurile de război ; doar socialiştii ruşi şi cei sîrbi au ezitat să se supună disciplinei naţionale. Cunoscuta afirmaţie a împăratului german, potrivit căreia el nu mai cunoaşte nici un partid, ci doar germani, a devenit valabilă, *mutatis mutandis*, în toate statele angajate în luptă ; acolo unde nu mai existau partide, ci doar naţiuni, nu mai exista nici o opreliştе în calea unui atac al statului respectiv.

Teoria lui Montesquieu conform căreia puterea parlamentară nu trebuie sub nici o formă să ajungă în mîinile executivului nu a avut în Marea Britanie prea mulţi susţinători ; Parlamentul din Westminster a impus astfel la 8 august 1914 o *Defence of the Realm Act*, numită în perioada următoare „Dora", o lege de acordare de puteri depline căreia i-au urmat apoi şi alte legi determinate de calamităţi. Ca urmare a votului de încredere, perfect justificat de fidelitatea constituţională a coroanei britanice, Parlamentul a permis ca executivul să preia treptat şi rolul legislativ. Cabinetul britanic miza în continuare pe faptul că putea acţiona ca o comisie executivă a Camerei Comunelor, de cînd fusese constituită, în mai 1915, o coaliţie de guvernare incluzînd toate partidele, sub conducerea fermă şi competentă a lui David Lloyd George (1863-1945). Cabinetul său de război, redus la şase membri, exercita un fel de dictatură ; sistemul parlamentar fusese suspendat permanent pe durata războiului.

Parlamentul din Paris a refuzat însă cu îndîrjire pe toată durata războiului cererile guvernului de a da o lege prin care acesta să primească puteri depline, deși la începutul războiului a aprobat un număr de legi foarte asemănătoare celor dintr-o dictatură de fapt, cum ar fi limitarea drepturilor fundamentale, a lărgirii împuternicirilor curților marțiale, ale așa-numitului *Carnet B*, care se ocupa cu urmărirea persoanelor suspecte, dar nu exista nici o îndoială asupra conducerii civile a statului care deținea puterea, controlată mai departe de Cameră, în spiritul tradiției iacobine. Altfel au stat lucrurile în Italia, intrată în război în mai 1915 de partea Antantei ; aici, Parlamentul a renunțat la atribuțiile sale în favoarea guvernului, reunindu-se apoi doar foarte rar, finanțele statului au trecut complet în mîna executivului, care la rîndul său trecea printr-un proces de transformare profundă. Au luat naștere noi ministere, o mulțime greu de cuprins de comisariate și oficii, și în primul rînd un fel de guvern dictatorial auxiliar, *Comitato per la mobilitazione industriale* (Comitetul pentru mobilizarea industriei), sub președinția unui general. Noua conducere a Italiei era formată din birocrați, militari și industriași uniți de o tendință comună de a da soluții autoritare ; structurile parlamentar--liberale ale statului italian, format deja în urmă cu o jumătate de secol, s-au risipit sub presiunea războiului mondial.

Renunțarea de bunăvoie a Parlamentului la putere nu a fost nicăieri practicată cu atîta îndîrjire ca în Germania. Pînă atunci nu existase o legislație privind starea excepțională ; la 4 august 1914 guvernul imperial a înaintat Parlamentului un pachet de legi de război, iar președinții de partide au fost cei care s-au opus ca guvernul să decidă imediat și fără acordul Parlamentului, dovedindu-se astfel necesară o lege care să acorde puteri depline guvernului. Reprezentantul guvernului, secretarul de stat von Delbrück, a replicat că această decizie exista deja în planul guvernului, care însă nu îndrăznise să o propună Parlamentului ; personal el nu este de acord cu o asemenea renunțare la exercitarea puterii. N-a folosit la nimic ; parlamentarii, în elanul lor patriotic,

s-au menţinut în favoarea împuternicirii guvernului, care să poată acţiona legislativ fără acordul Parlamentului, dar au ezitat, pentru că îşi subminau în fond puterea: în paragraful 3 al proiectului de lege privind prelungirea termenelor în dreptul cambial şi al cecurilor. De acum înainte consiliul federal, reprezentînd principii germani, era împuternicit să ia pe durata războiului toate măsurile legislative „pentru remedierea pagubelor economice". Deoarece războiul se dovedea a fi din ce în ce mai mult o întreprindere economică, în care se obţineau şi se administrau materii prime, în care trebuiau distribuite locuinţe şi în care, de asemenea, era necesară o organizare a forţei de muncă, însemnătatea acestei împuterniciri depăşea cu mult domeniul economic şi conferea guvernului imperial o putere aproape dictatorială; cam 80% din toate legile şi ordonanţele votate în Germania în timpul războiului erau legate de această problemă. La aceasta s-au adăugat şi subîmputernicirile acordate de consiliul federal, astfel că şi administraţia, mai precis administraţia armatei, devenise pe timpul războiului un organ legislativ.

Implicarea totală în război impunea fără îndoială forme de decizie, de control şi organizare necunoscute statului constituţional liberal antebelic. Nu numai în ţările beligerante, ci şi în majoritatea ţărilor neutre statul a preluat administrarea materiilor prime şi a alimentelor, precum şi controlul producţiei de război. Aici intrau industriile producătoare şi furnizoare de armament, dar şi întregul sistem de transport – prima măsură economică de război luată atît în Anglia, cît şi în Franţa a fost punerea sub monopolul statului a căilor ferate. Pe durata războiului majoritatea ţărilor au pus accentul pe o coordonare a relaţiilor de muncă prin intermediul statului în primul rînd în domeniile de mare importanţă pentru război, pe limitarea dreptului de liberă alegere a locului de muncă şi a libertăţii de a forma alianţe politice pentru a obliga patronii să accepte organizaţii sindicale drept parteneri, împiedicînd astfel protestele din fabricile de armament şi sprijinind creşterea productivităţii. Apoi a urmat războiul propriu-zis, recrutarea a milioane de bărbaţi şi înlocuirea

lor de către femei în locurile de muncă civile, creîndu-se astfel posibilităţi pentru noi reglementări în domeniul dreptului familial. Imensele comenzi de stat primite de industrie, rechiziţionarea alimentelor, a cailor, a mijloacelor de transport au afectat profund economia, fapt la care s-a adăugat şi creşterea imensă a datoriilor statului, care nu mai puteau fi acoperite prin credite de stat pe termen lung, astfel că a crescut şi circulaţia monetară; pentru că în acelaşi timp bunurile de consum deveneau insuficiente, creşteau preţurile, care trebuiau controlate din nou de către stat, prin impunerea acestor preţuri şi a salariilor.

Aceste probleme se regăseau în toate ţările Europei; statul domina pretutindeni şi nu se oferea nici o alternativă. În orice caz, birocratizarea creată astfel în toate domeniile devenise un motiv de critică vehementă; expansiunea birourilor, a departamentelor şi a comitetelor a condus de fapt la un război al hîrţogăraiei, dar deseori la nici o creştere vizibilă a eficienţei. În lumina economiei de război, vechiul stat din liberalul secol al XIX-lea, statul liberului schimb, limitat doar de puţine măsuri de protecţie, părea definitiv eliminat; viitorul aparţinea acum statului cu putere administrativă, de coordonare, în faţa omnipotenţei căruia mercantilismul epocii absolutiste pălea considerabil. Socialismul, ce părea inferior „spiritului de la 1914" caracterizat de naţionalism, s-a dovedit cîştigător în forma socialismului de război al generalilor şi birocraţilor. Walther Rathenau (1867-1922), director general al puternicului concern german al energiei AEG, organizator cu extrem de mult succes al aprovizionării cu materie primă pentru război în Germania, schiţa în 1915 perspectivele unei politici economice conduse de stat în condiţiile unui război mondial, într-un discurs în faţa universitarilor din Berlin: „Doresc să vă informez asupra unui fragment din politica economică de război, care nu are un model istoric şi care va influenţa într-o mare măsură desfăşurarea şi succesul războiului şi, după cum se poate prevedea, va avea repercusiuni şi în perioada următoare. Este un fapt economic asemănător metodelor socialismului şi comunismului..."[46]. Faptul că viitorul ar aparţine „socialismului de stat"

era o convingere generală; nu numai Rathenau, un vizionar, a văzut lucrurile astfel. În Franţa, ca şi în Italia şi în Anglia, se purtau discuţii aprinse pe tema naţionalizării industriilor; *Times*-ul londonez de exemplu, fără a putea fi bănuit de nici un fel de simpatii socialiste, a publicat în iulie şi august 1916 o serie de articole cu titlul *The Elements of Reconstruction*, în care autori necunoscuţi pledau pentru un „plan naţional" şi evidenţiau contrastul dintre „vechea lume haotică a vieţii economice individuale, care servea profitului privat necontrolat", şi „sistemul economiei unite, în care interesul public este un participant ce poate fi controlat"[47]. Guvernul britanic a formulat altfel aceeaşi problemă, afirmînd în 1918 că „războiul a produs o transformare a structurii societăţii şi administraţiei statului care se va menţine în mare parte şi în continuare"[48].

O trecere de la războiul total la un stat totalitar? Ideea nu părea eronată. Generalul Erich Ludendorff de exemplu (1865-1937), colaborator apropiat al feldmareşalului von Hindenburg (1874-1934) şi adevăratul şef al Marelui Stat Major al armatei, deţinea din 29 august 1916 conducerea militară de drept a armatei germane şi urmărea în această calitate mobilizarea tuturor resurselor materiale şi umane pentru desfăşurarea războiului şi exercitarea unei influenţe decisive asupra economiei de război şi asupra întregii politici interne a Germaniei. Organizarea economiei de război a lui Ludendorff era considerată extrem de eficientă, apreciere ce nu se baza numai pe fapte, ci şi pe propagandă; în orice caz, nici Lenin, nici Hitler nu au avut reţineri în a-şi arăta admiraţia pentru performanţele organizatorice ale lui Ludendorff.

Acesta ştia deci despre ce vorbea, atunci cînd îşi trecea în revistă întreaga experienţă în cartea *Conducerea războiului şi politica*, apărută în 1922. Ca orice membru al statului major german, fusese influenţat de opera clasică a generalului von Clausewitz (1780-1831) şi cunoştea renumita maximă a acestuia, potrivit căreia războiul nu ar fi decît politica dusă cu alte mijloace. Prin aceasta Clausewitz voia să-şi convingă colegii din armată că şi un stat care se află în război trebuie să aibă în

continuare în vedere ţelurile sale politice, căci războiul nu are voie să devină niciodată un scop în sine.

Ludendorff l-a înţeles totuşi altfel pe Clausewitz : cu siguranţă că războiul nu este doar o problemă militară ; politica nu este eliminată, ci merge mai departe. Dar nu cumva, se întreabă Ludendorff, Clausewitz a fost interpretat greşit pînă atunci ? Era oare permisă o diferenţiere foarte netă între război şi politică şi trebuia să i se atribuite celui dintîi un rol secund şi unul de conducător celei de-a doua ? În spiritul burghez al vremii, într-un spirit al iluminismului tîrziu, al unei filosofii de viaţă, al filosofiei puterii a lui Nietzsche şi al darwinismului social, Ludendorff susţinea că Clausewitz fusese prost înţeles. De fapt, războiul şi politica sînt una ; nu există pace, relaţiile dintre popoare constau într-o luptă permanentă – care nu trebuie purtată întotdeauna neapărat cu arme –, iar în interior există lupte permanente, care încearcă să submineze statul şi naţiunea şi să distrugă spiritul luptător al acestora.

De aici rezultă că politica şi războiul ar fi de fapt unul şi acelaşi lucru şi nu încetează decît atunci cînd toţi adversarii sînt învinşi şi nimiciţi în tot ce înseamnă fiinţa lor naţională. De aici rezultă că în război nu există decît victorie sau nimicire, şi nu – cum le-ar plăcea poate să creadă unor civili fricoşi – o pace obţinută prin negocieri şi renunţări, care sînt de fapt doar nişte compromisuri îndoielnice şi dau timp adversarului să-şi refacă forţele. În continuare rezultă că o conducere militară trebuie să fie una şi aceeaşi cu cea politică. Conducerea supremă trebuie să fie în mod logic în mîinile unui militar, căci numai el poate organiza naţiunea în aşa fel încît aceasta să poată purta un război total, conform unor principii militare de bază. Politica ar fi deci în fond un război total, care necesită o mobilizare totală a poporului şi a naţiunii. A duce la bun sfîrşit toate acestea era de datoria unui „mare conducător de armată" definit cam vag în scrierile lui Ludendorff, probabil nimeni altul decît Ludendorff însuşi.

Prin sintagmele „război total" şi „mobilizare totală" a fost lansat în peisajul militar-politic un element complet străin gîndirii

militare de pînă atunci. Reunirea întregii puteri a unei naţiuni într-un singur loc în scopul distrugerii unei alte naţiuni era o idee ce apăruse fugitiv într-o fază naţionalistă a războaielor de eliberare de la 1813, respinsă în cele din urmă de conducerea statului şi de armată în toate ţările Europei; reacţia conservatorilor nu însemnase numai o respingere a democraţiei, a republicii şi constituţiei liberale, ci şi o întoarcere la principiile politice raţionaliste de bază ale epocii absolutiste. La aceste principii de bază se adăuga şi faptul că fiecare stat avea dreptul său la existenţă. Ceea ce generalul Ludendorff începuse pe la sfîrşitul anului 1916 să transforme din teorie în practică erau idei reprimate multă vreme de partea întunecată a spiritului burghez: eliberarea războiului din legăturile unor rezerve politice tradiţionale în sensul unei pretenţii de absolutism naţional, dar şi al devizei „tu nu eşti nimic, poporul tău este totul", care constituia premisa pentru o organizare în cele mai mici detalii a întregului politico-economico-militar şi care a condus direct la dictatura totalitară. Generalul nu se mai afla astfel singur – din motive asemănătoare şi Charles Maurras cerea un rege al armatei, ce trebuia să facă Franţa să fie pregătită de război, pentru că războiul ar fi de fapt adevărul omenirii, iar pentru fostul socialist Benito Mussolini (1883-1945), care se transformase de la începutul războiului mondial într-un naţionalist fervent, războiul era cel mai important capitol al istoriei Italiei, un capitol pe care democraţia ameninţa să îl elimine din istoria poporului italian; de aceea democraţia înseamnă decădere, şi numai statul, războiul şi expansiunea ar putea să supravieţuiască.

Este îndoielnic că Ludendorff, în cazul victoriei Puterilor Centrale, ar fi avut şansa să pună în practică viziunea sa asupra statului totalitar; chiar în timpul războiului, el nu reuşise să manevreze Parlamentul imperial, care în 1917 anunţase, demonstrativ chiar, rezoluţia sa de pace, o pace fără „anexiuni şi contribuţii", împotriva dorinţelor de expansiune la scară mondială ale comandamentului suprem al armatei. La aceasta s-a adăugat faptul că războiul trezise tendinţe complet opuse; sindicatele erau acum

recunoscute atît de către stat, cît şi de către patroni ca reprezentante ale intereselor muncitorilor, politicieni socialişti ajunseseră mai devreme sau mai tîrziu în administraţia de stat în aproape toate ţările beligerante, iar angajarea masivă a forţei de muncă feminine în industria de armament şi în administraţia statului a condus la introducerea, după război, a dreptului de vot pentru femei în majoritatea statelor democratice ale Europei.

Vechiul stat liberal de tip *laissez-faire* din perioada antebelică era acum complet depăşit. În orice caz, existase o formulă apropiată lui; de la sfîrşitul secolului al XIX-lea, aproape toate statele Europei începuseră deja să domine sfera economică şi cea socială. În special statul prusaco-german devenise un deschizător de drumuri în această privinţă, prin faptul că reglementa asigurările de boală împotriva accidentelor, stabilise taxe vamale de protecţie pentru industria locală de bătrîneţe şi încerca să împiedice înmulţirea excesivă a asociaţiilor prin controlul subvenţiilor şi legislaţia privitoare la carteluri şi chiar influenţa direct fixarea preţului pieţei la producerea de electricitate şi cererea de combustibil. O mare greşeală s-a dovedit, fireşte, faptul că liberalii au indicat Anglia drept model pentru un stat liberal neimplicat social şi economic – Anglia însăşi, etalonul liberalismului, a trebuit să accepte reproşul făcut de ziarul liberal *The Economist*, care afirma că statul a preluat între timp rolul de *universal intervener*, iar în 1911 socialistul Sidney Webb (1859-1947) constata cu încîntare că dacă statul englez nu exersa „chiar toate activităţile industriale", în orice caz le „înregistra, inspecta şi controla"[49].

Războiul făcuse ireversibilă această evoluţie spre un stat care să intervină economic şi social; fie numai şi demobilizarea, eliberarea şi reintegrarea economică a milioane de soldaţi necesita o intervenţie hotărîtă din partea statului. Sindicatele nu se gîndeau să accepte revenirea la rolul lor de dinainte de război; ele cereau acum ziua de lucru de opt ore, mai multe drepturi de participare la decizie în întreprinderi şi o politică socială mai activă. Asigurarea de şomaj, introdusă înainte de război doar în Marea Britanie, s-a adăugat vechilor componente ale asigurării sociale

în numeroase alte ţări europene, inclusiv în Germania. În regiunile distruse de război iniţiativa privată nu era suficientă pentru reconstrucţie: statul devenea astfel şi organizator, şi sursă de finanţare. Spaţiul locativ era insuficient, fapt ce impunea administrarea sa: tot statul regla şi această problemă, stabilind chiriile şi subvenţionînd construcţia de locuinţe. La acestea se adăugau refacerea şi lărgirea reţelelor de transport, în special în a celor de circulaţie pe distanţă scurtă. În mai multe ţări din estul Europei au fost iniţiate reforme agrare, statul intervenind şi în acest caz.

O democraţie puternică? Aşa ar putea părea, dar în realitate lucrurile stăteau altfel. Lărgirea activităţii statului, implicarea sa crescîndă în economie şi societate era răspunsul la o problemă cu care se confruntau aproape toate statele Europei după primul război mondial: lipsa de legitimitate crescîndă a democraţiei, ale cărei instituţii nu se dovedeau în stare să înlăture disfuncţiile sociale profunde pe care le crease războiul. Exemplul german era elocvent: o dată cu victoria Antantei în toamna lui 1918, părea la prima vedere că în Europa a cîştigat democraţia; chiar şi Ludendorff a admis că Germania învinsă poate obţine o încheiere a păcii acceptabilă din partea învingătorilor numai dacă se transformă într-o democraţie parlamentară şi a ordonat ca puterea să fie preluată formal de fracţiunea majoritară a Parlamentului imperial, formată din social-democraţi, catolici de centru şi liberali. Ultimul guvern imperial, cabinetul prinţului Max von Baden, depindea deja de votul de încredere al Parlamentului şi se baza pe o constituţie parlamentară-democratică activă; în calitate de reprezentant al acestui guvern, secretarul de stat Matthias Erzberger a semnat la 11 noiembrie 1918 armistiţiul în pădurea de la Compiègne.

Urmările au fost extrem de nefaste: pe de o parte, deoarece prima democraţie germană nu era rezultatul unirii forţelor partidelor şi Parlamentului, ci o soluţie improvizată a unui stat major complet derutat. Pe de altă parte, pentru că democraţia de la Weimar lua naştere în cel mai nefast moment posibil, în momentul unei înfrîngeri de care va rămîne legată pentru totdeauna actul

înfiinţării ei şi chiar ceea ce însemna a sa *raison d'être*. În fine, dezvoltarea era nefastă şi pentru că acum politicienii civili erau cei desemnaţi pentru negocierea armistiţiului, şi nu responsabilii de drept pentru înfrîngerea în război, militarii din Marele Stat Major. Prin reunirea cererii armistiţiului cu cererea de parlamentarizare, Ludendorff îşi găsise ţapul ispăşitor perfect pentru a-şi declina responsabilitatea ; de aici pornea legenda loviturii de pumnal ce avea să domine mai tîrziu viaţa publică a Republicii de la Weimar.

Mai mult decît atît, nu a existat o pace moderată. În locul ei au venit tratatul de la Versailles, despăgubiri de război, discriminări şi înfrîngeri în plan politic extern resimţite ani de zile, un şir nesfîrşit de umiliri. Toate acestea puteau fi suportate numai dacă în conştiinţa colectivă profund afectată a germanilor suferinţele îndurate erau puse în seama unui ţap ispăşitor, iar acest ţap ispăşitor a devenit democraţia şi puterile politice care se aflau în spatele acesteia. Formula demagogică potrivit căreia republica şi democraţia nu ar fi decît alte cuvinte pentru laşitate şi trădare a devenit pentru milioane de oameni sursa impulsului naţionalist. Din 1920, în Parlamentul german nu a mai existat o majoritate stabilă a partidelor democratice.

Statul democratic al Republicii de la Weimar era deci un stat slab, lipsit de o veritabilă legitimitate internă, care încerca să evite un război civil şi să cumpere voturile populaţiei, devenind astfel un stat al subvenţiilor şi al scindărilor. Ca şi în perioada antebelică, statul îndeplinea diverse doleanţe ale unor grupuri de interese organizate. Din punct de vedere cantitativ, devenise vizibilă creşterea bruscă a cheltuielilor publice, mai ales în domeniul social. În timp ce în 1929 împovărarea cu impozite urcase la *dublul* ratei dobînzilor din 1913, adică 18% faţă de 9%, în ajunul primului război mondial, cheltuielile sociale ale imperiului, landurilor şi comunităţilor crescuse în acelaşi interval de timp de la 337 milioane de mărci pe an la 4,751 miliarde de mărci : deci, *de paisprezece ori mai mult*. Statul aspru criticat din perioada Republicii de la Weimar şi-a atras de partea sa loialitatea grupurilor de

interese sociale prin promiterea de ajutoare şi sprijin social, care trebuia respectată în totalitate în cazul unei situaţii de criză.

Atunci cînd această criză a venit, în „vinerea neagră", la 25 octombrie 1929, cînd economiile naţionale ale marilor state industrializate s-au prăbuşit în faţa celei mai grele probe de calitate din istoria economiei moderne, cînd băncile au dat faliment şi producţia industrială a Europei s-a redus la jumătate în doar trei ani iar o treime din populaţia aptă de muncă din Germania a rămas fără slujbe, cînd toate garanţiile pierderilor preluate de către stat au trebuit răscumpărate, statul german n-a mai făcut faţă necesităţii urgente de a rezolva problemele. În Anglia, unde regresul economic era mai puţin dramatic decît în Germania, competenţa pentru rezolvarea problemelor sociale s-a repartizat pe mai multe sectoare administrative şi sociale; constituţia statului a supravieţuit aici fără nici o schimbare. În Germania însă, statul de la Weimar a fost îngenuncheat sub povara multiplelor aşteptări ale grupurilor sociale. Şi pentru că loialitatea populaţiei germane faţă de constituţia statului depindea de felul cum reuşeau această constituţie şi instituţiile aferente să rezolve conflictele coordonării sociale, la fel şi bazele constituţionale erau responsabile pentru eşecul statului. Astfel că democraţia parlamentară din Germania, în strădania sa de a crea un stat puternic, a devenit stăpînă pe situaţie şi a strecurat în acelaşi timp toate atuurile în mîna naţional-socialiştilor, care începeau acum să construiască statul totalitar visat cîndva de generalul Ludendorff.

Alte democraţii au depăşit criza economică mondială, deşi au fost puternic afectate. Este în primul rînd cazul acelor comunităţi în care instituţiile democratice şi parlamentare erau atît de bine fixate prin tradiţie şi obişnuinţă, încît nu mai făceau obiectul discursurilor politice: Franţa, unde după 1789 se instaurase tradiţia statului naţional revoluţionar democratic şi statele vest şi nord-europene aflate la marginea continentului, unde monarhia constituţională şi instituţiile ei parlamentare formau un cadru politic solid, anume Marea Britanie, Olanda, Belgia, Luxemburg, Norvegia, Danemarca şi Suedia. Ele constituiau însă mai degrabă o excepţie.

Majoritatea democraţiilor apărute după război erau prinse în cleştele extremelor stîngă şi dreaptă, în timp ce problemele sociale şi economice se agravau; în plus, democraţii nu mai credeau în propria legimitate şi refuzau să intre într-un război şi să combată revoluţia cu mijloace revoluţionare. Democraţiile funcţionau nu numai slab şi fără convingere, dar şi în mod total neatractiv, pentru că apelul lor se îndrepta spre raţiune şi prea puţin spre sentimente, erau lipsite de culoare şi plictisitoare. Generaţia ieşită din tranşeele războiului fusese născută şi educată în *fin de siècle*; ea trăise *la belle époque* ca pe un timp al îmbîcsirii filistine, al grandomaniei lipsite de spirit, al decadenţei burgheze, şi era convinsă pînă în măduva oaselor de nulitatea, ipocrizia şi sterilitatea epocii liberale dinaintea războiului. Războiul a confirmat toate afectele antiburgheze, realitatea burgheză a perioadei postbelice a apărut ca fiind complet greşită şi sortită prăbuşirii. Orientările politice ale celor din vechea generaţie aveau puţină trecere la cei de atunci; părinţii liberali sau conservatori, fiii şi fiicele socialiste sau naţionaliste: acesta era cazul european obişnuit.

Democraţia liberală a pierdut din start mizînd pe această generaţie, nu pentru că era liberală, ci pentru că era neinteresantă şi stătea ca o piedică în faţa trăirilor sufleteşti puternice pe care le cerea spiritul epocii. Aici erau de acord cele două extreme, pentru că dreapta şi stînga nu se deosebeau în opiniile legate de prezent, ci în privinţa viziunilor asupra viitorului, şi aveau convingeri atît de asemănătoare, încît au impus de comun acord un stat puternic pentru a guverna. Cu asemenea viziuni democraţia nu se putea lupta sub nici o formă, deoarece prin însăşi natura ei aceasta se bazează pe pluralismul partidelor şi al intereselor şi nu poate funcţiona decît atunci cînd există la toţi participanţii deschiderea pentru negociere şi compromis, nu numai în cazul unor interese comune, ci şi al unora divergente.

Aici se regăseşte tradiţia sistemului statal european, care a funcţionat atîta vreme cît state separate au vizat pe lîngă propriile interese şi stabilitatea pe plan extern, dirijîndu-şi politica în

diagonală, între interesul personal şi cel global. Acest echilibru al ordinii interstatale a Europei fusese însă distrus de război. În locul lui a apărut, o dată cu armistiţiul din 1919, un principiu de bază după care se conducea politica europeană, ce s-a dovedit foarte curînd distructiv: principiul suveranităţii naţiunilor. Pe viitor – aceasta era dorinţa preşedintelui american Woodrow Wilson (1856-1924) şi a puterilor învingătoare din Antanta – toate naţiunile trebuiau să aibă dreptul de a forma state naţionale, iar Europa trebuia să fie un continent al statelor naţionale suverane.

Politicienii din vestul Europei participanţi la masa tratativelor la Versailles, St. Germain şi Trianon nu au înţeles că prin aceasta se ajungea cu atît mai uşor la război şi la război civil; unitatea dintre stat şi naţiune era în Europa de Vest premisa pentru o politică democratică, progresistă, iar problema minorităţilor, cum era cea a indienilor în Statele Unite, a scoţienilor şi velşilor în Marea Britanie, a bretonilor şi alsacienilor în Franţa, părea să se acutizeze o dată cu promisiunea participării democratice în organele legislative. Dimpotrivă, în Europa Centrală şi de Est, unde existau puţine regiuni întinse omogene din punct de vedere etnic, unde se intersectau tradiţiile lingvistice, culturale şi religioase, unde exista de regulă un amestec de numeroase naţionalităţi, pretenţia la unitatea naţiunii, a limbii şi a statului era pur şi simplu un nonsens. Statele naţionale formate în 1918 şi 1919 din rămăşiţele marilor imperii din estul Europei, din Imperiul otoman, Rusia şi în primul rînd Imperiul austro-ungar, erau de fapt nişte agenturi statale ale unor majorităţi naţionale, supuse în cele mai multe cazuri unor asupriri fără limite. „Nu există nici măcar un singur popor sau provincie a imperiului habsburgic pentru care obţinerea independenţei să nu fi adus acele chinuri prezise de poeţii din vechime şi teologi condamnaţilor din infern", afirmase mai tîrziu Winston Churchill[50]. Datele oficiale referitoare la proporţiile minorităţilor respective se situează de obicei mult sub aprecierile specialiştilor, ale reprezentanţilor minorităţilor şi ale comisiilor Ligii Naţiunilor:

Albania (1930)	22,3%
Bulgaria (1930)	10, 3%
Estonia (1934)	11, 8%
Iugoslavia (1931)	57% (incluzînd numai sîrbi, croaţi şi sloveni)
Letonia (1930)	26,6%
Lituania (1923)	16%
Polonia (1921)	30%
România (1930)	29%
Cehoslovacia (1921)	52% (estimare neoficială)
Ungaria (1920)	10,4%

(Sursa: Paul Lendvai, „Explozibil în casa comună. Conflicte naţionale în Europa de Est", în *Europäische Rundschau*, 2/91, p. 17)

În timp ce în Europa de Vest şi Centrală ameninţarea revoluţiei socialiste se profila din ce în ce mai clar, în Europa de Est, problemele nerezolvate ale naţionalităţilor erau cele care anunţau declanşarea unei stări excepţionale şi luarea unor soluţii dictatoriale; un singur stat născut din ruinele statului multinaţional est-european se putea considera democratic: Cehoslovacia; dar tocmai politica nereuşită privind minorităţile a devenit pretextul decisiv pentru criza sudetă şi pentru anexarea Cehiei la Germania.

Renumita profeţie făcută de ministrul de externe britanic Sir Edward Grey (1862-1933) la izbucnirea primului război mondial se împlinise într-un mod mult mai dramatic decît ar fi crezut autorul ei: „Peste tot în Europa lumina se stinge; cît trăim, nu o vom mai vedea arzînd"[51]. Europa fusese scăldată în baia de sînge a războiului mondial, iar în locul vechiului sistem de state, coerent şi echilibrat, s-a format o mulţime de state naţionale care s-au divizat în alianţe, pacte şi acorduri adverse; Liga Naţiunilor de la Geneva le apărea învinşilor din primul război mondial, în special Germaniei şi Uniunii Sovietice, cei doi paria între celelalte popoare, ca un instrument de putere al statelor învingătoare. Nu exista nici o graniţă pentru care să nu se nască neînţelegeri;

ideea revanşei, a revizuirii tratatului de la Paris din 1919, nu se afla doar în mintea învinşilor, ci şi a unora dintre învingători, care se considerau nedreptăţiţi : războiul mondial era suspendat, dar încă nu se încheiase.

Divizarea politică a continentului îi corespundea celei economice – sistemul economic mondial, care se refăcuse doar parţial după terminarea războiului, suferise o nouă cădere ca urmare a crizei economice din 1929. Barierele naţionale au creat şi bariere economice, limitări ale importurilor, contingentarea devizelor ; statele Europei se aflau pe drumul de întoarcere spre idealul unui stat comercial închis. Antagonismele dintre state s-au acutizat, la fel ca şi cele din interiorul lor – partidele extremiste, naţionaliste şi comuniste, au cîştigat teren pe seama unei linii de mijloc democratice şi dădeau acum tonul în dezbaterile publice, în timp ce ameninţarea păcii interne în noile state formate din Imperiul habsburgic, rus şi turc devenea tot mai puternică din cauza minorităţilor naţionale din Europa de Est, care cereau şi ele dreptul ce le fusese acordat altor naţiuni, mai norocoase : acela de a constitui state naţionale. Într-un cuvînt, Europa se afla la un pas de război, atît între state, cît şi în interiorul acestora.

La situaţia de ameninţare latentă a războaielor civile din Europa interbelică s-a dat acelaşi răspuns care a pus capăt războaielor religioase şi civile din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea : un stat puternic, pe atunci statul absolutist, acum în varianta actualizată a statului naţional autoritar, dacă nu chiar totalitar, aşa cum îl imaginaseră deja teoreticienii naţionalismului integral la *fin de siècle*, un stat care şi-a găsit configuraţia socială în mobilizarea organizaţiilor de masă naţionaliste, imperialiste şi militariste dinainte de război, care şi-a trăit confirmarea în bătălia materialelor de luptă şi în socialismul de război, şi care apărea acum ca un mijloc de vindecare pentru o Europă postliberală, dezechilibrată şi grav bolnavă. Începuse epoca statelor totalitare.

Atunci cînd preşedintele von Hindenburg l-a numit pe conducătorul naţional-socialiştilor Adolf Hitler în funcţia de cancelar al Reich-ului la 30 ianuarie 1933, Europa nu a suferit un şoc

teribil. Chiar dacă nu erau împărtăşite iluziile susţinătorilor săi conservatori, care credeau că-l vor putea „încadra" şi „strînge cu uşa" pe Hitler, trebuia admis faptul că dictaturile deveniseră treptat un lucru normal pentru Europa, iar acolo unde exista altceva, cum era în Franţa *République des camarades*, domnea în politica internă o nesiguranţă ce nu venea în sprijinul democraţiei. Impresia generală era că pe fondul marii crize economice democraţiile se ruinaseră şi că transformarea statului liberal într-un stat socialist al bunăstării era doar un moment de trecere, că trebuia să urmeze statul coercitiv socialist, totalitar. Acum venise vremea bărbaţilor puternici şi a concentrării naţionale – în primii ani ai regimului său, italianul Mussolini era un dictator admirat de liberalii din întreaga Europă.

Benito Mussolini (1883-1945) a fost primul dictator european, dacă lăsăm la o parte regimul lui Lenin din Rusia, dar nu şi singurul. După instaurarea dictaturii în Italia în 1922 a urmat un şir aproape neîntrerupt de răsturnări de putere – în 1923 în Bulgaria, Spania şi Turcia, în 1925 în Albania, în 1926 în Polonia, Portugalia şi Lituania, în 1929 în Iugoslavia, în 1930 în România, în 1932 în Portugalia şi Lituania. Preluarea puterii de către Hitler în 1933 a fost urmată în acelaşi an de instaurarea regimului Dollfuss în Austria, în 1934 au devenit dictaturi Estonia şi Letonia, iar în 1936, Grecia şi Spania. În 1939, din 28 de state europene doar 11 erau democratice.

În aceeaşi categorie intră şi Uniunea Sovietică ; după absenţa din revoluţia lumii, aceasta îşi alesese propriul drum naţional spre socialism, „socialismul într-o ţară", după formularea lui Stalin, iar mai tîrziu, în cel de-al doilea război mondial, a dus lupta contra Germaniei lui Hitler ca pe un „Mare Război al Patriei", deci tot în forma unui regim dictatorial, care se sprijinea pe integrarea naţională. Uniunea Sovietică şi adversarele sale din tabăra dictaturilor autoritare şi fasciste se sprijineau parţial pe ideologii diferite, dar erau asemănătoare în privinţa trăsăturilor principale ale unei constituţii reale a statului : ele aveau o ideologie oficială, totalitară în ceea ce privea pretenţia ei de

valabilitate, o mişcare de masă centralizată ca partid unificat; în plus, deţineau în totalitate controlul mijloacelor de comunicare şi al celor coercitive şi, în fine, controlul birocratic al economiei prin dirijism, socializare şi naţionalizare. Cu siguranţă că aceste trăsături nu prezentau în toate cazurile aceeaşi forţă şi acelaşi stadiu de dezvoltare, dar în ansamblu se poate considera că toate dictaturile europene din perioada interbelică aveau trăsăturile unor state totalitare sau cel puţin se străduiau să le aibă.

Nu numai învinşii – Germania, Rusia, Austria, Turcia –, ci şi numeroşi învingători în războiul mondial au trecut în tabăra dictaturilor. Sfîrşitul războiului nu a împlinit nici pe departe aşteptările pe care le treziseră pe durata războiului grupările anexioniste şi chiar guvernele. În special în Italia dezamăgirea a fost profundă; deşi cîştigurile teritoriale erau importante – Triest, Trentino şi Tirolul de Sud au revenit Italiei –, se aşteptase mai mult. Aliaţii au refuzat însă să aprobe şi anexarea Dalmaţiei şi a regiunii Fiume, protectoratul asupra Albaniei şi o zonă de interes din Asia Mică, iar negociatorii păcii italieni au părăsit nemulţumiţi şi umiliţi masa tratativelor de la Paris. Deviza *vittoria mutilata* a făcut înconjurul Italiei, iar la aceasta s-a adăugat şi faptul că problemele sociale acute ale ţării se agravaseră şi mai mult din cauza datoriilor de război. Deficitul bugetului de stat italian s-a echilibrat prin creşteri uriaşe ale impozitelor, speranţa unei împărţiri corecte a teritoriului pe care o făcuseră soldaţii a rămas fără rezultat şi falimentele spectaculoase ale firmelor, cauzate de afaceri speculative, nu au făcut decît să agraveze criza. Seria ocupărilor fabricilor şi a grevelor îndelungate nu a încetat şi o dată la cîteva luni, la Roma, se schimba guvernul. La alegerile din 1919 statul democratic era deja în agonie – participarea la alegeri se ridica la circa 50% din totalul persoanelor cu drept de vot. Era o situaţie clasică de război civil, agravată şi de lipsa totală de eficacitate a liberalismului italian. Guvernul liberal Giolitti (1920-1921) a refuzat să intervină pentru rezolvarea gravelor tulburări din agricultură şi industrie, dînd astfel fasciştilor lui Mussolini ocazia de a apărea drept singura putere în

faţa pericolului comunist. Nici prefecţii, nici poliţia nu au luat măsuri contra violenţelor aşa-numitelor *squadre* fasciste, şi chiar şi ziare liberale precum *Corriere de la Sera* au trecut cu vederea violenţa şi terorismul unor grupuri fasciste locale. Atunci cînd socialiştii au declanşat în cele din urmă greva generală, în august 1922, Mussolini a avut ocazia să declare în mod deschis război socialismului. Al său „marş spre Roma" din 28 octombrie 1922, sprijinit şi de cercurile monarhiste şi clericale, a lovit într-un vid de putere deja existent; regele Victor Emmanuel al III-lea a refuzat să îi permită prim-ministrului său Luigi Facta instruirea legii marţiale şi l-a numit pe Mussolini ca succesor.

Drumul lui Mussolini spre putere a servit într-o oarecare măsură drept exemplu pentru mulţi „führeri" mari şi mici. Premisele erau asemănătoare în multe cazuri. O categorie de burghezi înstăriţi şi educaţi, angajaţi la stat şi funcţionari, meşteşugari şi mici întreprinzători erau din punct de vedere istoric adevăraţi purtători ai ideii naţionale; în special aceştia sufereau din cauza discriminărilor naţionale datorate înfrîngerii, a „victoriei pierdute", a pierderii teritoriului naţional sau a renunţării la dorinţele de expansiune naţională. Acest lucru nu era valabil doar la modul ideal, ci şi material, pentru că inflaţia care cuprinsese Europa după război le luase toate bunurile acestor oameni şi îi ameninţa cu decăderea într-un proletariat anonim.

În interiorul acestor categorii domnea o teamă ancestrală de masele revoluţionare de muncitori, care, ieşiţi din lumea zgomotoasă şi plină de funingine a fabricilor, intrau cu forţa direct în camera de zi ameninţînd averea sfîntă a culturii burgheze. Lozinca „pace colibelor, război palatelor", care trezise deja cu un secol în urmă teama de socialism în clasa de mijloc aflată în ascensiune, a devenit realitate în sîngeroasele evenimente ale revoluţiei ruse, dar şi în războaiele civile şi în tulburările sociale produse în Europa Centrală şi de Vest după prima conflagraţie mondială. Starea societăţii de atunci era resimţită ca o pierdere; filosoful spaniol Ortega y Gasset (1883-1955) formulase acest sentiment în felul următor: „Omului din popor pur şi simplu nu i se

potriveşte moralitatea ; căci moralitatea înseamnă în primul rînd un sentiment al subordonării, al unei concepţii a serviciului şi a datoriei"[52]. Acestea erau criteriile de valoare moştenite ale unei clase ce visa la o lume în care fiecare îşi ştia locul şi în care subordonarea şi supraordonarea erau resimţite ca fiind ceva natural, dat de Dumnezeu, la fel ca bogăţia şi sărăcia. Societatea Europei, în statele industrializate ca şi în cele aflate la graniţa dintre economia agrară şi cea industrială, era nemulţumită, căci se părea că siguranţa luase acum sfîrşit.

Partidele fasciste promiteau siguranţă şi îşi sprijineau promisiunea într-un mod neobişnuit pînă atunci. În Italia Mussolini, în Germania Hitler, precum şi numeroşi conducători mai mici care imitau modelele pregnante ale acestora doi, Corneliu Codreanu (1899-1938) în România, José Antonio Primo de Rivera (1903-1936) în Spania, Joris van Severen (1894-1940) în spaţiul flamand, Leon Degrelle (1906-1994) în partea franceză a Belgiei : toţi dispuneau de un magnetism personal impresionant şi ştiau să fabrice un amestec de idei cu efect exploziv, în care auditoriul se recunoştea întotdeauna : furia împotriva profiturilor de pe urma războiului, speculanţii de valută şi de alimente, afacerişti pe seama soldaţilor şi muncitorilor nevoiaşi – în acest context, în special în Germania, Franţa şi Europa de Est funcţiona caricatura evreului ca variantă rasistă a unei imagini socialiste negative venite din partea capitalistului ; transferul metaforelor războiului în politică, mobilizarea ideologică a maselor în vederea unui război civil ; preamărirea faptei, care avea întotdeauna prioritate în faţa caracterului iraţional al propagandei fasciste şi naţional-socialiste şi trecerea pe care această propagandă a avut-o în lupta contra programelor şi principiilor neatractive, lipsite de credibilitate ale partidelor conservatoare, liberale şi social-democrate. Mitul naţiunii şi al rasei revenea foarte des în discursuri ; în spatele catalogării democraţilor drept trădători ai naţiunii se afla o absolutizare exacerbată şi o divinizare a naţiunii, al cărei unic avocat şi reprezentant legitim erau partidul şi conducătorul său. În majoritatea cazurilor era vorba despre revizuirea urmărilor

primului război mondial și adesea despre scopuri teritoriale ascunse: germanii ar fi un „popor fără teritoriu" împiedicați în dezvoltarea lor naturală de limitarea sufocantă și de urbanizarea Europei Centrale, motiv pentru care era necesară extinderea Germaniei spre est și dobîndirea de noi colonii; Finlanda Mare, expansiunile imperialiste din Africa, spațiul mediteranean ca o *mare nostro* a națiunii italiene, un mare stat flamand: toate acestea erau continuări ale unor idei pe care le susținuse și naționalismul integral antebelic.

În discursurile lui Hitler și ale lui Mussolini, declarațiile sau teoriile jucau un rol secundar. Impactul acestor mari demagogi consta în primul rînd în faptul că reușeau să surprindă ca într-o oglindă dorințele și aspirațiile ascultătorilor, să le denumească în mod sugestiv și impresionant și să le proiecteze din nou asupra populației. Ei îi fascinau pe oameni, pe alegători și pe adepți prin faptul că știau să scoată la lumină și să formuleze dorințe, temeri și prejudecăți aflate într-un adînc preconștient irațional al conștiinței de sine colective. În această privință, fasciștii și național-socialiștii s-au dovedit cu mult mai moderni decît concurenții lor politici. Partidele tradiționale erau, prin orientarea lor ideologică și programatică și prin istoria formării lor, moștenitoarele unei epoci a raționalismului, cînd se credea că este de ajuns ca programele să fie făcute cunoscute oamenilor pentru a-i convinge. Ele nu au înțeles că oamenii nu sînt înzestrați cu rațiune de la natură, ci trebuie să o dobîndească prin străduință și autodepășire. Hitler însă știa asta și a mizat pe un deficit al sentimentelor pe care partidele consacrate l-au lăsat la o parte: „Forța motoare a celor mai mari transformări de pe acest pămînt", scria el, „s-a aflat în toate timpurile mai puțin într-o cunoaștere științifică care să conducă masele cît într-un fanatism ce le însuflețește și uneori într-o isterie ce le mînă înainte. Cine vrea să aibă marea masă de partea sa trebuie să cunoască cheia care deschide poarta către inimile ei. Nu se numește obiectivitate, deci slăbiciune, ci voință și putere"[53]. Aceeași convingere l-a condus și pe Mussolini la concluzia că democrația a înstrăinat națiunea de „stilul" ei –

„asta înseamnă o linie de conduită, culoarea, puterea, pitorescul, imprevizibilul, misticul; în general tot ceea ce are importanţă pentru spiritul maselor. Noi întoarcem problema pe toate feţele: de la violenţă la religie, de la artă la politică"[54]. Cititorului de astăzi al discursurilor lui Hitler sau Mussolini îi vine foarte greu să înţeleagă efectul avut asupra publicului. Auditorii erau disperaţi, isterizaţi, hăituiţi de demoni, erau oameni însetaţi de minuni şi emoţii şi pentru care divergenţele de opinie, greşelile de raţionament, contradicţiile de conţinut nu aveau nici cea mai mică importanţă. Deopotrivă „Ducele" şi „Führerul" le pretindeau credinţă şi dăruire, oferindu-le în schimb siguranţă şi protecţie într-o comunitate nouă, ocrotitoare şi mîngîietoare: asta căutau susţinătorii şi asta au şi găsit.

Succesul s-a reflectat curînd şi în cifre; deja înainte de lovitura de stat din Italia, *Partito Nazionale Fascista* (PNF) şi Partidul Naţional Socialist German (NSDAP), cu 300.000, respectiv un milion de membri, deveniseră partide ale maselor – şi în comparaţie cu partidele „burgheze" ale vremii, care încă nu scăpaseră de titlurile lor subţiri de partide ale nobilităţilor. Un nucleu de bază al partidelor era constituit adesea de soldaţii întorşi din război, care nu îşi mai găseau drumul în viaţa civilă, erau extrem de dezamăgiţi de rezultatele negocierilor de pace şi, eliberaţi de legăturile tradiţionale, aflaţi în slujba ideii naţionale considerau războiul drept pace. Ei constituiau un ferment revoluţionar, activist în cadrul partidelor fasciste; să ne gîndim la legionarul Gabriele d'Annunzio, al cărui atac neaşteptat de la Fiume din 11 noiembrie 1919 a pus guvernul italian în mare încurcătură, sau la urmaşii săi din partidul fascist, *squadri d'azione*, specialişti în luptele de stradă sîngeroase. Sau corpurile de partizani germani, care au învins în războiul civil german din 1918-1919 republicile sovietice şi revoltele comuniste, la fel ca trupele de partizani polonezi ce pătrunseseră pînă în provincile prusace din est, care s-au considerat trădate de guvernul german pentru că nu au fost admise în mica armată a Reich-ului şi au ajuns masiv în cea a lui Adolf Hitler. La fel şi cu „Legiunea Arhanghelului Mihail" a lui Corneliu Codreanu

în România, „Asociaţia Eliberatorilor" din Estonia condusă de generalul Larka sau, în Franţa, *Croix de Feu*. Aceste armate ale partidelor erau organizate după model militar şi aveau uniformă, constituind deopotrivă instrumente de propagandă şi de luptă.

Aparenţa militară, proprie tuturor partidelor fasciste şi care sublinia caracterul unitar şi de masă al mişcărilor, nu arată numai relaţia militară tradiţională de supra- şi subordonare. În armată funcţionează principiul ordinului şi supunerii ; inferiorul ascultă de superior fără să vadă persoana respectivă ; „ofiţerii de Stat-Major nu au nume" (Helmuth von Moltke). În armatele partidelor fasciste şi chiar în partidele înseşi se se stabilise însă, preluat din idei romantice antebelice ale comunităţii şi consolidat în „întîmplările de pe front" ale războiului mondial, principiul conducătorului şi al aderenţilor lui : astfel de conducători, *Führer*, *Duce*, *Caudillo* sau *Poglavnik*, prin carisma lor reală sau pretinsă, au devenit centrul de gravitaţie al partidului, care îl urma cu fanatism.

Partidele fasciste ale Europei se considerau „mişcări", a căror mobilizare permanentă şi presiune continuă asupra instituţiilor pregăteau statul democratic pentru „preluarea puterii". O dată cu trecerea de la faza de „mişcare" la cea de „sistem", se ajunsese la un punct în care au devenit vizibile deosebiri fundamentale. În Italia şi Germania exista un amestec de imperiu-stat şi de preluarea legală a puterii, de la ameninţarea războiului civil şi numirea formală a şefului de partid respectiv ca şef al guvernului, urmată de o perioadă de tranziţie, în care instituţiile democratice şi restul partidelor dispuneau de posibilităţi limitate de acţiune, înainte ca statul unitar să fie condus de singurul partid unitar cu putere de decizie ; oricum în Italia această fază a durat din 1922 pînă în 1926, cînd toate organizaţiile şi partidele de opoziţie au fost desfiinţate, în timp ce în Germania, intervalul scurt dintre sfîrşitul lui ianuarie 1933 şi data de 2 august 1934, ziua morţii preşedintelui Reich-ului, von Hindenburg, a fost de ajuns pentru ca regimul naţional-socialist să se instaureze cu puteri depline.

În celelalte ţări europene, instaurarea dictaturii nu era însă în nici un fel legată de victoria mişcării fasciste. Acest lucru era

valabil de exemplu pentru Letonia, unde conducătorul uniunii ţărăneşti Karlis Ulmanis (1877-1941) a organizat o lovitură de stat în mai 1934 şi a interzis atît partidul social-democratic, cît şi mişcarea fascistă „Crucea tunetului" pentru a pune în practică un program naţionalist de guvernare sub deviza „o Letonie pentru letoni". Nici regimul autoritar al preşedintelui eston Konstantin Päts (1874-1956) nu a ezitat să dizolve organizaţia naţionalistă radicală „Luptătorii libertăţii" din cauza „tulburării ordinii publice", iar în timpul mareşalului polonez Pilsudski (1867-1935), care ajunsese la putere în 1926 în urma unui puci militar, diversele grupări fasciste au devenit tot mai nesemnificative. În Portugalia, dictatorul Salazar (1879-1968) l-a trimis în exil pe conducătorul sindicaliştilor naţionalişti radicali, Rolâo Preto, şi a reprimat mişcarea acestuia. În România, în 1938, la fel ca înainte în Iugoslavia, puciul a fost provocat de rege, care a interzis mişcarea fascistă „Garda de Fier" a lui Codreanu ; mareşalul Ion Antonescu (1882-1946), care a preluat din 1940 conducerea statului român, a desfiinţat complet „Garda de Fier" în ciuda pactului de alianţă cu Germania naţional-socialistă şi l-a condamnat la moarte pe conducătorul acesteia, refugiat în Germania. Dictatura fascistă austriacă Dollfuss s-a sprijinit pe opoziţia locală, de orientare antimarxistă şi antidemocratică şi care avea drept model Italia lui Mussolini, dar care se declarase mulţumită cu instaurarea statului corporativ autoritar şi nu mai avea alte ambiţii politice ; naţional-socialiştii mai radicali au fost în schimb scoşi în ilegalitate.

În Spania interbelică au avut loc două puciuri militare împotriva ordinii constituţionale democratice : în 1923, cel organizat de generalul căpitan al Cataloniei, Miguel Primo de Rivera (1870-1930), apoi în 1936, cînd organizatorii au fost mai mulţi generali, printre ei şi Francisco Franco (1892-1975), care a trecut foarte repede în prim-plan. Nici Primo de Rivera, nici Franco nu erau fascişti, ci soldaţi care voiau să îndepărteze democraţia parlamentară „decadentă" şi ineficientă în favoarea unei dictaturi militare naţionaliste, centralizate şi care să continue astfel o tradiţie existentă încă din secolul al XIX-lea. *Unión Patriótica*,

înfiinţată în 1925 pentru a nobiliza populaţia aşa cum o dorea dictatura lui Primo de Rivera, era constituită în principal din conservatori care nu voiau nimic mai mult decît să trezească sentimente patriotice. Abia în 1933, după ce regimul lui Primo de Rivera fusese de mult înlăturat şi în Spania se ridicase o nouă democraţie, a intrat în scenă şi partidul fascist, *Falange Española*, sub conducerea aşa-numitului *Jefe* (conducător), José Antonio Primo de Rivera (1903-1936), fiul fostului dictator – cu un program deopotrivă antidemocratic şi naţionalist, asemănător programului „Gărzii de Fier" româneşti sau celui al naţional-socialiştilor unguri, şi puternic revoluţionar. Franco a folosit însă *Falange* doar ca unealtă a puciului său, unind-o după victorie cu *Requetés*, miliţia monarhiştilor carolişti; s-a format astfel un partid unitar, aflat în subordinea lui Franco, în timp ce organizaţiile de luptă erau în subordinea Marelui Stat Major, astfel încît controlul militar al partidului era permanent asigurat; Manuel Hedilla (1898-1970), succesorul lui José Antonio Primo de Rivera, fondatorul mişcării *Falange*, fusese închis. De acum, *Falange* nu mai era decît un instrument de manipulare al regimului lui Franco; un raport secret german din anul 1941 evidenţia faptul că „*Falange* trebuia să cuprindă marea masă a naţionaliştilor şi a roşilor şi să argumenteze o concepţie despre lume. Ea nu a îndeplinit această sarcină. A devenit mai degrabă un instrument în mîna lui Franco, ca un fel de executiv privat [...]. În această situaţie, a devenit o povară pentru naţional-socialism faptul că, în necunoştinţă de cauză, *Falange* este comparată în presa germană cu NSDAP şi lăudată ca atare"[55].

La o privire mai atentă devine clar faptul că trebuie făcută distincţia între două aspecte: pe de o parte, ascensiunea partidelor şi mişcărilor fasciste în Europa, care s-a manifestat în toate ţările şi a definit climatul opiniei publice de pe continent, în special în anii '30. Pe de altă parte, statele conduse dictatorial, desemnate adesea la grămadă drept „fasciste", deşi o „preluare a puterii" prin care un partid fascist să devină singurul partid de guvernămînt din stat şi să devină una cu acest stat nu a avut loc decît

în două cazuri: în Italia şi în Germania – deoarece statele fasciste formate în timpul celui de-al doilea război mondial, Slovacia, Ungaria şi Croaţia, îşi datorează scurta existenţă exclusiv intervenţiei germane. Toate celelalte dictaturi din Europa interbelică, statele lui Pilsudski, Horthy, Salazar, Antonescu şi chiar şi regimul lui Franco, fie erau dictaturi militare, fie erau conduse autoritar de politicieni civili, dar nu erau state fasciste. Aici domnea un establishment conservator, care monopoliza puterea din stat cu ajutorul armatei şi o întrebuinţa pentru a se apăra de atacurile revoluţionare, fie ele de stînga sau de dreapta. Statul tradiţional nu fusese atins în substanţa sa, doar mijloacele puterii sale se multiplicaseră pentru a putea menţine calmul social, la nevoie chiar şi prin represiune. Aceste dictaturi autoritare se străduiseră să demobilizeze masele şi să le interzică participarea la viaţa publică; populaţiei i se ofereau în loc modele sociale care celebrau relaţiile de proprietate şi diviziunea socială şi reînviau imagini colective din vremea revoluţiei industriale; ideologiile corporative aveau un succes deosebit.

Cu totul diferit stăteau lucrurile cu statele lui Mussolini şi ale lui Hitler. Baza acestora era constituită de partidul principal, care nu dorea să devină un partid între altele, înglobat într-un parlamentarism detestat, ci o mişcare. Ea trebuia să aducă revoluţia în stat şi în societate şi să o stimuleze continuu, să ţină masele într-o tensiune permanentă şi gata de acţiune în orice moment; prin propagandă, marşuri, manifestaţii şi printr-o ritualizare perpetuă a vieţii publice, întreaga naţiune trebuia să fie mobilizată, integrată şi să-şi păstreze conştiinţa mereu trează. Scopul era transformarea naţiunii într-o masă divizată social, dar omogenă sub aspect politic, şi care cunoştea o singură voinţă: cea a conducătorului, şi o singură valoare: naţiunea. Astfel, a fost doar o urmare logică faptul că prin legea de la 9 decembrie 1928 Marele Consiliu Fascist, cel mai înalt for consultativ al *Partito Nazionale Fascista*, a fost declarat „organul suprem", care trebuia să „coordoneze şi să integreze toate activităţile regimului creat după revoluţia din octombrie 1922" şi prin aceasta să aşeze pe

cea mai înaltă treaptă „unitatea partidului şi a statului". Partidul şi statul deveneau astfel din ce în ce mai strîns legate ; simbolul partidului, *fasci*, a devenit simbolul statului, imnul partidului a devenit imnul statului, iar *squadri* fasciste au devenit o organizaţie de apărare a statului.

După voinţa lui Mussolini, partidul trebuia să joace un rol asemănător celui impus de Lenin pentru partidul bolşevic din Uniunea Sovietică : acela al unei reţele de transmisie prin care voinţa politică a conducerii era propagată în rîndurile maselor populare şi statului. Ideea lui Mussolini despre stat era puternic influenţată de concepţia hegeliană a divinizării statului ; pentru el, statul se afla mai presus de naţiune şi de partid. Naţiunea, explica, ar fi o proeminentă personalitate colectivă, „unită printr-o idee născută din voinţa de putere şi de existenţă", dar numai dacă „ea este statul. Naţiunea nu creează însă statul, conform concepţiilor naturaliste învechite ce au servit drept punct de plecare pentru scriiturile statelor naţionale în secolul al XIX-lea. Mai degrabă naţiunea este cea creată de stat, care îi conferă poporului, conştient de unitatea sa morală, o voinţă şi existenţa propriu-zisă..."[56]. Şi într-adevăr, pe durata guvernării lui Mussolini totul înclina în favoarea naţionalizării regimului fascist, în timp ce partidul se depolitiza, devenind o instituţie de aprovizionare şi de avansare a membrilor de partid în posturi bine situate în administraţie.

În Germania nazistă statul, partidul şi poporul s-au îmbinat într-o şi mai mare măsură decît în Italia fascistă. Prin *Legea pentru siguranţa unităţii partidului şi statului* din 1 decembrie 1933, NSDAP devenea „purtătorul ideii germane de stat şi era legat definitiv de stat" ; Adolf Hitler se numea într-o ordine nu întîmplătoare „Führer şi cancelar". Partidul nu se limitează numai la membrii săi, ci cuprinde întregul popor. În anul 1939, celor 36 de landuri şi provincii ale statului le corespundeau, în termenii împărţirii făcute de partid, 40 de circumscripţii, ai căror gauleiteri preluau din ce în ce mai mult atribuţii politice. Mai mici decît aceste circumscripţii erau districtele, apoi grupele locale, celulele şi, la bază, blocurile, responsabile pentru circa 50 de locuinţe.

Paznicul de bloc şi conducătorul de celulă aveau, în sfera lor de competenţă, un control permanent al vieţii private a fiecărui compatriot în parte; ei puteau să controleze devotamentul populaţiei faţă de regimul de la conducere şi să-i denunţe pe deviaţionişti; erau deci funcţionari ai partidului şi organe poliţieneşti în acelaşi timp. Printr-o întreagă reţea de asociaţii bine conectate, prezente în toate categoriile profesionale, partidul avea la dispoziţie milioane de cetăţeni şi în viaţa de zi cu zi, indiferent de modul în care ajunseseră să adere la nazism, ca membri în asociaţii de meserii organizate şi controlate de naţional-socialişti, de la asociaţia medicilor naţional-socialişti la Frontul Muncitoresc German, asociaţii meşteşugăreşti la fel de bine conectate – nu exista nici o scăpare, deoarece cotizaţiile de membru erau de cele mai multe ori reţinute din salariu la fel ca impozitele şi alte contribuţii sociale.

Acolo unde partidul, care trebuia să educe marea masă a populaţiei în spiritul malefic al ideologiei sale, se dovedea prea greoi, începeau atribuţiile organizaţiilor sale de elită: SS, Serviciul de Siguranţă (SD) şi Poliţia Secretă a Statului (Gestapo), transformate de Heinrich Himmler (1900-1945) şi Reinhard Heydrich (1904-1942) în instrumente atotputernice de epurare, teroare şi reeducare a naţiunii. Cu aceste trupe Himmler a creat în acelaşi timp şi noua elită formată în baza concepţiei rasiale a nazismului: cine nu provenea din vechile clase conducătoare ale nobilimii, ale celor cu avere sau cultură, putea avansa într-o nouă clasă dacă avea o construcţie corporală corespunzătoare modelului de „om nordic". Pentru fostul crescător de păsări care era Himmler, „ordinul neamului germanic" îl reprezentau trupele sale cu uniforme negre, în care căsătoriile aveau loc după reguli rasiale stricte.

Transformarea naţiunii germane într-o unitate omogenă conform standardelor NSDAP-ului s-a accelerat sub presiunea celui de-al doilea război mondial. Acum trecea în prim-plan ceea ce era scris de la bun început pe fruntea naţional-socialismului: militarizarea şi înregimentarea totală. Hitler era convins – şi aici se închide cercul fanteziilor lui Erich Ludendorff legate de războiul

mondial – că războiul reprezintă ultimul scop al politicii, o pervertire caracteristică a cunoscutei definiţii a lui Clausewitz. Nici o altă frază nu a întruchipat mai bine viziunea sa asupra lumii. Ideea de bază se regăseşte dezvoltată în scrierile sale, în numeroase discursuri şi interviuri : politica reprezintă securitatea spaţiului vital al unui popor ; spaţiul vital necesar a trebuit încă din cele mai vechi timpuri să fie cîştigat şi păstrat numai prin luptă, ca urmare politica este un mod de a purta război permanent, iar o confruntare armată nu este decît consecinţa ei imediată – „expresia clasică cea mai puternică" nu numai a politicii, după cum formula Hitler, ci a vieţii în general. Într-o perioadă de pace îndelungată, oamenilor nu le mai rămîne altceva de făcut decît să decadă pentru a fi înlocuiţi de animale, care urmează imperturbabil legile naturii. „Atîta vreme cît pămîntul se roteşte în jurul soarelui", i se adresa el pe un ton solem trimisului bulgar Draganov în decembrie 1940, „atîta vreme cît există frig şi căldură, rod şi secetă, furtună şi raze de soare, tot atîta va dura şi lupta, între oameni ca şi între popoare [...]. Dacă oamenii ar trăi în Paradis, ar putrezi. Ceea ce a devenit omenirea astăzi se datorează luptei"[57]. Mai există încă sute de asemenea fraze ale lui Hitler ; fixaţia oarbă pentru conceptul şi ideea războiului reprezenta pentru el cel mai puternic impuls, unul dintre colaboratorii săi cei mai apropiaţi vorbea chiar de „înclinaţia sa patologică pentru război". Ea depăşea cu mult premisele social-darwiniste, fiind urmarea greu de prevăzut a evenimentelor trăite pe frontul primului război mondial şi definind în egală măsură sentimentele, exercitarea puterii şi ideologia naţional-socialismului. Războiul mondial, obişnuia să repete neobosit Hitler, nu încetase niciodată pentru el.

Acolo unde fiinţa unei comunităţi este însăşi războiul, diferenţierile anterioare devin nesemnificative. Societatea germană din epoca wilhelminică era o societate militarizată, în măsura în care aici existau tendinţe puternice de a transfera sistemul de valori şi norme din armată în viaţa civilă şi de a ridica un locotenent al corpului de gardă din Potsdam la rangul de model pentru societate. Cu toate acestea, diferenţele erau în continuare

foarte clare; soldatul, ofiţerul se afişau cu un orgoliu de elită în faţa civilului, care reuşise cel mult într-o formă rizibilă să fie o caricatură a militarului mult admirat – profesorul Unrat al lui Heinrich Mann nu era soldat, ci un subordonat demn de milă şi dispreţ.

Acum, în „al treilea Reich", situaţia arăta cu totul altfel. Poporul era organizat în întregime după principiile militare dorite de Führer şi de partid, susţinîndu-se într-o oarecare măsură transformarea civilului în soldat. Cine avea o funcţie publică purta obligatoriu uniformă, chiar dacă desfăşura o activitate civilă. Juriştii erau numiţi în jargonul oficial de propagandă „ofiţeri ai Dreptului", savanţii deveniseră „soldaţi ai ştiinţei" şi nici un domeniu, nici măcar cel al ştiinţei, nu scăpase de axiomele ordinului şi ascultării în numele unui principiu atotcuprinzător, cel al Führerului. Sub semnul uniformizării militariste erau lansate „apeluri" în întreaga ţară, la oficii, în şcoli şi universităţi, în fabrici, pentru ca întregul popor să ia aminte. Goebbels însuşi spunea: „În noua Germanie noi nu cunoaştem decît un singur pas de marş, marşul lui Adolf Hitler. Compania se numeşte Germania!". Înregimentarea politică totală trebuia, potrivit dorinţei lui Hitler, să devină o formă de viaţă pentru toţi germanii. În acest stat militarizat condus de un Führer, moştenirea vechilor soldaţi prusaci şi conştiinţa naţională germană din perioada romantică se îmbinau pentru a crea figura colosală a unui regim totalitar de teroare şi opresiune. Echivalarea „adevărului intern" cu teroarea şi lagărele de concentrare şi a „adevărului extern" cu plănuirea unui război de expansiune, aceasta era caricatura paranoidă a Prusiei militare şi a Germaniei naţionale, caricatură ce nu reprezenta decît persoana „Führerului", a supramilitarismului absolut.

Aici se regăseşte diferenţa decisivă dintre Italia fascistă şi Germania naţional-socialistă: Italia lui Mussolini nu a pierdut niciodată toate caracteristicile unui stat de drept burghez, viaţa de zi cu zi nu era marcată de uniformizare, tendinţele totalitare ale partidului nu erau nimic mai mult decît o faţadă solidă, în

spatele căreia societatea italiană nu suferise schimbări majore, la fel ca *Vittoriano*, monumentul naţional italian aflat în capăt la Corso-ul roman, o scenă uriaşă din marmură, complet lipsită de profunzime spaţială. Încercările regimului din timpul celui de-al doilea război mondial de a omogeniza artificial societatea, prin înlocuirea formulei de politeţe tradiţionale „dumneavoastră"(*Lei*) cu „*voi*" şi a strîngerii de mînă cu salutul fascist, erau privite ca nişte măsuri prosteşti şi nu erau luate în serios.

În Germania lui Hitler însă exista o dictatură într-adevăr totalitară, impusă prin teroare şi uniformizare şi care ajunsese foarte departe cu integrarea totală şi egalizarea „tovarăşilor". Monstruosul partid naţional-socialist, aflat într-o permanentă schimbare şi extindere, sugruma prin măsuri politice fără număr statul cu structura sa instituţională tradiţională, îi răpea cele mai importante drepturi şi distrugea unitatea administraţiei. Spus mai clar: partidul naţional-socialist, care pretindea că întruchipa voinţa naţiunii germane, făcuse tot ce îi stătea în putinţă pentru a dezagrega şi a desfiinţa statul german.

La fel ca pe plan intern, tot aşa pe plan extern: Mussolini ducea un război diferit de cel al lui Hitler. Mussolini era fascinat de imperialismul eroic al lui Enrico Corradini dinainte de război, pe care l-a acutizat, fără să-l depăşească însă niciodată: „Statul fascist reprezintă voinţa de putere şi stăpînire", explica el. „Tradiţia romană este pentru el un impuls. În doctrina fascismului «impero» nu este numai un concept teritorial, militar sau mercantil, ci unul spiritual sau moral [...]. Pentru fascism, strădania pentru «impero», adică pentru expansiunea naţiunii, este o expresie a vitalităţii. Contrariul său, dorinţa de a rămîne acasă, este un semn al decăderii. Popoarele care se înalţă iar şi iar sînt imperialiste, numai popoarele decadente pot renunţa..."[58] În războaiele Italiei fasciste contra Etiopiei, în participarea la războiul civil din Spania şi la cel de-al doilea război mondial de partea Germaniei era vorba, aşadar, de o politică de expansiune colonială şi de o influenţă oarecum clasică, în stilul antebelic, ale cărei scopuri nu erau clar definite, ci depindeau în continuare de configuraţiile

politice şi militare, îngropate în explicaţii şi justificări bombastice, prin care Mussolini încerca să se aşeze în imediata descendenţă a lui Cezar. Din politica de război italiană au lipsit multă vreme nuanţele rasiste; existau, ce-i drept, şi în Italia legi rasiale, imitaţii ale legilor de la Nürnberg, dar ele nu au fost niciodată aplicate cu consecvenţă; punerea lor în practică s-a lovit parţial de delăsarea din administraţie, parţial de omenia populaţiei italiene.

Războiul lui Hitler era de un cu totul alt gen. S-a crezut adesea că planurile lui Hitler de a obţine puterea asupra lumii ar fi fost nihiliste, iraţionale, lipsite de orice principiu, marcate de o pură obsesie a puterii, aşa cum aratău în lucrările lor Hermann Rauschning şi mai tîrziu Alan Bullock, cunoscutul biograf al lui Hitler; din această perspectivă, războiul mondial, ca şi paşii care conduceau într-acolo erau pur şi simplu încercarea unui oportunist aventuros de a face cuceriri mai mult sau mai puţin riscante. Această „revoluţie a nihilismului", cum numea Hermann Rauschning naţional-socialismul, era de aceea singulară, ieşea oarecum din schema obişnuită a istoriei germane, iar declanşarea războiului mondial nu este explicabilă din punct de vedere raţional.

Ştiinţa istoriei a arătat între timp că deja în perioada imperiului wilhelminic şi a primului război mondial se dezvoltaseră elemente comparabile cu scopurile naziste de mai tîrziu. Se ştie că antisemitismul lui Hitler a avut predecesori spirituali în secolul al XIX-lea, că eliminarea cu sînge rece a unor populaţii întregi a fost experimentată deja în timpul războaielor coloniale dinaintea primului război mondial – să ne gîndim numai, pentru a rămîne la exemplul german, la înăbuşirea revoltei din sud-vestul Africii, din 1904 pînă în 1907. Şi teoria asupra germanilor ca „popor fără teritoriu" fusese deja fabricată – geopoliticianul Friedrich Ratzel, de exemplu, era încă de la sfîrşitul secolului al XIX-lea de părere că istoria nu este nimic altceva decît o luptă permanentă pentru „spaţiu vital", iar în decursul primului război mondial acest argument a fost preluat de puternice grupuri de interese din Germania şi s-a concretizat în cererile de anexiune, de la Canalul Mînecii pînă la Ucraina.

Să se înscrie oare Hitler, şi o dată cu el dezlănţuirea celui de-al doilea război mondial, într-o tradiţie a gîndirii şi a politicii germane, să fie naţional-socialismul şi urmările sale adevărul ultim al istoriei germane? Şi această opinie a fost susţinută adesea, dar este la fel de greşită ca şi contrariul ei. Lăsînd la o parte faptul că nici antisemitismul rasial, nici teoria spaţiului vital sau dispoziţia pentru genocid nu s-au limitat doar la Germania – exacerbarea sa realmente criminală, efectul său distrugător s-au manifestat pe deplin abia cînd gîndirea lui Hitler a făcut legătura între ele, rezultînd astfel un aspect cu totul nou. Din prima zi a numirii lui Hitler în postul de cancelar al Reich-ului, din 30 ianuarie 1933 deci, politica imperiului german, chiar dacă într-o manieră tactică mai abilă, a urmat principiile de bază ale gîndirii lui Hitler, imaginea istorică a unei lupte permanente, nemiloase între popoare pentru un spaţiu vital potrivit mărimii lor crescînde, spaţiu ce nu se poate păstra decît prin „unitatea rasei". „Fiecare fiinţă", declara Hitler încă în 1930 studenţilor din Erlangen, „aspiră la expansiune şi fiecare popor aspiră la stăpînirea lumii. Numai cine are în vedere mereu acest scop este pe drumul cel bun".

Pînă aici, gîndirea lui Hitler se menţinea în limitele unui naţionalism clasic devenit într-o oarecare măsură imperialist; Cecil Rhodes sau Enrico Corradini au spus aceleaşi lucruri. Dar apoi a urmat pasul care a transformat ideea de naţiune într-o ideologie rasială criminală şi astfel a adăugat la conceptul de naţiune unică şi indivizibilă o concluzie care îi înfricoşase pînă şi pe naţionaliştii cei mai radicali din secolul al XIX-lea. În viziunea lui Hitler, doar popoarele care făceau parte dintr-o rasă de valoare şi care erau omogene erau capabile să conducă permanent; acest lucru nu putea fi împiedicat decît de eternii adversari ai rasei ariene, de evrei şi de natura lor „dizolvantă". Republica de la Weimar, ca toate democraţiile din vest, căzuse de mult pradă acestei „dizolvări", Uniunea Sovietică era primul stat în care evreii s-au impus în totalitate, un focar de infecţie pentru tot restul lumii. În logica bolnavă a lui Hitler, a reieşit de aici necesitatea urgentă de a elibera naţiunea germană de evrei şi de

a căuta un spaţiu mai mare pînă departe în Europa de Est, unde nemţilor trebuiau să le revină rolul de stăpîni, cărora să li se supună rasa inferioară a slavilor ce urmau să devină colonii de popoare sclave. Aşadar, după această logică bolnavă, războiul mondial trebuia să fie condus pentru a elimina evreii.

Conducerea germană din timpul celui de-al doilea război mondial nu era deci preocupată în primul rînd de revizuirea schimbărilor aduse de primul război mondial, aşa cum au considerat mulţi dintre sprijinitorii conservatori ai lui Hitler şi cum mai cred unii şi astăzi; nu era vorba despre o supremaţie în sensul clasic al politicii externe europene, nici de eliberarea unor tensiuni interne prin activităţi războinice – asemenea lucruri au fost susţinute de Mussolini, dar nu şi de Hitler. Istoria Europei nu a cunoscut nici un motiv asemănător celui care a mînat germanii în al doilea război mondial; citindu-l pe Hitler, era vorba acum despre „începerea luptei finale contra duşmanului de moarte iudeo-bolşevic" desfăşurate într-un mare spaţiu dominat de naţional-socialişti.

Toate acţiunile întreprinse înainte de război contra Uniunii Sovietice s-au desfăşurat numai pe plan tactic. Ofensiva asupra Poloniei urma să deschidă drumul pentru un marş al armatei spre est. De asemenea, lupta împotriva Franţei trebuia să lase spatele liber, ca şi încercarea de a ajunge la un acord cu Marea Britanie în privinţa condiţiilor împărţirii lumii. Dar imediat după victoria asupra Poloniei milioane de evrei au fost discriminaţi şi înghesuiţi în ghetourile din marile oraşe poloneze, iar aceasta, la fel ca discriminarea şi marcarea evreilor germani, era doar o pregătire pentru ceea ce s-a întîmplat în strînsă legătură cu operaţiunea „Barbarossa", invalidarea Uniunii Sovietice: nimicirea precisă şi fără milă a evreilor ca premisă pentru construirea dominaţiei germane asupra lumii. Stalingrad şi Auschwitz erau legate, se condiţionau reciproc.

Cît de important a fost acest scop pentru Hitler o dovedeşte faptul că el însuşi a participat cu trup şi suflet la eliminarea evreimii europene, atunci cînd situaţia războiului devenise aproape

disperată ; deja în timpul expediţiei spre Stalingrad din vara lui 1942, trupelor germane le lipseau mijloacele de transport necesare pentru că trenurile din Europa Centrală şi de Vest erau pline cu evrei duşi spre lagărele de exterminare din Polonia. Concluzia logică era că, înfrîngerii iminente, Hitler dorea să vadă în cele din urmă poporul german exterminat, pentru că se arătase prea slab ca să poată pune bazele supremaţiei mondiale a rasei ariene pe oasele evreimii.

Latura monstruoasă a celui de-al doilea război mondial nu au reprezentat-o doar masele de morţi care întrec orice imaginaţie, ci şi supremaţia criminală a unei singure idei. Războiul lui Hitler a aruncat în aer toate normele raţiunii şi politicii ; de atunci ştim în ce abisuri poate fi aruncată omenirea cînd o ideologie totalitară dispune de o putere totalitară. În cel de-al „Treilea Reich" al lui Hitler s-a văzut de ce poate fi în stare un stat naţional totalitar atunci cînd fiinţa lui este dusă la extrem. Consecvent acest mod de a gîndi, animat de la început de ideea de naţiune, definindu-se, confirmîndu-se şi justificîndu-se în raport cu duşmanul – imaginea naţională despre sine şi imaginea duşmanului sînt două feţe ale aceleiaşi medalii. Prin totalizarea naţionalului, prin absolutizarea şi sanctificarea lui în naţionalismul integral şi în fascism şi mai ales în exacerbarea consecventă a acestuia din urmă, naţional-socialismul, duşmanul a crescut şi el în absolut, iar o dată cu el şi războiul, care a depăşit toate limitele atinse pînă atunci de civilizaţia europeană.

Capitolul IV

Naţiuni, state şi Europa

Oare ştim astăzi într-adevăr care sînt consecinţele celor întîmplate o dată cu invadarea Poloniei de către trupele germane la 1 septembrie 1939? Iată ce a însemnat al doilea război mondial: masacre în masă – istoricii vorbesc de 55 de milioane de morţi, dar cifra exactă nu o cunoaşte nimeni –, convoaie nesfîrşite de refugiaţi, într-o proporţie apocaliptică, un genocid al epocii industriale, executat eficient şi tehnic, pătrunderea Uniunii Sovietice în inima bătrînului continent şi declinul statului naţional german. Din 1989/1990, cînd în Europa de Est s-a produs brusca schimbare la faţă şi Uniunea Sovietică s-a retras asupra sanctuarului său, imperiul dizolvîndu-se şi Rusia revenind la graniţele ei din secolul al XVIII-lea, întreaga Europă pare a fi păşit într-o nouă eră. Însă în continuare nu putem avea certitudinea că epoca începută o dată cu exploziile grenadelor în peninsula Westerplatte lîngă Danzig şi vuietul avioanelor Stuka deasupra Cracoviei şi Varşoviei s-a încheiat definitiv. Posibil ca următoarele generaţii să considere acest moment ca fiind ultima mare deflagraţie, cea care a provocat prăbuşirea Europei, la fel cum incandescenţa unei supernove o dezagregheazâ şi o transformă într-un astru de dimensiuni inferioare, rece şi întunecat. Noi, supravieţuitorii, am trăi pe un continent a cărui fostă formă de viaţă ar mai arde mocnit pe sub cenuşă, în care statalitatea odată stabilă ar fi distrusă de războaie civile şi lupte etnice barbare, în timp ce adevăraţii urmaşi ai Europei, America, Japonia, China, poate Rusia, ar fi preluat de mult hegemonia mondială şi statele flămînzite ale Lumii a Treia

ar aştepta să se năpustească asupra rămăşiţelor încă bogate, însă lipsite de viaţă, lăsate în urmă de foştii lor asupritori.

Asta, gîndindu-ne la ce e mai rău, caz care sperăm că nu se va concretiza, deşi Europa a bifat deja demersuri ce au plasat-o pe acest drum. Cert este că în anul 1945 configuraţia continentului era total diferită de cea ulterioară primului război mondial, război care a dus la victoria principiului naţional. Bineînţeles, nu au lipsit vocile care să descrie Europa din nou ca o familie a statelor naţionale, acum eliberate şi democratizate, aşa cum promitea Carta Atlantică în articolul 2 şi, într-adevăr, în anul 1945, au fost reconstituite toate statele dinainte de război, cu excepţia celor trei state baltice anexate de Uniunea Sovietică. Chiar şi Germania a rămas întreagă, la dorinţa aliaţilor, doar suveranitatea trecînd asupra comandanţilor supremi ai celor patru puteri armate victorioase.

Însă reconstrucţia statelor tradiţionale europene, pornind din nou de la aceleaşi premise, nu putea decît să eşueze. Istoria Europei poate fi interpretată ca încercarea repetată de a realiza unitatea continentului prin hegemonia exercitată de un singur stat, începînd cu Spania secolelor al XVI-lea şi al XVII-lea, care, folosindu-se de bogăţiile imperiului ei colonial şi fiind înaripată de credinţa în misiunea ei salvatoare, a încercat să unifice Europa sub semnul catolicismului, apoi a urmat Franţa, care a avut două tentative de a se erija în liderul continentului, întîia oară sub domnia lui Ludovic al XIV-lea şi a doua oară sub domnia lui Napoleon, convinsă de misiunea ei încă de la Marea Revoluţie Franceză. Anglia a profitat de cele două înfrîngeri ale Franţei de la începutul secolului al XVIII-lea şi apoi la începutul secolului al XIX-lea, pentru a-şi impune supremaţia indirectă asupra continentului, fiind în primul rînd interesată de zonele coloniale, în timp ce Rusia a început din 1815 încoace să avanseze treptat în regiunile din sud-estul şi centrul Europei. Aceste tentative nu s-au realizat datorită rezistenţei opuse de celelalte state europene, care s-au organizat în coaliţii împotriva puterilor conducătoare şi au reuşit mai devreme sau mai tîrziu să restabilească echilibrul statelor europene.

În această continuitate alcătuită din tentative de preluare a dominaţiei europene şi restabilire a echilibrului se înscriu şi cele două încercări întreprinse de Reich-ul german în cursul secolului XX de a-şi institui dominaţia europeană, ultimul asalt, războiul mondial al lui Hitler, declanşînd o violenţă nemaiîntîlnită şi distrugătoare, în faţa căreia statele Europei s-au văzut în imposibilitatea de a mai reacţiona. Salvarea Europei a venit din stepa asiatică şi de dincolo de ocean. Pentru aceasta Europa a plătit preţul scump al împărţirii ei şi al trecerii părţilor în sferele de interes mondiale ale celor două mari puteri Statele Unite şi Uniunea Sovietică.

Lucrul acesta era sesizabil deja înainte de încheierea războiului. În cadrul conferinţelor de război ale puterilor aliate, Europa a fost tratată de la bun început oarecum din afară, analizată ca parte a politicii globale ; Europa nu prea mai avea posibilitatea de a-şi influenţa propria soartă. Dintre puterile europene, Marea Britanie, avîndu-l ca premier pe Winston Churchill, conştient de puterea ţării sale şi cu obiective bine definite, a depus toate eforturile pentru a-şi salva poziţia de mare putere mondială şi în perioada postbelică. În acest sens, politica britanică era axată în primul rînd pe conservarea *Commonwealth*-ului cuprinzînd ţări de pe întreg globul. Franţa învinsă a încercat sub conducerea generalului de Gaulle (1890-1970) să intre din nou în cercul marilor puteri, deocamdată însă fără drept de participare la luarea deciziilor. Nu lipsite de importanţă în desfăşurarea războiului şi de asemenea în politica europeană postbelică au fost mişcările de rezistenţă din ţările Europei aflate sub ocupaţie germană, dintre care unele elaboraseră chiar programe de unificare europeană pentru perioada de după război ; totuşi, în politica mondială acestea au rămas fără ecou. În timpul războiului, antagonismul dintre puterile vestice liberale şi Uniunea Sovietică a fost pus pe planul al doilea sub semnul alianţei împotriva lui Hitler, dar asta nu a însemnat nicidecum că dispăruse. Ambiţiile expansioniste ale lui Stalin, uşor de recunoscut, au atras neîncrederea forţelor aliate occidentale care s-a exprimat prin intenţia de a îngrădi la timp obiectivele politicii sovietice în ceea ce priveşte Europa postbelică.

Asta presupunea crearea unor sfere de interese: deja la 9 octombrie 1944, Churchill i-a propus făţiş lui Stalin stabilirea procentuală exactă a gradului de influenţă în statele balcanice, pe de o parte a forţelor vestice şi pe de altă parte a Uniunii Sovietice. În România, 90% din teritoriu se afla sub influenţă sovietică şi 10% sub cea vestică, în Grecia, 90% sub cea vestică şi 10% sub cea sovietică, în Iugoslavia, fiecare deţinea 50%, la fel în Ungaria, iar în Bulgaria, 75% se afla sub influenţă sovietică şi 25% sub influenţă vestică. Retrospectiv, această împărţire poate părea un iluzoriu joc al cifrelor, însă ea a reprezentat pentru Churchill o chestiune mult mai serioasă decît a afirmat-o ulterior în memoriile sale, şi chiar Stalin o considera astfel. O dată cu această întîlnire s-a produs o deviere de la dreptul la autodeterminare al popoarelor europene, iar deciziile celor „Trei Mari", Stalin, Roosevelt şi Churchill, la conferinţa de la Ialta între 4 şi 11 februarie 1945, au venit să confirme această direcţie. Deşi nu s-a vehiculat noţiunea de „sfere de influenţă", pentru că preşedintele american Roosevelt nu o aprecia, la asta s-au rezumat toate deciziile luate la Ialta: influenţa vestică împotriva celei sovietice în Europa postbelică, în statele balcanice, Polonia sau Europa Centrală.

Împărţirea Europei se întrevedea deja la sfîrşitul războiului, Războiul Rece doar a acutizat-o. Presiunile părţii adverse asupra propriilor teritorii au provocat dispariţia exclusivităţii statului naţional şi, după lansarea bombei atomice la 6 august 1945 deasupra Hiroshimei şi a primei bombe atomice sovietice în august 1949, s-a ajuns la o redefinire a suveranităţii statale: de acum înainte libertatea de acţiune în caz de nevoie părea a reveni doar puterilor care dispuneau de arme nucleare, în timp ce suveranitatea statelor europene era eventual reprezentată de marea putere în a cărei zonă de influenţă se găseau, care le oferea protecţie nucleară şi dicta situaţia politică, ideologică şi economică internă. Dreptul tradiţional la autodeterminare al statelor naţionale a fost astfel înlocuit de o politică bipolară, dominantă acum din punct de vedere militar, ideologic şi economic.

Lucrurile s-au întîmplat aşa cu precădere în zona de operaţii europeană a Uniunii Sovietice. Aici intrau ţările care în perioada interbelică formaseră acel *cordon sanitaire* orientat împotriva Uniunii Sovietice, precum şi zonele de ocupaţie sovietică din Germania şi, pînă la acordul din 1955, regiuni din Austria. Stalin lămurise deja în discuţiile purtate cu comuniştii iugoslavi în primăvara anului 1945: „Acest război nu este asemenea celor din trecut, oricine supune un teritoriu îi impune şi propriul sistem social. Fiecare introduce propriul sistem, pînă unde poate înainta armata. Nici n-ar putea fi altfel"[1]. În primii ani după război, Uniunea Sovietică lua în considerare particularităţile şi diferenţele naţionale dintre statele din zona sa de influenţă şi accepta „propria cale spre socialism", atîta vreme cît politica internă şi externă rămîneau sovietice. Era perioada începutului uniformizării comuniste în Europa de Est, în timp ce la conducerea Franţei existau de asemenea comunişti, comuniştii italieni aliaţi cu socialiştii lui Nenni mai aveau un pas pînă la preluarea puterii iar în Grecia izbucnea din nou războiul civil. În mod cu totul neaşteptat pentru Stalin, guvernul american, avîndu-l în frunte pe preşedintele Harry S. Truman (1884-1972), a decis în aceste condiţii să opună rezistenţă expansiunii sovietice în Europa. Doctrina Truman din 12 martie 1947, prin care li se acorda sprijin american popoarelor care nu se aflau încă sub stăpînire stalinistă, şi planul Marshall din acelaşi an, cu ajutorul căruia se intenţiona o redresare a economiei europene, semnalau că Occidentul era dispus să riposteze, iar Stalin a văzut în asta o ameninţare. Controlul sovietic asupra situaţiei interne a ţărilor blocului estic s-a accentuat, pluripartitismul a dispărut definitiv, cedînd locul partidelor comuniste unice, coordonate exclusiv de politica Partidului Comunist al U.R.S.S., în cel mai bun caz cu sprijinul aparent democratic al „partidelor din blocul estic".

În sfera puterii sovietice nu mai era posibilă dezvoltarea statelor naţionale. Linia „naţional-comunistă" a lui Władislaw Gomulka, care încercase să ţină seama de ţăranii polonezi şi

dorea un compromis cu Biserica catolică, a fost brusc înlăturată în 1948 şi Moscova a reluat controlul asupra armatei poloneze organizată de „deviaţioniştii de dreapta", prin numirea mareşalului Konstantin Rokossovski, cetăţean al Uniunii Sovietice, în funcţia de ministru al Apărării. Mai dificil pentru politica sovietică a fost cazul Iugoslaviei, căci acolo nu existau trupe sovietice care să susţină în caz de nevoie voinţa lui Stalin. Cînd Partidul Comunist Iugoslav sub conducerea mareşalului Tito (1892-1982) a rupt-o cu conducerea de la Moscova şi a anunţat o politică liberală, reacţia Moscovei s-a limitat la insulte dezlănţuite la adresa „clicii lui Tito" şi încercarea de a izola Iugoslavia. Reproşul Moscovei că Partidul Comunist Iugoslav s-ar fi „abătut pe calea naţionalismului" li se părea plauzibil şi observatorilor din Vest. În realitate, propria cale spre socialism aleasă de iugoslavi a devenit abia mai tîrziu „naţional-comunistă", la fel cum s-a întîmplat şi în România anilor '70 şi '80, cînd guvernul de aici a revendicat dreptul la o politică externă autonomă. Însă motivul principal al despărţirii lui Tito de Moscova a fost politica externă prea „naţională" a Uniunii Sovietice, prea tactică şi dirijată exclusiv de interesele sovietice, în timp ce „naţionalistul" Tito, cu sprijinul mişcărilor comuniste de eliberare, dorea să promoveze obiectivele internaţionale ale comunismului pînă la revoluţia mondială.

Începînd din acest moment şi pînă la prăbuşirea imperiului sovietic la sfîrşitul anilor '80, „naţionalismul" a fost considerat un periculos „deviaţionism politic de dreapta". Poate că după moartea lui Stalin în 1953 a părut pentru cîţiva ani că guvernul sovietic este dispus să accepte evoluţii naţionale în sfera lui de exercitare a puterii, însă în noiembrie 1956, însărcinatul cu probleme ideologice Suslov, membru al biroului politic, a declarat că ţările aflate pe drumul spre socialism trebuie să respecte anumite principii, cum ar fi rolul conducător al partidului marxist-leninist, „protejarea cuceririlor socialismului împotriva atacurilor duşmanilor din ţară şi din afara ei", ca şi internaţionalismul proletar. La ce se referea de fapt ultimul principiu, s-a văzut în 1956 în Ungaria cu ocazia intervenţiei sovietice: Uniunea

Sovietică nu putea permite existenţa unui comunism „naţional", care să pună sub semnul îndoielii solidaritatea statelor Pactului de la Varşovia şi rolul de suveran absolut al Uniunii Sovietice. Doctrina lui Brejnev, enunţată cu ocazia intrării trupelor Pactului de la Varşovia în Cehoslovacia în anul 1968, nu era nimic altceva decît precizarea principiului „internaţionalismului socialist". Conform acestuia, statele socialiste nu deţineau decît „suveranitate limitată" şi „dreptul limitat la autodeterminare". Acolo unde ameninţau evoluţii naţionale, se putea lua în calcul „sprijinul frăţesc" al statelor socialiste aliate şi mai ales al Uniunii Sovietice, în caz de nevoie chiar cu forţa tancurilor. *Pax sovietica* a înăbuşit ambiţiile naţionale ale statelor populare şi ale minorităţilor naţionale din Europa de Est, ţinîndu-le în frîu cu ameninţarea intervenţiilor poliţieneşti şi militare. Părea că cel puţin elitele politice ale acestor ţări sînt atît de strîns legate de Partidul Comunist al U.R.S.S., încît şi-au sacrificat interesele naţionale proprii în favoarea intereselor comune ale Comecon şi Pactului de la Varşovia. Motivaţia ideologică susţinea că naţionalismul este o chestiune de conştiinţă, dar că aceasta depinde la rîndul ei de existenţa socială, drept care în epoca socialismului „naţionalismul burghez" a fost depăşit de „patriotismul socialist" şi „internaţionalismul proletar".

Ceea ce nu însemna că Uniunea Sovietică nu făcea apel la interesele naţionale ale statelor din vestul Europei, atunci cînd se putea folosi de unele împotriva altora; deja în 1922, Uniunea Sovietică încheie cu Germania tratatul de la Rapallo, o alianţă între cei doi paria ai Europei de după primul război mondial. În 1952, Stalin revine în fapt la vechea politică a tratatului de la Rapallo, atunci cînd în diferite scrisori către forţele occidentale şi către guvernul Republicii Federale Germania vorbeşte despre reunificarea Germaniei în schimbul neutralităţii şi limitării suveranităţii ei. Apelul la interesele statului naţional german avea fără îndoială scopul de a zădărnici intrarea Germaniei Federale într-o alianţă militară occidentală. În mod cu totul realist, nici un politician german responsabil nu a jucat cartea naţională oferită

de Stalin. În Europa de la Ialta, fapt general recunoscut, interesele naţionale ale Germaniei Federale însemnau tocmai renunţarea la interesele naţionale în sens clasic.

Şi în Europa Occidentală rolul de model a fost preluat de puterea dominantă aici, Statele Unite ale Americii. În aproape toate statele care nu făceau parte din blocul estic s-a impus modelul democraţiei parlamentare liberale, a cărei forţă de atracţie s-a făcut simţită, dincolo de statele membre în alianţa atlantică, şi asupra statelor vestice neutre, de la Finlanda şi Suedia pînă la Austria şi Elveţia, cu excepţia statelor europene periferice ca Spania, Portugalia şi Grecia, unde s-au putut menţine măcar temporar guverne autoritare.

Altfel decît după anul 1918, acum, în mod neaşteptat, tipul occidental de democraţie parlamentară, născută în principal din tradiţia istoriei constituţionale franceze şi britanice, a prins. În urma experienţelor din perioada interbelică, democraţia părea fragilă, ameninţată, prea puţin eficientă şi îşi pierduse din credibilitate, însă acum lucrurile stăteau altfel, pentru că unele condiţii esenţiale trecuseră prin schimbări majore. Pe de o parte exista experienţa democraţiei ameninţate, şi pentru ca aceasta să nu se repete, au fost făcute precizări constituţionale spre a proteja sistemul parlamentar şi stabilitatea sa, fapt vizibil mai ales în Republica Federală Germania, a cărei constituţie elaborată la Bonn în 1949 trebuie citită într-o mare măsură ca o contrareplică la constituţia de la Weimar, dar şi în Franţa, unde constituţia celei de-a V-a Republici a stabilizat democraţia de partid franceză. La asta s-a adăugat faptul că migrarea masivă a popoarelor şi schimbările sociale produse în urma celui de-al doilea război mondial au zguduit ordinea socială tradiţională a Europei, ceea ce a fost în folosul pragmatizării şi dezideologizării politicii şi a accentuat disponibilitatea grupelor de populaţie spre compromisuri democratice. Un avantaj major pentru democraţiile vest-europene l-a reprezentat şi creşterea economică mondială, care s-a întins pe o perioadă de mai bine de 20 de ani şi la care a contribuit în mare măsură şi Europa începînd cu anii '50. Creşterea anuală a

produsului social brut în toate economiile naţionale vest-europene era destul de semnificativă pentru a stimula apariţia unor spaţii libere de distribuţie, dar şi pentru a asigura pacea socială şi a obişnui oamenii cu avantajele democraţiei parlamentare. Pentru prima dată, popoarele Europei de Vest se reuniseră sub semnul democraţiei, cu conştiinţa că a fi democrat înseamnă să te afli de partea învingătorilor.

Decizia S.U.A. de a se implica în continuare, spre deosebire de perioada interbelică, cu dorinţa de a asigura prin planul Marshall şi alianţa NATO securitatea Europei împotriva Uniunii Sovietice, izolînd şi stăvilind colosul, a favorizat şi ea tendinţa europeană de constituire a alianţelor. Încă în timpul războiului, mişcările de rezistenţă au înţeles că există posibilitatea unei solidarităţi în spiritul tradiţiei europene umaniste şi creştine, care să se opună oprimării naţional-socialiste. Carl Goerdeler (1884-1944) declara în planul său de pace din toamna anului 1943: „De aceea ni se pare că unificarea popoarelor europene într-o confederaţie este obligatorie. Scopul ei trebuie să fie asigurarea Europei împotriva unui nou război european..."[2]. Iar în iulie 1944 o „declaraţie pe tema conlucrării europene", elaborată de grupări de rezistenţă din mai multe ţări europene, cerea ca în perioada postbelică să se înfiinţeze guvernul, tribunalul şi armata Europei[3].

Rezistenţa opusă de întregul continent dictaturii lui Hitler a constituit deci o sursă a mişcării europene de după al doilea război mondial, o altă sursă fiind Războiul Rece: fără cei doi mari despoţi ai secolului XX, Hitler şi Stalin, nu ar fi fost posibil procesul de unificare europeană, care a generat pentru întîia oară în istoria continentului instituţii transnaţionale durabile. Dacă analizăm evoluţia sentimentului de solidaritate în Europa de la bătălia de la Salamis pînă în prezent, găsim o explicaţie pe cît de simplă, pe atît de apăsătoare: Europa nu s-a aliat niciodată pentru ceva, ci doar împotriva a ceva. Unitatea Europei se face simţită mai ales în defensiva comună împotriva unui pericol comun, imaginar sau real, iar dacă primejdia dispare, dispare şi unitatea. Cînd arabii au invadat Gallia şi apoi au fost învinşi la

Tours şi Poitiers, cînd mongolii s-au năpustit asupra Ungariei şi Sileziei, cînd turcii au ajuns la porţile Vienei, de fiecare dată a fost invocată unitatea Europei la fel ca în 1900, în momentul revoltei boxerilor chinezi, care părea să îndreptăţească frica terifiantă de „pericolul galben" şi pentru combaterea căruia cu 14 ani înainte de primul război mondial, cînd naţionalismul şi imperialismul înlăturaseră orice perspectivă a unei alianţe pan-europene, a fost organizat un corp expediţionar compus din militari provenind din întreaga Europă.

Ameninţarea unui nou război mondial sau a unui atac al trupelor Pactului de la Varşovia asupra Europei Occidentale a fost aplanată de pactul nuclear între Est şi Vest, însă de la izbucnirea războiului din Coreea în 1950 această temere a fost din nou alimentată, astfel încît a crescut dorinţa vest-europenilor de a face parte dintr-o alianţă militară, iar cu această ocazie europenii au înţeles că alianţele economice, militare şi politice implică o schimbare a politicii izolaţioniste naţionale. Cînd Winston Churchill a cerut în discursul său de la Zürich din 16 decembrie 1946 crearea „Statelor Unite ale Europei", care să ia ca punct de pornire parteneriatul dintre Franţa şi Germania, idee încă şocantă în acel moment, Marea Britanie era exclusă, ceea ce păstra spiritul politicii britanice clasice a unei *balance-of-power*. Astfel se încerca liniştirea Europei zbuciumate printr-un sistem de pacte, pentru ca Anglia să se poată dedica intereselor coloniale ale Maiestăţii Sale britanice. Însă prăbuşirea imperiilor coloniale ale Franţei şi Marii Britanii în anii '50 a arătat clar că epoca eurocentrismului apusese pentru totdeauna, că Europa, rămasă din nou singură, îşi putea menţine poziţia în alianţa cu Statele Unite doar cu condiţia concentrării şi unificării forţelor încă existente. Înfiinţarea în 1951 a „Comunităţii Europene a Cărbunelui şi Oţelului", cunoscută şi sub numele de „Uniunea Montană", prin care producţia de cărbune şi oţel din Franţa, Germania, Olanda, Belgia şi Luxemburg a fost subordonată unei singure autorităţi comune, a fost primul pas în realizarea unei economii europene, proces la al cărui capăt se află deocamdată „Uniunea Europeană"

din zilele noastre, cu puternica ei superstructură alcătuită din consilii, comisii, directorate şi birocraţi. Pentru observatorul contemporan, lumea *Gründerzeit*-ului s-a estompat aproape complet în depărtare, iar patosul plin de speranţă care a însoţit primii paşi ai unificării europene nu ne surprinde mai puţin decît dorinţa firească a tuturor celor implicaţi de a renunţa în acest scop la autonomia naţională.

Oare statul naţional nu devenise în aceste condiţii anacronic? În anii '40 şi mai ales '50, în opinia publică europeană s-au manifestat forţe foarte puternice care acţionau în direcţia europenizării. Această perioadă a fost deceniul partidelor creştin-democrate, o noutate în istoria partidelor europene, care, în ciuda orientării lor creştin-confesionale, au fost partide populare de amploare, în căutare de coaliţii, chemînd la o conciliere a muncii şi capitalului. Marii lor întemeietori, Alcide de Gasperi (1881-1954) în Italia, Robert Schuman (1886-1963) în Franţa, Konrad Adenauer (1876-1967) în Germania, Paul-Henri Spaak (1899-1972) în Belgia, au susţinut în unanimitate unitatea Europei ca bastion al Occidentului creştin împotriva bolşevismului, fapt ce nu trebuie privit doar ca oportunism politic şi economic, ci şi ca o idee comună bazată pe o solidă tradiţie comună a istoriei şi filosofiei europene. Din această perspectivă, istoria statului naţional european ajunsese la sfîrşit.

Însă în Germania se năşteau acum iluzii. Visul unui stat naţional german promisese în secolul al XIX-lea un viitor măreţ pentru naţiunea germană, dar realitatea fusese întunecată de înfrîngeri, prăbuşiri şi crime. Speranţele naţionale într-un imperiu al tuturor germanilor se concretizaseră în coşmarul „Marelui Reich German" al lui Adolf Hitler, drumul spre unitatea poporului german se împotmolise în opresiune, persecuţie şi crimele săvîrşite împotriva minorităţilor şi outsiderilor: realizările nemaipomenite şi nemaivăzute ale naţiunii germane au fost Auschwitz şi Treblinka, iar consecinţa – năruirea statului naţional german.

Istoricul elveţian Jacob Burckhardt ironizase odinioară „nota triumfală" a istoriografiei germane; o dată cu dispariţia acesteia

s-a dizolvat însă şi identitatea germană. Orientarea spre Europa a reprezentat, aşadar, pentru mulţi germani o tentativă de a scăpa de propriul trecut naţional; dar a declara „sfîrşitul statului naţional" are ceva din povestea vulpii care nu poate ajunge la struguri. Mîndria apartenenţei la o naţiune, forţa propulsoare a naţionalismului maselor în anii anteriori războiului, s-a aplatizat în a doua jumătate a secolului nu numai în Germania, ci şi în celelalte ţări vest-europene, chiar dacă în proporţii diferite, definitorii pentru fiecare ţară. La întrebarea adresată de un institut demoscopic adulţilor peste 18 ani din ţările Uniunii Europene şi S.U.A., dacă sînt mîndri de naţiunea lor, au răspuns în 1981 cu „da, foarte":

Republica Federală Germania	21%
Danemarca	30%
Marea Britanie	55%
Irlanda	66%
Olanda	19%
Belgia	27%
Franţa	33%
Spania	49%
Italia	41%
U.E. – Uniunea Europeană în ansamblu	38%
S.U.A.	79%

(Sursă: Institutul demoscopic Allensbach, studiu evaluativ internaţional 1981/1982)

Procentajul scăzut din Germania se remarcă imediat, însă nu se deosebeşte radical de datele oferite de locuitorii celorlalte ţări vest-europene continentale şi, în plus, media valorică din Uniunea Europeană este de asemenea foarte scăzută, în comparaţie cu rezultatele obţinute în S.U.A. Bineînţeles că această statistică este valabilă doar pentru o anumită perioadă, însă multe indicii ne arată că mişcarea de integrare vest-europeană nu s-a rezumat la un proces politic şi birocratic la nivel înalt, ci a însemnat totodată

o integrare a populaţiilor ţărilor implicate. Dincolo de culturile şi particularităţile naţionale, care rezervă fiecărei istorii naţionale o cale proprie, societăţile vest- şi central-europene au devenit în a doua parte a secolului XX tot mai asemănătoare. Industrializarea continentului s-a extins şi în zonele sale periferice iar structura profesiilor a fost adusă în majoritatea ţărilor din Europa la aceeaşi formă, în industrie, dar şi în sectorul prestărilor de servicii, un domeniu în continuă ascensiune. Diferenţele anterioare dintre Nord şi Sud şi într-o anumită măsură dintre săraci şi bogaţi s-au echilibrat şi ele treptat. Urbanizarea Europei de Vest şi Centrale a dus la naşterea unei culturi urbane, în care similitudinile prevalează din ce în ce mai mult asupra diferenţelor. Nu în ultimul rînd, dezvoltarea statului social, diferită de la caz la caz, însă definitorie pentru întreaga Europă, a contribuit la o uniformizare a condiţiilor de viaţă mult mai pregnantă în Europa decît în Statele Unite sau Japonia. Difuzarea masivă a ştirilor, circulaţia valorilor culturale şi industria turismului au contribuit de asemenea la reducerea eterogenităţii naţiunilor europene.

Toţi oamenii de ştiinţă care participă la congrese internaţionale şi se confruntă cu dificultăţile rezultate în urma ciocnirii tradiţiilor culturale şi ştiinţifice diferite, ca să nu mai vorbim de problema comunicării, cunosc faptul că încă mai predomină totuşi puternice particularităţi naţionale. Nici societatea unei comunicări unitare nu pare a se fi realizat încă, aşa cum o demonstrează exemplul postului de televiziune anglofon din Geneva, *European Business Channel*, care a început în 1990 să transmită prin satelit un program de ştiri adresat elitei economice din Europa, dar a fost nevoit un an mai tîziu să îşi încheie activitatea – se dovedise că, în ceea ce priveşte ştirile, aşteptările managerilor din Europa sînt încă predominant naţionale: în fiecare ţară din Europa se aşteaptă alte noutăţi regionale, naţionale şi internaţionale şi aparent doar posturile naţionale de televiziune pot satisface aceste aşteptări. Deci societăţile europene – deocamdată, în primul rînd vest-europene – se apropie din ce în ce mai mult în domeniile esenţiale ale vieţii. Dar creşterea economică şi socială comună a Europei nu

este întotdeauna evidentă; înainte de toate ea se loveşte de rezistenţa particularităţilor culturale, la care contribuie, desigur, şi diversitatea lingvistică a continentului, în ciuda triumfului limbii engleze.

În linii mari, vest-europenii s-au instalat foarte comod în partea lor de continent şi au favorizat pas cu pas integrarea economic-politică: Comunitatea Economică Europeană, iniţial o uniune cu şase state membre – Franţa, Italia, Republica Federală Germania, Olanda, Belgia, Luxemburg –, şi-a deschis ulterior porţile şi pentru Marea Britanie, Irlanda, Danemarca, Spania, Portugalia şi Grecia. La orizont se zărea o formaţiune politică ambiguă, „Statele Unite ale Europei", idee defensivă, născută din teama de comunism şi adaptabilitatea la supremaţia vestică. Faptul că unitatea Europei vestice se baza pe premise total diferite faţă de cea realizată de S.U.A. cu două sute de ani înainte nu era decît rareori remarcat; tocmai din acest motiv, perspectiva realistă a „Europei patriilor" a lui de Gaulle nu s-a bucurat de prea multă aprobare în afara Franţei.

Unificarea părţii libere a continentului părea extrem de aproape. Una dintre cele mai mari dezamăgiri de după război a fost persistenţa de neclintit a principiului statului naţional, în ciuda succeselor remarcabile în integrarea economică şi politică. Iar aceasta cu atît mai mult cu cît astăzi sîntem martorii unei reveniri a Europei, o dată cu care revin şi aspecte care, la fel ca vechea Europă, păreau destinate pieirii. Va trebui să studiem îndelung trecutul pentru a găsi un moment în care situaţia Europei să fi fost la fel de incertă şi viitorul continentului la fel de deschis ca în momentul de faţă. Aproape peste noapte europenii s-au trezit într-o lume schimbată dramatic, din care au dispărut orientările clare, vechi de decenii. Cortina de Fier, la care s-a raportat politica europeană vreme de o jumătate de secol, căzuse, spiritul de la Ialta se pierduse de asemenea, iar în urma lor a rămas o multitudine de individualităţi naţionale, regionale, economice, sociale, care se dezmeticesc cu greu din încapsularea conceptuală comodă din perioada Războiului Rece şi care acum trebuie să înveţe să se descurce în noua realitate şi să se înţeleagă într-un nou mod, rezonabil.

Abia dispăruse presiunea armatei sovietice, că Bielorusia avea deja revendicări teritoriale faţă de Lituania, mica Republică Moldova era sfîşiată de lupte între naţionalităţi, în Transilvania s-a ajuns la lupte sîngeroase între unguri şi români şi statul multinaţional Iugoslavia se dizolva în luptele dintre sîrbi, croaţi, bosnieci, sloveni şi albanezi. În 1991, Vaclav Havel anticipa deja că „tragedia iugoslavă din Europa postcomunistă se poate repeta oriunde". După decenii de subestimare fatală a naţiunii şi a conştiinţei naţionale, viteza ameţitoare cu care au luat amploare mişcările naţionale şi particulariste a fost resimţită de vest-europeni ca un şoc cultural. Pînă şi una dintre cele mai vehiculate păreri occidentale nu mai părea justificată: vest-europenii presupuseseră că nevoia stringentă de capital şi investiţii vestice va exercita asupra statelor est-europene o presiune destul de eficientă pentru a atenua ambiţiile naţionaliste şi a le permite o apropiere paşnică de modelul oferit de democraţiile vestice. Materialiştii occidentali prosperi au fost nevoiţi să recunoască forţa sentimentelor naţionale care nu ţine cont de interesele economice. Acest fapt este vizibil în cazul investiţiilor industriale germane în Republica Cehă sau în Polonia, care nu au fost primite neapărat cu braţele deschise. Într-adevăr, prezenţa economică germană destul de pregnantă în aceste două state a stimulat argumente naţionaliste cu efect negativ asupra dezvoltării economiei de piaţă sau reformelor politice liberale. În Polonia şi Republica Cehă au existat temeri puternice şi îndreptăţite, ţinînd cont de istoria recentă, că Germania s-ar putea folosi de puterea ei economică pentru a îngrădi pe viitor interesele naţionale ale acestor state. Argumentul acesta este exploatat mai ales de urmaşii fostului partid comunist ca mijloc eficient de combatere a schimbării democratice şi liberale, aşa cum au dovedit toate scrutinele.

Profeţia lui Francis Fukuyama citată în introducere, despre „sfîrşitul istoriei" şi victoria democraţiei vestice asupra „unui naţionalism european ştirb şi lipsit de importanţă", cum îl numeşte el, este totuşi pripită. Şi în Europa Occidentală se nasc ambiţii naţionale şi regionale, care încetinesc procesul de integrare

europeană – ultima oară am asistat la acest fenomen cu ocazia tratatului de la Maastricht, cînd au existat reacţii din partea danezilor, englezilor şi francezilor. Cum ar putea Comunitatea Europeană să elaboreze un concept politic comun faţă de Europa de Est, dacă fostele state centralizate vestice se confruntă la rîndul lor cu revendicări de independenţă sau autonomie din partea minorităţilor lor naţionale? În mare măsură, lipsa unui răspuns din partea Europei la criza iugoslavă a fost cauzată tot de problemele interne existente în Marea Britanie, Franţa, Spania şi Italia: Irlanda, Corsica, Catalonia sau Tirolul de Sud.

Totodată, legăturile politice strînse din Europa de Vest devin laxe. În faţa noii unităţi germane şi intereselor naţionale diferite în ceea ce priveşte asigurarea securităţii, se ivesc din hăurile istoriei continentului nostru constelaţii posibile, pe care le credeam de mult depăşite istoric. Pe fundalul războiului din Golf, premierul polonez invocă la Paris vechea prietenie dintre Polonia şi Franţa, în planurile *Foreign Office*-ului londonez *l'entente cordiale* franco-britanică îşi celebrează renaşterea fantomatică iar himera unei refaceri a coaliţiei ruso-germane înspăimîntă cititorii foiletoanelor vest-europene. Ecoul pe care l-a avut în rîndurile opiniei publice conferinţa de la Maastricht din 1991, soldată din păcate cu eşecul unei componente democratice, a demonstrat că nu doar interesele individuale ale statelor occidentale implicate, ci şi tradiţiile şi instinctele sînt destul de puternic ancorate în societate pentru a frîna pe termen lung procesul de integrare europeană. Să ne gîndim doar la strigătul de revoltă al publicului german, atunci cînd s-a răspîndit vestea că viitoarea monedă europeană nu va fi o „marcă" germană, ci un foarte franţuzesc „ecu". Nici o altă decizie nu a influenţat atît de marcant atitudinea germanilor referitor la unificarea Europei ca aceasta; adeziunea populaţiei germane faţă de realizarea unităţii politice a Europei a scăzut de la 72% înainte de Maastricht la 42% după, şi la fel au stat lucrurile şi în celelalte state membre ale U.E.

O generaţie care nu a simţit pe propria piele ce a însemnat nici dictatura stalinistă, nici cea naţional-socialistă, care între timp nu

se mai simte deloc ameninţată, tinde să vadă Europa reală mai degrabă ca pe o povară, un vălmăşag de instituţii birocratice, a căror activitate este adesea greu de înţeles, un continent cu munţi de unt şi lacuri de lapte, cîmpul conflictelor sîngeroase dintre crescătorii de porci olandezi şi cei francezi, însă fără coerenţă internă, lipsită de solidaritate spirituală, fără să se întemeieze pe o adevărată necesitate sau legitimitate. În loc de asta, perspectiva statelor naţionale pare să deplaseze din nou atenţia de la comunitatea statelor europene; chiar şi în chestiunile care ţin de interesele comune fundamentale, menţinerea păcii sau protecţia mediului înconjurător, concepţiile şi comportamentul diferă nu numai de la guvern la guvern, ci şi de la popor la popor.

Dincolo de orice îndoială, otrava naţionalismului maselor, care aproape a provocat o dată declinul Europei, încă mai acţionează. Dar ar fi greşit să privim acest ferment doar prin prisma potenţialului său distructiv. Fără puterea mobilizatoare şi unificatoare a naţionalismului, eliberarea ţărilor est-europene de sub dictaturile comuniste nu ar fi fost cu putinţă. Autodeterminarea naţională şi trecerea de la ideologia leninistă a luptei de clasă la consensul naţional reprezintă singurul liant care uneşte numeroasele grupări şi interese din aceste ţări. Într-o epocă în care formele tradiţionale religioase ale credinţei şi-au pierdut efectul, ideea naţională conferă omului o nouă credinţă şi noi ţeluri satisfăcătoare, credibile şi utile, în lupta împotriva stăpînirilor străine şi despotice.

Nu împărţirea pe naţiuni ameninţă Europa, ci dorinţa naţionalităţilor foarte mici de a-şi întemeia propriile state naţionale bazate pe o unitate himerică şi irealizabilă a naţiunii, limbii şi teritoriului statal. Imposibilitatea realizării acestui proiect în mica Europă este acutizată de moştenirea ideii naţionale romantice a lui Herder sau Fichte, care spune că naţiunea nu se bazează pe instituţii sau constituţii, suveranitatea poporului şi drepturile omului, ci pe istorie, limbă, cultură şi sîngele comun, care curge prin arterele unui popor din vremuri străvechi şi îi garantează unitatea peste milenii. Această concepţie a naţiunii care în Europa Centrală şi

de Est a fost şi este încă mai puternică decît forţa unificatoare a convingerilor liberale şi democratice transformă naţionalismul într-o ameninţare pentru întregul continent. Istoria germană a secolului al XIX-lea şi a primei jumătăţi a secolului XX, dominată de ideea unităţii mistice de sînge a poporului, care implica unitatea tuturor germanilor într-un stat, a sfîrşit tocmai de aceea în 1945 prin prăbuşirea cumplită a primului stat naţional german. Cît de multă dreptate avusese Ernest Renan, care în 1871, după anexarea pe considerente naţionale şi istorice a Alsaciei şi Lorenei la Imperiul german, îi scria unui prieten german: „În locul măsurii politicii liberale aţi adus în lume o astfel de politică etnografică şi arheologică. Aceasta vă va deveni fatală [...] Ce veţi spune cînd într-o bună zi vor veni slavii şi vor reclama Prusia, Pomerania, Silezia, Berlinul, căci numele lor sînt slave, cînd ei vor săvîrşi pe malul Oderului ce săvîrşiţi voi acum pe malul Moselei, cînd cu ajutorul hărţii vor indica sate populate odată de triburi slave? [...] Germania a urcat pe un cal obraznic şi semeţ, care o va purta unde nu-şi doreşte"[4].

Profeţia lui Ernest Renan s-a împlinit cu o precizie înspăimîntătoare, însă se pare că Europa nu a învăţat nimic din lecţia primită în 1945. Războaiele şi conflictele din Europa de Est sînt motivate tot istoric şi etnic, fie că e vorba de oprimarea populaţiei albaneze din Kosovo, unde se pare că lupta de pe Cîmpia Mierlei din 1389 a întemeiat dreptul veşnic al sîrbilor, sau de blocada impusă de Grecia Macedoniei, pentru că Grecia are pretenţii absolute asupra moştenirii imperiului macedonean al lui Filip al II-lea şi Alexandru cel Mare – în cazul acesta, pînă şi continuitatea culturală dintre vechea Eladă şi statul grec modern este discutabilă. Principiul distructiv al etnocraţiei, primatul legăturilor de sînge în definirea unităţii unui popor ameninţă democraţia în continuare şi Europa poate trece din nou prin lupte cumplite de afirmare, fapt dovedit de genocidul înfiorător din Iugoslavia fărîmiţată. Europa nu trebuie să depăşească ideea de naţiune, ci ficţiunea unităţii obiective şi inevitabile dintre popor, naţiune, istorie, limbă şi stat. Avînd în vedere imposibilitatea de a realiza

această unitate în îngustimea continentului fără a declanşa războaie, genociduri şi „purificări etnice" sau fără a impune dominaţii, această ficţiune a dus mereu la nevroza maselor, naţionalismul integral, la credinţa că naţiunea trebuie să reprezinte cea mai înaltă valoare a unei colectivităţi şi că aceasta trebuie să se manifeste în statul naţional unitar etnic.

Realitatea din Europa de Vest vine să confirme că statul naţional a fost depăşit în anumite privinţe. Între timp, instituţiile statale s-au dovedit insuficiente în ceea ce priveşte necesitatea creării unor spaţii economice largi, chestiunile de securitate şi combatere a crimei, organizarea reţelelor de comunicaţie şi a infrastructurii şi chiar în problemele ecologice. Statul naţional, inevitabil în secolul trecut ca leagăn al societăţii industriale născînde şi mecanism de rezolvare a conflictelor şi care, în plus, a constituit singurul cadru pentru instituţiile democratice şi constituţii, nu mai reuşeşte azi să satisfacă nevoile oamenilor; alte structuri mai largi vor trebui să i se asocieze.

Oare ce rost mai au graniţele în Europa dacă legislaţiile şi sistemele economice devin oricum tot mai asemănătoare? Ce semnificaţie mai are graniţa dintre Germania şi Polonia dacă în ambele ţări există condiţii identice de trai şi muncă? Ceea ce funcţionează deja pentru alemanii din Elveţia, Alsacia şi Baden, de asemenea pentru locuitorii danezi şi germani ai landului Schleswig, poate deveni realitate şi pentru silezienii germani şi polonezi, locuitorii austrieci şi sloveni ai landului Kärnten, macedonenii greci şi iugoslavi sau bascii spanioli şi francezi: unitatea culturală şi economică a unei regiuni poate anula importanţa graniţelor politice ale statelor. Deşi statul naţional şi-a pierdut din importanţă, el nu este încă superfluu, căci multe dintre instituţiile sale juridice şi politice, de la constituţie şi legislaţie pînă la organizaţiile administrative, nu sînt deocamdată înlocuibile. Pentru moment, doar cadrul statului naţional poate asigura protecţia instituţiilor democratice şi liberale.

De asemenea, nici naţiunea nu este încă o chestiune depăşită. Cei convinşi de semnificaţia Europei în anii '40 şi '50 considerau

că naţiunea ar fi exclusiv creaţia unei ideologii învechite şi poate fi înlăturată după voie, însă această concepţie s-a lovit de realitatea structurilor politice, dar şi mai mult a celor spirituale existente în Europa: naţiunile europene, formaţiuni încă utopice la început de secol XIX, se dovedesc în prezent entităţi culturale şi spirituale vii, mai mult chiar, expresie a acelei diversităţi fără de care continentul şi-ar pierde esenţa. Robert Schuman, născut în Lorena, iniţiator al Uniunii Montane şi precursor al integrării europene, a remarcat deja în anii '50 mult mai clar decît contemporanii săi că Europa nu îşi poate uita atît de uşor istoria: „Graniţele politice au fost rezultatul unei evoluţii istorice şi etnice impresionante, al aspiraţiei de secole spre unitate naţională şi cu siguranţă nu i-ar fi trecut nimănui prin minte să le dizolve. Înainte ele erau modificate prin cuceriri sîngeroase sau căsătorii aranjate. Azi este suficient să le anulezi. Graniţele noastre europene ar trebui să îngrădească din ce în ce mai puţin schimbul de idei, experienţă şi bunuri. Deasupra naţionalismelor învechite va trebui pe viitor să stea sentimentul solidarităţii naţiunilor. Meritul naţionalismului a fost întemeierea unei tradiţii şi a unei structuri interne solide în cadrul statului. Pe această fundaţie veche va trebui ridicată o nouă construcţie. Suprastatul va fi aşezat pe fundamentul naţional. Astfel trecutul glorios nu va fi negat, dar energiile naţionale vor renaşte prin folosirea lor comună în slujba solidarităţii suprastatale"[5]. Dacă există o morală care rezultă din numeroasele eşecuri suferite în cursul integrării europene, atunci ea se referă cu siguranţă la faptul că unitatea europeană se poate realiza doar cu şi nu împotriva naţiunilor şi particularităţilor lor legitime, la fel cum şi naţiunea începe la rîndul ei să înveţe că nu este nicidecum „una şi indivizibilă", ci alcătuită dintr-un mare număr de unităţi etnice, lingvistice şi regionale.

Unitatea durabilă a diversităţii europene nu se poate realiza printr-un stat centralist unitar, înzestrat cu toate atribuţiile puterii moderne, cum pare să se fi prefigurat deja în actuala comisie de la Bruxelles cu vastele ei competenţe politico-economice. O structură europeană poate fi considerată valabilă pe termen lung

dacă ia în calcul naţiunile, istoria lor îndelungată, limba naţională şi statele care le corespund. În plus, regiunile şi ţările, născute în majoritatea lor din tradiţii de secole şi devenite patrii, sînt foarte aproape de sufletul oamenilor. La fel şi comunităţile în care se desfăşoară previzibil viaţa de zi cu zi şi se iau deciziile cotidiene.

Toate acestea vor putea fi cuprinse într-un întreg atunci cînd viitoarea Europă va fi construită în spiritul subsidiarităţii, ca o formaţiune relativ flexibilă alcătuită din state, dispusă pe mai multe niveluri politice, în cadrul căreia se va transmite la nivelul superior ce nu a putut fi rezolvat la cel inferior.

Într-o anumită privinţă, europenii de azi se află într-o situaţie similară cu a celor de la începutul secolului al XIX-lea. Asupra lor se abat din nou o sumedenie de transformări economice şi tehnologice fără precedent care îi obligă la aderare. Totuşi, altfel decît în cazul statelor naţionale abia constituite sau în curs de constituire în secolul al XIX-lea, azi avem de-a face doar cu guverne care, cu mai multă sau mai puţină hotărîre, operează schimbări radicale în economie, politică şi administraţie, în timp ce populaţia Europei manifestă un entuziasm mult scăzut pentru cauza unui continent unit sub auspiciile libertăţii şi autodeterminării. Dacă vom compara participarea la alegerile pentru Parlamentul european cu cifrele de la alegerile parlamentare naţionale, vom înţelege că, în mod evident, în momentul de faţă argumentele *pentru* Europa ţin de raţiune, iar argumentele *împotriva* Europei de suflet.

Obstacolul principal în calea unui sentiment puternic de identitate europeană sînt înşişi europenii. Din cauză că oamenii îşi interpretează mereu comunitatea prin trecutul comun, ei se recunosc în primul rînd în istoriile lor naţionale; „o naţiune", spune sociologul francez Edgar Morin, „este susţinută de o memorie colectivă, norme şi reguli comune. Solidaritatea unei naţiuni se hrăneşte dintr-un trecut îndelungat, bogat în experienţe şi încercări, suferinţe şi bucurii, înfrîngeri, victorii şi glorie, transmise cu fiecare generaţie mai departe fiecărui individ mai întîi în casa părintească, apoi la şcoală şi resimţite de acesta ca fiindu-i proprii..."[6].

În memoria istorică a europenilor, în prim-plan apare în continuare identitatea naţională, căci, aşa cum uneori nu zărim pădurea din cauza copacilor, europenii nu-şi percep continentul din cauza naţiunilor. Vom învăţa să gîndim şi să acceptăm Europa pentru ca ea să devină realitate. De veacuri, noi, europenii, ne-am obişnuit cu vechile noastre state şi naţiuni; ele vor mai exista multă vreme şi va mai fi nevoie de ele. Însă se vor schimba din nou, aşa cum s-au schimbat şi în trecut şi poate, treptat, vor păli şi vor dispărea în final pentru a ceda locul naţiunii Europa, a cărei formă azi doar o intuim.

Note

Capitolul I

Statele

1. G.W.F. Hegel, *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, ed. F. Brunstädt, Stuttgart, 1961, p. 497.
2. Luis Diez del Corral, *Der Raub der Europa. Eine historische Deutung unserer Zeit*, München, 1959, p. 247.
3. Leopold v. Ranke, „Das politische Gespräch", în *Sämmtliche Werke*, vol. XLIX/L, Leipzig, 1887, p. 329.
4. Jacob Burckhardt, *Die Kultur der Renaissance in Italien*, ed. Horst Günther, Frankfurt/M., 1989, p. 13.
5. *Monumenta Germaniae Historica Epp. pont.* I, 357 s (5.7.1231), traducerea în lb. germană preluată din Ernst Kantorowicz, *Kaiser Friedrich der Zweite*, Berlin, ediţia a IV-a, 1936, pp. 238 ss.
6. *Recueil des actes de Philippe Auguste*, I, 4/6, *apud* Hans Hattenhauer, *Europäische Rechtsgeschichte*, Heidelberg, 1992, p. 310.
7. William Ockham, *Traktat gegen Benedikt V.* ; *Dialogus III*, trac. II, 1/4, 2/17, *apud Geschichte in Quellen*, ed. W. Lautemann, M. Schlenke, vol. II, „Mittelalter", red. W. Lautemann, München, ediţia a II-a, 1978, pp. 795 ss.
8. *Apud* Hans K. Schulze, *Hegemoniales Kaisertum. Ottonen und Salier*, Berlin, 1991, p. 92.
9. Johan Huizinga, *Herbst des Mittelalters*, ed. Kurt Köster, Stuttgart, ediţia a VIII-a, 1961, p. 33 [ediţia românească : Johan Huizinga, *Amurgul Evului Mediu*, trad. de H.R. Radian, Humanitas, Bucureşti, ediţia a III-a, 2002, pp. 34-35].
10. Niccolò Machiavelli, *Der Fürst*, ed. Hans Freyer, Stuttgart, 1961, cap. 25, pp. 134 ss. [ediţia românească : Niccolò Machiavelli, *Principele*, trad. Nina Façon, Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1960, p. 89].
11. *Ibidem*, p.135 [ed. rom., p. 90].

12. Niccolò Machiavelli, *Betrachtungen über die ersten zehn Bücher des Titus Livius*, trad de. J. Ziegler, Karlsruhe, 1832, cartea I, cap. 3, p. 17.
13. Machiavelli, *Fürst*, cap. 18, p. 106 [ed. rom., p. 66].
14. Francesco Guicciardini, *Opere*, ed. îngrijită de Roberto Palmarocchi, vol. II, Milano, 1941, p. 667.
15. Francesco Guicciardini, *Dialogo e Discorsi del Reggimento di Firenze*, Bari, 1932, p. 163.
16. Machiavelli, *Fürst*, cap. 9, p. 72 [ed. rom., p. 40].
17. *Apud* Fernand Braudel, *Das Mittelmeer und die mediterrane Welt in der Epoche Philipps II.*, vol. II, Frankfurt, 1990, pp. 28, 37.
18. *Apud* Hellmut Diwald, *Anspruch auf Mündigkeit* (= Propyläen Geschichte Europas I), Berlin, 1975, p. 272.
19. Antonio de Nebrija, *Gramática de la lengua castellana*, ediţie îngrijită de J. González-Llubera, Madrid, 1926, pp. 3-9, *apud* Horst Rabe, „Die iberischen Staaten im 16. und 17. Jahrhundert", în Theodor Schieder (ed.), *Handbuch der europäischen Geschichte*, vol. III, Stuttgart, 1979, p. 587.
20. Rom. 13,1.
21. Cardinalul de Retz, *Mémoires*, ediţie îngrijită de Maurice Allem (= Bibliothèque de la Pléiade 53), Paris, 1956, pp. 63 ss.
22. *Ibidem*, p. 65.
23. Jean Bodin, *Les six Livres de la République avec l'apologie de R. Herpin*, facsimilul ediţiei Paris, 1583, Aalen, 1962, p. 1.
24. *Ibidem*, p. 122.
25. Paul Hazard, *Die Krise des europäischen Geistes. La Crise de la Conscience Européenne 1680-1715*, Hamburg, 1939, p. 85.
26. Ludovic al XIV-lea, *Memoiren*, trad. de Leopold Steinfeld, Basel, 1931, anul 1662, partea a doua, p. 138.
27. Pierre Goubert, *Ludwig XIV und zwanzig Millionen Franzosen*, Berlin, 1973, pp. 286 ss.
28. *Apud* Friedrich Foerster, *Friedrich Wilhelm I., König von Preußen*, vol. I, Potsdam, 1834, p. 35. În traducere liberă textul sună cam aşa: „Ţara întreagă va cădea în ruină? Nu cred o iotă, cred însă că dreptul de veto al iuncherilor va fi ruinat. Voi întări suveranitatea princiară ca o stîncă de bronz". *Nie pozwalam* (= mă împotrivesc) era expresia cu care se exercita în dieta poloneză dreptul de liberum veto.
29. Instrucţiunile lui Frederic Wilhelm I pentru succesorul lui, ianuarie 1722, în *Acta Borussica: Behördenorganisation*, red. G. Schmoller *et al.*, III, Berlin 1893, nr. 249, p. 450.

30. Ivo Schöffer, „Die Republik der Vereinigten Niederlande von 1648 bis 1795", în Theodor Schieder (ed.), *Handbuch der europäischen Geschichte*, vol. IV, Stuttgart, 1968, p. 654.
31. Max Weber, „Politik als Beruf", în *Gesammelte politische Schriften*, ed. Johannes Winckelmann, ediţia a II-a adăugită, Tübingen, 1958, p. 494.
32. Michael Roberts, *The Military Revolution, 1560-1660*, Belfast, 1956; G. N. Clark, *War and Society in the Seventeenth Century*, Cambridge, 1958; Geoffrey Parker, *The Military Revolution*, Cambridge, 1988.
33. Otto Hintze, „Wesen und Wandlung des modernen Staats", în *Staat und Verfassung*, ed. Gerhard Oestreich, Göttingen, ediţia a III-a adăugită, 1970, p. 479.
34. *Apud* Friedrich Brie, *Imperialistische Strömungen in der englischen Literatur*, Halle, 1928, p. 56.
35. Charles Montesquieu, *Vom Geist der Gesetze*, într-o traducere nouă prefaţată şi coordonată de Ernst Forsthoff, Tübingen, 1951, cartea a XI-a, cap. 3.
36. Johann Wilhelm von Archenholtz, *England und Italien*, vol. I, Leipzig, 1785, p. 16.
37. Frederic cel Mare, „Regierungsformen und Herrscherpflichten" (1777), în *Ausgewählte Werke Friedrichs des Großen in deutscher Übersetzung*, ed. Gustav Berthold Volz, vol. II/2, Berlin, 1918, p. 26.
38. Max Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriß der verstehenden Soziologie*, ed. Johannes Winckelmann, Tübingen, ediţia a V-a, 1976, cap. III/5, pp. 128 ss.
39. Carl Gottlieb Svarez, *Vorträge über Recht und Staat*, ed. H. Conrad, G. Kleinheyer, Köln, 1960, pp. 635 ss.
40. *Ibidem*, p. 586.
41. Jean-Jacques Rousseau, prefaţa la *Narcisse*, în *Œuvres complètes*, Ed. Hachette, vol. V, Paris, 1905, p. 106.
42. *Apud Geschichte in Quellen*, ed. Wolfgang Lautemann, Manfred Schlenke, „Amerikanische und Französische Revolution", red. Wolfgang Lautemann, München, 1981, p. 90.
43. Jean-Jacques Rousseau, *Der Gesellschaftsvertrag* [Contractul social], cartea a 2-a, cap. 6, în Walter Schätzel (ed.), *Der Staat* (= Sammlung Dieterich 80), Wiesbaden, f.a., p. 208.
44. Karl Frhr. vom Stein zum Altenstein, „Über die Leitung des preußischen Staats. Memoriu din 11.9.1807", în Georg Winter, *Die Reorganisation des preußischen Staates unter Stein und Hardenberg*, partea I, vol. I, Leipzig, 1931, pp. 369, 462.

45. *Apud* Reinhardt Koselleck, *Preußen zwischen Reform und Revolution. Allgemeines Landrecht, Verwaltung und soziale Bewegung von 1791 bis 1848*, Stuttgart, 1967, p. 160.
46. J.-J. Rousseau, *Gesellschaftsvertrag* [Contractul social], cartea 1, cap. 1, p. 203.

Capitolul II

Naţiunile

1. Hanno Kesting, *Der Befreier Arminius im Lichte der geschichtlichen Quellen und der wissenschaftlichen Forschung*, Detmold, ediţia a XX-a, 1991, pp. 3, 128.
2. „Le 17 Septembre 1985, au Mont Beauvray François Mitterand, président de la Republique, a proclamé site national Bibracte, haut lieu de l'histoire de France. Ici s'est faite l'union des chefs Gaulois autour de Vercingetorix."
3. Ernest Renan, „Was ist eine Nation?", în Michael Jeismann, Henning Ritter (ed.), *Grenzfälle. Über alten und neuen Nationalismus*, pp. 290-311, citatul pp. 308 ss.
4. Vezi şi Emile Durkheim, *Les règles de la méthode sociologique*, Paris, ediţia a XI-a, 1950; Theodor Geiger, „Die Gruppe und die Kategorien Gemeinschaft und Gesellschaft", în *Arch. f. Soz. wiss. u. Soz. pol.* (58) 1927, pp. 143-173; Peter R. Hofstätter, *Gruppendynamik*, Hamburg, 1957; René König, „Gruppe", în *Soziologie*, ed. R. König, Frankfurt/M., 1964, pp. 104-112; Kurt Lewin, *Resolving Social Conflicts*, New York, 1948; H.W. Riecken, G.C. Homans, „Psychological Aspects of Social Structure", în *Handbook of Social Psychology*, vol. II, Cambridge (Mass.), 1974, pp. 156-312; M. Sherif, C.W. Sherif, *Groups in Harmony and in Tension*, New York, 1953.
5. Karl Ferdinand Werner, „Volk, Nation, Nationalismus, Masse: Mittelalter", în Otto Brunner *et al.* (eds.), *Geschichtliche Grundbegriffe*, vol. VII, Stuttgart, 1992, p. 223.
6. Bernard Guenée, „Etat et nation en France au Moyen Âge", în *Rev. Hist.*, 237 (1967), p. 27.
7. Philippe de Commynes, *Memoiren*, într-o traducere nouă, ed. Fritz Ernst, Stuttgart, 1952, cartea a II-a, cap. 8, p. 72.

8. *Apud* Hagen Schulze, Ina Ulrike Paul (eds.), *Europäische Geschichte. Quellen und Materialien*, München, 1994, p. 1104.
9. William Stubbs (ed.), *Select Charters and Other Illustrations of English Constitutional History from the Earliest Times to the Reign of Edward the First*, ediţia a IX-a revăzută de H.W. Davis, Oxford, 1913, retipărit 1962, p. 480, nr. II.
10. *Ibidem*, p. 460, nr. VIa.
11. *Apud* J.A. Watt, *The Church and the Two Nations in Medieval Ireland*, Cambridge, 1917, pp. 184 ss.
12. Georges Duby, *27 juillet 1214. Le dimanche de Bouvines*, Paris, 1973.
13. Severinus de Mozambano (= Samuel Freiherr v. Pufendorf.), *De statu imperii germanici* (1667), ed. Harry Breßlau, Berlin, 1922, p. 94.
14. Goethe şi Schiller, *Xenien* (1796), ed. E. Schmid, B. Suphan, Weimar, 1893, p. 14.
15. William Shakespeare, *Richard al II-lea*, actul II, scena I, vv. 40-47, 50.
16. *Apud* Kurt-Ulrich Jäschke, „Imperialismus, Nationalismus und Nationenentstehung im mittelalterlichen England", în Jorg Albertz (ed.), *Was ist das mit Volk und Nation ?*, Berlin, 1992, pp. 90 ss.
17. *Apud* Karl J. Holzknecht (ed.), *Sixteenth-Century English Prose*, New York, 1954, p. 478.
18. *Apud ibidem*, p. 412.
19. Cuvîntare ţinută la data de 22.1.1655, în Oliver Cromwell, *Letters and Speeches*, ediţie îngrijită de Thomas Carlyle, vol. III, Londra, 1857.
20. *The Globe Edition of the Works of Edmund Spenser*, ed. R. Morris, Londra, 1929, p. 138.
21. William Blake, „Jerusalem", în *The Complete Poems*, ed. W.H. Stevenson, Londra, ediţia a XXII-a, 1989, p. 492.
22. John Milton, *Milton's Prose*, ed. M.W. Wallace, Oxford, 1925, p. 333, trad. germană *apud* Hans Kohn, *Die Idee des Nationalismus*, Frankfurt, 1962, p. 166.
23. Pellisson et d'Olivet, *Histoire de l'Académie Française*, ed. Ch. L. Livet, vol. I, Paris, 1858, p. 33.
24. Francisco de Quevedo, „España difendida y los tiempos de ahora" (1609), în *Obras completas*, vol. I, Madrid, 1961, p. 521.
25. *Apud* Hartmut Boockmann, *Das Mittelalter*, München, 1988, p. 191.

26. Johannes Lysura, „Aufzeichnung zur Reichsreform" (12./13.5.1454), în *Deutsche Reichstagsakten. Ältere Reihe*, editat de Comisia de Istorie a Academiei Bavareze de Ştiinţe, vol. 19/1, Göttingen, 1969, p. 245.
27. Cancelarul Martin Mayr din Mainz către Enea Silvio Piccolomini, 31.8.1457, citat *apud* Bruno Gebhardt, *Die gravamina der deutschen Nation gegen den römischen Hof*, Breslau, ediţia a II-a, 1895, p. 10.
28. Erasmus von Rotterdam: *Studienausgabe*, vol. II, *Sive laus stultitiae* [Elogiul nebuniei], trad. de Alfred Hartmann, Darmstadt, 1975, p. 102.
29. Jacob Grimm, *Deutsche Grammatik* (1819), ed. Wilhelm Scherer, Berlin, 1870, p. XI.
30. Justus Möser, „Der Autor am Hofe", în *Sämtliche Werke*, partea a II-a, red. Ludwig Schirmeyer, vol. 6, Berlin, 1943, p. 12.
31. Friedrich Gottlieb Klopstocks, *Oden*, ed. Franz Munker, vol. I, Stuttgart, 1889, p. 222.
32. Germaine de Staël, *De l'Allemagne* (1813), Paris, 1862, pp. 24-25; ediţia germană îngrijită de Sigrid Metken, Stuttgart, 1962, p. 68.
33. Carlo Vivanti, *Le campagne del Mantovano nell'età delle riformi*, Milano, 1959, pp. 224 ss.
34. *Quarterly Review*, 1839 (63), p. 22.
35. Hegel către Niethammer, 28.10.1808, în Johannes Hoffmeister (ed.), *Briefe von und zu Hegel*, vol. I (= Georg Friedrich Hegel, *Werke*, vol. XXVII), Hamburg, 1952, p. 253.
36. „Heinrich Heine in Lutetia. Berichte über Politik, Kunst und Volksleben", partea a doua, LVII din 5.5.1843, Paris, în Heinrich Heine, *Werke und Briefe*, VI, Berlin, 1962, pp. 478 ss.
37. Ernst Moritz Arndt către G.A. Reimers, 6.1.1826, în *Briefe*, ed. A. Dühr, II, Darmstadt, 1973, p. 326.
38. Jacob Burckhardt, *Historische Fragmente*. Din opera postumă reunită de Emil Dürr, Stuttgart, 1957, p. 279.
39. Justus Möser, „Der jetzige Hang zu allgemeinen Gesetzen und Verordnungen ist der gemeinen Freiheit gefährlich", în *Patriotische Phantasien. Ausgewahlte Schriften*, ed. Wilfried Zieger, Leipzig, 1986, p. 98.
40. Emmanuel Joseph Sieyès, „Was ist der dritte Stand?" (1789), în *Politische Schriften 1788-1790*, ed. E. Schmidt şi R. Reichardt, Darmstadt, Neuwied, 1975, pp. 122 ss.
41. *Ibidem*, pp. 166 ss.

42. Reprodus în Jacques Godechot (ed.), *Les constitutions de la France depuis 1789*, Paris, 1970, pp. 33-34.
43. Johann Christoph Adelung, *Versuch eines vollständigen grammatisch-kritischen Wörterbuches der hochdeutschen Mundart*, vol. II, Leipzig, 1776, pp. 488 ss.
44. *Apud* Suzanne Citron, *Le mythe national. L'histoire de France en question*, Paris, 1987, p. 272.
45. *Apud* Karin Apostolidis-Kusserow, „Die griechische Nationalbewegung", în Norbert Reiter (ed.), *Nationalbewegungen auf dem Balkan*, Berlin, 1983, p. 116.
46. Dragoslav Stranjakovič, „Načertanije» Ilije Garašanina", în *Glasnik Istoriskog drustva u Novom Sadu IV* (1931), p. 78, *apud* Wolf Dietrich Behschnitt, *Nationalismus bei Serben und Kroaten 1830-1914*, München, 1980, pp. 56 ss.
47. Leopold v. Ranke, „Zur Geschichte Deutschlands und Frankreichs im 19. Jahrhundert", în *Sämtliche Werke*, vol. XLIX/L, ed. Alfred Dove, Leipzig, 1887, p. 78.
48. Friedrich Ludwig Jahn, *Deutsches Volkstum*, Lübeck, 1810, p. 76.
49. Johann Georg Fichte, *Reden an die deutsche Nation*, Berlin, 1808.
50. Heinrich Luden, *Geschichte des Teutschen Volkes*, 12 vol., Gotha, 1825-1829.
51. Christoph Martin Wieland, „Der allgemeine Mangel deutschen Gemeinsinnes". Prefaţa la almanahul lui Schiller, *Historischer Calender für Damen* din anul 1792, Leipzig, 1792, p. 118.
52. Wilhelm von Humboldt, „Über die Behandlung der Angelegenheiten des Deutschen Bundes durch Preußen", 30.9.1816, în *Gesammelte Werke*, XII, pp. 53 ss.
53. Johann Gustav Droysen, *Geschichte der preußischen Politik*, 5 părţi în 14 volume, Leipzig, 1855-1886.
54. Frhr. vom Stein, „Über die deutsche Verfassung", Memoriu din 18.9.1812, în *Briefe und amtliche Schriften*, ed. E. Botzenhart, W. Hubatsch, vol. III, Stuttgart, 1961, pp. 745-751.
55. Wilhelm Giesebrecht, *Geschichte der Deutschen Kaiserzeit*, vol. I, Leipzig, 1855, p. 9.
56. E. de Las Cases, *Mémorial de Sainte-Hélène*, ed. A. Fugier, I, Paris, 1961, p. 609.
57. „Contrôle de Police Militaire du Gouvernement Générale de Prusse à Berlin", în *Geheimes Staatsarchiv Berlin*, IV. HA B, nr. 226.

Note din 17.7.1807, 18.9.1808 ; raport nesemnat pentru Secretariatul de stat, Berlin, 1.5.1809, în *Archives Nationales Paris*, AF^{IV} 1690.

58. Reproducerea sinoptică a originalului spaniol însoţit de mai multe traduceri, printre care şi *Catehismul germanilor* al lui Kleist, poate fi găsită în Rainer Wohlfeil, *Spanien und die deutsche Erhebung 1808-1814*, Wiesbaden, 1965, pp. 309 ss.
59. Notă nesemnată, Berlin, decembrie 1808, în *Archiv des Quai d'Orsay Paris*, C.P. Prusia/242.
60. Gentz către Ompteda, Teplitz, 4.9.1808, în F. v. Ompteda (ed.), *Politischer Nachlaß des hannoverschen Staats- und Cabinets-Ministers Ludwig v. Ompteda aus den Jahren 1804-1813*, vol. I, pp. 397 ss.
61. Heinrich Hahn (= fostul consul-general britanic Lewis de Drusina) către Foreign Office, f. l. (Königsberg), 13.12.1808, în *Public Record Office London*, FO 64/78.
62. *Apud* Helmut Rössler, *Graf Johann Philipp Stadion*, vol. I, Viena/ München, 1966, p. 291.
63. *Apud ibidem*, p. 293.
64. *Apud* Heinrich Hammer, *Oesterreichs Propaganda zum Feldzug 1809*, München, 1935, p. 25.
65. În Helmut Rößler, *Österreichs Kampf um Deutschlands Befreiung*, vol. I, Hamburg, 1940, p. 498.
66. Copie în *Bayerisches Hauptstaatsarchiv München*, MA 2390.
67. Ambasadorul Reinhard către Talleyrand, Kassel, 24.4.1809, în *Archiv des Quai d'Orsay Paris*, C.P. Westfalia/3.
68. Prefectura Überlingen către comisarul curţii von Wechmar la data de 15.6.1809, în *Generallandesarchiv Karlsruhe*, 48/4195 ; von Wechmar către Cabinetts-Ministerium, Donaueschingen, la data de 24.6.1809, în *ibidem* 48/4161 ; von Wechmer către Cabinetts--Ministerium, Donaueschingen, la data de 2.7.1809, în *ibidem*.
69. Linda Colley, *Britons. Forging the Nation 1707-1837*, New Haven/ Londra, 1993, pp. 283-320.
70. *Apud* Colley, *op.cit.*, p. 318.
71. Thomas Nipperdey, *Deutsche Geschichte 1800-1866. Bürgerwelt und starker Staat*, München, 1983, p. 268.
72. Copie în *Bayerisches Hauptstaatsarchiv München*, MA 7737.

Capitolul III

Statele naţionale

1. Friedrich v. Gentz, „Französische Kritik der deutschen Bundesbeschlusse von 1819", în *Schriften*, ed. Gustav Schlesier, vol. II, Mannheim, 1838, pp. 200 ss.
2. Contele Reinhard către Decazes, Frankfurt, 26.3.1819, în *Archiv des Quai d'Orsay Paris*, C.P. Germania/758.
3. Clemens Fürst von Metternich în „Memoriu autobiografic", în: *Aus Metternich's nachgelassenen Papieren*, ed. Richard Fürst von Metternich-Winneburg, vol. I, Viena, 1881, p. 216.
4. Talleyrand către Ludovic al XVIII-lea, Viena, 17.10.1814, în *Talleyrand's Briefwechsel mit König Ludwig XVIII. während des Wiener Congresses*, ediţie îngrijită de G. Pallain, ediţia germană îngrijită de Paul Bailleu, Leipzig/Paris, 1881, p. 47.
5. *Apud* Werner Markert, „Metternich und Alexander I", în Walther Hubatsch (ed.), *Schicksalswege deutscher Vergangenheit*, Düsseldorf, 1950, p. 164.
6. Sir Stratford Canning către Lord Palmerston, 3.4.1848, *apud* M. Stürmer, „Die Geburt eines Dilemmas", în *Merkur* 35 (1981), p. 5.
7. Bunsen către regele Frederic Wilhelm al IV-lea, 1.9.1848, *apud* H. Precht, *Englands Stellung zur deutschen Einheit 1848-1850*, München/Berlin, 1925, p. 74.
8. Petiţia adresată de Congresul Slav de la Praga împăratului Ferdinand I, *apud* H. Schulze/I.U. Paul, *Europäische Geschichte. Quellen und Materialien*, p. 194.
9. Pasquale Stanislao Mancini, *Della Nazionalità come fondamento del diritto delle genti*, citat *apud* Theodor Schieder, „Typologie und Erscheinungsformen des Nationalstaats", în *HZ* 202 (1966), p. 60.
10. Johann Caspar Bluntschli, „Die nationale Staatenbildung und der moderne deutsche Staat", în *Gesammelte kleine Schriften*, vol. II, *Aufsätze über Politik und Völkerrecht*, Nördlingen, 1881, p. 90.
11. Cavour către regele Victor Emmanuel al II-lea, 24.7.1858, în Luigi Chiala (ed.), *Camillo Cavours gedruckte und ungedruckte Briefe*. traducere autorizată de M. Bernardi, vol. III, Leipzig 1887, p. 2.

12. Otto von Bismarck, *Die gesammelten Werke*, Friedrichsruher Ausgabe, vol. X, Berlin, 1926, p. 139.
13. Johann Caspar Bluntschli către Heinrich von Sybel la începutul lunii februarie 1863, în Johann Heyerdorff, Paul Wentzke (ed.) *Deutscher Liberalismus im Zeitalter Bismarcks*, vol. I, Bonn, 1921, p. 131.
14. Hermann Baumgarten către Heinrich von Sybel, 22.5.1863, în *ibidem*, vol. I, p. 151.
15. A. Pf., „Die neue Heilige Allianz", în *Wochenschrift des Nationalvereins*, nr. 156, 24.4.1863.
16. Rudolf von Ihering către Bernhard Windschied, 19.8.1866, în Karl-Georg Faber, „Realpolitik als Ideologie", în *Historische Zeitschrift* 203 (1966), p. 16.
17. În Raymond Grew, *A sterner plan for Italian Unity. The Italian National Society in the Risorgimento*, Princeton, 1963, pp. 233 ss.
18. *Apud* W.F. Monypenny, G.E. Buckle, *The Life of Benjamin Disraeli, Earl of Beaconsfield*, vol. II, Londra, 1929, p. 473.
19. Circulara lui Bismarck către misiunile Prusiei, 27.5.1866, în *Gesammelte Werke*, vol. 5, nr. 359.
20. Otto von Bismarck, *Gedanken und Erinnerungen*, vol. I, Stuttgart, 1899, p. 293.
21. *Apud* Pierre Nora, „Ernest Lavisse, son rôle dans la formation du sentiment national", în *Revue Historique* 228 (1962), p. 73.
22. *Apud* Raoul Girardet, *Le nationalisme français, 1871-1914*, Paris, 1966, p. 129.
23. *Apud* Jacques Droz, „Der Nationalismus der Linken und der Nationalismus der Rechten in Frankreich 1871-1914", în *Historische Zeitschrift* 210 (1970), p. 11.
24. Helmut Viebrock (ed.), *Disraeli. Speech at the Banquet of the National Union of Conservative and Constitutional Associations, at the Crystal Palace, on June 24, 1872*; trad. germ., Wiesbaden, 1968, p. 12.
25. *Ibidem*, p. 15.
26. *Apud* Colin C. Eldrige, *England's Mission, the Imperial Idea in the Age of Gladstone and Disraeli 1868-1880*, Londra, 1973, p. 11.
27. Cuvîntare ţinută de Joseph Chamberlain la Glasgow în data de 6.10.1903, trad. germ. în J. Jastrow (ed.), *Textbucher zu Studien über Wirtschaft und Staat*, vol. I, Handelspolitik, Berlin, 1912, p. 126.

28. Duke of Westminster, „Practical Imperialism", în *Nineteenth Century* 72 (1912), p. 870.
29. *Apud* John M. MacKenzie, *Propaganda and Empire*, Manchester, 1984, p. 24.
30. *Apud* Wolfgang Mock, „The Function of «Race» in Imperialist Ideologies", în Paul M. Kennedy, Anthony Nicholls (eds.), *Nationalist and Racial Movements in Britain and Germany before 1914*, Londra, 1981, p. 194.
31. *Apud* MacKenzie, *Propaganda*, p. 56.
32. Max Weber, „Discursul inaugural de la Universitatea din Freiburg", 1895, în *Gesammelte politische Schriften*, Tübingen, 1963, p. 21.
33. Friedrich von Bernhardi, *Deutschland und der nächste Krieg*, Stuttgart, Berlin, ediţia a VI-a, 1913, p. 5.
34. Hans Delbrück, „Unser Programm", în *Preußische Jahrbücher* 95 (1899), pp. 383 ss.
35. Enrico Corradini, *La conquista di Tripoli*, Milano, 1912, p. 213, trad. germ. în Wolfgang J. Mommsen (ed.) *Imperialismus. Seine geistigen, politischen und wirtschaftlichen Grundlagen*, Hamburg, 1977, p. 194.
36. Arthur Shadwell, *Industrial Efficiency*, Londra, 1909, p. 653.
37. Cecil Rhodes, „Draft of Ideas" (1877), în *The Last Will and Testament of C.J. Rhodes*, ediţie îngrijită de William T. Stead, Londra, 1902, pp. 57, 97 ss., trad. germ. în Mommsen, *Imperialismus*, pp. 48 ss.
38. R.A. Fadeiev, *Gedanken über die orientalische Frage* (1870), *apud* L. Zimmermann (ed.), *Der Imperialismus, seine geistigen, wirtschaftlichen und politischen Zielsetzungen*, Stuttgart, 1955, pp. 15 ss.
39. *Apud* A. Klima, „Die Entstehung der Arbeiterklasse und die Anfänge der Arbeiterbewegung in Böhmen", în Wolfram Fischer (ed.) *Wirtschafts- und sozialgeschichtliche Probleme der frühen Industrialisierung*, Berlin, 1968, pp. 438 ss.
40. Otto von Bismarck, „Rede im Preußischen Herrenhaus", 24.4.1873, în *Gesammelte Werke*, Friedrichsruher Ausgabe, vol. II, p. 298.
41. Heinrich von Treitschke, *Unsere Aussichten* (1879), citat *apud* H. Schulze, I.U. Paul, *Europäische Geschichte. Quellen und Materialien*, pp. 963 ss.
42. Édouard Drumont, *La France Juive*, citatul *apud ibidem*, p. 965.
43. Georges Sorel, *Über die Gewalt*, trad. din fr. Ludwig Oppenheimer, ed. Georg Lichtheim, Frankfurt/M., 1969, pp. 90 ss.

44. Bethmann Hollweg la data de 12.4.1912, în *Stenographische Berichte über die Verhandlungen des Deutschen Reichstages*, Berlin, 1912, vol. 284, Sp. 1300.
45. Winston Churchill, *The World Crisis*, vol. I, Londra, 1923, pp. 10 ss.
46. Walther Rathenau, *Die Organisation der Rohstoffversorgung*, cuvîntare ţinută în faţa Societăţii Germane la data de 20.12.1915, în Walter Steitz (ed.), *Quellen zur deutschen Wirtschafts- und Sozialgeschichte vom Ersten Weltkrieg bis zum Ende der Weimarer Republik*, Darmstadt, 1993, p. 40.
47. *Apud* Arthur Marwick, *Britain in the Century of Total War*, Londra, Sydney, 1968, p. 76.
48. *Ibidem*, p. 78.
49. *Apud* Jan Romein, *The Watershed of two Eras. Europe in 1900*, Middletown (Conn.), 1978, p. 275.
50. Winston S. Churchill, *The Second World War*, Londra, ediţia a III-a, 1961, p. 6.
51. „The lamps are going out all over Europe; we shall not see them lit again in our lifetime."
52. José Ortega y Gasset, *Der Aufstand der Massen*, Berlin, 1930, p. 140.
53. Adolf Hitler, *Mein Kampf*, 424-428, Tausend, München, 1939, p. 371.
54. Benito Mussolini, *Opera Omnia*, vol. XVIII, Firenze, 1955, p. 438.
55. „Memorandum über meinen Aufenthalt in Spanien vom 25. Februar bis 28. Marz 1941", fără autor, în *Staatsarchiv Prag*; citat *apud* Francis L. Carsten: *Der Aufstieg des Faschismus in Europa*, Frankfurt/M., 1968, pp. 240 ss.
56. *Apud* Benito Mussolini, *Der Geist des Faschismus. Ein Quellenwerk*, ed. Horst Wagenführ, München, ediţia a V-a, 1943, pp. 6 ss.
57. *Apud* Joachim Fest, *Hitler*, Frankfurt/Berlin/Wien, 1973, pp. 831 ss.
58. *Apud* Benito Mussolini, *Der Geist des Faschismus. Ein Quellenwerk*, ed. Horst Wagenführ, München, ediţia a V-a, 1943, pp. 24 ss.

Capitolul IV

Naţiuni, state şi Europa

1. Milovan Djilas, *Gespräche mit Stalin*, Stuttgart, 1962, pp. 156 ss.
2. În *Europa. Dokumente zur Frage der europäischen Einigung*, I, Bonn, 1962, p. 101.
3. *Ibidem*, p. 105.
4. Ernest Renan către David Friedrich Strauß, 13.9.1870, *apud* Hans Kohn, *Wege und Irrwege. Vom Geist deutschen Bürgertums*, Düsseldorf, 1962, p. 176; de asemenea în David Friedrich Strauß, *Krieg und Friede. Zwei Briefe an Ernest Renan nebst dessen Antwort auf den ersten*, Leipzig, 1870, pp. 32 ss.
5. Robert Schumann, *Für Europa*. Cuvînt înainte de Konrad Adenauer, trad. de Eva Rapsilber, Genf, 1963, pp. 219 ss.
6. Edgar Morin, *Europa denken*, Frankfurt/M., 1988, p. 168.

Bibliografie

I. Generală

Akzin, B., *State and Nation*, Londra, 1964.

Albertini, M. *et al.*, *L'Idée de nation*, Paris, 1969.

Albertino, M., *Lo stato nazionale*, Napoli, ediţia a II-a, 1980.

Alter, P., *Nationalismus*, Frankfurt/M., 1985.

Anderson, B., *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Londra, 1983.

André, P.J., *Le réveil des nationalismes. La nouvelle évolution du monde*, Paris, 1968.

Barker, E., *National Character and the Factors in its Formation*, Londra, ediţia a IV-a, 1948.

Bay, C. *et al.*, *Nationalism. A Study of Identification with People and Power*, 3 vol., Oslo, 1950-1953.

Bell, W., Freeman, W. (eds.), *Ethnicity and Nation Building. Comparative, International and Historical Perspectives*, Beverly Hills, 1974.

Bendix, R., *Nation Building and citizenship. Studies of our Changing Social Order*, Berkeley, 1977.

Boerner, P. (ed.), *Concept of National Identity. An Interdisciplinary Dialogue*, Baden-Baden, 1986.

Braunthal, J., *The Paradox of Nationalism*, Londra, 1946.

Buse, D.K., *German Nationalism. A Bibliographic Approach*, New York/Londra, 1985.

Chabod, F., *L'Idea di nazione*, Bari, 1961.

Clement, M., *Enquête sur le nationalisme*, Paris, 1957.

Deutsch, K.W., *Nationalism and Social Communication. An Enquiry into the Foundations of Nationality*, Cambridge/Mass., 1953.

Deutsch, K.W./Merrit, R.L., *Nationalism and National Development. An Interdisciplinary Bibliography*, Cambridge (Mass.), 1970.

Deutsch, K.W., *Nationalism and its Alternatives*, New York, 1969.

Deutsch, K.W., Foltz, W.J. (eds.), *Nation-Building*, New York, 1963.

Eisenstadt, S.N., Rokkan, S. (eds.), *Building States and Nations*, Beverly Hills, 1974.

Fougeyrollas, P., *La Nation. Essor et déclin des sociétés modernes*, Paris, 1987.

Gellner, E., *Nations and Nationalism*, Oxford, 1983.

Gooch, G.P., *Nationalism*, Londra, 1920.

Guiomar, J.Y., *L'Idéologie nationale : nation, représentation, propriété*, Paris, 1974.

Haarmann, H., *Die Sprachenwelt Europas. Geschichte und Zukunft der Sprachnationen zwischen Atlantik und Ural*, Frankfurt/M., New York, 1993.

Hayes, C.J.H., *Nationalism : A Religion*, New York, 1960.

Hayes, C.J.H., *The Historical Evolution of Modern Nationalism*, New York, ediţia a III-a, 1968.

Hertz, F., *Nationality in History and Politics. A Psychology and Sociology of National Sentiment and Nationalism*, Londra, ediţia a III-a, 1951.

Hobsbawm, E.J., *Nations and Nationalism since 1780*, Cambridge, 1990.

Hotz, F. O., *Nationality in History and Politics. A Study of the Psychology of National Sentiment and Character*, Londra, 1945.

Jessup, P.C., *The Birth of Nations*, New York, 1974.

Kamenka, E. (ed.), *Nationalism. The Nature and Evolution of an Idea*, New York, 1976.

Kemiläinen, A., *Nationalism. Problems Concerning the Word, the Concept and Classification*, Jyväskylä, 1964.

Kohn, H., *The Idea of Nationalism. A Study in its Origins and Background*, New York, 1944.

Kohn, H., *Essai sur l'étude de l'histoire du sentiment national*, Oslo, 1951.

Kohn, H., *Nationalism : Its Meaning and History*, Princeton, 1955.

Leclercq, J.-M., *La nation et son idéologie*, Paris, 1979.

Lemberg, E., *Nationalismus*, 2 vol., Reinbeck, 1964.

Martelli, R., *La nation*, Paris, 1979.

Minogue, K. R., *Nationalism*, Londra, 1967.

Pinson, K.S., *A Bibliographical Introduction to Nationalism*, New York, 1935.

Ploncard d'Assac, J., *Doctrines du nationalisme*, Paris, ediţia a II-a, 1965.

Pomian, K., *L'Europe et ses nations*, Paris, 1990.

al-Razzaz, M., *The Evolution of the Meaning of Nationalism*, Garden City, 1963.

Renan, E., *Qu'est ce que c'est une nation ?* (Conférence faite en Sorbonne le 11 mars 1882), Paris, 1882.

Shafer, B.C., *Nationalism : Interpreters and Interpretations*, New York, ediţia a II-a, 1963.

Smith, A.D., *Theories of Nationalism*, Londra, ediţia a II-a, 1983.

Snyder, L.L., *The Dynamics of Nationalism. Readings in its Meaning and Development*, Princeton, 1964.

Snyder, L.L., *Varieties of Nationalism. A Comparative Study*, Hinsdale, 1970.

Symmons-Symonolewicz, K., *Modern Nationalism. Towards a Consensus in Theory*, New York, 1968.

Symmons-Symonolewicz, K., *Nationalist Movements. A Comparative View*, Meadville, 1970.

Szücs, Jenö, *Nation und Geschichte. Studien*, Budapesta, 1981.

Véliz, C., „Centralismo, nacionalismo e integración", în *Estudios Internacionales* 3 (1969), 3-22.

Vergnaud, P., *L'idée de la nationalité et la libre disposition des peuples dans ses rapports avec l'idée de l'Etat*, Geneva, 1955.

Weingärtner, A., *Nation und Staat*, Viena, 1979.

Winkler, H.A. (ed.), *Nationalismus*, Kronberg im Taunus, 1978.

Winkler, H.A., Schnabel, Th., *Bibliographie zum Nationalismus*, Göttingen, 1979.

* * * *Nationalism. A Report by a Study Group of Members of the Royal Institute of International Affairs*, Londra, 1939/New York, ediţia a III-a, 1966.

* * * *Le nationalisme : facteur belligène*. Colloques de 4, 5, 6 Mai 1971, ed. Institut de Sociologie, Solvay. Centre de Sociologie de guerre, Bruxelles, 1972.

II. Statele

Addio, M. d', *Lo Stato democratio. Origini, formazione ed evoluzione storica*, Bergamo, 1979 (= Politica e Società. Saggi e Documenti 6).

Amado, J., *L'Etat et les sociétés*, Paris, 1987.

Anderson, J., *The Rise of the Modern State*, Brighton, 1986.

Balladore, P.G., *Dottrina dello Stato*, Padova, ediţia a II-a, 1964.

Bellomo, M., *Società e istutizioni in Italia tra Medioevo ed età moderna*, Catania, ediţia a II-a, 1977.

Breuer, S., Treiber, H. (eds.), *Entstehung und Strukturwandel des Staates*, Opladen, 1982.

Browne, R.W. (ed.), *Leviathan in Crisis. An International Symposium on the State, its Past, Present and Future by 54 Twentieth Century Writers*, New York, 1946.

Brunner, O., *Land und Herrschaft. Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Österreichs im Mittelalter*, Viena, Wiesbaden, ediţia a IV-a, 1959.

Burdeau, G., *L'Etat*, Paris, 1970.

Chodak, S., *The New State. Etatization of Western Societies*, Boulder, 1989.

Claessen, H.H.M., Skalnik, P. (ed.), *The Early State*, The Hague, 1978.

Cohen, R., Rogers, E. (ed.), *Origins of the State*, Philadelphia, 1978.

Dehio, L., *Gleichgewicht oder Hegemonie. Betrachtungen über ein Grundproblem der neueren Staatengeschichte*, Krefeld, 1948.

Deutsch, K.W., *Functions and Transformation of the State: Notes toward a General Theory*, Berlin, 1980.

Dyson, K.H.F., *The State Tradition in Western Europe. A Study of an Idea and Institution*, Oxford, 1980.

Evans, P./Rueschemeyer D./Skocpol, T. (eds.), *Bringing The State Back In*, Cambridge, 1985.

Hartung, F., *Staatsbildende Krafte der Neuzeit*, Berlin, 1961.

Hattich, M. (ed.), *Zum Staatsverständnis der Gegenwart*, München, 1987.

Held, D., *Political Theory and the Modern State. Essays on State, Power and Democracy*, Cambridge, 1989.

Herzog, R., *Staaten der Frühzeit. Ursprünge und Herrschaftsformen*, München, 1988.

Heydte, F.A. Freiherr von, *Die Geburtsstunde des souveränen Staates*, Regensburg, 1952.

Hintze, O., „Wesen und Wandlung des modernen Staats", 1931, în *Staat und Verfassung. Gesammelte Abhandlungen zur allgemeinen Verfassungsgeschichte*, ed. G. Oestreich, Göttingen, ediţia a III-a, 1970, pp. 470-496.

Hofmann, H.H. (ed.), *Die Entstehung des modernen souveränen Staates*, Köln, 1967.

Huber, E.R., *Nationalstaat und Verfassungsstaat. Studien zur Geschichte der modernen Staatsidee*, Stuttgart, 1955.

Iaboni, E., *La Concezione dello Stato nello dottrine filosofico-giuridiche*, Padova, 1976.

Laski, H.J., *The Foundations of Sovereignty and other Essays*, Londra, 1931.

Loock, H.-D., Schulze, H. (ed.), *Parlamentarismus und Demokratie im Europa des 19. Jahrhunderts*, München, 1982.

Lowie, R.H., *The Origin of the State*, New York, 1962.

Lucinge, R. de, *De la naissance, durée et chute des états*, ed. M.J. Heath, Geneva, 1984.

Mager, W., *Zur Entstehung des modernen Staatsbegriffs*. Akad. d. Wiss. u. Lit. in Mainz, Abh. d. Geistes- und Sozialwiss. Kl., nr. 9, Mainz, 1968.

Maravall, A., *Estado moderno y mentalidad social*, 2 vol., Madrid, 1972.

Mitteis, H., *Der Staat des hohen Mittelalters*, Weimar, ediţia a VIII-a, 1968.

Näf, W., *Staat und Staatsgedanke*, Berna, 1935.

Oestreich, G., *Geist und Gestalt des frühmodernen Staates*, Berlin, 1969.

Passerin D'Entrèves, A., *La Dottrina dello Stato*, Torino, ediţia a II-a, 1967.

Poggi, G., *The Development of the Modern State. A Sociological Introduction*, Stanford (Calif.), 1978.

Schneider, R. (ed.), *Das spätmittelalterliche Königtum im europäischen Vergleich*, Sigmaringen, 1987.

Skalweit, S., *Der „moderne Staat". Ein historischer Begriff und seine Problematik*, Opladen, 1975.

Solari, G., *La Formazione storica e filosofica dello Stato moderno*, Napoli, 1974.

Strayer, J.R., *On the Medieval Origins of the Modern State*, Princeton, 1970.

Voigt, R. (ed.), *Abschied vom Staat -Rückkehr zum Staat ?*, Baden-Baden, 1993.

Weinacht, P.L., *Staat. Studien zur Bedeutungsgeschichte des Wortes von den Anfängen bis ins 19. Jahrhundert*, Berlin, 1968.

* * * *Culture et idéologie dans la genèse de l'Etat modern*. Actes de la table ronde org. par le Centre nat. de la recherche scientifique et l'Ecole Française de Rome, Roma, 1985.

* * * *Les grands Empires*, Bruxelles, 1973 (= Recueils de la société Jean Bodin pour l'histoire comparative des institutions, vol. 31).

III. Naţiunile

Agnew, H., *Czech National Consciousness between Enlightenment and Romanticism*, 1780-1815, Ann Arbor, 1981.

Alonso, A., *Castellano, español, idioma nacional : Historia espiritual de tres nombres*, Buenos Aires, 1949.

Alter, P., *Die irische Nationalbewegung zwischen Parlament und Revolution. Der Konstitutionelle Nationalismus in Irland*, München, 1971.

André, P.-J., *Le réveil des nationalismes*, Paris, 1958.

Armbruster, A., *Românitatea românilor. Istoria unei idei*, Bucureşti, 1972.

Armstrong, J., *Nations before Nationalism*, Chapel Hill, 1982.

Auriac, J. d', *La nationalité française. Sa formation*, Paris, 1913.

Banac, I., *The National Question in Yugoslavia. Origins, History, Politics*, Ithaca/London, 1984.

Baranyi, G., *Stephen Szechenyi and the Awakening of Hungarian Nationalism 1791-1841*, Princeton, 1956.

Baumann, H./Schroder, W. (ed.), *Nationes. Historische und philogische Untersuchungen zur Entstehung der europäischen Nationen im Mittelalter*, vol. III, Sigmaringen, 1980.

Beaune, C., *Naissance de la nation France*, Paris, 1985.

Behschnitt, W.D., *Nationalismus bei Serben und Kroaten 1830-1914. Analyse und Typologie der nationalen Ideologie* (= Südosteuropäische Arbeiten 74), München, 1980.

Beumann, H. (ed.), *Beiträge zur Bildung der französischen Nation im Früh-und Hochmittelalter*, Sigmaringen, 1983.

Beumann, H., Schroder, W. (eds.), *Aspekte der Nationalbildung im Mittelalter*, Sigmaringen, 1978.

Bluhm, W.T., *Building an Austrian Nation*, New Haven, 1973.

Boyce, D.G., *Nationalism in Ireland*, Londra, 1982.

Bradley, J.F.N., *Czech Nationalism in the Nineteenth Century*, New York, 1984.

Brandt, J., *The National Movement in Scotland*, Londra, 1978.

Brian, G., *Scottish Nationalism and Cultural Identity in the Twentieth Century*, Westport, 1984.

Brock, P., *Nationalism and Populism in Partitioned Poland*, Londra, 1973.

Brock, P., *The Slovak National Awaking : An Essay in the Intellectual History of East Central Europe*, Toronto, 1976.

Chaunu, P., *La France. Histoire de la sensibilité des Francais à la France*, Paris, 1982.

Citron, S., *Le mythe national. L'histoire de France en question*, Paris, 1987.

Colley, L., *Britons. Forging the Nation 1707-1837*, New Haven/Londra, 1992.

Conze, W., *Die deutsche Nation. Ergebnis der Geschichte*, Göttingen, 1963.

Dann, O. (ed.), *Nationalismus in vorindustrieller Zeit*, München, 1986.

Dann, O., Dinwiddy, J. (eds.), *Nationalism in the Age of the French Revolution*, Londra/Ronceverte, 1988.

Dann, O., *Nation und Nationalismus in Deutschland 1770-1990*, München, 1993.

Davies, C.A., *Welsh Nationalism in the Twentieth Century. The Ethnic Option and the Modern State*, New York, 1989.

Deutsch, K.W., *Die Schweiz als ein paradigmatischer Fall politischer Integration*, Berlin, 1976.

Diaz del Corral, L., *La monarquía hispánica en el pensiamento político europeo*; Madrid, 1976.

Djordjevic, D., *Revolutions nationales des peuples balkaniques 1804-1914*, Belgrad, 1965.

Düding, D., *Organisierter gesellschaftlicher Nationalismus in Deutschland (1808-1847)*, München, 1984.

Duijker, H.C.J., Frijda, N.H., *National Character and National Stereotypes*, Amsterdam, 1960.

Dunlop, J.B., *The Faces of Contemporary Russian Nationalism*, Princeton, 1983.

Ehlers, J. (ed.), *Ansätze und Diskontinuitäten deutscher Nationsbildung im Mittelalter* (= Nationes, vol. 8), Sigmaringen, 1989.

Elviken, A., *Die Entwicklung des norwegischen Nationalismus*, Berlin, 1930.

Essen, L. v. d., *Le sentiment national dans les Pays-Bas*, Bruxelles, ediţia a II-a, 1944.

Farmer, K.C., *Ukrainian Nationalism in the Post-Stalin Era. Myth, Symbols and Ideology in Soviet Nationalities Politicy*, The Hague, 1980.

Fishman, D.A., *Language and Nationalism. Two Integrative Essays*, Rowley (Mass.), 1973.

Gaeta, F., *Nazionalismo italiano*, Napoli, 1965.
Garber, K. (ed.), *Nation und Literatur im Europa der Frühen Neuzeit*, Tubingen, 1989.
Gewehr, W.M., *The Rise of Nationalism in the Balkans 1800-1930*, New York, 1931.
Girardet, P. (ed.), *Le nationalisme français*, Paris, 1983.
Graus, F., *Die Nationenbildung der Westslawen im Mittelalter*, Sigmaringen, 1980.
Harrie, C., *Scotland and Nationalism. Scottish Society and Politics*, 1707-1977, Londra, 1977.
Hitchins, K., *The Rumanian National Movement in Transsylvania, 1780-1848*, Cambridge, 1969.
Holtzmann, W., *Das mittelalterliche Imperium und die werdenden Nationen*, Köln, 1953.
Hroch, M., *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas. Eine vergleichende Analyse zur gesellschaftlichen Schichtung der patriotischen Gruppen*, Praga, 1968.
Hugelmann, H.G., *Stämme, Nation und Nationalstaat im deutschen Mittelalter*, Stuttgart, 1955.
Immer, I., *Struggle for Slovakia. 1780-1918*, Ann Arbor, 1979.
James, H., *A German Identity, 1770-1990*, Londra, 1989.
Jeismann, M., *Das Vaterland der Feinde. Studien zum nationalen Feindbegriff und Selbstverständnis in Deutschland und Frankreich 1792-1918*, Stuttgart, 1992.
Joachimsen, P., *Vom deutschen Volk zum deutschen Staat. Eine Geschichte des deutschen Nationalbewustseins*, Göttingen, ediţia a IV-a, 1967.
Koenigsberger, H.G., „National Consciousness in Early Modern Spain", în *Politicians and Virtuosos. Essays in Early Modern History*, Londra, 1985.
Kohn, H., *Prelude to Nation-States: The French and German Experience*, 1789-1815, Princeton, 1967.
Kohn, H., *Prophets and Peoples. Studies in 19th Century Nationalism*, New York, f.a.
Koppelmann, H., *Nation, Sprache, Nationalismus*, Leiden, 1956.
Lefebvre, H., *Le nationalisme contre les nations*, Paris, 1988.
Leoni, F., *Origini del nazionalismo italiano*, Napoli, 1970.
Lestocquoy, J., *Histoire du patriotisme en France des origines à nos jours*, Paris, 1968.

Mitchinson, R. (ed.), *The Roots of Nationalism. Studies in Northern Europe*, Edinburgh, 1980.

Molinelli, R., *Per una storia del nazionalismo italiano*, Urbino, 1966.

Mosse, G.L., *Die Nationalisierung der Massen. Politische Symbolik und Massenbewegungen in Deutschland von den Napoleonischen Kriegen bis zum Dritten Reich*, Frankfurt/M., 1976.

Newman, G., *The Rise of English Nationalism. A Cultural History 1740-1830*, Londra, 1987.

Niederhauser, E., *The Rise of Nationality in Eastern Europe*, Budapesta, 1982.

Reiter, N. (ed.), *Nationalbewegungen auf dem Balkan* (= Balkanologische Veröffentlichungen 5), Wiesbaden, 1983.

Reiter, N., *Gruppe, Sprache, Nation*, Wiesbaden, 1984.

Renouvin, P., *Le sentiment national et le nationalisme dans l'Europe occidentale*, Paris, 1963.

Robek, A., *Lidoré zdroje národniho obrozeni*, Praga, 1974.

Samuel, R. (ed.), *Patriotism. The Making and Unmaking of British National Identity*. 3 vol., Londra, 1989.

Sánchez-Albornoz, C., *España. Un enigma histórico*, 2 vol., Buenos Aires, 1956.

Sánchez-Albornoz, C., *El drama de la formación de España y los españoles*, Barcelona, 1973.

Schieder, T., Burian, P. (eds.), *Sozialstruktur und Organisation europäischer Nationalbewegungen*, München, 1971.

Schulze, H., *Der Weg zum Nationalstaat. Die deutsche Nationalbewegung vom 18. Jahrhundert bis zur Reichsgründung*, München, 1985.

Schulze, H., *Gibt es überhaupt eine deutsche Geschichte ?*, Berlin, 1989.

Sestan, E., *Stato e nazione nell' alto medioevo. Richerche sulle origini nazionali in Francia*, Italia, Germania, Napoli, 1952.

Seton-Watson, H., *Nations and States. An Enquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism*, Londra, 1977.

Skendi, St., *The Albanian National Awakening 1878-1912*, Princeton, 1967.

Smith, A.D., *Nationalist Movements*, Londra, 1976.

Tipton, C.L., *Nationalism in the Middle Ages*, New York, 1972.

Urban, Z., *Problemy slovenského národniho hnuti na konci 19. stoleti*, Praga, 1972.

Venero, M.G., *Historia del Nacionalismo Catalàn*, 2 vol., Madrid, 1967.

Walicki, A., *Philosophy and Romantic Nationalism. The Case of Poland*, Oxford, 1982.

IV. Statele naţionale

Anderson, P.R., *The Background of Anti-English Feeling in Germany 1890-1902*, New York, ediţia a II-a, 1969.

August, T.G., *The Selling of the Empire. British and French Imperialist Propaganda, 1890-1940*, Westport, Londra, 1985.

Barclay, G.St., *Twentieth-Century Nationalism*, Londra, 1971.

Beales, D., *The Risorgimento and the Unification of Italy*, Londra, 1971.

Benaerts, P. *et al.*, *Nationalité et nationalisme 1860-1878*, Paris, 1968.

Bertelsen, I.S., *Non-State Nations in International Politics*, Londra, 1977.

Bertsch, G.K., *Nation-Building in Yugoslavia: A Study of Political Integration and Attitudinal Consensus*, Beverly Hills, 1971.

Bossenbrook, W.J. (ed.), *Mid-Twentieth Century Nationalism*, Detroit, 1965.

Brackmann, A., *Der mittelalterliche Ursprung der Nationalstaaten*, Berlin, 1936.

Brandt, H., *Nationalstaat und Nationalismus im 19. Jahrhundert*, Paderborn, 1981.

Breuilly, J., *Nationalism and the State*, Manchester, 1982.

Büsch, O., Sheehan, J.J. (eds.), *Die Rolle der Nation in der deutschen Geschichte und Gegenwart*, Berlin, 1985.

Buthman, W.C., *The Rise of Integral Nationalism in France with Special Reference to the Ideas and Activities of Charles Maurras*, New York, ediţia a II-a, 1970.

Campanella, M., *Stato-Nazione e ordine sociale*, Milano, 1984.

Chadwick, H.M., *The Nationalities of Europe and the Growth of National Ideologies*, Cambridge, 1945.

Cobban, A., *The Nation State and National Self-Determination*, Londra, ediţia a II-a revăzută, 1969.

Droz, J., *Le nationalisme en Europe centrale de 1871 à 1939*, Paris, 1963.

Eldridge, C.C., *The Imperial Idea in the Age of Gladstone and Disraeli*, 1868-1880, Londra, 1973.

Esman, J. (ed.), *Ethnic Conflict in the Western World*, Ithaca, 1977.

Fallers, L.A., *The Social Anthropology of the Nation-State*, Chicago, 1974.

Fehrenbach, E., „Über die Bedeutung der politischen Symbole im Nationalstaat", în *Historische Zeitschrift*, 213 (1971), 296-357.

Friedrich, J., *Europa - Nation im Werden ?*, Bonn, 1972.

Geyer, P., *Der russische Imperialismus. Studien über den Zusammenhang von innerer und auswärtiger Politik 1860-1914*, Göttingen, 1977.

Gille, H.-W., *Nation heute. Probleme des Staatsbewußtseins und Nationalitätsgefühls*, München, 1972.

Godechot, J., *La Grande Nation. L'expansion révolutionnaire de la France dans le monde*, vol. I, Paris, 1956.

Guiomar, J.-Y., *L'idéologie nationale. Nation, representation, propriété*, Paris, 1974.

Hättich, M., *Nationalbewußtsein und Staatsbewußtsein in der pluralistischen Gesellschaft*, Mainz, 1966.

Hanak, P. (ed.), *Die nationale Frage in der österreichisch-ungarischen Monarchie 1900-1918*, Budapesta, 1966.

Hartl, H., *Nationalitätenprobleme im heutigen Südosteuropa*, München, 1973.

Hartley, A., *Gaullism. The Rise and Fall of a Political Movement*, New York, 1971.

Holt, E., *Risorgimento. The Making of Italy 1815-1870*, Londra, 1970.

Hopkins, M., *The Relationship between Nation Status and Aspects of Multinational Association in the Modern International System*, Ann Arbor, 1975.

Kann, R.A., *Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie. Geschichte und Ideengehalt der nationalen Bestrebungen vom Vormärz bis zur Auflösung des Reiches im Jahre 1918*. 2 vol., Graz, Köln, ediţia a II-a, 1964.

King. R.R., *Minorities under Communism : Nationalities as a Source of Tension among Balkan Communist States*, Cambridge (Mass.), 1973.

Kluke, P., *Selbstbestimmung. Vom Weg einer Idee durch die Geschichte*, Göttingen, 1963.

Knapp, W., *Unity and Nationalism in Europa since 1945*, Oxford, 1969.

Koch, H.W., *Der Sozialdarwinismus. Seine Genese und sein Einfluß auf das imperialistische Denken*, München, 1973.

Kohn, H., *Die Slawen und der Westen. Die Geschichte des Panslawismus*, Wien, 1956.

Lendvai, P., *Eagles in Cobwebs. Nationalism and Communism in the Balkans*, Garden City, 1969.

Lengyel, E., *Nationalism. The Last Stage of Communism*, New York, 1969.

Lepsius, R., *Extremer Nationalismus. Strukturbedingungen vor der nationalsozialistischen Machtergreifung*, Stuttgart, 1966.

Lill, R., Valsecchi, F. (eds.), *Il nazionalismo in Italia e in Germania fino alla Prima Guerra Mondiale*, Bologna, 1983.

MacCartnex, C.A., *National States and National Minorities*, Londra, 1934.

Mackenzie, J.M., *Propaganda and Empire : The Manipulation of British public opinion 1880-1960*, Manchester, 1984.

Mandic, O., *Ende und Auflösung der Nation*, München, 1967.

Meier, V.E., *Neuer Nationalismus in Südosteuropa*, Opladen, 1968.

Meinecke, F., *Weltbürgertum und Nationalstaat*, ed. nouă, München, 1962 (= Werke, vol. 5).

Mommsen, W.J., *Der moderne Imperialismus*, Stuttgart u.a., 1971.

Moody, T.W. (ed.), *Nationality and the Pursuit of National Independence*, Belfast, 1978.

Pi-Sunyer, O., *The Limits of Integration : Ethnicity and Nationalism in Modern Europe*, Amherst, 1971.

Plessner, H., *Die verspätete Nation. Über die politische Verführbarkeit bürgerlichen Geistes*, Stuttgart, 1959.

Poliakov, L., *Le mythe aryen. Essai sur les sources du racisme et des nationalismes*, Paris, 1971.

Robbins, K., *Nineteenth-Century Britain. Integration and Diversity*, Oxford, 1988.

Romeo, R., *Il giudizio storico sul Risorgimento*, Catania, 1967.

Salvatorelli, L., *Spiriti e figure del Risorgimento*, Florența, 1962.

Schieder, Th., *Nationalismus und Nationalstaat. Studien zum nationalen Problem im modernen Europa*, ed. Otto Dann, Hans-Ulrich Wehler, Göttingen, 1991.

Schmidt, G., *Der europäische Imperialismus*, München, 1985.

Schulze, H., *Der Weg zum Nationalstaat. Die deutsche Nationalbewegung vom 18. Jahrhundert bis zur Reichsgründung*, München, 1985.

Schulze, H. (ed.), *Nation-building in Central Europe*, Oxford/Hamburg/New York, 1987.

Singh, H., *Nationalism After World War II*, Jullunder City, 1967.

Snyder, L.L., *Macro-Nationalism. A History of the Pan-Movements*, Westport, 1984.

Snyder, L.L., *German Nationalism. The Tragedy of a People. Extremism Contra Liberalism in Modern German History*, Port Washington, ediția a II-a, 1969.

Stambrook, F. G., *European Nationalism in the 19. Century*, Melbourne, 1969.

Sternhell, Z., *Maurice Barrès et le nationalisme français*, Paris, 1972.

Tilly, C. (ed.), *The Formation of National States in Western Europe*, Princeton, 1975.

Tinker, H., *Race Conflict and the International Order. From Empire to the United Nations*, New York, 1977.

Valsecchi, F., *L'Italia del Risorgimento e l'Europa della nazionalità*, Milano, 1978.

Wilharm, I., *Die Anfänge des griechischen Nationalstaats 1833-1843*, München, Viena, 1973.

Woolf, S.J., *The Italian Risorgimento*, Londra, 1969.

* * * *Nacionalismo y Regionalismo en España. El horizonte político institucional, económico, social e internacional de nuestre tiempo.* Seminario celebrado en Córdoba, 23-25 de febrero, 1984, Córdoba, 1985.

* * * *Nationale Minderheiten in Europa. Eine Darstellung der Problematik mit Dokumenten und Materialien zur Situation der europäischen Volksgruppen und Sprachminderheiten*, ed. R. Grulich, P. Pulte, Opladen, 1975.

Index

A

Aasen, Ivar 160
Adelung, Johann Christoph 155
Adenauer, Konrad 303
Alexander von Roes 127
Alexandru cel Mare 163, 172, 233, 310
Alexandru I, ţarul 96, 191, 193
Altenstein, Karl Freiherr von Stein zum 94
Angeloni, Luigi 159
Anna, regina 78
Annunzio, Gabriele d' 244, 278
Antonescu, Ion 280, 282
Archenholtz, Johann Wilhelm von 82
Aristotel 28, 36, 38
Arndt, Ernst Moritz 105, 150, 156, 183
Arnim, Achim von 169
Arnold, Christian 85
Artur, regele 121-122, 162
Augustin 36, 103
August, împăratul 64, 129

B

Balfour, Arthur James Earl of 233
Bamberger, Ludwig 212
Barère 158
Barrès, Maurice 227, 229, 244
Bauer, Otto 248
Baumgarten 213
Bebel, August 238
Becker, Nikolaus 189
Beda 121, 164
Bentham, Jeremy 87, 151
Bernard de Clairvaux 101
Bernhardi, Friedrich von 242, 253
Bethmann Hollweg, Theobald von 255
Bismarck, Otto von 164, 212-216, 218, 220, 222-223, 226, 237, 241-242, 249, 255
Blake, William 123
Blücher, Gebhard Lebrecht, prinţul 184
Bluntschli, Johann Caspar 206, 213
Boadicea 98
Boccaccio, Giovanni 134, 159
Bodin, Jean 56-58, 64
Boetius, A. Manlius Torquatus Severinus 12
Bolingbroke, Henry St. John, viconte de 78-80
Bonaparte, Jérôme 181
Bonaparte, Joseph 173
Bonifaciu al VIII-lea, papa 44
Borgia, Cesare 39
Bossuet, Jacques Benigne 59
Bouillon, Balduin von 109
Bouillon, Goffried von 108-109
Boulanger, George 226-227

Bracciolini, Poggio 128
Brejnev, Leonid Ilici 299
Brentano, Clemens 183
Bruno, G. 224, 320
Brutus, M. Iunius 121
Buisson, Ferdinand 225, 226
Bullock, Alan 288
Bülow, Bernhard von 243
Bunsen, Karl von 205, 323
Burckhardt, Jacob 22, 150, 303
Buridan, Jean 37
Burke, Edmund 152, 196
Burke, Peter 10

C

Calvin, Jean 52, 53
Camden, William 121
Campanella, Tommaso 22
Canning, George C. 201
Canning, Sir Stratford 204
Carl, arhiducele 86, 169, 177, 179, 242, 301
Carlo Alberto, regele 207
Carlyle, Thomas 170
Carol I, regele 54
Carol al IV-lea, regele 173
Carol al V-lea, împăratul 50
Carol al VI-lea, regele 36
Carol al X-lea, regele 195
Carol cel Mare, împăratul 12-14, 16, 18, 61, 102-105, 113, 127, 129, 162, 171
Carol Temerarul, ducele 110, 113
Castlereagh, Robert Stewart, lordul 96, 191, 201
Caterina de Aragon, regina 48
Cavour, contele Camillo 207-209, 214, 222, 255
Cezar, Iulius 11, 98, 288
Chamberlain, Houston Stewart 165, 250
Chamberlain, Joseph 235-236
Chappe, Claude 146
Chateaubriand, François René de 170
Churchill, Winston 256, 270, 295-296, 302
Cicero, M. Tullius 12, 38, 101
Civilis 98
Clausewitz, Carl von 262-263, 285
Cochrane, Elizabeth 145
Codreanu, Corneliu 276, 278, 280
Colbert, Jean Baptiste 63, 66
Colley, Linda 181
Commynes, Philippe de 110
Constantin cel Mare, împăratul 102
Corradini, Enrico 245, 287, 289
Crispi, Francesco 244
Cromwell, Oliver 120
Cromwell, Thomas 124

D

Dahlmann, Friedrich Christoph 167
Dante Alighieri 134, 159
Danton, Georges 171
Darwin, Charles 251
David ap Gruffudd 111
Defoe, Daniel 77
Degrelle, Leon 276
Delbrück, Clemens von 259
Delbrück, Hans 242
Déroulède, Paul 226, 227
Dickens, Charles 140, 250
Diez del Corral 14, 315
Dilke, Charles 232
Dionisie, Sf. 113
Disraeli, Benjamin 221-222, 231-233, 255
Dollfuss, Engelbert 273, 280

Dörnberg 181
Dreyfus, Alfred 228-229
Droysen, Johann Gustav 164, 167
Drumont, Edouard 227-228, 250-251
Duby, George 113
Duncker, Max 167
Dušan, ţarul 171

E

Eberhard Ludwig, ducele 67
Ecaterina a II-a, ţarina 139
Eduard I, regele 31, 111-112
Eduard al III-lea, regele 117
Eduard al VII-lea, regele 119
Elisabeta I, regina 122
Engels, Friedrich 248
Erasmus din Rotterdam 129
Erzberger, Matthias 266

F

Facta, Luigi 275
Fadeiev, Rostislaw A. 248
Fallersleben, Hoffmann von 190
Ferdinand al II-lea de Aragon, regele 46
Ferdinand al II-lea, împăratul 54
Ferdinand al VII-lea, regele 151
Ferdinand al VII-lea, regele 173, 192
Ferry, Jules 224-226, 255
Fichte, Johann Gottlieb 164-165, 309
Filip al II-lea August, regele 24-25, 112-113
Filip al II-lea, regele 119
Filip al II-lea al Macedoniei, regele 310
Filip al IV-lea cel Frumos, regele 24
Fouqué, Friedrich Heinrich Karl baron de Motte 169
Foxe, John 119
Francisc I, regele 48
Francisc al II-lea, împăratul 13, 170, 218
Francisc de Guise, ducele 53
Franco, Francisco 280, 281, 282
Frederic I, regele 69
Frederic I Barbarossa, împăratul 20, 168, 170
Frederic I Biruitorul, principe elector 110
Frederic al II-lea, împăratul 21-23, 32, 83
Frederic al II-lea cel Mare, regele 83-86, 133, 139, 144, 167
Frederic al III-lea, împăratul 170
Frederic Wilhelm, principe elector 69-71
Frederic Wilhelm I, regele 69-71
Frederic Wilhelm al III-lea, regele 182
Frederic Wilhelm al IV-lea, regele 323
Freycinet, Charles Louis de Saulces de 226
Freytag, Gustav 250
Froude, J.A. 232
Fukuyama, Francis 7, 307

G

Gagern, Heinrich von 203
Garašanin, Ilija 161
Garibaldi, Giuseppe 206, 209-210, 222
Gasperi, Alcide de 303
Gaulle, Charles de 295, 306
Gentz, Friedrich von 149, 177, 191-192

Geoffrey din Monmouth 121-122
Georg von Podiebrad, regele 48
George, David Lloyd 258
Giesebrecht, Wilhelm 169, 321
Gioberti, Vincenzo 206
Giolitti, Giovanni 274
Gneisenau, August Wilhelm Anton, conte Neidhardt von 182
Gobineau, Joseph Arthur, conte de 165, 250
Goebbels, Joseph 286
Goerdeler, Carl 301
Goethe, Johann Wolfgang von 116, 133
Gomulka, Władislaw 297
Gourmont, Rémy de 225
Goya, Francisco 176
Grégoire, abatele 157
Grey, Sir Edward 271
Grigore al VII-lea, papa 104
Grigore al IX-lea, papa 23
Grimm, Jacob 132, 177
Grimm, Wilhelm 177
Guibert de Nogent 171
Guicciardini, Francesco 38-39
Guillaume de Nogaret 24
Guizot, François 190

H

Hall, Edward 122, 123
Haller, Johannes 165
Hardenberg, Karl August Freiherr von 94
Harrison, William 122
Hattenhauer, H. 87
Hauff, Wilhelm 169
Havel, Vaclav 307
Hazard, Paul 59
Häusser, Ludwig 167
Hedilla, Manuel 281
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 13, 149, 205
Heine, Heinrich 150
Henric I, regele 103
Henric al II-lea, regele 30, 43
Henric al IV-lea, împăratul 104, 117
Henric al IV-lea de Navarra, regele 53
Henric al IV-lea, împăratul 32
Henric al IV-lea, regele 117
Henric al VII-lea, regele 124
Henric al VIII-lea, regele 48, 118, 124
Herder, Johann Gottfried 155-156, 158, 160, 164, 251, 309
Hermann Cheruscul (Arminius) 98
Heydrich, Reinhard 284
Himmler, Heinrich 284
Hindenburg, Paul von 262, 272, 279
Hintze, Otto 9, 317, 332
Hitler, Adolf 165, 251, 262, 272-273, 276-278, 282-291, 295, 301, 303
Hobbes, Thomas 58, 64, 89
Hölderlin, Friedrich 163
Hôpital, Michel de l' 56
Huizinga, Johan 35, 36, 315
Humboldt, Wilhelm von 163, 166
Hus, Jan 50
Hutten, Ulrich von 165

I

Iacob I, regele 116
Ihering, Rudolf von 216
Ioan I fără de Ţară, regele 15, 31, 112

Ioan fără Frică, duce de Burgundia 36, 39
Ioan al XII-lea, papa 103
Ioan al XXII-lea, papa 112
Ioana d'Arc 125, 171, 226
Iosif al II-lea, împăratul 87
Isabela de Castilia, regina 46-47
Isidor din Sevilla 101
Iuliu al II-lea, papa 39
Ivan al IV-lea cel Groaznic, ţarul 27

J

Jagow, von Traugott 257
Jahn, Friedrich Ludwig 163, 186, 193
Johann, arhiducele 77, 82, 108, 109, 155, 163-164, 177, 206
Johann von Würzburg 108
Junot 173
Justi, Johann Heinrich Gottlob 77

K

Karadžić, Vuk Stefanović 160
Károly, Gáspár 159
Kipling, Rudyard 233, 236
Kleist, Heinrich von 176, 183
Klopstock, Friedrich Gottlieb 133
Kohl, Helmut 98
Korais, Adamantios 160
Kosciuszko, Tadeusz 193
Körner, Karl Theodor 183-184, 186
Kugler, Franz 167

L

Lamprecht, Georg Friedrich 87
Lancaster, Henric, duce de 36, 117, 124
Larka 279
Laurentius Minot 117
Lavisse, Ernest 224, 324
Leland, John 121
Lenin 248, 262, 273, 283
Leon al III-lea, papa 12
Leopold al II-lea, împăratul 88
Locke, John 82, 194
Loménie de Brienne 88
Luden, Heinrich 164-165
Ludendorff, Erich 262-266, 267-268, 284
Ludovic I, împăratul 102
Ludovic al II-lea, regele 217
Ludovic al IV-lea, Bavarezul, împăratul 28
Ludovic al VII-lea, regele 25, 109
Ludovic al IX-lea cel Sfînt, regele 26
Ludovic al XIV-lea, regele 25, 55-56, 59, 61-64, 66, 84, 93, 172, 221, 294
Ludovic al XV-lea, regele 81
Ludovic al XVI-lea, regele 81, 154
Ludovic al XVIII-lea, regele 193
Ludovic, duce de Orléans 25, 26, 28, 36, 40, 55-56, 59, 61-64, 66, 81, 84, 93, 102, 109, 149, 154, 172, 193, 195, 221, 294
Ludovic Filip, regele 149, 195
Lueger, Karl 251
Luther, Martin 50-52, 130, 132, 134, 159
Luxemburg, Roza 49, 199, 248, 268, 302, 306

M

Macaulay, Thomas 122
Machiavelli, Niccolò 37-41, 45, 52, 57, 134
Macpherson, James 161

Malthus, Thomas Robert 141
Mancini, Pasquale 205
Maria I, regina 119
Mann, Heinrich 286
Manzoni, Alessandro 159
Maria Tereza, împărăteasa 87
Marinetti, Filippo Tommaso 244
Marius, Gaius 103
Marx, Karl 135, 136, 172, 248
Maurras, Charles 227, 229, 244-245, 264
Max von Baden, prinţul 266
Maximilian I, împăratul 21, 49
Mazzini, Giuseppe 189, 206, 207, 209, 222, 244, 251
Menzel, Adolph von 167
Metternich, Clemens Wenzel, conte de 166, 177-178, 190-191, 193, 200
Michelet, Jules 170, 225
Mieck, Ilia 44
Mitterand, François 98
Moltke, Helmuth von 279
Mommsen, Theodor 215, 234
Montaigne, Michel de 56
Montesquieu, Charles-Louis de Secondat de la Brède et de 26, 79-81, 83, 106, 135, 151, 153, 258
Morin, Edgar 313, 327
Morus, Thomas 41
Möser, Justus 133, 152
Mulcaster, Richard 119
Mumuleanu, Barbu Paris 160
Mussolini, Benito 264, 273-278, 280, 282-283, 286-290
Müller, Johannes von 177

N

Nachtigall, Gustav 242
Napoleon I, împăratul 195
Napoleon al III-lea, împăratul 195, 202, 208, 209, 210
Nebrija, Antonio de 46
Nenni, Pietro 297
Nerli, Filippo de' 40
Nicolai, Friedrich 133
Nietzsche, Friedrich 252, 263
Nipperdey, Thomas 97, 185

O

Ockham, William 28, 37
Odo de Deuil 109
Ortega y Gasset, José 275
Otto I cel mare, împăratul 28-29, 103, 170
Otto al IV-lea, regele 112
Ottokar, regele 113

P

Palacký, Frantisek 205
Papini, Giovanni 244
Pareto, Vilfredo 252
Patrick, Sf. 112
Pavel, Sf. 51
Päts, Konstantin 280
Péguy, Charles 231
Peters, Carl 242
Petit, Jean 39
Petrarca 134, 159
Petru, Sf. 12, 15, 27
Philipp von Leiden 39
Piccolomini, Enea Silvio 127
Pilsudski Józef Klemens 280, 282
Plessner, Helmut 238
Pliniu 101
Poincaré, Raymond 257
Porta, Carlo 159
Preto, Rolâo 280
Primo de Rivera, José Antonio 276, 280

Primo de Rivera, Miguel 276, 280-281
Pufendorf, Samuel 116, 131
Puttenham, George 118

Q

Quevedo y Villegas, Francisco Gómez de 126

R

Racine, Jean 157
Ranke, Leopold von 14, 162, 167, 315, 321
Rathenau, Walther 261-262
Ratzel, Friedrich 288
Raumer, Friedrich von 169
Rauschning, Hermann 288
Reinhard, Karl Friedrich 154, 284
Rembrandt, Harmensz van Rijn 98
Renan, Ernest 99, 100, 121, 154, 310
Retz, Paul de Gondi, cardinalul 55
Rhodes, Cecil 247, 289
Richard al II-lea, regele 36, 116
Richelieu, cardinalul 47, 126, 134
Roberts, lordul 253, 317
Robespierre, Maximilien de 91, 94, 171
Rokossovski, Konstantin 298
Romulus Augustulus, împăratul 12
Roosevelt, Franklin Delano 296
Rousseau, Jean-Jacques 83, 89, 90-91, 95, 194
Rudolf I, regele 113
Rumjantzeff, contele Piotr Alexandrovici 116
Ruskin, John 232

S

Saki 246
Salazar, Antonio de Oliveira 280, 282
Salisbury, Robert Cecil, marchiz de 233
Scheffel, Viktor von 97
Schenkendorf, Max von 168, 184, 213
Schiller, Friedrich von 86, 116, 211
Schinkel, Karl Friedrich 169
Schlegel, Friedrich 179, 183
Schleiermacher, Friedrich 160
Schneckenburger, Max 190
Schuman, Robert 303, 312
Scott, Sir Walter 170
Seeley, John Robert 234
Severen, Joris van 276
Shakespeare, William 116, 123
Sieyès, Emmanuel Joseph, contele 153, 155
Sigismund, regele 35
Sonderburg-Augustenburg, ducele Friedrich von 215
Sorel, George 252
Spaak, Paul-Henri 303
Spencer, Edmund 122
Spengler, Oswald 253
Stadion, Johann Philipp, conte de 177, 178, 179
Staël, Madame de 133
Stalin, Iosif 273, 295-301
Stein, Heinrich Friedrich Karl 168
Stendhal 159
Stenzel, Heinrich 169
Stoecker, Adolf 250
Stürmer, Michael 213
Sue, Eugen 140
Sumner, William G. 100
Suslov, Mihail Andreievici 298

Svarez, Carl Gottlieb 86, 317
Sybel, Heinrich von 167, 213

T

Tacit, P. Cornelius T. 128, 129, 165
Talleyrand 193
Tennyson, Alfred, lordul 232
Thalamas, Amadée 230
Thiers, Adolphe 189, 190
Tieck, Ludwig 169
Tirpitz, Alfred, von 243
Tito 298
Tocqueville, Alexis de 92
Toma din Aquino 36
Treitschke, Heinrich von 167, 215, 250, 252
Trevelyan, George 122
Truman, Harry S. 297

U

Ulmanis, Karlis 280

V

Varus, P. Quinctilius 97
Venceslav al IV-lea, regele 36
Venceslav cel Sfânt, ducele 110
Vercingetorix 98
Verdi, Giuseppe 206
Verne, Jules 145, 146
Victor Emmanuel al II-lea, regele 210-211
Victor-Emmanuel al III-lea, regele 275
Victoria, regina 233
Villani, Giovanni 38
Viriathus 98
Voigt, Johannes 169
Voltaire 79, 83, 157

W

Wagner, Richard 169
Waldeck, Franz 215
Walther von der Vogelweide 112
Webb, Sidney 265
Weber, Carl Maria von 169
Weber, Max 73, 85, 167, 169, 191, 241
Werner, Karl Ferdinand 10, 102
Westminster, ducele de 30, 82, 105, 196, 235, 257-258
Wiclif, John 118, 119
Widukind von Corvey 103
Wieland, Christoph Martin 166
Wilhelm Brito 113
Wilhelm I, împăratul 97, 170, 172, 211, 217-218
Wilhelm al II-lea, împăratul 170, 243
William I Cuceritorul, regele 121
Wilson, Woodrow 270
Wimpfeling, Jacob 129, 165
Winckelmann, Johann Joachim 163
Windischgraetz, Alfred, principele de 205
Wolff, Christian 83

Z

Zedlitz, Karl Abraham von 85

Cuprins

Cuvînt înainte (Jacques Le Goff) 5

Cuvîntul autorului 7

Capitolul I
Statele 11
1. Statul modern îşi face apariţia 11
2. Creştinismul şi raţiunea de stat 34
3. Leviatan 55
4. Statul constituţional de drept 78

Capitolul doi
Naţiunile 97
1. „Naţiunea" nu este naţiune 97
2. State naţionale şi naţiuni de cultură 114
3. Revoluţia industrială 136
4. Naşterea naţiunilor populare 157
5. Realitatea naţiunilor populare 172

Capitolul trei
Statele naţionale 191
1. Statul naţional revoluţionar (1815-1871) 191
2. Statul naţional imperial (1871-1914) 223
3. Statul naţional totalitar (1914-1945) 255

Capitolul IV
Naţiuni, state şi Europa 293

Note 315
Bibliografie 329
Index 343

Conceptele culturale specifice conştiinţei europene, cum ar fi „statul" şi „naţiunea", sînt redefinite şi clarificate generaţie de generaţie. Cum s-au format ele? De ce se bucură de atît succes? Pentru a oferi răspuns la aceste întrebări, Hagen Schulze descrie un mileniu de istorie a Europei, din Evul Mediu pînă în prezent, observînd că statele naţionale şi interesele lor particulare ocupă din nou scena politică a continentului, iar o Europă unită se poate realiza doar cu, şi nu împotriva entităţilor etnice, lingvistice şi regionale şi a particularităţilor lor legitime.

Europa se construieşte. Iată o mare speranţă, care se va înfăptui numai dacă se va ţine seama de istorie: o Europă fără istorie ar fi orfană şi nenorocită. Pentru că ziua de astăzi se trage din cea de ieri, iar ziua de mîine este rodul trecutului. Un trecut ce nu trebuie să paralizeze prezentul, ci să-l ajute să fie diferit în fidelitate şi nou în progres.

Construcţia Europei *urmăreşte să arunce lumină asupra istoriei Europei, fără a disimula dificultăţile moştenite din trecut. În tendinţa lui către unitate, continentul a trăit discordii, conflicte, divizări şi contradicţii interne. Această colecţie nu le va ascunde; angajarea în mişcarea europeană trebuie realizată în deplina cunoaştere a trecutului şi, de asemenea, în perspectiva viitorului. Lucrările pe care le propunem aparţin celor mai buni istorici din zilele noastre.*

Jacques Le Goff
coordonatorul colecţiei

În aceeaşi colecţie au apărut :

- Michel Mollat du Jourdin – *Europa şi marea*
- René Rémond – *Religie şi societate în Europa*

ISBN 973-681-433-5
9789736814334
www.polirom.ro

CONSTRUCŢIA EUROPEI

POLIROM

Pe copertă: *Asediul Basiliei* (detaliu), Muzeul Carnavalet, Paris